संस्कृत

प्रबन्ध प्रदीपः

स चाय
Fuller Exhibitioner फुल्लर ऐगजीबिशिनर भाजा
स्वर्णपदक प्राप्तेन,
सस्कृत–हिन्दी–साहित्य–विषयकानेकग्रन्थनिर्मात्रा,
'लुध्याना'स्थ गवर्नमैंट कालजे, सस्कृताध्यक्षेण,
पजाब विश्वविद्यालये सस्कृत बोर्ड सदस्येन,
'एम ए' उपाधिधारिणा, 'पी ई एस' इति प्रशस्ति भाजा,
अग्रवालोपाह्वेन हसराजेन
निर्मित

प्रकाशक
शक्ति प्रकाशन
माडल टाउन
लुधियाना ।

वितरक
राजपाल एण्ड संज़
कश्मीरी गेट, दिल्ली ।

मूल्यम्—७॥)

प्रकाशक—

योगेन्द्रमोहन गुप्त एम ए साहित्यरत्न

शक्ति प्रकाशन,

युगान्तर प्रेस, दिल्ली ६।

माडल टाऊन लुध्याना

मूल्यम्—७॥)

मुद्रक—

युगान्तर प्रेस,

डफरिन पुल, दिल्ली।

पूर्वाज्ञया

परम साहित्यिकाना

विविध-ग्रन्थ-निर्मातृ णा

सस्कृतसाहित्यपरमानुरागिणा

विद्वद् वन्द्याना देशभक्ताना

सस्कृत विश्व परिषदोऽध्यक्षाणा

उत्तर प्रदेशस्य राज्यपालाना

समादरणीय श्रीयुत

कन्हैयालाल मानिकलाल मुन्शी

महोदयाना

करकमलेषु

सादर

श्रद्धया

नम्र निवेदनम्

अद्यत्वे संस्कृतपरीक्षासु प्रबन्धरचनापरिपाटी विशिष्टं पदमधितिष्ठति । विश्वस्य समस्तासु समुन्नतिमुखासु भाषासु सर्वत्र प्रबन्धग्रन्थाना रचना महता रहसा वरीवर्तते । इह सस्कृतसाहित्ये परीक्षार्थिभि प्रबन्धकलायां पाटवं कामयमानैरतिशयेन काठिन्यमनुभूयते। न च सन्ति विबुधभारतीबद्धा प्रभूता प्रबन्धग्रन्था । सन्तोऽपि केचन न तावद्राजनीतिविज्ञानसमाजनागरिकशास्त्राणां विषयानधिकृत्य प्रबद्धा' । एतेषा विषयाणां ज्ञान कियदुपयोगि साम्प्रतमिति नातितिरोहित विपश्चिदपश्चिमानाम् । अस्त्वपि कतिपयेषु प्रबन्धपुस्तकेषु सुरसरस्वत्यैव सस्कृतच्छात्रा इमानन्यांश्च विषयान् अभ्यस्य गीर्वाणवाण्या पाटव विषयाणां च प्रबोध लभेरनिति मनसि कृत्वैव ममास्य प्रबन्धप्रदीपस्य प्रणयने प्रवृत्ति ।

किञ्च सन्तीह शास्त्रसिद्धान्तसंगता' प्रबन्धा पद्यपद्याशानधिकृत्य प्रतिपादिता केचन तादृशा येऽस्य प्राचीनतागौरव नापकर्षन्ति केऽपि नितान्तमभिनवा राजनीतिविज्ञानसमाजशास्त्रसम्बन्धिनो ये चास्याभिनवरमणीय कमपि नवीनमेव वैशेष्यं व्यक्तं साधयन्ति ।

इदञ्च सविनय विज्ञायते यदस्य प्रबन्धप्रदीपस्य प्रणयनेऽभिनवपुराणविषयस्नेहसंवर्धितस्यापूर्वोऽयं मम प्रयास । स च एष

परीक्षार्थिन संस्कृतच्छात्रान् प्रदीपवत्प्रबन्धपद्धतिं प्रकाश्य भृशमुपकरिष्यतीति विश्वसमि।

'स एप मम विद्यार्थिहितानुरोधेन कृत प्रयास कियत्साफल्य लभते' इत्यत्र गुणगणमण्डिता पण्डितपुङ्गवा एव प्रामाण्यमर्हन्ति। विद्यार्थिना सुकुमारमतीना हितमनुरुध्यैव यथामतिप्रबद्धा विषयविशेषशालिनी पदावली सुधीवराणामपि मन सु जनयिष्यति कमपि सन्तोषमित्यपि वर्तते मे विश्वास ।

ग्रन्थस्यास्य प्रणयने तिक्कूपाह्वेन श्री श्रीनाथेन शास्त्रिणा मम मित्रेण मे महती सहायता कृता, इत्यह तस्याभार मन्ये।

यद्यत्र प्रमाद क्वापि स्खलन वा भवेत्तन्मानवस्याऽसर्वज्ञतां समाकलय्य क्षन्तुमर्हन्ति करुणावरणालया गुणैकपक्षभाजो धीमद्वरिष्ठा ।

ये च सूरिवरा अत्रत्यान् प्रमादान् सूचयेरन् तेपा महान्तमुपकारभार ज्ञास्यामि—इति

विदुषा पादपद्मोपजीवी
अग्रवालोपाह्वो हसराजः

विषयानुक्रमणिका

प्रथमः प्रदीपः

द्वितीयः प्रदीपः

विचारात्मकाः प्रबन्धाः (साहित्यिका आधुनिकाश्च)

तृतीयः प्रदीपः

वर्णनात्मकाः प्रबन्धाः

चतुर्थः प्रदीपः

आख्यानात्मकाः प्रबन्धाः

पञ्चमः प्रदीपः

संकेतार्थकाः प्रबन्धाः

परिशिष्टानि

प्रथमः प्रदीपः

प्रबन्धकला

प्रबन्धो निबन्ध प्रस्तावश्चेति त्रयोऽपि शब्दा समानार्थकत्वेन प्रयुज्यन्ते। व्युत्पत्तेरनुसार सत्सु अपि तेषाम् अर्थ-

परिभाषा भेदेषु व्यवहारे तु तेषा समानार्थता प्रसिद्धैव। प्रबन्धस्तु गद्यात्मकाया रचनाया विशिष्टा शैली, **प्रकर्षेण बध्यन्ते** विचारा ह्यस्मिन् इति। यतो हि विचारा अस्मिन् **निःशेषेण बध्यन्ते** अतो निबन्ध एष उच्यते। यत. कोऽपि विशिष्टो विचारोऽस्मिन् **प्रस्तूयते** अतो जाताऽस्य 'प्रस्ताव' इति सञ्ज्ञा। आगलभाषाया साहित्यस्य इय विधा ऐस्से (Essay) इति कथ्यते, तस्य तात्पर्यं तु प्रयास, प्रयत्न इति। सीमितसमये सीमितस्थाने च निज प्रमुखविचारस्य अभिव्यक्ते' प्रयत्न इति। स च विचार: सोपपत्ति सोदाहरण सक्षेपत एव प्रस्तोतु' शक्यते। यदाऽध्यापको निर्दिशति स्व विद्यार्थिन, 'अमुकविषये प्रबन्ध वा निबन्ध वा प्रस्ताव वा लिखत', तस्यायमेवार्थो भवति यद् अस्य विषयस्य संबन्धिनी याऽपि युष्माक विचारधारा वर्तते सा सीमितसमये सीमितस्थाने (निर्दिष्टासु पक्तिषु शब्देषु वा) सरल सुन्दर-भाषया रोचकशैल्या सोपपत्ति सोदाहरणं प्रस्तोतव्या—इति।

प्रबन्धकलाया महत्त्वम्

गद्यं कवीनां निकष वदन्ति, प्रबन्ध तु गद्यलेखकानाम्। प्रबन्धलेखनाद् अस्मद् विचारा' सुदृढा निश्चिताश्च भवन्ति। यदि

वय कस्यचिद् विषयस्य सम्बन्धे स्व वचारान् प्रकट.यितुम् असमर्था तर्हि कथं नाम शिक्षिता वयम्। अत एव परीक्षासु, विशिष्य उच्च-परीक्षासु, प्रबन्धलेखनस्य परम महत्त्व विद्य सर्वासु भाषासु, सस्कृतेऽपि । ये तु विद्यार्थिन प्रबन्धलेखने चतुरा भवन्ति, ते स्वलेखनीबलेन अन्यपत्रेष्वपि बहूनि अंकानि अधिगन्तु शक्नुवन्ति। द्वितीयाश्रम प्रविश्यापि तै साफल्यम् अनुभूयते । प्रबन्धलेखन तावत् साफल्यस्य प्रथम सोपानम्। वक्तारोऽपि, अन्ये महान्तश्च सर्वे, प्रथम स्व विचारान् लिपिबद्धान् कुर्वन्ति, तत साफल्यस्य द्वितीयं सोपानम् अधिरोहन्ति। विद्यार्थिनां प्राय प्रबन्धलेखन प्रति अरुचिर्भवति, सर्वस्मिन् खलु प्रयास-साध्ये कर्मणि स्वाभाविकी मनोवृत्तिरेषा मनुष्याणाम्।'पर प्रमादालस्यजा तामसिकी वृत्तिरेषा' इति न विस्मर्तव्यम् अस्माभि । लेखनकार्यस्य कानिचिद् अकानि विधाय, तानि च परीक्षाऽङ्केषु समाकलय्य, पुरस्कारादिभिश्च विद्यार्थिषु उत्साहम् उत्पाद्य सर्वधितव्या एषा प्रबन्धकला ऽध्यापक-प्रवरै । उच्चश्रेणीना विद्यार्थिभि स्वहितम् अवलोकयद्भि स्वयमपि अभ्यसनीयैव एषा कला।

२. प्रबन्धभेदाः

अनन्ता. खलु विषया. । आ पिपीलिकाया गजपर्यन्त, आ पत्र-पुष्प-फल-कण्टकेभ्य दिवाकर-निशाकरपर्यन्त, जन्मन पूर्वं मृत्योरनन्तर, भूत-वर्तमान-भावी सर्वोऽपि विषय. प्रबन्धयितु शक्य । सत्यपि एवं ते चतुर्धा विभाज्या ।

(क) विचारात्मकाः

(अ) कस्यचित् गुणदोष स्वभावादीना विचार ।

(आ) सामाजिकानां, राजनैतिकानां, पारिवारिकाणां वा विषयाणां विचार ।

(इ) विवादास्पदाना विषयाणा विमर्शः ।

(ई) साहित्यिकाना समालोचनात्मकानां वा विषयाणां विवेचनम् । कस्यचित् कवेर्वा लेखकस्य वा तस्य कृतेर्वा समालोचना । कस्यचित् महापुरुषस्य सूक्तेः सिद्धान्तस्य वा विचार ।

बुद्धिपरा ह्येते प्रबन्धाः विवेचनात्मका अपि कथ्यन्ते । उच्चपरीक्षासु प्राय एतादृश एव प्रबन्धा पृच्छ्यन्ते । एतेषामेवाऽस्मिन् ग्रंथे प्राचुर्यं वर्तते ।

(ख) वर्णनात्मकाः

(अ) नदी-नगर-समुद्र-पवत देशाना वा योजनानां वा पदार्थानां निर्माणविधेर्वा वर्णनम्—यथा भारतस्य राजधानी, हरिद्वार तीर्थम् ।

(आ) प्राकृतिकानां दृश्यानां वर्णनम्—यथा सूर्योदयस्य, उपवनस्य, नदीतटे सायंकालीन-दृश्यस्य वा वर्णनम् ।

(इ) प्रसिद्धभवनानां वर्णनम्—यथा 'आगरा'स्य ताजप्रासादस्य ।

(ई) पर्वमहोत्सवादीनां वर्णनम्—यथा वैशाखी पर्व, विजयदशमी ।

(ङ) संस्थानां वर्णनम्—यथा काशी विश्वविद्यालयस्य, संयुक्त राष्ट्रसंघस्य वा वर्णनम् ।

साधारणतयाऽयं विधिरनुसर्त्तव्यो वर्णनात्मकेषु निबन्धेषु—

१. गंगायमुनादि नदीनां वर्णने

(क) कुत सा प्रादुर्भूता कुत्र च विलयं याति ।

(ख) कुत्र सा समभूमिं स्पृशति ।

(ग) तस्या तटवर्तिना प्रसिद्धाना नगराणां सकेत ।

(घ) तस्या महत्त्वम्—आर्थिकं, राजनीतिक, धार्मिक वा ।

(ङ) तत प्रभूतानां कुल्यादीना वर्णनम् ।

२. प्रसिद्धानां नगराणां वर्णने

(क) भौगोलिकावस्थिति—कस्मिन् प्रदेशे तटिनीतटे वा तस्यावस्थिति ।

(ख) नामधेयस्य हेतु, जनगणनादि वर्णनञ्च ।

(ग) तन्नगरस्य माहात्म्यं—के के च पदार्थास्तत्र उत्पद्यन्ते निर्मीयन्ते वा ।

(थ) राजनैतिकम्, ऐतिहासिक, धार्मिकं वा महत्त्वम् ।

(ङ) के के च तत्र महोत्सवा भवन्ति ।

(च) कानि कानि च तत्र प्रसिद्धानि दर्शनीयानि स्थानानि ?

पर्वमहोत्सवादीनां वर्णने

१. तस्य नामधेयस्य हेतु

२. तस्येतिहास —कस्मात् कालात् स प्रवृत्त. इत्यादि ।

३. कस्मिन् मासे कस्मिश्च दिवसे पक्षे वा स भवति ?

४ महोत्सवस्य महत्त्वं—तस्य माननात् के के च लाभा. भवन्ति ?

५ महोत्सव कथ मान्यते जनै । का वा कुप्रथास्तत्रान्तर्गता । कथं च ता दूरीकर्तुं शक्या ।

६ अन्य प्रदेशेषु तस्य किं स्वरूप विद्यते ?

संस्थानां वर्णने

१ किन्नामधेया सा संस्था ? कुत्र चावस्थिति ?

२ कदा केन वा संस्थापिता ?

३ के च तस्योद्देश्या ? का च कार्यप्रणाली ?

४ पदाधिकारिणां परिचय , भवनस्य च वर्णनम् ।

५ यदि सा शिक्षणसंस्था तर्हि आचार्यस्य, अध्यापकाना, श्रेणीणां, विद्यार्थिनां च परिचयोऽपि देय. अध्यापन-प्रकार' क्रीडादि-प्रबन्धश्च विशेषेण वर्णनीय' । छात्राणां गोष्ठ्य., विविधा. चेष्टा , परीक्षा-परिणामाश्चापि वर्णयितव्या' ।

(ग) आख्यानात्मकाः (विवरणात्मकाः)

(अ) महापुरुषाणां पूतात्मनां चरितम्—यथा महात्मनो गान्धेश्चरितम् ।

एत आख्यानात्मका निबन्धाश्चरितात्मका अपि कथ्यन्ते । एष खलु तेषां साधारणो विधि ।

१. कदा कुत्र च स जन्म लेभे ? कं वंशं च सोऽलंचकार ?

२ तस्मिन् समये देशस्य का परिस्थितिरासीत्—धार्मिकी, राजनीतिकी, सामाजिकी च ।

३. बाल्यस्य परिचय । विद्यार्थि-जीवनस्य वर्णनम् ।

४ गार्हस्थ्य-प्रवेश , तद् वर्णन च ।

५ जीवनस्य विशिष्टा घटना ।

६ विविधानि उपकार कार्याणि ।

७ प्रतिष्ठा सम्मान च ।

८ जीवितश्चेत् दीर्घायुष्याय शुभाशसनम् ।

(आ) कल्पनापराणाम् ऐतिहासिकाना वा युद्धानां विवरणम् ।

(इ) दर्शनीयाना दुर्गमाना वा स्थलाना यात्राविवरणम् ।

(ई) कल्पनामूला कस्यचित् पशो पदार्थस्य वा आत्मकथा-
यथा धेनोरात्मकथा, रूप्यकस्यात्मकथा ।

(उ) ऐतिहासिकाना घटनाना विवरणम् ।

(घ) व्याख्यात्मकाः

व्याख्यात्मकेषु प्रबन्धेषु कस्याश्चित् सूक्ते कस्यचित् सिद्धान्तस्य वा व्याख्या क्रियते—यथा 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन', सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदां पदम् ' ।

एते प्रबन्धा अपि बुद्धिपरा भवन्ति । कैश्चित् तु प्रबन्धा एते विचारात्मकानामेवान्तर्गता मन्यन्ते ।

३. प्रबन्धरचनाया उपकरणानि

प्रबन्धरचनायां विषयस्यापेक्षया लेखकस्य व्यक्तित्व विशेषं महत्त्वम् आवहति । प्रस्तावे खलु शोभनो विचारः प्रसादमय्या सरलया भाषया रुचिरया च शैल्या प्रस्तोतव्यो भवति । विचारः

खलु प्रबन्धस्यात्मा, भाषा-शैल्यौ च तस्य शरीरम्। यदि शोभना अपि विचारा सदोषया भाषया ऽरुचिरया वा शैल्या प्रस्तूयन्ते तर्हि ते नाकर्षन्ति पाठकानां श्रोतृणां वा चेतांसि यथा विकृत-शरीरा. पुरुषा कुरूपाश्च नार्यो दर्शकानाम्। किञ्चित् कालानन्तरं ते मरुभूम्या प्रक्षिप्तानि बीजानि वत् स्वयमेव विलयं यान्ति। यदि भाषा सरला सुन्दरा भवेत्, शैली च रुचिरा स्यात्, पर विचारा उदात्ता न स्यु, तर्हि सुभूषितं स्वलंकृतं मृतशरीरं वत् तत्सर्वं व्यर्थ-मेव। अत प्रबन्धस्य इमानि त्रीणि अपि उपकरणानि आवश्य-कानि सन्ति —

१. शोभनो विचार.। २ प्रसादमयी भाषा। ३ रुचिरा शैली।

विस्तृतम् अध्ययनम्—आवश्यका यदि विचाराः प्रबन्ध-लेखने तर्हि ते कथम् अधिगन्तव्या इति पृच्छायाम् उच्यते—ननु विस्तृताध्ययनेन। द्विधा खलु तद् अध्ययनम् :—

(अ) साहित्यिक। (आ) प्राकृतिकं।

द्व एव आवश्यके मिथ एकैकस्य पूरकत्वात्।

(अ) साहित्यिकम् अध्ययनम्—साहित्यं खलु मानवस्य परमं मित्रम्। तदस्मै विचारं ददाति, स्फूर्तिम् ओजोऽपि च। यदि लेखनं कठिनं तर्हि अध्ययनमपि सरल नास्ति। विरला एव जानन्ति अध्ययनविधिम्। आंगलभाषाया लब्धप्रतिष्ठेन प्रबन्ध-कारेण 'बेकन' महोदयेन कथितं कस्मिंश्चित् स्थले, 'कानिचित् पुस्तकानि आस्वदनाय भवन्ति, कानिचित् च चर्वणाय'। अन्यत्र च 'अध्ययनेन वयं विचारान् अधिगच्छामः, संवादेन चातुर्यं,

लेखनेन च निश्चितताम्' इति। किमपि पुस्तकम् उद्विग्नमनसा उदासीनेन वा नैव अध्येतव्यम्। समयनाश एव सः। एष खलु साधारण ऽध्ययनस्य सफलो विधि —

१ 'देवो भूत्वा देव यजेत्' इति वत् लेखको भूत्वा लेखकं पठेत्। लेखकस्य मानसिक्याम् अवस्थायां स्वात्मा प्रक्षेप्तव्य', तत्कालीना परिस्थितयश्च सुष्ठु स्मर्तव्या अध्येतृभि.। तात्कालिक

२ प्रभावोत्पादकानि स्थलानि पौन पुन्येन अध्येतव्यानि।

३ अधमसाहित्यं नैव अध्ययनीयम्। एतेन विचारा भाषाशैल्यौ अपि च विकृतिं यान्ति। सत्साहित्यमेव अध्येतव्यम्। यदि यूय तन्निर्णये ऽसमर्था स्थ, तर्हि अध्यापकप्रवरा वो मार्गं निर्देक्ष्यन्ति। सुरभारत्या कानिचित् पत्रपत्रिकाण्यपि विद्यन्ते, यथा काश्या. 'सस्कृत रत्नाकरम्' (सस्कृत साहित्य सम्मेलनस्य पत्रिका), अयोध्याया 'साकेत', 'जयपुर' नगर्या 'भारती', 'नागपुर' नगर्या न्भवितव्यम्' इति। तानि खलु नियमेन पठितव्यानि।

४ उत्तमलेखकानां महापुरुषाणां च सूक्तय सावधानं लिपिबद्धा करणीया'। ताभिरलङ्कृतस्य प्रबन्धस्य महत्त्व वर्धते खलु।

(आ) प्राकृतिकम् अध्ययनम्—'किन्नाम प्राकृतिकम् अध्ययनम्' इति पिपृच्छायाम् उच्यते, 'ननु सहृदयेन प्रकृते सूक्ष्मं निरीक्षणम्'। पुस्तकपरो मा भू। यदपि पुस्तकेषु अधीयते तत् सर्वं प्रकृते' अध्ययनेन सन्तोलनीयम्। चक्षुषी उन्मील्य चलनाद् वयं प्रकृते बहुविचारान् प्राप्नुम। क्षणदायां छात्रेण केनचिद् भित्तौ कीटमेकं दृष्टम्। तत् तु विद्युत् प्रदीपस्य प्रभया भासते स्म। तदव-

लोक्य झटिति गदितं मेधाविना तेन, 'ज्ञातमधुना, कथं नु चन्द्रमाः प्रकाशते' इति। भारतीया तु संस्कृतिर्वन्या संस्कृतिरेव। अस्माकं ऋषिमुनितपस्विभि सिद्धकविविचारकै यदधिगत तत् प्रकृतेः सहभावेन। प्रकृते निरीक्षणेन, विशेषतया तु निविक्ते, नवनवा विचारा उत्पद्यन्ते, कल्पना वर्धते, प्रतिभा संवर्धते, साहित्यिकं ज्ञानञ्च परिपुष्ट भवति। ईशा वास्यमिदं सर्वं, जडं वा चेतनं वा, पर श्रोतार एव तच्छृण्वन्ति, द्रष्टार एव च पश्यन्ति।

प्रकृतिजनन्या वरमप्राप्य न कोऽपि लेखको महान् भूतः, भवति, भविष्यति वा। कविकुलगुरु कालिदास, महाकविर्भारवि, भव-भूति, भर्तृहरिश्च सर्वे एते प्रकृतेरुपासका बभूवः। न किमपि महाकाव्य रचयितुं शक्य विना नदीपर्वतसूर्योदय-चन्द्रोदय-जल-क्रीडादि-प्राकृतिकदृश्याना रुचिरवर्णनात्। हिन्दीभाषायां कवि-शिरोमणि तुलसीदास, महाकविः सूरदासः, कबीर-रहीम-केशवा-दयश्च, आंगलभाषाया वर्डस्वर्थकीट्स-प्रभृतय, एवम् अन्यासु अपि भाषासु ये के च महान्त कवयो जाता, तैः सर्वैः प्रकृते. साहचर्य्यम् अनुभूतम्।

वर्णनात्मकेषु प्रबन्धेषु तु प्रकृते सूक्ष्मं वर्णनं विशिष्य आवश्यकम्। सफला प्रबन्धकारा भवितुम् इच्छन्ति यदि भवन्त, तर्हि प्रकृते सूक्ष्मं निरीक्षणं नित्यं सावधानं कार्य्यम्।

(ख) मननं सहानुभवश्च—यथैकेनापि पुरुषेणाऽश्वो जलस्य निकटे नेतुं शक्य परं विंशति पुरुषैरपि स वारि पाययितुं न शक्य, तथाऽध्यापकेन छात्रोऽध्ययने प्रवर्तयितुं शक्यः परं स

यत्नशतैरपि तस्येच्छाविरुद्ध मननशील कारयितु न शक्य.। तथापि कर्तव्यपरायणोऽध्यापक कश्चिद् उपायान् कर्तुं शक्नोति यैः छात्रस्य रुचिर्भूत्वा जिज्ञासा जायेत। यथाहि यत् तेनाधीत स्यात् तत् सम्बन्धि प्रश्ना पृच्छ्यन्ताम्। लेखकात् मतभेदोऽपि दर्श्यताम्। समस्याया अपर पक्षोऽपि विद्यार्थिन सम्मुखे स्थापयितव्य। छात्रै-रिद् सुष्ठु बोधनीय यत् सर्वं मुद्रित सत्य न भवति। अपरीक्ष्य परेषा मतग्रहण तदनुकरण वा दासमनोवृत्तेर्लक्षणम्। यदा भारतस्य शिक्षाप्रणाली मननपराऽऽसीत् तदास्या भूम्यां वाल्मीकि-व्यास-कपिल-कणाद-जैमिनी-यास्क-गौतम-पाणिनि-पतञ्जलि-शकरप्रभृतय. परमविचारका अजायन्त। तदनन्तरं मध्ययुगे एतादृशोऽपि काल आगच्छत् यदा देववाण्यां यत् किञ्चिदपि लिखितं तद् वेदवाक्यम् अमन्यत। तर्को विलयं गत, वाममार्गश्च सुष्ठु प्राचरत्। परिणामतो वयं परतन्त्रा जाता। अधुना यद्यपि अस्माक शरीरं स्वाधीनं भूतं, परं मनोबुद्धी तु पराधीन एव। अद्य यावत् वय पराचीन विचारकान् सुष्ठु अवगन्तुमपि न शक्नुम., अतिशयितुं तु कथं समर्था भवेम।

साफल्यस्य तूपाय एष—यत्किञ्चिदपि साहित्यावलोकनं कुर्याम, यत्किञ्चिदपि प्रकृतिनिरीक्षण कुर्याम, तस्य सुष्ठु मननं कुर्याम। मननाद् एव मानवो यथार्थनामा भवति।

(ग) अभ्यासः

सफललेखकेनाभ्यासोऽपि अवश्य कार्य्य.। अभ्यासेन जडोऽपि वैदुष्यं याति। उक्तमपि—

जलमभ्यासयोगेन शैलानां कुरुते क्षयम्।
कर्कशाना मृदुस्पर्शं किमभ्यासान्न साध्यते ॥

न हि कोऽपि जलप्रवेशाद् बिना तरणं शिक्षते। लेखनाभ्यासाद् भाषाशैल्यौ निर्मीयेते। लेखनाशुद्धयोऽपि एतस्माद् आशु दूरीभवन्ति।

४. प्रबन्धस्याङ्गानि

प्रबन्धस्य चत्वारि मुख्यानि अंगानि भवन्ति।

(क) उपक्रम (ख) शरीरम् (ग) दृष्टान्त. (घ) उपसंहारः।

(क) उपक्रमः—उपक्रमस्तु प्रबन्धस्य भूमिकैव भवति। कैश्चिद् विद्वद्भि. स 'प्रतिज्ञा' इत्युच्यते, अन्यैस्तु 'अवतरणिका' इति। प्रबन्ध उपक्रमस्य तदेव स्थानं भवति यच्छरीरे शिरसः। महत्त्वपूर्णं खल्विदम् अगम्। उपक्रमो लघुरेव शोभते। स प्रभावोत्पादको, रोचक, प्रासंगिकश्च स्यात् येन पाठकानां चेत आकृष्टं भवेत्। नास्ति तस्य कोऽपि निश्चितो विधि'। प्रसगानुसारं लेखकस्य वृत्तेरनुसार च विविधास्तस्य प्रकारा'; यथाहि केनापि कथया घटनाया उल्लेखेन वा, केनापि विषयसम्बन्धिसूक्त्या उद्धरणेन वा, केनापि सिद्धान्त-वर्णनेन, केनापि समस्याद्वारेण, केनापि परिभाषया, अन्येन केनापि च वस्तु-निर्देशेन प्रबन्धस्योपक्रमो विधीयते। अवधेयं खल्वेतद् यद् वर्णनात्मकेषु विवरणात्मकेषु च निबन्धेषु क्रमस्य पालनम् अनिवार्यं भवति। तथाहि भवनस्य वर्णने प्रथमं तस्य स्थिति, ततो बाह्यरूपं, ततो द्वाराणि, तत

आन्तरिको भागो महत्त्वादि च वर्णनीयम्। चरितात्मकेषु प्रस्तावेषु घटनानां वर्णनेषु च तिथिक्रम पालनीयो भवति, तथाहि प्रथमं जन्म शैशवं च, ततो यौवन, ततो वार्धक्य, ततो निर्वाण दीर्घायुष्याय शुभाशसनं वा।

सच्चेपत प्रतिज्ञायां प्रस्तूयमानस्य विषयस्य स्पष्टतया निर्देशो भवति, 'साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा' इति लक्षणात्। अत्र हि विषयस्य स्वरूप लक्षणं वा, विधेयस्य विधि, निन्द्यस्य निषेध, लेखकस्य विचारा धारणाश्चेति सम्पूर्णाऽपि रूपरेखा संक्षेपेण दर्शयितव्या भवति। अत्र यदि विस्तार स्यात् मध्ये च सच्चेप स्यात्, तर्हि अय बृहच्छिरस्तनुमध्य विकृतशरीरमिव न कस्मैचिद् रोचयेत्।

(ख) शरीरम्—शरीर खलु प्रबन्धस्य मध्यं भवति। प्रमुखतमम् इदम् अगम्। उपक्रमो यदि मुखद्वार, तर्हि इद निवासस्थानम्, उपसंहारश्च तस्य पक्षद्वारम्। अत्र खलु पूर्वे निर्दिष्टस्य विषयस्य हेतुभिस्तर्कवितर्कैश्च अन्वयव्यतिरेकाभ्या समर्थन भवति, अत इदम् उपपत्तिरिति अभिधीयते। अत्र हि विषयस्य लाभा अलाभाश्च, विख्याततमानां विदुषां (पौर्वात्यानां पाश्चात्यानां च) मतं, तदुपयोगित्व, सामाजिक-राजनीतिक-वैज्ञानिक महत्त्वम्, इति सर्वम् उल्लेख्य भवति। गौणानां वस्तूनां वर्णन परिहार्य्यम्। यदि निबन्धनीयो विषयो वैज्ञानिक, ऐतिहासिक, भौगोलिको वा स्यात्, तर्हि यथासम्भवम् आकार-तिथि-नियमादीनां सूक्ष्मानां वस्तूनाम् उल्लेखो न कार्य्य; जनसाधारणाय स रुचिमावहेदिति।

(ग) दृष्टान्तः—एवम् उपक्रमे निर्दिष्टस्य मध्ये चोपपत्तिभि.

समर्थितस्य विषयस्य पुराभवेन आधुनिकेन वा केनापि इतिवृत्तेन यत् परिपोषणम् इष्यते स एव दृष्टान्त उच्यते। यथा प्रकाशेन पदार्थस्य तथा दृष्टान्तेन विषयस्य बोध. स्फुटतरो जायते। कुशलैर् लेखकैर् एतस्य प्रयोग. प्राचुर्य्येण क्रियते। एवं प्रबन्धस्य प्रभावात्मकता वर्धते एव।

(घ) उपसंहार:—(परिणाम:, अन्त:) उपसंहारस्तु प्रबन्ध-स्यान्तिमो भाग:। उपक्रमवद् एतेनापि संक्षिप्तेन भाव्यम्। उप-संहार स्वाभाविक: स्याद्, न तु प्रयासपूर्ण:। विविधा. खलु तस्य प्रकारा:। क्वापि चरमं प्राप्त: प्रबन्धस्तत्रैव समाप्यते। क्वापि मध्य आगताना विचाराणा सारो दीयते। क्वापि पूर्वकृतस्य सकलस्यापि वर्णनस्य सिंहावलोकन क्रियते। प्रबन्धस्य शीर्षकवाक्यं पदं वा केनापि हृदयहारिणा विधिना संस्मार्यताम् अत्र। अधोलिखितै: प्रकारै प्रबन्धस्यान्त परिहार्य्य:, यतो ह्येते लेखकस्य विचाराभावं द्योतयन्तोऽरुचिं जनयन्ति पाठकस्य परीक्षकस्य च।

(अ) खेदोऽस्मासु यत् समय समाप्त:।

(आ) समयोऽधुना आगतो यद् वयं प्रबन्धस्योपसंहारं कुर्याम।

(इ) समय एव समाप्त:, अन्यथा मया बहु लेखितव्यं विवेचनीयं आसीत्।

(ई) अन्ते एतद् वक्तव्यं भवति।

(उ) परिणामे वयं कथयितुं शक्नुम:।

५. प्रबन्धानां गुणदोषविवेचनम्

गुणाः—

(क) ओजः—ओज खलु गद्यस्य निकषं, विशेषतस्तु प्रबन्धस्य। शब्दार्थयो ग्रन्थनकौशलेन विचित्र खलु प्रभाव जनयन्ति पाठकाना हृत्सु चतुरा प्रबन्धकारा। यथोक्तम्—

त एव पदविन्यासा ता एवार्थविभूतय।
तथापि नव्य भवति काव्यं ग्रन्थनकौशलात्॥

अन्यत्र च,

यानेव शब्दान् वयमालपामो
यानेव चार्थान् वयमुल्लिखाम।
तैरेव विन्यासविशेषभव्यै
संमोहयन्ते कवयो जगन्ति॥

(ख) प्रसादः (भाषा सौष्ठवम्, पांचालीप्राया च रीतिः)

सरल-सुन्दर-स्वाभाविकभाषया विचाराणा वर्णनम् अभिमततर भवति सर्वेषाम्। भाषाया क्लिष्टत्व कृत्रिमत्व वा क्लेशं जनयति पाठकस्य। कृत्रिमताया निदर्शं यथा—

न नो न नुन्नो नुन्नोनो नाना नाना नना ननु।
नुन्नोऽनुन्नो न नुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत्॥ (भारवे पद्यम्)

अद्यत्वे एतादृशी प्रयासपूर्णा शैली न रोचते पाठकेभ्य परीक्षकेभ्यो वा। प्रसन्न सस्कृत एव स्व वक्तव्यस्याभिव्यक्ति स्यात्। रामायण-महाभारत-पुराणानि पञ्चतन्त्र हितोपदेशादयश्च ग्रन्था

प्रसन्नसंस्कृत एव रचिता. सन्ति । अत्र खलु विख्याततमानां शब्दाना प्रयोग , द्वित्राणाम् एव पदानां समासो वर्तते । याः खलु वैदर्भी गौडी पाञ्चाली रीतय' सन्ति वर्णनस्य, तत्र तु वैदर्भी रीतिर् अर्थालंकारप्रचुरा भवति, गौडी च शब्दालंकारप्रधाना, अत एव पाचाली रीतिरनुस्रियते कुशललेखकै शब्दार्थालंकाराणा साम्यात् । नदी प्रवाहवत् विचाराणां स्वत' प्रवाह' स्यात् , भाषा च पाठकस्य सुखबोधा स्यात् , एतदेवाभीष्ट भवत्यत्र । एतदवधेयं, यच्छब्दांशयोः आन्तरिक-सन्धि-करणमावश्यक, पर शब्दयो' बाह्य-सन्धि-करणं वैकल्पिकम् । अत. बाह्य सन्धीनां समासानां च परिहरणाद् भाषा सरलयितु शक्या । दण्डिनः पदलालित्यमत्र अनुकरणीयम् ।

(ग) भावगाम्भीर्यम्

भावा खलु रचनाया आत्मा, भाषाशैल्यौ तु शरीरमात्रम् इत्युक्तचरम् । शरीरी शरीराद् अतिरिच्यत इति सम्मतं सर्वेषाम् । प्रबन्धे विचाराणा स्वोपज्ञताऽऽवश्यकी । भावगाम्भीर्य्यं विशिष्टां रुचिम् आवहति पाठकस्य । तद्रहित. शुष्कः प्रस्तावस्तु मृतशरीरवत् कस्यापि प्रिय न भवति ।

(घ) अनुपातः —यथा चित्रकलायां तथा प्रबन्धेऽप्यस्य नानाभागेषु अनुपात. परमावश्यकः । यदि कस्यचिन्मनुष्यस्य चित्रे विशालं मस्तक तनु च मध्यं स्यात् तर्हि दर्शका एतच्चित्रम् अशोभनम् इति वदन्तोऽस्य निर्मातारम् एव निन्दिष्यन्ति एव यदि कस्यचित् प्रबन्धस्य उपक्रमस्तु विस्तृत. स्यात्, मध्यं च लघु स्यात् तर्हि अनुपातहीना रचनैषा न सहृदयै. स्तुत्या भवेत् ।

परीक्षकास्तु एतादृशीं रचनां लध्वीं मन्यन्ते । अकदाने तु संकोचः स्वाभाविक ।

आ—दोषाः

(क) व्याकरणप्रमादाः —

व्याकरणस्य प्रमादा परिहर्तव्या शिक्षार्थिभि सावधानतया । नैते शोभन्ते कस्यामपि रचनायां, यतो ह्येते लेखकस्याल्पज्ञत्वं द्योतयन्ति । लिङ्गस्य व्यवहार , विभक्तीना प्रयोग, शब्दानां धातूना च उच्चारण, उपसर्गाणा प्रत्ययानां च प्रयोग, कारकस्य च व्यवहार इति सर्वं साधु स्यात् । शुद्धा भाषैव प्रिया भवति सर्वेषाम् । विरामादिचिह्नानामपि लेखे सावधानतया प्रयोग कर्तव्य' । विरामचिह्नानाम् अशुद्धप्रयोगेण अर्थस्य अनर्थो जायते । यथाहि कयापि गर्भिण्या 'पुत्रो भविष्यति पुत्री वा' इति पृष्टे दैवज्ञो ब्रवीति—पुत्रो न पुत्री । विराम-चिह्नाद् बिनाऽर्थो ऽस्पष्ट एवात्र । "पुत्रो, न पुत्री" इत्यस्यार्थो 'पुत्रो भविष्यति, पुत्री न भविष्यति ।' 'पुत्रो न, पुत्री' इत्यस्य तात्पर्यं 'पुत्रो न भविष्यति, पुत्री भविष्यति ।' "पुत्रो न पुत्री" इत्यस्यार्थो "न पुत्रो भविष्यति, न पुत्री भविष्यति ।" विरामचिह्नानां प्रयोगोऽपि सुष्ठु बोद्धव्य' ।

तानि खल्विमानि—

पूर्ण विराम चिह्नम्

अर्ध विराम चिह्नम्

अवान्तर विराम चिह्नम्

प्रश्नचिह्नम् काकुचिह्नम् च	?
सम्बोधन खेदाश्चर्यादि चिह्नम्	!
निर्देश चिह्नम्	—
प्रसग समाप्ति चिह्नम्	॥
पर्यायचिह्नम् सयोगचिह्नम् च	=
त्रुटि-पूर्ति चिह्नम्	^
समासे पदावगति चिह्नम्	—
मध्ये भावादि दर्शक चिह्नम्	( )

(ख) समास भूयस्त्वम्—

प्रतीयते यद् 'ओज समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' इति मन्यमानैर् दण्डिसुबन्धुबाणादिभिर् विख्याततमैर् लेखकै' समासबहुला ग्रन्था रचिता । अद्यत्वे खलु समासबहुला रचना न रोचते पाठकेभ्य , यतो ह्येषा प्रयासपूर्णा सती प्रसादगुणाद् व्यपेता भवति। प्रसादगुणस्तु आवश्यको भवति रचनायाम् इति उक्तचरम्, अत समासभूयस्त्व यथाशक्ति परिहर्तव्यम्।

(ग) अक्रम:—प्रबन्धस्य विचारा यथाक्रमं स्युरित्यावश्यकम्। वर्णनात्मकेषु विवरणात्मकेषु च प्रस्तावेषु क्रमस्याभावो विशिष्य दुनोति हृदयानि पाठकानाम्। यथाहि यात्रावर्णने प्रथमं तत्स्थानस्य दर्शनीय भवनाना वर्णनं पश्चाच्च प्रस्थानोद्योगस्य; कस्यचित् चरितवर्णने प्रथम यौवनस्य वर्णनं पश्चाच्च बाल्यस्य। एतद् दोषस्य निवारणाय प्रथमं प्रबन्धस्य रूपरेखा निर्मातव्या,

तदनन्तरं लेखनाय लेखनी उत्थातव्या। रूपरेखा-निर्माणस्य साधारणो विधिस्तु अधो लिख्यते—

(i) प्रथमं निर्दिष्टस्य विषयस्य मुख्यान् विचारान् अंकितान् कुरुत, तांश्च १, २, ३, ४, इत्यादि लिखत।

(ii) प्रतिविचारस्य अन्तर्गता या या वार्त्ता स्यु, ता (क), (ख), (ग) इति अंकितव्या।

(iii) ततस्ते सर्वे यथाक्रमं कर्तव्या।

(iv) विचाराणां तदन्तर्गतानां वार्त्तानां मिथो विरोधो मा भूत्' इति अवधेयम्।

(घ) **पुनरुक्तिः**—पुनरुक्तं नाम मुख्यया वृत्त्याऽसकृदुक्तं व्यर्थं वच। लक्षणया पुन पूर्वेण सदृशम् अनपेक्षितम् अर्थमात्रम् इति। "पुनरुक्तवस्तुविरस सर्गक्रमो वेधस" इति स्मर्तव्यं प्रबन्धकर्तृभि। "व्यापारै पुनरुक्तभूत-विषयै" इति गदितं भर्तृहरिणा। विचाराणां वाक्यांशानां वाऽसकृद् वचनं विरसं भवति। एतेन व्यर्थं समययापनं भवति लेखकस्य पाठकस्य च। समयो हि नोऽमूल्यो निधि। पुनरुक्त्या वाचोऽर्थस्य वाऽरुचिर्जायते परीक्षकस्य लेखे तस्मिन्। अत शिक्षार्थिभि पुनरुक्तिदोष सर्वथा सावधानतया परिहर्तव्य। वक्तृभिरपि स त्याज्य एव।

६. परीक्षासु छात्रैः किमवधेयम् ?

(क) **प्रश्नपत्र-निर्वचनम्**—सर्वमपि प्रश्नपत्रं प्रथमं सावधानतया निर्वचनीयम्, तदनन्तरमेव लेखनी उत्थातव्या। केचिद्

अनुभव-हीनश्छात्रा' प्रथम प्रश्नमेव पठित्वा लेखनम् आरभन्त । नैतद् उचितम् । सभवति, उत्तर प्रश्नो भवतां सुकरो भवेत् ।

एतदपि अवधेय यद् यथासभव सर्वेषामपि अपेक्षित प्रश्नानाम् उत्तराणि दीयन्ताम् । नास्ति परीक्षक. शत्रु परीक्षार्थिना न्यूनांकदातुकामो वा । स तु स्वभावतया तेषा हितैषी भवति । यदि परीक्षार्थिन किमपि लिखेयु स सहृदयतयांकानि ददात्येव । यदा परीक्षार्थिन किमपि न लिखन्ति तदा स शून्य दातु' विवशो भवति ।

(ख) चिन्तनम्—प्रश्नपत्रस्य सर्वथा निर्वचन कृत्वा सम्यक् चिन्तनीयस्तदुत्तरप्रकारविधि., कस्य प्रश्नस्योत्तरं प्रथमं देय, कस्य ततः, कस्य तदनन्तर च क्रमश इति । एवं प्रतिप्रश्नान्ते 'क प्रश्नोऽधुना क्रियेत' इति समययापन न भवति । अन्यदपि, सुविज्ञातस्य प्रश्नस्योत्तर प्रथम दातु शक्यते, परीक्षकस्तु स्वयोग्यतया प्रभावयितु शक्यते । मेधाविनो विद्यार्थिन एतं विधिम् अनुसृत्य बहूनि अकानि लभन्ते परीक्षासु । प्रबन्धलेखने निर्दिष्टस्य विषयस्य विचारा उपविचाराश्च सुष्ठु चिन्तनीया अंकितव्याश्चेति उक्तचरम् एव ।

(ग) सुलेखः—यत् किञ्चिदपि लिख्येत, सुन्दरैरक्षरैर्लिख्येत, सुपठ भवेद् अक्ष्णोश्च प्रभावं जनयेद् इति । नातिविरलं, नाति सकीर्णं, नैकस्य शब्दस्य अक्षराणि द्वितीये मेलयित्वा । यो वर्णो लिख्येत स एव पठ्येत । न त, म भ, घ ध, र व ख, इत्यादि वर्णाः स वधानतया विस्पष्टं लिख्येरन् । लेखो मलिनो न कार्य' । यदि

कोऽपि शब्द शोधनीय स्यात् तर्हि शब्द मध्ये रेखा द्वयेन = न तु गुणन × इति चिह्नेन । सुलेख परीक्षक प्रभावयति बहूनि अंकानि दापयति च परीक्षार्थिने ।

(घ) अन्ते—केचित् परीक्षार्थिन उत्तरपत्रस्यान्त एतत्-समानानि वाक्यानि लिखन्ति—

(अ) अनुकम्पनीयोऽस्मि । आजीवनं भवता ऋण मस्ये ।

(आ) नास्ति मे सुलेख । प्रार्थये क्षम्यताम् एष मे दोषो दयालुना भवता ।

(इ) विनम्र निवेद्यत एतद् यत् सफलताङ्कानि मह्यं ददातु भवान् अतिकृपालुतया, अन्यथा मे भविष्य नङ्क्ष्यति ।

(ई) किं कुर्याम्, लेखनी दुष्टा शिरसि च मे महती वेदना वर्तते ।

परीक्षार्थिना विचारो भवति यद् एतादृशैर् दैन्यवचोभिस्तेषा लाभो भविष्यति परन्तु भ्रममात्रम् एतत् । परीक्षकस्यानुभव तेभ्योऽतिरिच्यते अतो न स सहेलतया वंचयितुं शक्य । वाक्यैरेतादृशैर हानिरेव भवति, न तु लाभ कश्चित् ।

(ङ) आवृत्तिः—परीक्षा भवनात् समयात् पूर्वं बहिर्नागन्तव्यम् । तत्रैव स्थितेन उत्तरपत्रस्यावृत्ति करणीया । एव बहव प्रमादा शोधयितु शक्यन्ते । लिखितस्य पुनरावृत्ति क्रियत एव सर्वैं कुशलै प्रबन्धकारै । शोभन एष स्वभावः । बहिरागत्य तु वृथा समय-यापनम् । तत्र स्थितस्य किमपि नूतन स्फुरेत् ।

(च) विशेषः—

(अ) स्थान पूरयितुम् अप्रासगिक मा लिखत । एतेन परीक्षकस्योपरि सुप्रभावो न जायते ।

(आ) उतरपत्रस्य वामभागेऽङ्गुलीद्वयमितं स्थान सर्वदा रिक्त परित्यजत ।

(इ) यदि उत्तरपत्रस्य द्वितीयपृष्ठे लेखनस्य संकेतो न भवेत् तर्हि एतस्मिन्नेव पृष्ठे लेखितव्यम् ।

(ई) लेखे प्रसगसमाप्तौ प्रघट्टक परिवर्त्यताम् ।

(उ) लेखस्य सर्वा पक्तय सम.ना विरला ऋजवश्च स्यु ।

(ऊ) प्रघट्टकस्य प्रथमां पक्तिम् अगुलीद्वयमित स्थान रिक्तं परित्यज्य लिखत ।

७. अध्यापकानां विषये

(क) प्रबन्ध-शिक्षा—प्रबन्धकलायां चातुरी कथं प्राप्या विद्यार्थिभिरिति अत्र विद्यतेऽध्यापकानाम् अपि महत् कार्य्यम् । तैः खलु शिक्षार्थिभ्यो निर्दिष्टविषयस्य सामग्री देया । विचाराणाम् उपविचाराणाञ्च चर्चया तेषां उत्कण्ठा संवर्धनीया ।

(ख) पुस्तकालयानाम् आयोजनम्

न कोऽपि साहित्यिकाध्ययनाद् विना प्रबन्धकलायां सफलतां प्र ः शक्नोति । साहित्यिकाध्ययनाय पुस्तकालयानां वाचनालयानाञ्चायोजनम् आवश्यकमेव । पुस्तकालयेषु विचारकाणां महापुरुषाणां च सद्ग्रन्था सग्राह्या । वाचनालयेषु सुन्दराणा पत्रि-

काणां प्रबन्ध कार्य्यं । एतत् सर्वम् अध्यापकाना साहाय्येन प्रेरणयैव च सुष्ठु भवितुं शक्नोति ।

(ग) छात्राणां प्रोत्साहनम्

अध्ययन सरल, लेखनम् तु कठिनम् । सन्ति बहवो विद्यार्थिनो अध्ययन-कुशला लेखन सकोचा । आलस्यप्रमादत्यागपूर्वक परिश्रम आवश्यको भवति लेखनाभ्यासाय । अतोऽध्यापकैर् नियमेन गृहकार्यं दत्त्वा छात्रा लेखने प्रवर्तयितव्या, समये समये चाकदानै पुरस्कारै प्रमाणपत्रादिभिश्च प्रोत्साहनीया । अध्यापकाध्यापिताना पारस्परिक-सहयोगेन एषा प्रबन्धकला सुखेन प्राप्या भवति ।

द्वितीयः प्रदीपः

विचारात्मकाः प्रबन्धाः

अवतरणिका—

न पुराणैव कुतर्ककर्कशा न च मुग्धाभिनवैव चञ्चला ।
सरसा सुगुणा क्रमोज्ज्वला मितभूषा गुरुभावमञ्जुला ॥
ललिता कुलकामिनीव मे रचना बालविबोधशालिनी ।
अनुरञ्जयितु सुधीवरान् विशता मानसवासवेश्मनि ॥
(युग्मकम्)

विचारात्मकेषु प्रबन्धेषु विषयस्य प्रतिपिपादयिषया समुपक्रान्तस्य सम्यक् प्रतिपादनमिष्यते । पद्यै पद्यांशै र्व्यञ्चितो विषय' पूर्वं स्थिरी कार्य । प्रसिद्धोऽपि विषय पौन पुन्येन विचारणीय. । भावगाम्भीर्य-मिह बह्वाद्रियते । मितै पदैर्गु रुभावगर्भितैरुज्ज्वल प्रबन्धो भवेत् । क्वापि विस्तरोऽपि नानपेक्षितो युक्तीनां सगतिं द्रढयितु भाववैश-द्यञ्च जनयितुम् । कोमला कान्ता च पदावली नन्द्यते । क्रमः सर्वत्रानुचिन्तनीय । विषयोपसंहृतौ मितैः पदै सर्वः प्रतिपादितो विषय. भूयोप्यासूत्रणीयस्तथा यथा भंग्यन्तरेण स सर्वः प्रतिपादितं द्रढयेत्पुनरुक्तिञ्च न स्पृशेत ।

एतच्च भूयोऽपि हृदि कार्यम्—विचारात्मकेषु प्रबन्धेषु पदार्थादिवर्णना मिता भवति । विषयस्य प्रमाणैर्युक्तिभिरुदाहरणैश्च प्रतिपादना प्रधानतया समाश्रयणीया ।

"सतां हि सन्देह पदेषु वस्तुषु
प्रमाण मन्तः करण प्रवृत्तयः"

विमर्श सारः—१ उपक्रम २ सन्त के? सन्देह स्थानानि च कीदृशानि। ३ सतां विशेषता। ४ प्रामाण्य स्वीकरण सोपपत्तिकम्।

इह मानवै प्रत्यक्षानुमानोपमान शाब्दै रिति चतुर्भि प्रमाणैः पदार्थ बोधो द्रव्यज्ञान वा विधीयते। 'घटोऽयम् अश्वोऽयम्, रामोऽसौ' इत्येष अविकल्प प्रत्यक्ष पदार्थ-बोध। स चासौ घटाश्वरामाणा प्रत्यक्ष-वर्तिना विषये नाणुना पि संशयलेशेनोपेत।

उपक्रम

किञ्च कदाचन लोचनगोचरी भूतानामपि पदार्थानां प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न निर्बाधो निस्सन्देहकरो वा बोधो भवति। तथाहि यत्र कदाचिन्नयनविषयी भूतोऽपि पुरुषसादृश्येनावभासमान स्थाणुः 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति सन्देह जनयति, दृष्टुर्मनसि तत्रोत्तर काल-मेव स्थाणु समाश्रित सन्निकृष्ट प्रदेशे गत्वा तत्र स्थाणौ दाहबुद्धि-र्जायते पुरुषबुद्धिश्च निवर्तते। एव सत्यपि प्रत्यक्षवर्तिद्रव्याणा क्वचन सशये सन्देहनिवारण समर्था सुलभा सामग्री सन्निहितैव भवति। पर यत्र कदाचित्केषुचिन्मानवादिषु प्रत्यक्षवर्तिष्वपि सत्तव-विहीनेषु द्रष्टृणा जिज्ञासा भवति 'किं-देशीयोऽय स्यात्? किमभि-जनो वा?' इत्यादिस्वरूपा। तत्र सन्देह मपाकर्तुं किं तावत्सप्रमाण

साधन स्यात् ? इति विचारणाया कविकुलललाटिकाकल्पस्य महाकवे कालिदासस्य पद्यम्—

"सता हि सन्देह पदेषु वस्तुषु
प्रमाण मन्त' करण प्रवृत्तय" इति ।

अत्रोच्यते—चाक्षुषादिज्ञानसाधन भूतानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । यथा प्रत्यक्षे तथानुमित्यादावपि कदाचन सन्देहा सम्भो भवन्ति तेषा तेषां पदार्थानां याथार्थ्यबुद्धौ ।

सन्देहस्य स्वाभाविकानि स्थानानि

'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्याह श्रुति । अत्रापि 'अस्ति परलोको न वा' इत्यादि संशयपतिता' केऽपि सन्दिहन्ते । दृश्यते तावत्—प्रातिदिवसेष्वस्माक व्यवहारेष्वपि सन्देहपदाना मुद्भवो नाऽप्रायिकोऽस्वाभाविको वा । तथाहि—"अमुष्मिन् वत्सरेऽहं परीक्षामिमामुत्तरिष्यामि न वा ?, प्रवासप्रयातस्य मम प्रियवयस्यस्य किं स्विदितिवृत्तम् ?, गोधूमान् निवपतो मे कियान् लाभो भवेदस्मिन्नब्दे ?, गुर्विणीयं सुत प्रसवेत्सुता वा ?" इत्येव विधा नाना रूपाः सन्देहा· प्रतिकालं लौकिकेष्वप्यस्माक क्रियाकलापेषु सम्भवन्ति । कर्मपरायणस्य मनुजस्य कर्मणा फलानि प्रति विविधा· शंका जायं जायमातकयन्ति मानसम् । स्वभाव एवायम् । नरस्तु कदाचनात्र मूकी भावं भजते कदाचिच्च विमुग्धमिव स्वमनुभवति । जातुचित्स्वीया स्ववचन प्रतिवचनैरेव शंकाः समाधत्ते । कदाचन च पराननुयुङ्क्ते । परं न हि नाम सर्वदा सर्वेषु सशयस्थानेषु समेषां वचनानि प्रवृत्तयो वा प्रमाणत्वेन पर्यवसिता दृष्ट-

चरा । स्यान्नाम कदाचनैव विषेषु स्थानेषु क्वापि कस्यचित् प्रवृत्ति प्रमाणतां याता पर तद् घुणाक्षरन्यायेनैव ।

पर केषाञ्चिन्निरस्ततमसां लोकोत्तर चरित शीलानां जनाना सन्देहस्थानेषु प्रवृत्तय स्वत एव प्रमाण भूता । एते हि सशय-ग्रस्तेषु विषयेषु यद् यत् कल्पयन्ति, तर्कयन्ति वा तत्तत् सतत सत्यमेव प्रमाणी भवति न तत्राणीयानपि व्यभिचारलेशो दृश्यते, ये ह्येव विधा नीरजस्तमस पुरुषपुगवास्त एव सन्त. । यथोक्त भगवता—

के सन्त

'सद्भावे साधुभावे च सच्छब्द यदि युज्येत ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सदित्येतत् प्रयुज्यते ॥'

एतेन सद्गुणवन्त प्रशस्त कर्माण एव सन्त इत्युक्ता ।

अत्रेद विमर्श्यम्—मनोऽधीन ज्ञानम्, तस्य नैर्मल्यं च विशुद्धज्ञान जनने हेतुभूतम्। निर्मलान्त करणवतामेव प्रवृत्तय प्रामाण्य लभन्ते । दृश्यते हि निर्मले खलु दर्पणतले बाह्याना पदार्थाना पतितानि प्रतिबिम्बानि न जातु भिन्नानि भवन्ति स्वपदार्थेभ्य । स्वच्छे स्फटिकादौ सन्निहितीकृतानां कुसुमादीनां रागादय यथार्थस्वरूपा एव प्रतिफलन्ति परिचाययन्ति च पदार्थान् ऋते तद्दर्शनात्। एव रागादिमालिन्यरहितानां सज्जनानां सत्पदा-भिधेयाना सुविमलेष्वन्त करणेषु न जातु विरुद्धा मिथ्यारूपा वा विचारा. प्रादुर्भवन्ति । ते तु यच्चिन्तयन्ति यद् वा कथयन्ति न तत् त्रिष्वपि कालेषु व्यभिचरति । एवं विधाना सतां मनासि रजोरहितानि ।

लोभमोहमदमत्सराद्यो दोषा न जातु तेषा मनांसि स्पृशन्ति। न च बलवत्तमा अपि विकारास्तान् सतत विषयचिन्तनलीनान् साधारणान् नरानिव कलुषयन्ति। हर्षोद्रेकोऽपि न मन आवर्जयति, न च शोको विकरोति। अर्थस्योष्मा नोष्णीकरोति न वा दारिद्र्य जाड्यं जडीकरोति। ये किल मनसाप्यन्येषा महित न चिन्तयन्ति, सदा समेषा सुख दु.ख वा स्वात्मौपम्येनैव पश्यन्ति। कायिकान् मानसान् वाचिकान् च भावान् सदा शुद्धतमानेव भजन्ते। नासत्य वदन्ति, न कस्मा अपि द्विषन्ति, न कमपि निन्दन्ति' न गर्हित किमपि कर्म समाचरन्ति। न क्रौर्य कुर्वन्ति, आहारे विहारे व्यवहारे च शुद्धि भजन्ते, परेपामुपकरणे सदा समाहितमनस्का भवन्ति, आर्ताना दु खोपतापैर्द्रवन्ति, लघीयस्यपि प्राणिना पीडा येषां हृदयानि व्यथयति, ये सर्वेषु सदा दयालवो न कामपि हिंसां मनसाऽपि कुर्वन्ति। त एवंविधा लोकोत्तरगुणगणगर्भिता पुरुषशिरोमणिभूता जना एव सन्त, कमनीयानि तेषा चरितानि सदैवानुकरणार्हाणि, स्पृहणीयानि तेषां वचनानि, श्लाघनीयानि कर्माणि। सदा सर्वास्ववस्थासु निर्विकारास्ते समभ्यर्चिततमा सन्त। शुद्धतमेषु तेषामन्त.करणेषु ये केऽपि विचारा: प्रादुर्भवन्ति ते स्वत एव प्रामाण्यमर्हन्ति। यथा चक्षुष्मतां प्रकाशे घटादि पदार्थज्ञानं वस्तुरूपमेवाऽनवबाधं तथा करामलकवत्सर्वानेव भावान् प्रेक्षमाणानां तेषां हृदि या या प्रवृत्तयो जायन्ते ता: सततं प्रामाण्य भजन्ते।

वीतरागाणां काननौकसा मुनिदारिकाणां मध्ये कमनीयरूपा शकुन्तला निर्वर्ण्य कण्वाश्रमे प्रयातस्य

उदाहरणम् नृपतिवर दुष्यन्तस्य निर्मलतरेऽन्त. करणेऽविदित नामगोत्रायामपि तस्या मन सरागमभूत्, अतएव स ताम् 'असशय क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मन ' इति क्षत्रियकन्यामेव निश्चिकाय सकारणम् ।

अद्यत्वेऽपि राजनीतिगम्भीरान् विषयानधिकृत्य विशुद्धमतय स्त्यागशीला अस्माकं केचन नेतारो या कामपि किलोदर्ककाल विषये तर्कबुद्धिं कुर्वन्ति सा सा सदा सत्यैव प्रमाणभूतेव च भवति । इत सप्तवर्षात्प्राक् कश्मीर समस्यां राष्ट्रसघसमक्षमुपस्थापयितु सम्मन्त्रितो श्रीगान्धिमहोदयो न वरमकलयत् त श्रम समाचचक्षे च 'राष्ट्रसघ समक्षमुपस्थापिता कश्मीर समस्या विकटतरा भविष्यति, समययापनमेव केवलमिद स्यात्' इति । वर विचार्यतां तावत् श्रीगान्धिमहाभागस्योक्तिरेपा प्रत्यक्षरं सत्या प्रमाणभूता चावर्तत ।

एवमेतादृशो भवन्ति सन्तो गम्भीरान् दुरूहान् सशयाकीर्णानपि सकलान् भावान् स्वकीयया शुद्धतमया मत्या

उपसहार करामलकवदिव निभालयन्त । किमिवापोहित तेषा पुर ? ते हि सदा सर्वानेव पदार्थान् प्रत्यक्षभूतानिवोत्पश्यन्त पर प्रमाणभूता सर्वेष्वेव सन्देहवस्तुषु । अत 'सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तय ' इति सम्यगेवोक्तम् ॥

धर्मार्थ काम मोक्षाणां शरीरं साधनं यतः

विमर्शसारः—१ शरीरप्राधान्यम् २ चतुर्वर्ग ससिद्धि ३ स्वस्थदेहेन सर्वं साध्यम् ४ शरीरव्यवहारयो सम्बन्ध ।

उपक्रम

शरीरमाश्रित्यैव लब्धजन्मना मानवाना सर्वे क्रियाकलापा भवन्ति । न हि देहभृता देहमुपेक्ष्य कर्माणि सभवन्ति । दृष्टफलाना कृषिवाणिज्यादीना कामार्थनिर्देश्यानामदृष्टफलाना यागादीना धर्मव्यपदेशभाजां शाश्वत शान्तिमयस्य मोक्षस्य च साधने शरीरमेव तावदाधार-भूमि । इदमेव हृदये कृत्वा केनाप्युक्तम्—

'धर्मार्थकाममोक्षाणा शरीर साधनं यत ' इति ।

किं नाम शरीरम् ?

भूम्यादिपञ्चभूतोपादान रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जा शुक्रेति सप्तधातूपचित वातपित्तकफाख्य धात्वन्तर सभूत पिण्ड शरीरम् । एव पोष्यपोषक सम्बन्धिनां रसादीनां संयोगेन समुपचिते वातादि संभृते पिण्डे सत्त्वमात्मा प्राणाश्चेति त्रयोऽवक्रान्ता-श्चैतन्य जनयन्ति । ततश्च तत्पुमर्थाना साधनं स लभते । कौमार-यौवनजराभिधासु तिसृष्वस्ववस्थासु क्रमेण प्रविशाच्छरीरमिदं वृन्ता-च्च्युत पक्वफलमिव सत्त्वात्म प्राणै वियुज्यते निश्चेतनं निष्कर्म च भवति । अतएव शृणातीति शरीरमिति यथार्थैव पिण्डेऽस्मिन् शरीर संज्ञा । तदेतच्छरीरमेव मानवानां समस्तव्यापारकलापस्य साधने प्रधानं वस्तु ।

सत्त्वमात्माप्राणाश्च पृथगवस्थिता न तावत्कर्माणि साधयितु

पारयेयु पिण्डमाश्रित्यैव ते प्राणिन श्रेयोभि संयोजयितु क्षमा । सत्त्वादिपिण्ड संयोग कर्मा-

धर्मार्थकाममोक्षाणा सम्बन्ध

नुष्ठाने सापेक्ष । कर्मभूमिम वतीर्ण प्राणी न जातु विना कर्मणा तिष्ठति । यदुक्तम् भगवता—'कार्यते ह्यवश कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणै'। कर्माण्यपि भिन्नानि । तत्र यानि तावदभ्युदयकराणि स्वर्गादिसाधनभूतानि यागादीनि तानि धर्मेऽन्तभूर्तानि । यानि किल लौकिकव्यवहाररूपाणि धनादि समृद्धि कराणि तानि खल्वर्थव्यप-देश्यानि । शरीरोपभोगमयानि रूपादि विषयसाधनभूतानि कर्माणि कामसञ्ज्ञयाभिहितानि । सैषा त्रयी त्रिवर्ग नाम्नापि व्यपदिष्टा । सकलनिश्रेयसकर शाश्वतशान्तिमय स्तुरीयो वर्गो मोक्षाख्य । धर्मादि चतुर्वर्गस्य साधने मानवाना समस्ता व्यस्ताश्च प्रयत्ना प्रचलन्ति । तथाहि केचन धर्ममेव सकलनिश्रेयसकर मत्वा तमेवा-हर्निश भजन्ते । अपरेऽर्थस्यैवार्जनाय नक्तन्दिन प्रयतन्तेतराम् । परे

'यावज्जीव सुख जीवेद् ऋण कृत्वा घृत पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमन कुत ॥'

इति सिद्धान्त मवलम्ब्य नानाविधान् कामानेव सेवन्ते । तदुप-युक्तानेव च कार्यकलापान् आचरन्ति । इतरे विरल विरला केऽपि नरपुङ्गवा समवहेल्य काम्यानि कर्माणि मन्यस्य सर्वान् कामान् मोक्षार्थमेव प्रयतन्ते । स एष सकल एव चतुर्वर्गसाधनपटु र्व्यापार सति शरीर एव सभवति ।

यद्यपि सत्यमिदं यत् किमपि कर्म शरीरेणैव साध्यमस्ति। परं
न केवलं लोहकारभस्त्रेव श्वसन् देह
स्वस्थं शरीरमेव किञ्चित्करं। स्वस्थेन बलवता च देहेनैव
विभूतिः सकलं साधयितुं समर्था मानवाः। उक्तं च
सम्यक् केनापि—

इति धनभोगशरीरान् मत्वा नित्यान् सदैव यतनीयम्।
मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे॥

आस्तां तावज्ज्ञानस्य मुक्तेर्वा कथा। भोग्यानां पदार्थानामुप-भोगोऽपि न तावत् रुग्णेन देहेन भवितुं शक्यते। इदं तावदुच्यते धनेन सर्वं साध्यते। परं सत्यामपि धनादि विभूतौ शीर्णदेहा गद-ग्रस्ता नरा कथमुपभोक्तुं प्रभविष्णव कामान्। मन्दाग्निर्मानव आढ्यतमोऽपि किं सुस्वादून् गरिष्ठान् पदार्थान् भोक्तुं शक्तः? मन्द दृष्टिर्मनोहरान् भावान् द्रष्टुं बधिरो वा श्रुतिमधुरं संगीतं श्रोतुं किं पारयेत्? दृश्यन्ते लोके गगनचुम्बिषु कमनीयेषु प्रासादेषु वसन्तो बाष्पशकटैरेव प्रक्रमन्त कनक कोटिभिर्विहरन्तोऽपि केचन श्रीमन्तः शरीरस्वास्थ्याभावात् परमां दयनीयां दशां प्राप्ताः। ते हि परेषां स्वस्थदेहेभ्योऽसूयन्ते, स्वीयां परमां सम्पत्तिमपि तृणाय मन्यमाना मनसैवाऽहर्निशं दूयन्तेतराम्। सत्यमेव शरीरस्वास्थ्यं मानवानां परमा विभूतिः। न च स्वस्थदेहात् किमपि धनमतिरिच्यते। अत-एवोक्तं शरीर शास्त्रिभि—

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत्।

एतदुच्यते चतुरशीतिलक्षं प्राणिजातीना सृष्टौ। सर्वस्या एवास्या सृष्टेर्मानव एव शास्ता महान् सम्राट्। मानवदेहोऽपि न तावत् सुप्राप्य। पिपीलिकातो गजं यावत् विविधासु योनिषु भ्राम भ्राम भूयो भूयो जन्ममरणाख्येन बलवता चक्रेण निपीड्यमानो नरो महद्भि पूर्वसञ्चितै सुकृतैरेव मानवी योनिं लभते। लब्ध्वा सुदुर्लभां नरयोनिं परम कर्तव्यमिदं यत् स पालयेदनुध्यायेच्च स्वदेह परमं निधिमिव। तिर्यग्योनिषु परवश प्राणी न किमप्यात्मकल्याणं कर्तुमीष्टे। योगेन ज्ञानेन भक्त्या वा भगवन्त मारिराधयिषव शरीरमेव द्वारीकृत्य साक्षात्कुर्वते परम तज्ज्योति। इह युक्त प्रतिभाति पद्यमेक भक्तवरस्य पाशुपतस्य श्री पुष्पदन्तस्य। तच्च—

"वपुष्प्रादुर्भावादनुमित मिद जन्मनि पुरा,
पुरारे नैवाह क्वचिदपि भवन्त प्रणतवान्।
नमन्मुक्त सम्प्रत्यतनुरह मग्रे प्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्य तदिद मपराध द्वयमपि ॥"

लब्धदेहेनैव तावत् समाराधितो महेश। सकृत्प्रणत्यैव मुक्तोऽतनु संवृत्त। एवं पशुपतिभक्तिगौरव वर्णयता कविना शरीर सत्त्व एव भक्तिमुक्ति श्चेदपि सुष्ठु ध्वनितम्।

एवमनुशुश्रुम—चन्द्रवशे भरत कुले ययातिर्नाम राजा बभूव। स च पलिक्नो[1] गलितेन्द्रियशक्तिरेकदा शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवा

---

1 वृद्धः

तस्या समनुरक्तोऽभूत् । देवयान्या

उदाहरणम् वार्धक्यतयाऽवमत स स्वसुतं पुरुं वार्धक्यं विनिमयेन यौवन ययाचे । स चानुमेने । एव चक्रवर्ती सन्नपि स नृपति शरीरशक्तिं महतानुनयेन लब्ध्वैव कामोपभोगाना तृष्णां शमयाञ्चकार ।

तथ्यमिद—शरीर पालनस्य स्वास्थ्यरक्षाया श्च विपये यूरोपीया अमेरिकावास्तव्याश्च परम निदर्शन मर्हन्ति । ते हि स्व स्वास्थ्य रक्षयन्त स्वशरीरस्य पोषणे सर्वदा समुद्यता भवन्ति । एतदेव कारण यत् ते महान्त आविष्कारका प्रशस्ता लेखका कोट्यधीशाश्च भवन्ति सर्वामेव च वसुन्धरा शासितु समर्था ।

विज्ञानमयेऽस्मिन् नवयुगे भौतिकवादस्यैव प्राधान्य दरीदृश्यते । आधिभौतिकानामपि पदार्थाना साधनाय बलवान् देहो बलवती च देहशक्तिरपेक्ष्यतेतमाम् । तिष्ठता तावद्धर्ममोक्षौ ।

उपसहार भौतिकानामपि । पदार्थाना साधनाय प्रवृत्तो नर स्वशरीरस्यारोग्य सम्यग नुचिन्तयेत सतत परिचरेत् स्वीयं देहम् । बलवत्येव शरीरे बलवन्मन, स्वस्थ एव देहे स्वस्थ चित्तम्, स्वस्थमेव च चित्तं सर्वं साधयितु शक्तम् । आध्यात्माधिदैविकयो पुरुपार्थयो साधनाय भौतिकानां च पदार्थानां प्राप्तौ नीरोगं शरीरं स्वस्थेन मनसा युक्तं नितान्तमेवावश्यकम् । अतो यत् 'धर्मार्थकाममोक्षाणा शरीरं साधनं परम्' इत्युक्ति सर्वथा सान्वर्था ।

संकेतः

"शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम्" इत्यवलम्ब्याप्ययमेव प्रबन्धः ।

'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण'

विमर्श सारः—१ प्रकृति परिवर्तनम् २ सुख दुःखयो सहेतुक परिवर्तक्रम. ३. महता मविकृति ।

परिवर्तन पटीयान् ससार । नात्र किमपि स्थास्नु ! प्रातरुदय गरि मारूढो गभस्तिमाली सायमस्ताचल मागत्यान्तर्धत्ते । शुक्लप्रतिपदि तनुकल सुधाशु माली क्रमेण वर्धमान पूर्णिमायां सम्पूर्णकल स्वीया शुभ्रतरा कौमुदी दिगन्तेषु विसारयन् कृष्णप्रतिपदि पुन कलाह्रासोन्मुखो भवति । कुहू निशाया निष्कलो ऽदर्शनश्च जायते । स एष निसर्गस्वभावो नाशवृद्ध्या-त्मक । नराणां विचारधाराभि कर्मकलापै साकमेवमेव सुख-दु खेऽपि परिवर्तेते । अयमेव च प्रकृतो विषय । अमुमेव भावं मनसि निधाय कविकुलमौलिमुकुटस्य श्रीकालिदासस्य कवेरुक्ति

उपक्रम

'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' इति

एतच्च विस्तरेणानुव्याख्यास्याम —नराणा दशा न सदैकरूपा सम्मृति ससरणमयी । सर्गो निसर्गतयैव परिवृत्तिशील । ईक्षामहे वयम्—क्व निदाघे चण्डाशो देह दाहकर स्तिग्मतम आतप ? क्व च शिशिरस्य शरीरवेपथुप्रद तुषार कणगर्भ समीरैरित शैत्यम् ? क्व च मलयपवनाप्लावित कुसुमसौरभमय पुष्पाकरस्य नवजीवनप्रद कमनीयतम. काल ? यत्र कृतयुगे सत्यं

न सदैकावस्थ ससार

दयाऽहिंसा तप प्रवणता त्यागोऽमात्सर्यं मित्यदयो दिव्या गुणा मानवेष्ववर्तन्त भूलोक स्वर्गादप्यत्यरिच्यत। तत्रैव कलियुगे 'ऽसत्य क्रौर्यं लोभो मत्सरो दुर्भिक्षो जनपदोद्ध्वस' इत्यादयो दुर्गुणा उत्पाताश्च लब्धप्रसारा। क्व तद्रामराज्यम् ? क्व चेदानीन्तनो दारुण समय ? अतर्कणीया किल काल कलना। नैकरूपाऽसौ कदापि तिष्ठति। सुखदु खयो परिवृत्तिर्न केवलं कालात्काल नरान्नर वा समाश्रयते देशाद्देशमपि समाजात्समाजमपि। तथाहि— पाश्चात्यप्रदेशेषु ये पूर्व वनाद्वन बम्भ्रम्यमाणा सभ्यतारहिता अवर्तन्त त एव साम्प्रत समृद्धिमन्तो विद्वास प्रशास्ता' शास्तारश्च। एव न दु खमनैकान्तिक न च सुखम्। पुनरपि निर्वर्ण्यताम्—य एष कुसुमसुकुमार कोमलांग कुमार कौमारे वयसि क्रीडासलग्नो मुग्धतम। स एव सुदृढावयव बृहत्कायस्तारुण्ये कथ दु साध्यान्यपि साधयति कार्याणि। दुर्लंघनीयान्यपि लघते स्थलानि। निर्जनान्यपि सजनीकरोति। असावेव शनै शनैरपचीयमानमूर्तिर्वली पलितविग्रहो जर्जरीभूतो महता कष्टेनेतस्तत. प्रक्रमितु समर्थ कथं कथमपि समय यापयते। प्रभाततारक इव चाञ्जसा काल-कुक्षौ निलीयते। एव यत्र पूर्वं कलगम्भीरा सरितां धारा. प्रावहन् तत्रैव वालुका पूर्णानि मरुस्थलानि। यत्र निविडानि श्वापदकुल-संकुलानि काननानि तत्रैवाधुना महापण विस्तृतानि सकलविलासवन्ति रमणीयानि नगराणि चकासन्तेतराम्। एव पश्यामस्तावत् समस्ता एव स्थास्नवश्चरिष्णवश्च भावा नैकावस्था। अयमेव सर्गस्य 'निसर्गगम्भीरो विलास.। यदि हि सर्वे भावा एकरूपावस्थायिनो

ऽभविष्यन् तदा जगति न किञ्चिद् वैशिष्ट्यमभविष्यत् । परिवर्तन शीलत्वमेवास्य तावद्रामणीयकत्वम्, अत एव कश्चिज्जगौ—

'क्षणे क्षणे यन्नवता मुपैति तदेव रूप रमणीयता या ।' इति

अत्रेद भूयोप्यवधेयम्—निसर्गस्य भावा परिवर्तन्ते प्रतिक्षण-मित्यत्र यदृच्छा विधातुर्विलासो वा भाव-स्वभावो वा हेतु स्यात् ?

सुखदु खयो परिवृत्तौ बीजम्

परं नराणा सुखदु खयो परिवृत्ति' कैमर्थिकी तावत् ? अत्र विचार्यते—मनुष्यस्य पूर्वं संचितानि शबलानीमानि कर्माण्येव भाग्येति व्यपदेशगतानि यानि चक्रवत्कालवशेन । बभ्रम्यमाणानि कदाचन सुखमुपनयन्ति कदाचन च दु खम् । पूर्वजन्मसु नरस्य कर्मराशौ सभृतानि कर्माणि सुकृतमयान्यपि भवन्ति दुष्कृतमया-न्यपि । यथा केदारे प्रक्षिप्त बीज काले फलति । गोधूमो जोधूम चणकश्चणकं राजिका[1] राजिकामेव जनयति न चेतरत् । तथा तस्मिन् तस्मिन् काले तानि तानि कृतानि कर्माणि शुभानि चाशुभानि फलानि परिणामयन्ति सुखव्यपदेश्यानि दु खव्यपदेश्यानि च । बीजस्य केदार पतितस्य समनुकूलै र्जलादिभि पोषितस्य परिणामो यथा स्वभावतयैवावश्यम्भावी तथा कर्मण परिपाकोऽपि । स एष कर्मपरिणाम एव सुखदु खयो र्महान् बलवत्तमश्च हेतु । यदि नैव स्यात् तर्हि कथ जनाना दशा किलावितर्कित परिवर्तेरन् । आलोकयामस्तावत् योद्य बृहद्यन्त्रपति कोटिकनकाधीश, यो महाप्रासादेष्वेव वसति, दासैर्दासीभिश्च सेव्यते, पदमपि

१ आसुरी (राई)

पद्भ्यां न चरति विमानै र्वाष्पयानैरेव च उह्यते स एवान्येद्य सहसैव विशीर्णव्यापार त्रुटितवाणिज्यो निष्किञ्चनो भवति कृच्छ्रेन च जीवति। अथापि कोऽप्यन्य पर्याप्त भोजनमपि लब्धुमसमर्थ, स्वकुटुम्बस्य क्षुधामपि निवारयितु नालम्, निरुपानत्कोऽर्ध सवीत एव बम्भ्रामते। जीर्णमृत्कुटीषु वसति, दारुणानि कष्टानि धनोपार्जनाय साह साह मनाचरणीयान्यपि कर्माणि कार कारम् नाढ्यवराणा कक्षासु क्षुद्रदासोचितमपि पदं लभते। स एव स्वानुकूलेन भाग्येन मनागपि समनुगृहीत कायाकल्पमिव भजते झटिति। निर्मिणोति खचुम्बिन प्रासादान्, प्रतिष्ठापयति वितता उद्योगशाला। खोलयति[२] महासेवक गण परिवृतान् यन्त्रालयान्, स्तूयतेऽर्थिभि, परिचर्यते परिचारकै, प्रशस्यते च श्रीमद्भि, जङ्गम्यते यानै, मोमुद्यते विनोद पदार्थै, न च केनाऽपि पूर्वसंस्तववता परिचीयते स एवायमिति। सैषाऽविचिन्तनीया सुखदु खयोर्दशा? अनिवार्या चैतयो परिवृत्ति? अलङ्घनीयश्चानयो परिपाक।

अथावश्य परिवर्तनशीले सुखदु खे। मार्गे प्रचलतश्चक्रस्य या एव नेमय उपर्यायान्ति ता एव झटिति नीचैर्यान्ति। इत्थमेव न कदाप्येकान्तेन सुखदु खे ऽप्येकरूपतया ऽवतिष्ठेते। एवं विद्वान् नरो न जातु संपत्सु प्रहृष्यति न च विपत्स्ववसीदति। गगनाङ्गन मध्यमाप्राप्तस्याम्बरमणे रवपातो निश्चित। अस्तमितस्य चोदयो

अविकारः

---

२ खोलृ गति प्रतिघाते।

ऽपि प्रत्यूषसि निश्चितएव। नात्र किमप्याश्चर्यं दुःख वा ? तथा चोक्त केनापि कविना—

'पादन्यासं क्षितिधरगुरो मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्त येन भवनद्वितय मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽय चन्द्रः पतति गगना दल्प शेषै र्मयूखै
रत्यारूढि र्भवति महतामाप्यपभ्र शनिष्ठा ।।'

सत्यं न च कस्यापि नैरन्तर्येणोच्चतमे नीचतमे वा पदेऽवस्थिति र्दृष्टचरा। सुखदुःखयोः परिवृत्तौ न कोऽपि विकारश्चेतसि समाधेयः। उद्योगः समाश्रयणीयः। कालश्च प्रतीक्षणीयः। एतेनैव शान्ति रनेनैवोपायेन सुखमय समय मोदप्रदो दुःखमयश्च कालः सह्यः सुयाप्यो भवेत्।

प्रकृतविषये भगवतो रामस्य, जगद्वन्दिताया जानक्याः, महाराजस्य हरिश्चन्द्रस्य, वीर धौरेयाणा गुणवता पाण्डु पुत्राणा

ञ्च ते त इतिहासाः प्रसिद्धतरा एव। अथा

उदाहरणम् पीहैकं सत्यमाधुनिक निदर्शन मुदाहराम

—एको बृहद्धन कोऽपि वैदेशिको भारते विहर्तुं सकुटुम्बो मुम्बानगर्यां पोतादवातरत्। पोतावतरण समये तस्य जायायाः करशाखायाः पञ्चसहस्ररूप्यक मूल्यमङ्गुलीयक समुद्रे पपात। सा च गौराङ्गी चिर तदर्थ मनुतेपे। एकस्मिन्न सशुल्के महा पान्थावासेऽवस्थित स गौराग परेद्यु र्नगर दर्शन कौतुकेन ससुतदारो विजहार। स चैक बृहत्काय मत्स्यम क्रैषीत्। स्वावास मागत्य यावत्तस्य भार्या त मत्स्य खण्डयामास तावदेव

तस्य जठरात् सा स्वीयं प्रभ्रष्ट मंगुलीयकं लेभे न च तदा तस्याः स्तनौ हर्षोद्रेक जग्मतु । गौरांगोहि 'सुखस्य पराकाष्ठेय मधुना दु ख मापतिष्यति नि सशयम्' इति विचिन्तयन् स्वदेशमेव प्रतिगन्तु त्वरयामास। अमेरिकायां प्राप्तस्य तस्य कतिचिन्मासानन्तरमेव स्वीया सर्वा सम्पत्तिर्नष्टा हुताशेनोपप्लवेन च। स च क्षुत्क्षामो हृतसर्वस्वो दारिद्र्य्थ भेजे ।

उपसहार

महामहिमशालिनां मानववराणा सुखमिति दु खमिति च खेलैव । यथा रथस्थित उच्चावचासु भूमिषु जवेन प्रचलतो रथमु-पर्यधो जङ्गम्यमानयो श्चक्रयोर्दशायां न मनागपि दत्तावधानो भवति केवल गन्तव्य-प्रदेशं प्रतीक्षमाणो रथमेव निभृत. समा-श्रयते तथैव परिवर्तमानयो सुखदु खयोर्दशाया न तावत् स्थिरमतयो बलवत्स्पृष्टा भवन्ति। दशाविपर्यासस्तावत्स्वाभाविक.। निश्चय एव च सुखस्यानन्तर दु खस्य दु खस्यानन्तरं च सुखस्योद्गम । यत्र छाया तत्र क्षणानन्तर मातपोऽपि, यत्रातपस्तत्र छायाप्येवमेव सुतरा पततीति हि जन-भणिति । सार्था चैषा। मानवानां जीवन सरणिरपि सुखदु खाख्याभ्यां छायातपाभ्यां संवलिता। मतिमान् हि मानवो महता रहसा चंक्रम्यमाणा सुखदु खयोश्चक्रं शान्तमनसा पश्यन् 'पर्यन्तत परम एव शिव प्रमाणम्' इति स्मयमानाननः सदैव स्वान्तस्तोषाय कल्पते ।

संकेतः

अनयैव दिशा

(क) चक्रवत्परिवर्तन्ते सुखानि च दुःखानि च ।

(ख) सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।

(ग) कालक्रमेण जगत परिवर्तमान चक्रार पंक्तिरिव गच्छति भाग्यपक्ति ।

इत्यादि पद्यभागानवलम्ब्य सुखदुःखयो परिवर्तनमधिकृत्य प्रबन्धा विरचनीया ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

[विमर्शसार :—१ जननी-जन्मभूम्योर्महत्त्वम् २ चेतनाचेतनेषु मातृभूमे स्नेह ३ मातृतोऽपि जन्मभूमेर्गौरवम् ४ भारतीय आदर्श ।]

अहो ! कियन्मधुरमधुरं जननीति नाम ? समस्ता एव प्राणिन प्राय कष्टकाले मातु स्मरन्ति जीवन्मातरो मृतमातरश्च । सर्वजनसवेदगोचरमेवैतत् यत् दुःखावसरे समेषां

जननी वात्सल्यम्

वदनात् 'हा ! मात !' इति ध्वनि स्वभावत एव निर्याति । मातुर्नाम्नि कियद्वैद्युतमिव बलम् ? कियन्माधुर्यम् ? कियन्च गौरवम् ? इति किलानुभवस्यैव विषयः सहृदयानाम् । का खलु स्तनन्धयस्यार्भकस्य क्षुधां निवारयितुं समर्था ऋते प्रस्न तस्तन्या वात्सल्यपर्णाया जनन्या ? धलिधसरित

भूमौ विलुठन् क्रीडनकपरानपि परिक्षिपन् रुदनपरवशो माणवको मातरं दृष्ट्वैव नन्दते क्रीडते च। कुसुमकोमलाया शय्याया लालितो मधुरमधुरैरपि पदार्थैः पालितो रमणीयतमैः क्रीडनकैरपि विनोदित शिशुः स्वजननीं विना रोदिति, दूयते म्लायते च। स हि मलिनाया जीर्णवसनखण्डसवीताया: अपि मातुरुत्सगे गत स्वर्गादप्यधिक सुखमनुभवति नि:शंक च स्वपिति। जनन्यपि स्व सुतस्य कृते यथा पर्याकुला यथा च प्रेमप्लुता भवति न तथा कोऽप्यन्य। तदेतन्मातृपुत्रयोर्वात्सल्य सहज दिव्यमिव विभूतिप्रदम्।

मातृवत् मातृतोप्यधिकं वा किमस्ति किञ्चिद् यद्वात्सल्यं जनयति मातृवत् पालयति यस्या ऋण च मातृवद् दुष्परिहार्यं मन्यन्ते जना:? इति

जन्मभूमे: स्नेह

जिज्ञासाया ब्रूम —एषाहि जन्ममेदिनी या मातेव रक्षति पोषयति वर्धयति च मानवम्। सचेतना जन्मदात्री माता गर्भे धृत्वा रक्षति, दुग्धं पाययति शैशवे स्निह्यति च स्वार्भकाय। परं जनिभूस्तावत मातुरप्यधिकं परं सहस्रै प्रकारैर्भृशमुपकरोति। मातरि तावत्प्रत्युपचिकीर्षा भावो न जन्मभुवि, जनन्या: सक्रियं सप्रकाशं च प्रेम, जन्मभूमे मूकरूप मप्रकाशञ्च तत्। न तावन्नरं माता यावज्जीवं पोषयति पालयति परं जन्मभूमि र्यावज्जीवं निरपेक्षं पोषयति पालयति च। जन्मभूमे स्तावत् सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचनीया उपकृतय: स्नेहगर्भा:। एषा हि धृतजन्मने देहिने चंक्रमणाय निवासाय च स्थानम्, भक्षणायान्नम्, पानाय जलम्, विहरणाय रमणीयान् प्रदेशान, देहाच्छादनाय कार्पासोर्णा कौशेयमयानि विविधान्यम्बराणि

परिष्काराय मनोमोदाय च महर्घान् मणीन् भ्राजमाणान् चामीकर रुक्ममयानलकारान् च प्रयच्छति, अस्माक पादाहतीर्मलमूत्रोत्सर्ग-भार च तितिक्षते। सैषा भगवती जन्मवसुन्धरा कथ न वन्द्या कथञ्चास्या आनृण्य भवितु शक्यम् ? ,भारतीयास्त्वस्माक वृद्धा प्रात. शयनतलादुत्थायैव

"वसुन्धरे नमस्तुभ्य भूतधात्रि नमोऽस्तु ते।
रत्नगर्भे नमस्तुभ्य पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥"

इति जन्ममेदिनी गौरव स्मरन्त क्षमां याचन्ते ताम्। सर्वसहाया जनिज्याया गौरव कै र्वचनै स्तुम ? कया च तूलिकया चित्रयाम ?

क्षुद्रप्राणिषु जडेषु च जन्मभूमे. प्रेम

नेदमगोचर चेतोवताम्—कनकमयपिञ्जरे सादर स्थितो दाडि-मीना मधुराणि फलानि खादन्नपि कीरो न तथा सुख विन्दते यथा जन्मपरिचितासु स्वैरचारासु कण्ठकाकीर्णासु वनभूमिषु। सम्राजा प्रासादेषु निवसमान सेवकसमूहेन परिचर्यमाणोऽपि द्विपेन्द्रो न स्वानन्द विन्दते तादृश यादृश स्वजन्मभूतासु काननस्थलीषु। खगा अपि वियद्विहारिणो दिन दिगन्तेषु समुड्डीय-माना नक्त स्वावास प्रदेशस्थ स्वीयमेव तरुनीडं समाश्रयन्ते। सत्यमुक्तं केनापि—

'क्षीणोऽपि देहमिव कस्त्यजति स्वदेशम्' इति।

आस्ता तावत् द्विपदाना चतुष्पदाना वा कथा ? जडास्तरुगुल्मा-दयोऽपि स्वजन्मभुवो वात्सल्येन पूर्णा। तथाहि स्थानात्स्थानान्तर नीतो वनस्पति र्म्लायते शुष्यति च प्राय। किञ्च यदि तद्देशीयमृत्स्नया

सार्धं नीत्वा प्रतिरोप्येत तदा न शुष्यति प्रवर्धते च । यदि निष्क्रियेषु निश्चारेषु च तर्वादिषु स्वजन्मभूमेरियान् स्नेह का कथा सचेतनानां विज्ञानां मानवानाम् ?

भारतीयाना जन्मभूमिस्नेह

पुरातनकालादेव भारतीयेषु जन्मभूमेर्वात्सल्यमवर्तत । साक्षात्कृतधर्माणो ऋषयोऽपि वैदिके युगे 'मही द्यौ पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतम्' इत्यादि ऋग्भि स्वजन्मभूमिं यागेषु तुष्टुवु । वेदेषु भारतस्य नदीनां गिरीणाञ्च स्तुतिपरा बह्व्य ऋचो वर्तन्ते । अथ राजन्यवंशमूर्धन्यस्य भारतरत्नस्य महाराजस्य प्रतापवीरस्य जन्मभूमि-स्नेह कस्य न विदितः । स हि सर्वामपि सम्पद तृणाय मन्यमान स्तृणापूपानेव च खाद खाद प्राणपणेनापि स्वजन्मभूमे गौरव स्वातन्त्र्य चापीपलत् । अद्यत्वेऽपि त्यागशीलस्य नेतृवरस्य श्रीसुभाषस्य भारतशिरोमणे भारतीयगणराज्यस्य प्रधानसचिव धुरन्धरस्य श्रीपण्डितनेहरूमहोदयस्य च जन्मभूमे. स्नेह उदारश्च त्याग· किमविदितो जनानाम् ? ये भारतीया नेतार स्वाधीनतासगरयागे स्वासून् सलीलं समाजुहुवुस्ते किं न विदितचरा ? महनीयतमास्ते महामहिमशालिनो देशभक्ता सततमेव सर्वे ।

उत्तमा देशभक्ति

पुरा भारते समावर्तन संस्कारकाले गुरव एव मुपादिशन् स्वान्तेवसत. —

सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यायामेनाथ विद्यया ।
देशभक्त्यात्मत्यागेन सम्मानार्ह सदा भव ॥

एषा तावद्देशभक्तिर्बहुविधा। हृदि देशवात्सल्यमस्तीत्येव न पर्याप्तम्। किमनेन सेत्स्यति? य पुत्र प्राप्तवयस्क स्वमातर पालयेत्समाद्रियेत तस्या सर्वात्मना सुखाय चेष्टेत, तत्सेवा समुचितै गुणै समलकृत प्रशस्तानि समुज्ज्वलानि च कर्माणि समनुतिष्ठेत् स एव पुत्ररत्नम्। इतरे च केवल मातुर्यौवनहारिण एव। निष्फलञ्च तेषा जन्म। इत्थमेव ये स्वजन्मभूमौ लब्धजन्मान योग ब्रह्मचर्यं व्यायाम विद्याञ्च साकल्येनैकैकशो वा ससेवन्ते त एव प्रशस्ता देशभक्ता। देशान्तरेषूषिता अप्येते स्वजन्मभूमे हिताय प्राणपणै-रपि चेष्टन्ते। न च विस्मरन्ति जात्वपि निजा जन्मज्याम्।

आसीद् भारतीयानामयमादर्शो यत्ते स्वकीया जन्मभुव बहुमन्य-माना अपि परेषा भूमे हितमपि कामयन्ते स्म न च मनसापि परेषा देशान् उन्मूलयितु प्रायतन्त। तथा चासीत्तेषा भणिति।

'उदारचरिताना तु वसुधैव कुटुम्बकम्' इति।

ममैव भूमि सर्वगुणवती नापरेति प्रवचनमपि न देशभक्ति। तथा विधास्तु—

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा
क्षार जल कापुरुषा पिबन्ति॥

इति वद् हास्यास्पदा एवान्येषां भवन्ति। सुसुत स्वप्रसवित्रीं समाद्रियते लालयते पालयते च परमन्येषामपि मातृस्तथैवादरदृशा पश्यति। एव स्वजन्मभूमे स्नेह तस्यामादरदृष्टि स्तद्धितायचेष्टनं प्रशस्ततर मन्यते यदाऽन्येषां विषयेऽपि हितचिन्तनं समादरश्च भवेत्। अयमुदाराचार एव भारतीयानां देशभक्ति विशेषा। इयमे-

तादृशी भक्तिरेवोत्तमा देशभक्तिरिति मन्तव्या ।

अद्यत्वे तु देशभक्ते मिथ्यारूपमपि क्वचन दृश्यते । केचन स्वार्थ साधनपटीयासो राज्यविभागेषु पदानां लाभाय देशभक्त्या अभिनयमिव रचयन्ति लब्धपदाश्च कतिपये योगक्षेमाय वेशभूषा-व्याख्यानलेखादिभिरपि स्वदेशभक्तिं परिचाययन्ति । किन्तु तेषाम-न्तरङ्ग व्यवहारा सर्वेऽपि परविषय राग परेषां सस्कृतिं स्नेहं च पोषयन्ति। तेषां मनासि परललनानां बिलासै रिवान्यदेशानां चाक्य-चक्यगर्भैं पदार्थैरपकृष्यन्ते । नैते देशभक्ता अपि तु देशभक्ता-भासा मिथ्या देशभक्ता इति यावत्। अमी नितान्तं भयावहा समाजस्य देशस्य च। एताद्दशा देशभक्ता एव देशाना पतनस्य गुप्तहेतवो भवन्ति ।

मिथ्या देशभक्ता

नात्रातिशयोक्ति र्ज्ञेया कापि यत् तथ्येन जनन्या जन्मभूमेश्च वात्सल्येन पूर्णो नर स्वजन्मभुवं दूरङ्गतोऽपि कामयते। तत्रागमनाय पर्युत्सुकी भवति न च शर्म लभते। स्वर्गसहोदरोऽप्यन्यो विषय' किन्न स्यात् परं न तस्य मनो रमते स्वजन्मभुव विहाय। का कथा स्वर्गस्य ? अदृष्टस्तावत् स ? कस्तत. प्रत्यागत्य तत्रत्यानि सुखानि प्रावोचत् ? प्रत्यक्षतोऽनेनैव भौतिकेन देहेनास्माभिरनु-भूतसुखा कृतस्नेहा चासौ जन्ममेदिनी। वयमप्यत्र स्वगुणैः स्वर्गं रचयितु समर्था इति।'

उपसहार

'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इति चान्वर्थैव भणितिः ।

सकेतः

(क) अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानस मानसं विना ॥

(ख) जननी वात्सल्यम्

(ग) जन्मभूमिवात्सल्यम्

इत्येवं विधान् विषयानधिकृत्योपयु ल्लिखितरीत्यैव प्रबन्धो विरचनीय ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः

विमर्शसारः—१ मनस स्वरूपम् २ मनोविज्ञानम् ३ बन्धमोक्षयो विचार ४ एतयो कारणत्वे मनस सोपपत्तिको विचार]

मनस परं न किमपि तरलतमं वस्तु ससारे। चञ्चलतममेतद् दुर्निग्राह्यम् । सदागतेरप्यतिशयवेगवत् । इतश्च पञ्चभूतात्मके

उपक्रम

शरीर पिण्डे मन एव समेषामेव पदार्थाना ज्ञाने विज्ञाने च करणम् । न चानेनान्तरा ज्ञानोत्पत्ति संभवति । अत ऐहिकेष्वामुष्मिकेषु वा कर्मसु मन एव महद् द्वारम् । इति विमृश्यैवोक्तम्—'मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो' इति ।

अथैतद् विशकलय्य प्रपञ्चयिष्याम. । ननु सन्ति तावच्चक्षु-

रादीनि ज्ञानजनकानीन्द्रियाणि प्रत्यक्षाणि यानि सर्वेषां पदार्थाना ज्ञानोत्पादने करणभूतानि प्रतीयन्ते । यैर्विना

कि मन ? न जातु लोके ज्ञानलेशोऽपि सभवेत् । तथाहि प्रत्यक्षमेवैतद् यद् रूपस्य चक्षुर्भ्या शब्दस्य श्रवणाभ्या ज्ञान भवति न च लोचनहीनोऽन्धोऽवलोकते, न च श्रुतिशक्तिहीनो बधिरो वा शृणोति । एव रूपादीना विषयाणा ग्रहणे चक्षुरादय एव करणभूता प्रत्यक्षाश्च कि मनस' कल्पनेन ? इति चेदत्र ब्रूम'—रूपादीना विषयाणां ग्रहणे लोचनादीनि द्वारभूतानि नहि मनसा विना तानि तेषां विषयाणा ग्रहणे समर्थानि स्यु । नो चेत्तर्हि युगपदेव रूपशब्दगन्धादीना ज्ञान भवेत् । चक्षुरादीना रूपादि विषयग्रहण साधन भूताना सत्त्वात् । न चैव भवति । तेनैव प्रतीयतेऽस्ति चक्षुरादिव्यतिरिक्त किमपि तावदान्तर वस्तु यद्रूपादिबोधे करणम् । तच्च मन एव । अत एवोक्तम्—'युगपद् ज्ञानानुत्पत्ति र्मनसो लिङ्गम्' इति ।

अथ किं तावन्मनस स्वरूपम् ? इति मीमांसायामुच्यते—मनो हि ज्ञानोत्पादक मान्तरं करणम् । मननान्मन इति व्युत्पत्तेः । तच्च तेषा तेषां विषयाणां ज्ञानकाले तेन तेनेन्द्रियेण संयुक्तं ज्ञान जनयति । चेतो बुद्धिरित्यपि मनस एव पर्यायौ । बहूनां मते शरीरे चैतन्यं मनस एव धर्म । शरीर शास्त्रिण स्त्वाधुनिका केचन प्राचीना अपि मस्तिष्कस्य ज्ञानतन्तूनेव मन इति निर्दिशन्ति । कतिपये तु विपश्चितो वेदनाशक्तिमेव मन इति समभिदधते । भवतु नेदं तावदत्र विस्तरेण प्रपञ्चनीयम् । एतद्धि मन. प्रयाणकालेऽपि

देहिना सहैवोत्क्रमते देहान्तरं च संक्रमते—यथोक्तं चरके—

'भूतैश्चतुर्भि सहित सुसूक्ष्मैर्मनो जवो देहमुपैति देहात्' अतएव बलवन्त संस्कारा अपि देहिनं देहान्तरे समुपतिष्ठन्ते। यतोहि ते मनसो धर्मा। जातिस्मरत्व मपि सगच्छते। 'एव मन आन्तर करण ज्ञानजनक समस्त सस्कारकेन्द्रम्' इति नात्र कोऽपि विसंवाद ।

बन्धो नामाऽविद्या विजृम्भिताऽहन्तावलिताऽपूर्णरूपा जीवत्व-बुद्धि विशिष्टाऽऽत्मन सकुचिताऽवस्था। अत्र हि जन्म मरण चक्रा-रूढो मनुज ससारस्य नाना विधै राधिभौ-

को बन्ध ? को मोक्ष ?

तिकै राधिदैविकै सन्तापै स्तातप्यमानो न जातु शान्ति लभते। स त्वविद्या प्रभावेण 'किं मे कल्याणकरम् ? किं वानन्त शान्तिप्रदम्' इति नावैति। जानन्नपि जातुचिदेव यतते शश्वतकल्याणाय। अत एव 'मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये' इति भगवताऽपि गीतासूक्तम्। सैषा ऽज्ञानोत्थिता दु खमयी जन्म मरण रूपावस्थैव बन्ध इत्युच्यते।

बन्धाद् विपरीतो मोक्षोऽपुनर्भवाभिध । यदा संकोचमयीमपूर्ण-रूपामवस्था मुत्क्रम्य स्वात्मन्येव सर्व व्याप्त स्वात्मन एव चाशेष विलसित पश्यन् ज्ञानप्रकाशपु जमय परम तज्ज्योति साक्षात्करोति मनुजस्तदा मुक्त इत्युच्यते स चासौ तदा जन्मरणादिदु खैर्विनि-मुक्त सच्चिदानन्दमय निलीयते तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि। यथोक्तम्—

'प्रसादे सर्वदु खाना हानिरस्योपजायते' इति

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥' इति च ।

सैषा मोक्षरूपावस्था सुदुर्लभा । वीतरागाः संन्यस्तसकलकर्माणः प्रशान्तमनसो यतिवरा मुनय एव मनो निगृह्य प्रज्ञां स्थिरीकृत्य समाधिमाश्रित्य तदर्थं प्रयतन्ते । न च संसारचिन्तनलीना विषयोपभोगप्रवणाः कामनाग्रस्ता मनसो वशतामापन्नाः प्राकृताः पुमांसः ।

पूर्वमुक्तं मन एव सर्वसंस्कारकेन्द्रम् । अथ समस्तदुःखनिवृत्तिर्यदा मोक्षेणैव भवति तर्हि कथं मनस्तदर्थमेवानुकूलासु क्रियासु न व्याप्रार्यते नरैरिति जिज्ञासायामुच्यते ।

दुर्निग्रहं मनः

मनस्तु चञ्चलतममिति पूर्वमेवाभिहितम् । सांसारिका हि पदार्था आपाततो रुचिप्रदा मनो बलवत्कर्षयन्ति रश्मय इव सारथिनियंत्रिताः प्रजविनं वाजिनम् । तत्र कामक्रोधौ रजोगुणसमुद्भवौ मानवानां परिपंथिनौ; तावेव चित्तं कलुषयन्ति न च शाश्वतशर्मप्रदं कर्मकलापमभिनयन्ति । "कथं मनो विषयासंगि सद्रजसाभिभूयते ?" इति भगवता षोडशकलाशालिना श्रीकृष्णेन गीतास्वर्जुनं प्रति सुष्ठु प्रतिपादितम् । तथाहि तत्र—

"ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥"

विषयाणां तावदाकर्षणं बलं मनसश्च तारल्यमभिपश्यता पृथानन्दनेन सानुनयमनुयुक्तो भगवान् मनसो दुर्निग्रहत्वं सोरस्कारं स्वीकुर्वन् तन्नियमनाय

'अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते'

इत्यभ्यासवैराग्ययोराश्रय मुपदिदेश।

अभ्यासश्चेह योगमार्गमवलम्ब्य परिशीलितः कायशोधनात्मकः। कायशुद्धिर्मनःशुद्धौ बलवत्कारणम्। सा चाहारविहारादिशुद्धिसापेक्षा जपयोगसमाधिप्रभृतिविविधोपायैर्विधीयते। वैराग्यमपि विषयविरतिमय मशेषकामनापरित्यागस्वरूपम्। एतदपि किलाभ्याससापेक्षम्। तावेतौ वैराग्याभ्यासावेव मनसो निग्रहणे हेतू।

अत्र विषये पुरातनमेक मितिहासमुदाहराम। भरतो नाम कश्चिन्मुनिवरः पुरा कृतयुगे परःसहस्राणि वर्षाणि दारुणं तपस्तेपे। स च तेन तपसा क्षपितसकलकल्मषः

उदाहरणम्

भवाभोगेभ्यो महतीं विरतिमाप। काननाश्रमे तपस्तप्यमानस्य तस्यैकः कुरंगो बभूव। वीतरागस्यापि तस्य मुनेः कुरंगरागेण बलवन्मनोऽपाकृष्यत। स चोत्क्रमणकाले हरिणमेवानुचिन्तयामास। ततः स कुरंगयोनिमेव लेभे न च निर्वाणम्। अहो! मनसश्चचलता दुर्निग्रहता च कियती बलवती?

यदि मनोऽधीनावेव बन्धमोक्षौ नाभविष्यताम् तर्हि सर्वे

मानवा. सुखेनैव स्वर्गादिलोकान् कैवल्य वाऽलभिष्यन्त। पर न चैतद् भवति। अस्ति च मन समेपा

उपसहार

प्रायोविषयासगि। बध्नाति च तदेव मानवान् पौन पुन्येन च जन्ममरणकपाले भर्जयति चणकानिव वराकान् नरान् विषयासक्तिज्वलनेन। एतदेव कृच्छ्रोपायैर्नियमयन्त कियन्तो महान्त पुण्यवन्त शाश्वतीं शान्ति भजन्तो मुच्यन्ते पुनर्भवात्। अत सत्यमेवोक्तं—

'मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो' इति।

"साहित्य-संगीत कलानभिज्ञः साक्षात् पशुः पुच्छविषाण हीनः"

विमर्श सारः—१ जगद्वैचित्र्यम्। २ साहित्यसगीतकलाना रोचकत्वम्। ३ मनुष्यजीवनम् प्रशस्तम्। ४ साहित्यसगीतकलानामुत्कर्ष। ५. कालिदास कथा।

जगति नानाविधा पदार्था. सुन्दरा असुन्दराश्च। ये तु सौन्दर्य-समुज्ज्वला स्ते स्वभावतयैव कमनीयाः स्पृहणीयाश्च मानवाना भवन्ति। असुन्दरा अपि पदार्थाः केषा-

उपक्रम.

ञ्चिन्मनासि मोदयन्ति। न हि तेषामनुप-योगित्वं सर्वथा सम्भवति। अस्त्येव किञ्चित्तेषां निर्मितावपि रहस्यं विधातु.। सुन्दरासुन्दर पदार्थयोर्ज्ञान मितरेतरापेक्षम्। जगति कमनीया. पदार्थाः सर्वे प्रायः साहित्य

सगीतकलास्वन्तर्भवन्ति। एते हि मनुष्याणा परमप्रीतिपदीभूता रुचिकराश्च भवन्ति। तदेतेषां ज्ञाने पटु र्मानव एव मानवेत्यभिधामधिकर्तु मर्हति। नातथाविध । इदमेव तावत्पर्यालोचयतो महाकवे र्भर्तृहरे. पद्यमिदम्—

"साहित्य-सगीत-कलानभिज्ञ
साक्षात् पशु' पुच्छविषाण हीन" इति।

अत्रेद ब्रूम—स्थावरजंगम रूपोऽय लोको नानास्वरूप । प्रकृतिगर्भे वृद्धिमाप्ता प्रकृत्यैव स्वलीलयोपलालिता समस्ता एव

जगत पदार्थाना — भावा प्रतिक्षण परिवर्तमाना जनयन्त्येव कमप्यलौकिक भाव चेतोवतां चेत सु।

कमनीयता — अय हि मनुष्याणा स्वभावो यत्ते सुन्दरेभ्य पदार्थेभ्य स्पृहयन्ति। सुन्दराणि हिमाच्छादितानि शैलशिखराणि दृष्ट्वा को न मोदते ? समुच्छलन्तीना मापगाना कलकल', सौरभभरितानां कुसुमानां वर्णच्छटा, मधुरध्वनिवता सुन्दर पतत्रिणां श्रुतिमधुरा रवा' केषा न मनांस्यावर्जयन्ति ? । भीषणा अपि जन्तवस्तावज्जनयन्त्येव कमप्यानन्द केषाञ्चिच्चेतस्सु। तथाहि मृगयारसिका वीरवरा' सिंहनाद श्रुत्वा तन्निनादानुसृता लक्ष्यसिद्धिं मन्वाना नन्दन्त्येव ।। भीषणविषाणामाशीविषाणां कुण्डलिता काया' हर्षयन्त्येव कांश्चिदाहितुण्डिकादीन् ॥ एवं तावदत्र जगति विचित्रा पदार्था, कमनीया अकमनीयाश्च। सर्वेप्येते भावा भगवत्या' प्रकृतिदेव्या. कमपि कुशलतम लीलाविलास द्योतयन्ति।

प्रकृतिपोषिता. पदार्था समस्ता व्यस्ताश्च मनुष्याणा मोदकरा ।

कृत्रिमा पदार्थाः

किञ्चात्र जगति प्रकृतिपदार्थवत् कृत्रिमाणामपि पदार्थाना रामणीयकत्व न केनाप्यपलपितु शक्यते। कृत्रिमा स्तावन्मनुष्य परिश्रमरचिता। एतेऽपि विविधरूपा रमणीया रमणीयतरा रमणीयतमाश्च। केप्यापातत केषाञ्चिदनान्ददा अरमणीया अपि भासन्ते। मनोहरान् गगनचुम्बिन प्रासादान् निर्वर्ण्य को न हृष्यति विस्मयते वा? रसगर्भाणि काव्यानि कर्ण सुखदानि लयलीनानि सगीतानि च श्रुत्वा कस्य न सचेतसो मनसि जायते कोऽपि हर्षोद्रेक? चित्रकारस्य तूलिकया खचित सुन्दरं चित्रं विलोक्य को न नन्दति? रगभूमौ लास्यनिपुणाना नर्तकीना नृत्यं पश्यन्त के नरा ना मन्द माह्लाद विन्दन्ते? एवं पश्यामस्तावत्—यत् किमपीह जगति कृत्रिममकृत्रिम वा भावजातं तदखिलं व्यस्त समस्त च मानवानां हिताय, सुखाय विनोदाय च कल्पतेतराम्।

साहित्यस्य संगीतस्य कलायाश्च रूपम्

अथ य एते प्रकृति सहचारिणो मनुज मति चातुर्य रचिता कृत्रिमा भावास्ते सर्वे साहित्ये संगीते कलायाञ्चान्तर्भवन्ति। तत्रैतेषां पृथग्विवेचनामधिकृत्य साहित्यस्य स्वरूपं समासेन व्याख्यास्याम। सहितस्य भाव साहित्यमिति। सहितत्व नाम हितेन सह वर्तत इति सहितम, सहितं=संयुक्त मिलितमिति च। इदञ्चोच्यते—

'चतुर्वर्ग फलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निगद्यते॥'

इत्याप्तस्मरणाच्चतुर्वर्ग फलोपलब्धि समनुकूलतया ऽत्र-हितकरत्वं सिद्धम् किञ्च। या परम्परया कोविदैः कविवरैश्च स्वीया विचारधारा लिपि गोचरीकृता मानवानां सुखाय हिताय श्रेयसे च सा लिपिबद्धा ग्रन्थसहतिरेव साहित्यमिति निरुच्यते। इद-मेव चात्र सयुक्तत्व येन साहित्यमिति व्यपदिश्यते। किञ्चेद साहित्यलक्षण समस्तमेव तावज्ज्ञानविज्ञानमय ग्रन्थजात मन्तर्भाव-यदपि पकजादिवत् सस्कृतभाषाया, काव्यालकारादिषु कतिपयेष्वेव विषयेषु रूढम्।

एव सगीतमपि श्रवण सुखद शब्द विशेष जनितं मृदगा दिवाद्यविशेषचमत्कृत मानवाना महते मोदाय भवति। पर शता हि सगीत प्रकारा स्तद्भेदा उपभेदाश्च। साम्प्रत ध्वनिवाहकयन्त्रसाहा-य्येन दूरवर्तिनीना गायिकाना मधुरमधुराणि सगीतानि सुखेनैव श्रूयन्ते। तानि हि केषां मनासि न मादयन्ति ? पाषाणशकल एव स यस्य हृदय संगीत स्वरैर्न द्रवेत्।

अथ कला नाम मानव मनीषोद्भवा जीवनागभूतेव कल्याणकल्पने कुशला स्वान्त नितान्तशान्तिदा प्रकृष्टा चमत्कृतिविशेष। एषाऽपि बहुविधा। प्राच्यास्तु कलायाश्चतुषष्टि रूपाण्यामनन्ति। सैषा बहुविधापि वास्तु चित्रनृत्यवाद्य भेदै प्राधान्यमधितिष्ठति। अजन्ता-गुफानां शिला प्राचीरेषु समुत्कीर्णा विविधा मूर्तय, ताजप्रासादस्य मनोहारिण्य. स्फटिकभित्तय केषां हृदि मोद जनयन्त्योऽतीत भार-तीय कला गौरव न प्रख्यापयन्ति ? एवमिदानीमपि दिल्ल्या बिरला-मन्दिरस्य रचना चातुर्यं निभालयन् कस्तावत् सशिर. कम्पं भारतीय सस्कृतिगौरवं न प्रशसते ?

प्राच्यैस्तु काव्यमपि कलास्वेवान्तर्भावितम्। परमिह साहित्य-सगीतयो पृथक्निर्देशात् कलाशब्देन वास्तु चित्रनृत्यादय एव गृह्यन्ते।

इदञ्चोच्यते—आहारनिद्राभय मैथुनानि नराणा पशुभि सह समानानि। विज्ञानमेवैतद् यत् खलु मानवमितर प्राणिभ्योऽतिशाययति। एतच्च ज्ञान साहित्य सगीतकलात्मकमेव तावदपेक्ष्यते। यो रामायणं भारतञ्चाधीत्य प्रथित यशसा पुण्यश्लोकानां हरिश्चन्द्र सगर राम ययाति पुरु पाण्डव यदुनन्दनादीनां स्वपूर्वजानां चरितानि नाधैति, य सकल सतीकुल-ललामभूतानां सीता ऽनसूया सावित्री सुलोचनादीना मगना रत्नाना धवलतमा गाथा न स्मरति, य स्वकीयां साहित्यविभूतिमेव परम मत्वय निधि मन्वान उच्चै. शिरो न वहति, यस्य संगीतस्य मधुरतरै र्नादै हृत्तन्त्री र्न तावत्सोल्लास दन्ध्वन्यते, लास्यकला कुशलानां नृत्यभृंगी यस्य चेतो नावर्जयति, कास्वरस्य प्रशस्तां वास्तुरचना, चित्रनिर्मातु र्भावपूर्णानि चित्राणि पश्यतो यस्य रसना न प्रशंसा मुखरी भवति। स किं विज्ञानवान् मानवः? न जातु। स तु जीवन्मुक्तो वा स्यात्पशुरेव वा स्यात्। एतानभिलक्ष्यैव पण्डित-वरस्य महाकवे र्जगन्नाथस्येय मुक्ति सफलार्था—

मनुष्य जीवनस्य वैशिष्ट्यम्

'अधुन्वन् मूर्धानं नृपशुरथवायं पशुपतिः'।

मनागवलोक्यतां तावत्—

'अयेद रक्षोभिः कनकहरिण च्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि।

जनस्थाने घोरे विकलकरणै रार्य चरणै—
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥'

इति पद्यं पठतो भगवतो रामस्य दण्डककानने सीता माहि-ण्ड्यमानस्य तानि तानि विलपनानि ध्यायत कस्य नयने न प्रस्रवत. पय पूरम्? कस्य न हृदय विदीर्यते? सत्यम् रोदित्येव ग्रावा। दलत्येव वज्रस्यापि हृदयम्। इदमेव तावन्नर जीवनस्य वैशिष्ट्यम्। नर-हृदय हि कुसुमादपि सुकुमारतर कलुशादपि कठोरतरं पर सवेदनामयम्। साहित्यसगीतकलास्तु नराणा हृत्तले निलीयमानान् सुप्तानिव च भावानुद्बोधयन्त कमप्यनिर्वाच्यममन्द मानन्दसन्दोहमापादयन्त पुष्कलया श्रिया सयोजयन्ति जनान्। अत साहित्य-सगीतकलाना ज्ञान नितान्तमेवोपयोगि।

अत्र विपये महाकवे कालिदासस्य गाथा कर्णाकर्णिकया प्राप्ता युक्ता प्रतिभाति समुद्धर्तुम्। सा चेत्थम्—

उदाहरणम् कस्यचन महीपतेरासीदेका लावण्यवती परमविदुषी पुत्री विद्याभिधा। निगमागम विशारदा शारदेवापरा सा 'यो मां शास्त्रार्थे पराजेष्यते स एव मां वरिष्यति' इति समयञ्चकार। पर न कोऽपि पण्डितानां धुरीणोऽपि ता शास्त्रार्थेऽजयत्। अथ समत्सरै कैश्चित्पण्डितैरेक सुन्दर-दर्शनो देवानां प्रिय युवा कुतोप्यानीत। एनञ्च स्वगुरुत्वेन मौनव्रतिन प्रख्याप्य विदुष्या विद्यया सह शास्त्रचर्चा सङ्केतैरेव विधातु स्थिरी चक्रुरिति। भाविबलेन घुणाक्षरन्यायेनैव वा सकेत-विमुग्धा विद्या त पण्डितवर मत्वा पतित्वेन वरयामास। परमन्ते

स्तोकैरेवाहोभि साज्ञासीन्मूर्खोऽनधीतशास्त्रोऽसाविति। सा च परमनुतपन्ती त पशुनिर्विशेष मन्वानाऽर्धचन्द्रदानेन स्वप्रासादान्नि-ष्कासयामास। अथ खिन्नचित्तोऽसावेव मूर्खो भगवत्या महाकाल्या प्रसादेन महाकविर्बभूव समस्तामेव भारतभूमिं स्वकीयाभि शारदे-न्दुसुधासाराभिरिव काव्यधाराभि प्लावयामास।

इय च श्रुतिपरम्परया प्राप्तापि कथा साहित्यसंगीतकलादि-ज्ञानेन विना मनुष्यस्य पशुनिर्विशेषत्वं तज्ज्ञानेन च सफलजीवनत्व-मित्युभयमेव पत्त व्यक्त पुष्णाति।

एव प्रकृत विषय सञ्जिहीर्षवो वय पुनरपि ब्रूम —साहित्यस्य सगीतस्य कलानाञ्च समस्त व्यस्तं च

उपसहार

ज्ञानमावश्यकतम हिततमञ्च मानवानाम्। महीतलस्य या जातय पुरा साम्प्रत वा सभ्यतमा अमन्यन्त मन्यन्ते च ता साहित्यसगीतकलाना ज्ञानेन विज्ञानेनैव। साहित्यादय एव जातेर्देशस्य वा सस्कृतिमुत्कर्ष-यन्तोऽतीतेऽपि समये सन्निवेशयन्त्युदारान् गौरवगर्भान् भावान् मानवानां मन सु। अत एतेषामज्ञाने करचरणादिमान् वाक्शक्ति-युक्त सन्नपि नर पशुरेव प्राय: केवलं लाङ्गूलशृङ्गयोरेव साहित्यं भजते। स काष्ठपुत्तलिकायमान इव संवेद्य.।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ

विमर्शसारः—१ उपक्रम । २ मनुष्यापूर्णत्वम् । ३ शास्त्रविवेचनम् । ४ आप्तानां त्रिकालदर्शित्वम् ।

क्रियाशीलो नरो न जातु निष्कर्मा तिष्ठति । नरस्य सर्वा एव क्रिया स्वसुखायैव भवन्ति । क्रियाणाञ्च फलं कदाचित्सुखरूपेण कदाचिच्च दुःखरूपेणापि परिणमति । किं कर्म सुखपरिणामि किञ्च दुःखपरिणामीति स्तोकमापाततो जानन्नपि मनुजो मोहित एव सन्देहग्रस्त एव च भवति । अतो मतिमद्भिर्मानवैः कार्यसिसाधयिषाया कीदृशं कर्म कार्यं कीदृशं वा न कार्यमिति मीमांसायामर्जुनमभिलक्ष्य सकललोकानुजिघृक्षया भगवतः परमपुरुषस्य मधुनिपूदनस्य वाक्यम्—

उपक्रम

"तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" इति ।

अथैतद्विस्तार्य प्रख्याम—शास्ते इति शास्त्रम्, अहितकर्मनिवारणपूर्वकं हिताचरणमुपदिशतीति यावत् । एतेन वेदोपनिषदादिनिगमानां स्मृति पुराणादीनामागमानाञ्च सर्वेषां शास्त्रं सिद्धम् । तत्र येषु मनुष्यसुखजनकानां लौकिकानामलौकिकानाञ्च कर्मणां साधनपद्धतय आचरणप्रकारा परिणामाश्चैहिका आमुष्मिका वा विस्तार्य प्रपञ्चितास्तेषामिह शास्त्राणां सामीप्येन ग्रहणं भासते । एतानि च शास्त्राणि श्रुतिस्मृतिनीतिपुराणरूपाण्येवेहाभिप्रेतानि भगवतः ।

किं नाम शास्त्रम् ?

अथ कार्यस्याकार्यस्य वा कर्मणो व्यवस्थितौ शास्त्रस्यैव किमर्थं प्रामाण्य स्वीकार्यमिति मीमासाया समामनाम —शास्त्रकर्तारो हि

ऋषय । तेहि नीरजस्का तप समाधि

कथ शास्त्रमेव प्रमाणम् प्रवणा क्षपितकल्मषा ब्रह्मवर्चस. ।

परावरज्ञास्त्रिकालदर्शिनस्ते महात्मानो राग-

द्वेषविहीना । लोकोपकारचिकीर्षयैव तेषा वचनानि जरीजृम्भन्ते । ते हि यत्किञ्चिच्चिन्तयन्ति, यदुपदिशन्ति यच्च वदन्ति तत्सर्वं सत्य शिव सुन्दरञ्च भवति । करामलकवत्सकलं लोकमालोकयन्ति ते त्रिकालज्ञा मुनय' । ते च मन्त्रानपि स्वतप प्रभावेण साक्षाच्चक्रु पुरा । व्यवस्थापयामासुश्च मानवमर्यादाम् । उपादिदिशुश्च कर्माकर्मणी, निर्दिदिशु राजधर्मान् प्रजाधर्माश्च । आप्ता हि ते सत्यव्रता । एते हि लोकव्यवस्थाकरान् सुखशान्तिसाधनभूतान् यान् ग्रथान् अरीरचन् त एव शास्त्रमिति व्यपदिश्यन्ते । मन्वादयो हि राजर्षयो वाचस्पत्युशनो-मुखा देवा द्वैपायन प्रभृतयश्च महामुनयो लोकानामुपकाराय पुरा युगेषु या मर्यादा याश्च धर्मान् व्यवस्थापयन् तेऽद्यापि तथैव सत्यमुद्घोषयन्त समनुष्ठिता प्रयच्छन्त्येव किमपि शर्म लोकेभ्य । परावरज्ञैरेभिर्मुनिवरै रूपदिष्टं वाङ्मय एव शास्त्रसञ्ज्ञा । तच्च सर्वदा सर्वेभ्य एव प्रामाण्यमर्हति । न चात्राणीयानपि व्यभिचारलेशो दृश्यते त्रिष्वपि कालेषु ।

रागद्वेषादिभावैरबहिष्कृतो नर । स चाल्पज्ञान । न चास्य मति पर्यवतिष्ठति । स्वार्थसाधनव्यापृता तस्य मन्दा मतिः ।

अल्पज्ञो नर

प्रतर्कणीयानचिन्त्यपरिणामान् भावानधिकृत्य स कुण्ठितबुद्धिरेव भवति। स तु स्वीय देह-हितमपि न सम्यगवैति। कुतस्तर्हि विधेयानि कर्माणि जानीयात्? कुतस्तरां वा तेषा मुदर्कपरिणामान्? पश्यामस्तावद्वय प्रत्यहम्--मानवा केचन क्षुद्राणामपि कार्याणा विषये मुग्धा इव स्वात्मनोऽनुभवन्त परानतुयुञ्जते। तेषामुपदेष्टारश्चापि ते वराका मुग्धधियो स्वयमन्धतमसि निलीना इव स्वीयमल्पज्ञत्व सम्वृण्वन्त यत् किमपि निर्देक्ष्यन्ति तज्जातुचिदेव हिताय कल्पते तेषामनुयोक्तॄणाम्।

कार्याकार्यविवेक

दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चेह बहुविधानि कर्माणि। तत्र लौकिकानि कृषिवाणिज्याध्ययनादीनि दृष्टफलान्येव। यागादीनि तावददृष्टफलानि स्वर्गादिसाधनभूतानि। तेषा फलोपलब्धौ सन्देह स्वाभाविक। स च श्रुतिस्मृत्यादि शास्त्रवाक्यै निरस्यते। आस्तिको हि जन शास्त्रवचनेषु श्रद्दधान प्रवर्तत एवादृष्टफलाना यागादीनामनुष्ठाने। किञ्च नास्तिकबुद्धिग्रस्ता नरा शास्त्रवचनेष्वविश्वसन्तो दु खमेव लभन्ते। कुत शान्ति कुतस्तरा वा निर्वाणम्? अतएव भगवतोक्तम्—

'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयत शान्ति रशान्तस्य कुत सुखम्॥'

आस्तां तावदलौकिकानामदृष्टफलाना कर्मणां कथा। इह तावल्लौकिकेष्वपि कर्मसु विमुग्धा एव मानवा। मन्दज्ञाना असयता

नरा' स्वीयान् व्यापारानपि न पारयन्ति विवेचयितुं सम्यक् । अतएव 'कि कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिता ' इति

'गहना कर्मणो गति ' इति च

भगवतैवोक्तम् ।

धीमन्नमोऽपि मनुज सुबहुवार बहुषु व्यापारेषु किंकर्तव्यविमूढ एव जायते स च शकापंके निमग्नो बलीवर्द इव सीदति । तथा किं कार्यं कि वा न कार्यमिति जिज्ञासमानस्य तस्य शास्त्राण्येव शरणम् । शास्त्राणि प्रमाणीकुर्वन् स शान्तिं परम श्रेयश्च विन्दते । शास्त्रोक्तमार्गमुल्लघयन्त स्वैरमाचरन्त सर्वा क्रिया न जातु लभन्ते कमप्यभ्युदय शर्म वा । किंचिदभ्युदयभाजोऽपि ते स्वैराचार परायणा पर्यन्ते निरययातनासु पतन्ति । यथोक्त भगवता श्रीकृष्णेनैवार्जुनं सम्बोध्य—

य शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारत ।

न स सिद्धिमवाप्नोति ॥' इति ।

एवं कार्याकार्यविवेके शास्त्राणामेव प्रामाण्य समाश्रित्य प्रवर्तनीयम् ।

इदञ्च नाविदितं विदुषा यत् पाण्डुपुत्रोऽर्जुन समरमेदिन्या प्रतिपक्षिण स्वीयानेवसम्बन्धिनोऽवेक्ष्य उदाहरणम् दययाऽऽक्रान्त सशरं गाण्डीवं विसृज्य युद्धान्निवर्तितुकामो विषसाद । स च

'कार्पण्य दोषोपहतस्वभाव'

पृच्छामि त्वां धर्मसमूढ चेता ।

यच्छ्रेय स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥'

इति भगवन्तमेव स्वकर्तव्यमार्गं पप्रच्छ। भगवानपि शास्त्राणि प्रमाणीकृत्य स्वकर्तव्यमुपदिशन् कर्मणि व्यापारयामास। स चाहवे द्विषो हत्वा राज्यं लेभे।

भगवतो गोपीवल्लभस्य कौपीनसखा वीरश्रेष्ठः सव्यसाच्यपि कर्तव्याकर्तव्य मजानन् मुमोह तर्हि का कथा मन्दमतीना मानवानाम्। अतो निःश्रेयसाभ्युदयसिद्धिमभिलषद्भि सर्वदा सर्वकार्येषु शास्त्रमेव प्रमाणीकृत्य कार्याणि विधेयानि, तेनैव सुखमैहिकं, तेनैव च शाश्वती शान्तिर्भवितुमर्हतीति सम्यगेवोक्तम्—

उपसंहार

"तस्माच्छास्त्र प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" इति।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

विमर्शसारः—१ उपक्रम। २ नारीणां महत्त्वम्। ३ नारी गौरवेण देशसस्कृत्योर्गौरवम्। ४ भारतीयाणा नारी पूजा।

उपक्रम

जगदिदं शिवशक्ति-स्वरूपमित्युच्यते। अस्मिन् हि निसर्गगम्भीरे सर्गे शक्तिरेव प्रधाना। न ह्यणुमात्रमपि किञ्चिदृते शक्त्या सिद्ध्येत्। शक्तितत्त्वं नार्यां सन्निहितम। सा च जनिक्षेत्रभूता। पुमान् हि नारीं विना

विकलतमोऽकिञ्चित्कर । नारीणा समादरेणैव पुसामुन्नति । यस्मिन् देशे यस्या जातौ यस्मिश्च समाजे नारीणा गौरव रक्ष्यते देवता इव च ता समाद्रियन्ते तत्र सर्वा विभूतय समुल्लसन्ति । तत्रैव त्रिविष्टपविहारिणो देवा अपि रमन्ते । इदमेव तावदभिलक्ष्य भगवत स्वायम्भुवस्य मनोरदो वाक्यम्—

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता" इति ।

अयमेवात्रास्माक प्रकृतो विषय ।

नारी गौरवम्

हे देवि ! महिले ! कया किल रसनया तव गौरवगाथा गायाम ? शक्तिस्वरूपा त्वं सर्वस्यास्य स्थावरस्य जंगमस्य च जगत आधारभूता । कीदृश नाम स्याज्जगतस्तत्स्वरूपं यत्र त्वं न स्या ? सनातनसाक्षिणी त्व जगत । प्रजापतेर्निर्माण-कौशलं त्वय्येव प्रत्यक्षम् । त्व हि कुसुमादपि सुकुमारा । [1]दम्भोलेरपि दारुणा । विचित्राणि तव चरितानि । अचिन्त्या तव शक्ति । युगानां निर्मात्री त्वमेव । अमेया त्वदीया माया, असह्यस्तावक प्रचण्डोऽमर्ष, अतुलनीयं त्वदीयं वात्सल्यम, अप्रधृष्यस्तव वीरता-प्रभाव । त्वमेव जननीति वन्दनीया, जायेति जीवनसहचारिणीति च पालनीया ।

मर्त्यलोके तव प्रभावस्तु प्रत्यक्ष एव पर द्युलोकेऽपि त्वदीया शक्तिर्व्याप्ता । तथाहि भगवान् भूतपतिरपि नारी-शक्तिप्रधाना

---

1 वज्रात्

तुषार-गिरिनन्दिनीं भजन् जगता वन्दनीय । तथाहि तयाऽमगलमपि तस्य मगलमेव ।

चर्माम्बरञ्च शवभस्म विलेपनञ्च
भिक्षाटनञ्च नटनञ्च परेतभूमौ ।
वेताल सहति परिग्रहता च शम्भो
शोभा बिभर्ति गिरिजे तव साहचर्यात् ॥'

इति भक्ता अपि स्तुति-मुखरास्त्वदीय गौरव घोषयन्ति ।

स हि सहस्रफणा फूत्कार-भीषणस्य शेषस्य शय्यामधिशयानो भगवान् पुरुषोत्तमोऽपि त्वच्छक्तिरूपया भगवत्या क्षीरार्णवनन्दिन्येन्दिरया सह वर्तमान एव विषवेगैर्न बाध्यत इति मन्यामहे ।

अहो ! कियन्नु तव माहात्म्यम् ? विद्याधिदेवता शारदा त्वमेव, दानवदर्पदलिनी चण्डिका त्वमेव, निग्रहानुग्रहकारिणी विभूति-प्रदा रमाऽपि त्वमेव । कि किं वर्णयामस्तावक गौरवम् ? जगद्वडवानलेन दन्दह्यमानाय मानवाय तव साहचर्यं पय पूरायते, त्वदीया च ललितललिता सम्मति र्व्यवहारान्धतमसि भ्रमते नराय दीपशिखायते, त्वदीया स्मितच्छटा च चिन्ताज्वालावलीढाय पुरुषाय नवनीतायते ।

प्रकृते परमाधारभूता भास्करादयोऽपि देवा नारीशक्तिसहचरिता एव जगत्पालनाय क्षमन्ते । तथाचोक्तं केनापि—

'त्व चन्द्रिका शशिनि तिग्मरुचौ रुचिस्त्व,
त्व चेतनासि पुरुषे पवने बल त्वम् ।
त्वं स्वादुतासि सलिले शिखिनि त्वमूष्मा,

निस्सारमेव निखिल त्वदृते यदि स्यात् ॥' इति

न नामाद्यावधि कोऽप्येतादृक् समजनि यस्त्वां विना सकलार्थ-साधनक्षमोऽभूत्। रहस्य त्व वनिते! प्रहेलिका त्वमेका दुष्पूरा, शतशो वन्दनीयं तव गौरवम्। मान्या त्वम् वदान्ये!

भारते पुरा नारीणां महीयान् समादरोऽभून् न तदेदानीन्तन-वन्महिलानामवनति रवमानो वासीत्। स्वयं प्रजा-प्रवर्तको मानवमर्यादानां व्यवस्थापयिता मनुरेव नारीणा मानम् विभूतिप्रदमुद्घोषयन् तत्र साक्षी। तथापि प्राक्तन ग्रन्थेभ्य प्रमाणानि चिच्चीपूर्णां नो नैतद्गतितिरो-

प्राचीन भारते
नारी पूजा

हितम्। वैदिके युग एव तावत्पश्यामो यत् लोपामुद्राद्य कतिचन ऋषिवनिता अपि मन्त्रान् ददृशु। सन्ति च शचीश्रीस्तुतिपरा ऋचो येन तावदेतद्वक्तु शक्नुमो यन्नारीणां वैदिके युगे पुरुषसमक्षमेव स्थानम् प्रशस्ततरमवर्तत। औपनिषदे युगेऽपि मैत्रीगार्गी प्रभृतीनां विदुषीणा श्रूयन्ते पुरुषै सह शास्त्रचर्चा.। तासां वैदुष्यन्तु स्पष्टमेतत् प्रकटयति नार्यस्तदानीं सर्वेषु समाजेषु लब्धप्रतिष्ठा नितान्तम मन्यन्तेति। अथैव रामायण-कालेऽपि पश्याम. कैकेय्या— प्रतियाचितं पूरयितुमेव दशरथो नरपति स्वासून् समत्याक्षीत् रामञ्च प्राव्राजीत् रामोऽपि दण्डककानने छलेनापहृतां जनकतनयां प्रत्यानेतु किं किन्नाकरोत्? तथाहि दुस्तरेऽर्णवे सेतुं बबन्ध। कपिभि सह सख्यमायोज्य लंकामाचस्कन्द। राक्षसा-नामनेका अनेकिन्यो जघान। दशानन हत्वा स्वप्रेयसीं विमोचया-

मास। एवं रामो हि भगवान् स्वप्रेयसीं जानकीमानीयैव प्रजानां रक्षणे निरतोऽभवत्। इति 'रामराज्यम्' देवैरप्यभिनन्दित स्वराज्यमपीपलत्।

अथ महाभारत-कालेऽपि महिला मादरमपूज्यन्त। भगवत कृष्णस्य गोपिकाभि सह विहरणं केषां न विदितम्। स हि भगवान् प्रकामभामां कथमनुनिनायेत्यपि तावन् नाविदितम्। अथ द्रुपदनन्दिन्या मध्येसभ्य चीरहरणापमानेन मुखान्निर्गतानि विलपनानि यथा मध्येऽर्णवमक्षैर्दीव्यन्त भगवन्त यदुनन्दनं तद्रक्षणाय नग्नचरणमेव धावयामासुस्तथा तान्येव तस्या क्रन्दनानि प्रचण्डपावकरूपेण सर्वमेव कुरुकुल भस्मावशेषतामनयन्, इत्यहो कस्य वनितापमान श्रेयसे ?

दु शासनामर्ष रजोवकीर्णैरेभि सनाथैरिव भाग्यनाथै ।
केशै कदर्थीकृत-वीर्यसार कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥

इति द्वैतवने कृष्णाया सावमर्ष मुपालब्धो गाण्डीवी पशुपति-मारिराधयिषु स्तपस्तेपे। स हि स्वप्रेयस्या मान रक्षितु कुरुसेनां पशुमार मह्न् विपुला श्रियमतुलाञ्च कीर्ति लेभे।

भगवत शाक्यसिंहस्य निर्वाणानन्तर यावत्काल भारते नार्य समाद्रियन्तापूज्यन्त च तावत्काल मासीत् परमं वैभवम् समृद्ध च सौराज्यमत्र। तदनन्तर नारीणामपमानेना ऽपूजया सार्धमेव भारते संख्यातीता विप्लवा, यातना, दैन्यं, दारिद्र्य पराधीनत्व मिति कानि कानि दु खानि नाभूवन् ?

अथ सर्वेऽपि नारीणामुपयोगिता मन्यन्ते। को नामैवंविधो

यो जनन्यै न स्निह्यति ? स्वजाया वा न कामयते ? एवं सति सत्रा सर्वत्रैव नारीपूजा भवत्येव तर्हि कथं न तत्र सर्वा विभूतयो विलसन्ति ? इति पिप्रच्छिषाया ब्रूम —जननीत्वेन जायात्वेन वा नारीणा मान एव न नारीपूजनत्वेनाभिप्रेतम्। न ह्येतावतैव सर्वं सेत्स्यति। महिलानां सर्वरूपा समुन्नतिरेव नारीपूजेति ज्ञातव्या। सा चोन्नति कथ स्यात् ? इति विचार्यमेतत्—जगदध्वनि जीवनमिद रथवदुच्चावचान् भूभागानुल्लङ्घयत किमपि लक्ष्यस्थानमभियाति। रथस्यास्य चक्र एव प्रचलनाय बलवत्यपेक्ष्येते। के ते चक्रे ? पुरुषो नारी चेत्येव ब्रूम। नैकेनैव चक्रेण रथ प्रचलेत् ? न चैकमनतिदृढमपि द्वितीय दृढमिति रथस्य सम्यक् प्रचलनायालम्। उभययोरपि चक्रयो दार्ढिमा ससारता चापेक्ष्यतेतमाम्। एवमिदं पर्यवस्यति, पुरुषवन्नार्योऽपि सारवत्यो गुणवत्यश्च भवेयु। किञ्च पुरुषादपि नारीषु मातृ-गुणा अधिका मन्तव्या। नारीणा शिक्षापि तावदभीप्सिता। शिक्षा च तादृशीं स्यात् यथा नार्य सकलासु गृहकलासु कुशला व्यवहारविशारदा. प्रशस्ता मातर आदर्शभूताश्च गृहिण्य स्यु। इयं तावदासां पूजा।

नारी पूजा कीदृशी

हन्त ! पुरुषा. प्रायो नारीतिनाम्नैव विमोहिता दृश्यन्ते। ते हि बहव शृंगारविलासयो. प्रचलन्तीं पुत्तलिकामिव नारीं प्रेमक्रीडनककल्पामिव च मन्यमाना. कदाचन रक्ता कदाचन च विरक्ता दृश्यन्ते। परं नैष दाम्पत्यस्नेह। यावज्जीवनमेकपत्नीव्रतमनुपालयन्त प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं जायां जानन्तस्ताञ्च स्वकुटुम्बस्याधि-

ष्ठातृदेवीमिव बहुमानयन्त पुमांस एव विभूतिभाजो भवन्ति नेतरे। एषैव नारीणां पूजा। अनयैव च समेधन्ते समृद्धयो गृहमेधिनाम्। बहुमुख्यपि नारी-पूजा समासेन 'नारीणा शिक्षणम्, बालवृद्धविवाहत्याग, एकपत्नीव्रतं, नारीभ्य स्वोचिताधिकारवितरणम्, समाजे गृहे च नारीणा सुबहुमान, सरलविवाहप्रथा, वनिताना स्वास्थ्यस्य रक्षा, इत्येवरूपैव ज्ञातव्या। एवमीदृशी पूजैव विभूतिकरी सकलस्य समाजस्य देशस्य च भवति।

सुविशदोऽय विषय। नात्राधुना किमप्युदाहरणीयमपेक्ष्यते।

उदाहरणम्

किञ्च 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्' इति न्यायमाश्रित्याऽतीत विहाय वर्तमानमेवालोकयाम। पाश्चात्येषु प्रदेशेषु या तावदभ्युदयात्मिका समुन्नतिर्दृश्यते तस्या कतिपयेषु हेतुषु नारीपूजैवेय प्राधान्यमवगाहते। अत्र विषये मलिनपक्षमुपेक्ष्य शुभ्रपक्ष एव निभालनीय। पाश्चात्या हि समाजे गृहेऽपि वनिता बहुमानयन्ति, तासा शिक्षाया स्वास्थ्यरक्षाया च समाहिता भवन्ति। शिक्षाप्रभावेण तु तत्रत्या नार्य स्वयमेव स्वास्थ्यमनुपालयन्त्य- पुरुषै सह सर्वत्र समकक्षत्व लभन्ते। इदमेव तावत्प्रधान कारण यत्पाश्चात्या साम्प्रत समस्ताया वसुमत्या नितान्तं सुखिन- सन्ति।

उपसहारः

एव वनिताना गौरवं केषां न श्रेय प्रदम्। कं न नन्दन्ते नारी सम्मानयन्त ? का नाम विभूतयस्तत्र-दुष्प्राप्या यत्र पूज्यन्ते देवता इव, पाल्यन्ते प्राणा इव, आद्रियन्त आचार्याण्य इव,

रक्ष्यन्ते परमनिधय इव, सेव्यन्ते स्वामिन्य इव, सम्मन्त्र्यन्तेऽमात्या इव, शिक्ष्यन्ते प्रियशिष्या इव, स्निह्यन्तेच स्वकाया इवेमा सर्वस्वभूता हितनिरता वनिता । अवदातोदारा च भगवतो मनो —

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता.
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥

इति वाक् सदानुकरणीयाऽनुपालनीया चेति के न निपुणमतय स्वीकुर्वते ?

सत्यं शिवं सुन्दरम्

विमर्शसारः—१ जगतो रमणीयता। २ सत्य शिव सुन्दर स्वरूपाणि। ३ कला समुल्लास। ४ पदार्थ लालित्यम्। ५ जीवनोत्कर्ष।

उपक्रम

इय हि विश्वसृज सृष्टिर्विविधरूपा। जडाजडा हि पदार्था अत्र। तेषां केचन तावन्त नोदिष्ठा यथा ते न जात्वस्माकं लोचनपथमप्यवतरन्ति। कतिपये च मद्दिष्ठा स्तादृशा यथा ते विस्माययन्तितमां नो मनांसि। परं सर्वस्यास्य जडाजडस्य पदार्थपुञ्जस्यान्तरित सन्निहितं किमपि रहस्यमय निगूढं तत्त्वम्, येनैतत्प्रतिक्षणं परिणमद्पि प्रतिक्षणं नवीनमिव भासते। नवीनमपि भासमान चिरन्तनमेव विभाति। कुत्सिताकारमिव सुन्दरतममिव च प्रतीयते। निसर्गस्य

गम्भीरतम रहस्यमिद मीमासयितु मशेषैरेव विशेषशेमुषीशालिभि-र्दार्शनिकै साहित्यसगीत विशारदै रनन्ता कल्पना प्रतिपादिता स्तेषां सकला अपि मतिगर्भा विचारा 'सत्य शिव सुन्दरम्' इति चिरन्तन हेतुमेवात्र समुद्घोषयन्ति ।

मायाजीविन पेटिकाया मृत्काष्ठतन्तुमया भवन्ति विविधा पदार्था । स च निषद्यासु तानेव स्वमायापाटवेन चलदश्वपुत्तलिका सर्पादिस्वरूपैर्दर्शयन् मोहयति दर्शकान् । विज्ञा अपि

कि सत्यम् ?

द्रष्टारस्तान् कृतकान् मिथ्यारूपान् जानन्तोऽपि तदानीं सत्यस्वरूपानिव जानन्ति । एवमेव माया-मयोऽय ससार इति शिष्टा आमनन्ति । तर्हि किं नामात्र सत्यम् ? इति बलवती मीमासा । कथ जङ्गम्यमाना जन्तवोऽस्मदादयो गजादयो वाऽ सत्या ? पर शतक्रोशमित भूभागमाक्रम्य स्थिता शैलश्रेण्यो मिथ्या-भूता ? न चैतेषा मस्तित्व जातुचिदेवापलपितु शक्नुम । एव तर्हि संसारस्य मिथ्यात्व समामनन्त केचन दार्शनिका किं भ्रान्ता ? नैवम् । एव चेत्तर्हि 'सत्यम्' इति शब्द एव न क्वाप्यन्वर्थो भवेत् । सत्य नाम सत =विद्यमानताया अनपेतम् । सद्भावयुक्तमिति । सद्भावश्चासौ शाश्वतिक स्त्रिकाल वर्तितावच्छिन्न । यत्खलु सदैक-रूप चिरन्तनं व्याप्त प्रशस्तञ्च तत्सत्यम् । एव तावदसावात्मैव सत्यस्वरूप । अय हि सदैकरूपो विभुश्च । अविकृतो ऽप्यसौ विकृत इवव्याप्तोऽपिपरिच्छिन्न इव चाभासते । भास्करस्य प्रभा, चन्द्रमसश्च-न्द्रिका, सत्यरूपा । जले शैत्य पावके दाहकत्व चिरन्तनादेव कालाद् वर्तते न चात्र विमति कस्यापि । येषु पदार्थेषु ते ते गुणा श्चिररूढा.

प्रकृत्यैव प्रसिद्धास्ते समस्ता सत्य पालयन्त सत्य एवान्तर्भवन्ति। विनाशिनोऽपि ते पुन स्वरूप प्राप्तास्तद्गुणा एव भवन्ति। तथा हि विषं मारयति सुधा जीवतत्येव। खड्गो हन्ति पाशो बध्नात्येव। कुसुमादीना सौरभ नन्दयति मदिरा मादयति। न चैतेषामेते गुणा —जातुचिदपि वैपरीत्य भजन्ते। एतदेव सत्यम्। इदमेव सत्यं समस्ताया सृष्टे प्रथम सनातनञ्च रहस्यम्।

शिवपदस्तु शम्भोर्वाचक पुंवाची। इह शिव —कल्याण मत्रास्यास्तीति 'अर्शादिभ्योऽच्' इत्यच्

कि शिवम्? विधानात् शिव —कल्याणयुक्त इति शिवपदस्य विशेष्यनिघ्नता। तेनेह सत्य-सुन्दरयोर्विशेषणता माप्त शिवपदो नपुसकलिंगे व्यवहृत।

आत्यन्तिक-मङ्गलमूल मनुजश्रेय प्रद सत्येन संयुक्तं यत्तच्छिवम्। ये हि कमनीयतमा पदार्था प्रकृतेरुत्कर्षं व्यञ्जयन्ति ते सर्वे शिवरूपा एव। यत कल्याणकारिता तेषु विद्यते। भास्वतो दीप्ति, शशिनो ज्योत्स्ना, जातवेदस शिखा, सदागतेर्गति शिवमया एव। दाहकस्याऽपि पावकस्योष्मा भृशमुपकरोति। चण्डमरीचे श्चण्डातपोऽपि नाशुभाय। यदुक्तम्

'वैकर्तनी किरण संहतिरेव शक्ता
घर्मं निज शमयितुं निजयैव वृष्ट्या।'

यदि निदाघे भास्वान् नातपिष्यत्, प्रावृषि पर्जन्यो नावर्षिष्यत्, शिशिरे नापतिष्यत् तुषारो, ग्रीष्मे पानीयपूरिताना निर्झरिणीनां

धारा न प्रावहिष्यन्। भीमा अपि पदार्था सत्यस्वरूपतया शिवायैव भूतानाम्।

एव कल्याणकामनया मानवै समुपक्रान्ता पदार्था अपि सत्यमाश्रित्य शिवकरा एव। तथाहि

'परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम्' इति हि तथ्यम्। तथ्ये चास्मिन् कल्याणभाव सन्निहित। एवमुपदेशप्रवणा भणितयस्तद्गर्भा ग्रन्थादयोऽपि शिवरूपा। न च तेषु 'सत्यं शिवम्' इति व्याहन्यते केनापि।

चेतोहारिता नाम सुन्दरता। इय हि स्वभावतयैव मानवानां मनास्यावर्जयन्ती कमप्यमन्दमानन्द-सन्दोहमिव जनयन्ती सुधा-रसमिवाप्लावयन्ती सर्वान् भावानतिशेते।

कि सुन्दरम् मनुष्यस्तु प्रकृत्यैव सुन्दरतामुपास्ते। यत्र क्षणे क्षणे रामनीयकत्वं नवनवाभासस्वरूपञ्च तदेव सत्येन शिवेन च सहवर्तिना भावद्वयेन युक्त प्रकृष्टं सौन्दर्यम्। स्थाने खलु कस्यापि पद्यम्—

'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयताया' इति।

ये हि प्रकृतौ विविधा पदार्था स्तेषु यत्र यत्र सत्यशिवोपेता सुन्दरता तत्र तत्रैव रामणीयकता संवेद्या।

शार्दूलस्य शबला देहयष्टिरक्ष्णो कमनीयतयाऽभासमानापि भीषणत्वादशिवत्वाच्च न सुन्दरा ख्याता। फणिन कुण्डलाना छटापि मनोहरा परमसुखकरत्वान्न तत्सौन्दर्यं चेतोहारि। अतो यदक्ष्णो पुर सुन्दरतयावभासते तदखिलमेव सुन्दर न गण्यते।

इह नर्तकीणा लास्यभङ्गिषु, विलासिनीना स्मितच्छटासु, गायकाना गीतिध्वनिषु, सुमनसा वर्णेषु, काव्यानां रसमयेषु पद्येष्वस्त्येव कोऽप्यनिर्वाच्याह्लादको गुणविशेषो येन मानवस्तदर्थं सर्वात्मना प्रयतते। कष्टोपार्जित मर्थमपि तृणाय मनुते। नहि कोपि सुखप्रतिकूल किमपि साधयितु चेष्टते। सुखार्था एव हि जनाना सर्वा प्रवृत्तयो भवन्ति। यत्रैव सत्यस्वरूपा शिवा च भावना तत्रैव सुन्दरता। तत्रैव सत्यं शिवं सुन्दरमिति व्यवस्थितम्।

सत्यं शिव सुन्दरमिति सर्वासु किल कलास्वनुस्यूतमिव ज्ञेयम्। कलानामुदयोऽपि मनुष्याणा स्वान्त सन्तोषाय सुखायैव च समजनि। लालित्य हि कलाना नैसर्गिको गुण। लालित्यापहृत एव नर कलाना सृष्टि करोति। 'कलाया सृष्टि कलायै भवति' इति साम्प्रत साहित्यविदुषा कथन न वस्तुत सगतम्। नहि कला कलायै रच्यते। जडो हि पदार्थो जडं कथमुपकुर्यात्? अयं हि मानवो यस्य कृते कला रच्यते यस्याह्लादाय च ता पुष्यन्ते, यदि कला कलार्थमेव स्यात् तर्हि न जातु मनुष्यस्तल्लाभाय तत्परिवृद्ध्यर्थं वा चेष्टेत? अत एव काव्यप्रयोजनान्यभिरचता मम्मटाचार्येण 'प्रकाशे'—

कलाना लालित्यम्

'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्य. परनिर्वृत्तये कान्ता सम्मिततयोपदेशयुजे॥'

इत्यभाणि।

काव्यमपि कला। भवन्ति च काव्यानि सत्यस्य शिवस्य सुन्दरस्य

च भावजगतो बीजानि पोषकाणि च । प्रकृत्या सह मानवस्य सनातन स्नेह । काव्यानि च तमेत प्रकृतिपुरुषयो स्नेहसम्बन्ध-तन्तु सन्तन्वते रक्षन्ति पोषयन्ति च । तथाहि

'विभाव्यते सान्द्रहिमार्द्रमूर्तिभि प्रवर्तिताट्टालिकमुद्रमद्रिभि ।
मणित्रजैश्वर्यजितेन सूत्रितप्रदक्षिण क्षीरसरस्वतेव यत् ॥'

इत्यत्र कविना हिमाच्छादित शैलशिखराणा सुषमया सह वर्तमान सहज स्नेह एव परिरक्षित ।

एव हर्षशोकादयो भावा अपि मानवाना काव्यकलया प्रोद्भासिता इव भवन्ति सञ्चारयन्ति च कमप्याह्लादकर रसम् । तथा च—

"त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागै शिलाया-
मात्मानन्ते चरणपतित यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे,
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सगम न कृतान्त ॥

प्रियाविरहोऽपि भाग्यविपर्ययेणैव भवति । विरहिणा विनोद-मात्रमपि विधाता न सहते इत्यहो पराकाष्ठा दु खस्य । अत्र कविर्यक्षस्य विरहविधुरस्य दशा वर्णयन् सकल विरहिभिरिव सौहार्द द्रढयति । अस्त्यत्र कोऽप्याह्लादोऽगोचरो वाचा प्रसरस्य । स एव सत्यशिवसुन्दरस्वरूप । यानि हर्षशोकस्थानानि लोके तान्येव काव्ये समर्पितानि रसातिशयमुद्रेचयन्त शिवायैव भवन्ति । अत एव प्रकाशकारेण कविभारती प्रणमता—

'नियतिकृत-नियम-रहिता ह्लादैकमयी मनन्यपरतन्त्राम्' इति भणितम् ।

इदमेव काव्यकलाया लालित्य यत्मा हर्षशोकादिभि' परस्परप्रतिकूलै भावै पूर्णाऽपि सुखमानन्दमेव च जनयति न जात्वसुखम् । एतदेवास्या रामणीयकत्वम् । अत एव चात्र सत्य शिवं सुन्दरमिति त्रयी समनुस्यूता ।

सगीतकलाऽपि शिवमयी कमनीया च । गायक कुलतिलकस्य तानसेनस्य सगीतरवैस्तु पर्जन्यमवर्षत, दीपा अपि स्वयमेव प्राज्वलन् पाषाणा अपि नीरधारा असिस्त्रुवुरिति श्रूयते । अत्र न किमपि चित्रम् ? सत्यस्य शिवस्य सुन्दरस्य च नादस्य प्रभावेण सर्वानुस्यूता तामात्मन. सच्चिदानन्दमयीं कलामेव तैस्तै स्वरूपै राविर्भावयामासुस्ते कुशला । सगीतनादोऽपि संस्कार सन्तानतन्तु परिपोषयन् सन्नदते मानव निसर्गेण । अतएव

'रम्याणि वीक्ष्य मधुराश्च निशम्य शब्दान्,
पर्युत्सुकी भवति यत्सुखितोऽपि जन्तु ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोध पूर्वं,
भावस्थिराणि जननान्तर सौहृदानि ॥ इत्येतेन

महाकविना कालिदासेन संगीते प्राक्तननिलीन संस्काराणामुद्बोधनशक्तिर्ध्वनिता ।

एव चित्रकलायां वास्तुकलायामपि प्रकृतिपुरुषयो स्नेह उपचीयते । चित्रगतान् रमणीयान् पदार्थान्, निपुणतरै कारुवरैर्निर्मितान् कमनीयान् प्रासादांश्च वीक्ष्य को न हृष्यति सुखं च विन्दते ?

इमा अपि कला लोकानां कल्याणाय स्वान्त सुखाय च लब्ध-प्रतिष्ठा सत्य-शिव-सुन्दर भावैरविरहिता ।

उपसहार

प्रकृत सचित्लिपिषवो भूयोऽपि समामनामस्तावत्-प्रकृतिगर्भे वृद्धिं प्राप्ता मानवानां मतिचातुर्येण स्वानन्दाय समुल्लासिता भावा शाश्वतेन सत्येनोपोद्बलिता परमसुखमयेन शिव भावेन सदानुगता, सुन्दर-तायां पर्यवस्यन्ति । यदेव सुन्दरम् तदेव शिव यदेव शिव तदेव सत्यम् । यदेव सत्य तदेव सुन्दरम् । इति सन्ति सत्यशिव सुन्दर-भावा परस्पर नितान्त सापेक्षा । इत्यत्र निपुणमतिभिगूढ समवधे-यम् । अन्ते च

'निस्पादान सम्भारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्र नमस्तस्मै कला-श्लाघ्याय शूलिने ॥

इति सत्य शिव सुन्दरमेव वरिष्ठ कलाकार मन्यामहे तमेव च प्रणामाम ।

दैवोद्योगयो र्बलाबले

विमर्शसारः—१ पुमां व्यापारा । २ दैवोद्योगयो र्व्याख्या । उद्योगस्य प्रशसा । ३ दैवमेव बलवत्तरम् । ४ समर्थका उदन्ता ।

दैवे पुरुषकारे च कस्य बल कस्य वाऽबलमिति प्रकृतो विषय । कठिनेय समस्या दैवोद्योगयो कतरद् बलीय इति । 'क्रियाशीलो

हि मानव । अस्य सर्वे व्यापारा सप्रयोजना

कठिना समस्या प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रवर्तते तासु तासु क्रियासु ।

प्रयोजनाभीप्सया व्यापारास्तास्ताननुतिष्ठन्नय कदाचित्फलेन सयुज्यते कदाचिन्न तथा । तत्र फलानवाप्ते किं बीजम् ? व्यापारसामर्थ्यम् ? उत क्रियाणामसम्यग् विधानम् ? आहो स्वित्किमप्यन्यदेव ? इति जायते हेतु प्रति जिज्ञासा सैषा हेतुजिज्ञासैवेह मीमास्यते ।

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इति भगवदुक्तदिशा स्वभावतयैव कर्मशीलोऽ य मानव. । 'सुखार्था सर्वभूतानां

मता' सर्वा' प्रवृत्तय ' इति शिष्टवचनात् सर्वे

कर्मशीलो मानव व्यापारा' सर्वाश्च क्रिया. सुखसिसाधयिषयैव भवन्ति । यथा प्रकृत्या प्रसभं प्रेरितासु श्वासोच्छ्वास स्वप्नावबोधोन्मेषनिमेषादिषु कायिकासु क्रियासु प्राण सन्धारणादि फलानि भवन्ति मानवानां तथा पुरुषप्रवर्तितासु तासु फललाभेन भवितव्यम् । फलाकांक्षयैव नरोऽपि सस्पृहं

सरागञ्च कर्माण्यनुतिष्ठति । एष ह्यस्य स्वभाव । असावेव नैसर्गिक सिद्धान्त ।

पुरुषस्य स्वसुख-समनुकूलाना कार्याणा सिसाधयिषया कृत परिश्रम एवोद्योग । पौरुषम्, पुरुषकार इत्यस्यैव पर्यायौ । जिजीविषा तावद् बलवती सर्वेषु मनुजेषु । सा च प्राणाधीना । प्राणा अपि ह्यन्नाधीना । यदुक्तम्—'अन्नेन प्राण, प्राणेन मन' इति । अन्नस्य जीवनाधार भूतस्योपार्जनन्तु पुरुषपौरुषाधीनमेव । न हि निष्कर्मा निभृत तिष्ठन् किमपि साधयितु समर्थ । दैवमेव परम मन्वाना पौरुषमुपेक्ष्य तूष्णीं तिष्ठन्तस्तु कातरापराभिधा दीर्घसूत्रिण एव । एतच्चोक्त

उद्योग

'उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथै ।
न हि सुप्तस्य सिहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा ॥' इति

कातर्यं नाम तद् भाग्यमवलम्ब्य निष्कर्मावस्थानम् । कर्मणैव हि मनुष्याणा शोभा । भवन्त्येव कर्माणि फलोन्मुखानि । सर्वमेव जगत् सक्रियमिदम् । मास राजकीय विभागेषु तास्तान् विभागानुपसेवमा-नास्तु कर्मचारिणो लभन्त एव स्वा भृतिम् । तयैव चोपजीव्य स्वपरिवा-रमपि बिभ्रति । ये हि कर्माणि स्वानि तेषु तेषु विभागेषु नोपतिष्ठन्ते ते पूर्णां भृतिं न लभन्ते, पदच्युता वा विधीयन्ते, एवमत्र स्पष्ट-मेवोद्योगस्य प्राधान्य पश्याम । अथ पदानामुच्चावचत्वमपि शिक्षा-धीनमस्ति । ये हि विद्यासु कलासु च स्वोद्योगमाश्रित्य नैपुण्यमा सादयन्ति त एव लब्धोच्चशिक्षा यथाधिकार पदेषु नियुज्यन्ते नेतरे ।

बीजवपनकाले हालिका केदारान्कुर्वन्ति, बीजानि च वपन्ति, काले काले जलेन च सिञ्चन्ति स्तान् केदारान्, परिपक्वानि च सस्यानि लुनन्ति। तपति तपने वर्षति वा पर्जन्ये स्वेदस्नाता शीतोद्धूषिता वा ते पौरुषमाश्रयन्तो लभन्त एव फलम् विन्दन्त एव च सुखम्। यो हि दैव दैवमिति ब्रूयात् न च पौरुषमाचरेत् स समतीते समये किमिव लविष्यति। स च परमुखप्रेक्षी दुःखमेव लभते नान्यत् किमपि। एवमस्ति खलु प्रत्यक्षप्रभाव उद्योगस्य। न चास्य बलवत्त्वं फलजनकत्वं वाऽपलपितु शक्नुमः। अत एवोक्तं नीतिविद्भिः—

'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति॥' इति

दैवम् दैवमिति किम्? अत्राह महर्षिश्चरकः—'दैवं पुरा यत्कृतमुच्यते तत्, तत्पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम्। पुरा कृतानां शुभाशुभानां कर्मणां परिपाको जन्मान्तरे फलत्येव शुभो वाऽशुभो वा। यदुक्तम्—

'यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
तथा पुराकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति॥' इति

सैषा पूर्वजन्मानुष्ठितकर्मणां परिणतिरेवेहजन्मनि कर्तारमुपस्थिता 'दैवम्' इति व्यपदिश्यते भाग्यं भागधेयमिति च। अनादिरयं संसारः। अनादी च जन्ममरणे। अनन्तकालादेव जन्ममरणयोर्वशमापन्नो देही। न च कस्मिन्नपि जन्मनि निष्कर्माऽभूत्। कर्मपरम्परा चास्य देहिनो जन्ममरणवदनन्ता। सैव तावज्जनिमृत्योर्बीज

भूतेति वाच्यम्। अल्पज्ञो हि नर । न च ज्ञातुं पारयति योन्यन्तरं देहान्तर वोपेतोऽथ पुराकृतानि शुभानि वाऽ शुभानि कर्माणि। अतो यत् कर्म परिपाक प्रभावेणैहिकानि कर्माणि द्वारीकृत्य शुभ वाशुभ फलमुपनीयते तदवश्यमुपभोग्य भवति मानवेन । तदेव भाग्य दैवमिति वा। सैषा भाग्यशक्तिरेव भवितव्यता भावीति नामान्तरै-रपि व्यपदिष्टा। दार्शनिकैरप्युक्त—

'यदभावी न तद्भावी भावी चेन्न तदन्यथा।' इति।

'भवितव्य भवत्येव नारिकेल फलाम्बुवत्।' इति च।

जरामरण-रहिता अमरा समाधि-निरता प्रक्षीण कल्मषा यता-त्मानो मुनयोऽपि कर्मजालसमावृता कर्मपरिपाकमय भाग्य सेवन्त एव। सत्यमुक्त केनाप्यनुभवशालिना—

'ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
विष्णुर्येन दशावतारनिचये क्षिप्तो महासकटे।
शम्भुर्येन कपालपाणिरनिश भिक्षाचर कल्पते,
सूर्यो भ्राम्यति यद्वशेन गगने तस्मै नम कर्मणे॥ इति।

दुष्परिहरो हि कर्मणा परिपाक । अवश्यम्भावी भाग्योपभोग । भाग्यस्यैता दुष्परिहार्यतामालोच्यैव कतिपये—

आयुर्बल यशो वित्त विद्या निधनमेव च।
पञ्चैतानि हि सृज्यते गर्भस्थस्यैव देहिन ॥

इति जगु । भाग्यवादस्य प्राबल्यमुररीकृत्य शास्त्रोद्दिष्टानि तेषा तेषा दुष्कृताना तानि तानि दु खमयानि जन्मान्तरोपभोग्यानि फलानि सुकृतकर्मणाञ्च सुखरूपाणि फलान्यपि सगच्छन्ते। स्वर्गनरकोप-

भोगोऽपि श्लिष्यते । अतएव—

ते त भुक्त्वा स्वर्ग-लोकं विशाल
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ इति

'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति'

इत्यादयो भगवदुक्तयोऽपि सगतार्था ।

दैवोद्योगयोस्तुल्यकोटिमाश्रितयो समानामेवार्हन्ती पश्याम । कस्यैतयोर्बलीयस्त्वमिति निर्धारणं दुष्क-

कस्य बलीयस्त्वम् रम् । तथापि नैतदतितिरोहितं सुधियाम्— इह हि निरीक्षामहे तावत्—समानपरिश्रमा मिथो निर्विशेषशेमुषीका अपि बटप परीक्षासु प्रविश्य न सर्वे साफल्य लभन्ते । समानकर्माणोऽपि समानव्यवसाया अपि केचिदे-वार्थराशिं लभन्ते केचिन्न तथा । अथापि लोके विपरीतमपि दृश्यते । केचनाविद्या अकर्मठा अनतिप्रज्ञा अपि लक्षाधीशा आढ्या भवन्ति । अन्येऽधीतसकलविद्या कर्मशीला मतिमन्तोऽपि जठरपूरणमात्रमपि न लभन्ते कतुमुत निर्विद्यानामाढ्यानां भाग्यैकबलाना भृत्यत्वमुप-जीव्य वर्तन्ते । अत प्रतीयतेऽस्त्येव मनुष्यपरिश्रममतिशयाना काचन बलवत्तमा शक्तिर्यया दुष्करमपि सुकरी भवति, मोघमप्यमोघी भवति, असम्भावितमपि सम्भाव्यते । एषाऽचिन्त्यप्रभावा शक्तिरेव दैव भाग्यं भवितव्यतेति वा निरुच्यते । दैवस्य बलवत्तमत्वमूरी-कुर्वाणा पाण्डवजननी कुन्ती सनिर्वेदमत एव जगाद—

भाग्य फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ।
शूराश्च कृतविद्याश्च वने सीदन्ति मत्सुता ॥ इति ।

'उपदेशादुदाहरण प्रशस्तम्' इत्यति लौकिकाभाणकमनुसृत्य
एका कथा प्रकृत द्रढयितुमेकां ग्रन्थगतां गाथामत्रोदाह-
राम —

भारतेऽत्रास्तां द्वौ कावपि नृपसुतौ । तयोरेकदा भाग्यदैवयो कस्य बलीयस्त्वमिति विषये विवाद प्राचलत् । तयोर्ज्यायान् पौरुषं कनीयांश्च दैव प्रशशास । स्वमत सप्रमाण दर्शयितुकामौ तौ जनपदान्तरमभिजग्मतु । तत्र ज्यायान् भूपति-पुत्र एकस्मिन् नगरे रज्जुविक्रयेण जीवन्त विशीर्णवाससमेक दरिद्र निर्वर्ण्य तस्मै पञ्चदशनिष्कान् प्रायच्छत् प्रावोचच्च—अनेन पौरुषमाश्रित्य वाणिज्यमारभस्वेति । स च मोमुद्यमानो दरिद्र शीर्णप्राये स्वोष्णीषखण्डे निष्कान् सनह्य तत्र मास क्रेतु सौनिक[1] हट्टमभिययौ । तत्र सौनिको मांसतन्तुमेक पूतिगन्ध चिक्षेप पतितश्चास्योष्णीषे स । मासखण्डगार्ध्येनोड्डीयमान एकश्चिल्लस्तस्योष्णीषमेव जहार । स च वराको भृशमनुतेपे स्वदुर्दैव निनिन्द च । अथ हायनानन्तर तौ नृपदारकौ त द्रष्टु पुनरपि तस्मिन् नगरे समाजग्मतु । तत्र तथैव त दीनावस्थ पश्यन् ज्येष्ठो नृपकुमार पुनरपि तस्मै निष्काणां त्रिंशद्ददौ । तदह्नि स समाहितमनसा तद्द्रव्य स्वजायायै प्रायच्छत् वाणिज्यार्थम् । सा च निष्कान् वस्त्रखण्डेन वेष्टयित्वा धान्यतुषपूर्णे गृहकुसूलेऽस्थापयत् । अपरेद्युरेका गोपालिका दुग्ध विक्रेतु तत्र समाययौ । दरिद्रगेहिन्या क्वापि प्रयातायां तत्सुता कुसूलात्ससम्भ्रम मनिष्क धान्यतुषं निष्कास्य तस्य विनिमयेन क्षीरं क्रीतवती ।

---

१ मांस विक्रेता

दरिद्रोऽपि परेऽह्नि निष्कानलभमानः स्वदुर्दैवमेवोपचुक्रोश। अथ हायनद्वयानन्तरं तौ राजपुत्रौ पुनरपि स्वमतं परीक्षितुं तत्र प्रापतुस्तञ्च दरिद्रं तथावस्थमेव दृष्ट्वा ज्येष्ठस्तस्मै भृशं चुकोप। अथ कनिष्ठो दैवमेव प्रधानं मन्यमानस्तस्मै पणचतुष्टयं प्रादात्। स च निर्धनो 'यत्र निष्कैर्न किमपि साधितं तत्र पणचतुष्टयेन किं भवेत्' इति विचारयन् गृहमागत्य स्वगेहिन्यै प्रायच्छत्तत्। सा चान्येद्युस्तेन पणचतुष्टयेनैकं महाकायं झषं चिक्राय। शकलीकरणावसरे च सा तन्मध्यादेकं देदीप्यमानं महामणिं लेभे। मणिज्ञानेऽकुशला सा तं प्रकाशमयं कायखण्डं जानन्ती 'अयं निशायां प्रकाशाय भविष्यतीति' बहु मेने। दरिद्रस्य विनमितपटलं मृत्कुटीर-सुषिरेभ्यो निर्गतं चाकचक्यमयं प्रकाशं तमिस्रायामालोक्यैकस्तत्प्रतिवेशी रात्निकस्तं मणिं महता निष्कमूल्येन क्रीतवान्। दरिद्रोऽपि सौभाग्यमुमनिस्तेन धनेन वाणिज्यं कुर्वन् स्तोकैरेव वत्सरैराढ्यतमो बभूव। कतिचिद्धायनानन्तरं तावेव राजकुमारौ तस्मिन् नगरे समागच्छताम्। तत्र च तस्य कायाकल्पमिव दृष्ट्वा ज्यायान् पौरुषमनतिमानयंस्तदा दैवमेव बलवत्तरं स्वीचक्रे।

एवमसावुदन्तः किंवदन्तीरूपो ग्रन्थबद्धो वा स्यात् परं दैवस्योद्योगाद् बलवत्तरत्वं स्पष्टं द्रढयतीति कृतमधिकप्रपञ्चनेनात्र।

— — —

गत पञ्चाशद्वर्षाभ्यन्तरे विज्ञान-गतिः

विमर्शसारः—१ विज्ञानमय जीवनम् । २ विस्मयावहा आविष्कारा । ३ उत्तरोत्तरोन्नति ।

उपक्रम

इदमनुशुश्रुम —लङ्काधिपतिं रावणं युद्धभूमौ मुमूर्षुं श्रीरामप्रेरित सौमित्रि प्रपन्नच्छ, 'कोऽभिलाषस्ते ऽपूर्ण' इति । स हि निश्वस्य प्रत्याहैवम् 'मम जीवने त्रय एव मनोरथा अपूरिता वर्तन्ते । प्रथमस्तु तावत्–'भूलोकाद् द्युलोक यावत्सोपानपरम्परा रचयेयम्" इत्यासीत् । द्वितीय — 'स्वर्णे सौगन्ध्य निवेशयितु बलवदहमैच्छम् येन जाम्बूनद-पित्तलयो प्रत्यक्षमेव भेदो लभ्येत" इत्यास्त । तृतीया तत्वासीन्मम कामना वैश्वानर निर्धूम कुर्यामिति ।" अवधेयमत्र । अस्माक वर्तमान युगे प्रथम एवावशिष्ट प्रतीयते । वैश्वानरस्य निर्धूमत्वं सम्पादितमेवाऽपि विद्युता । रासायनिकै स्वर्णे सौगन्ध्यमपि जनितप्रायमेव । अन्यत्सर्व मसम्भाव्यमपि सम्भवतामापन्न कपोलकल्पितमपि तथ्यभूतमतर्कितमपि नयनयो पुर उपस्थित लभ्यते । ये वयं पुष्पकादीनां विमानाना कथा समाकर्ण्य सविडम्बमहसाम पूर्वम् , इदानीं त एव वय व्योमयानैर्व्योमायन समवगाहमाना खगानत्यति क्रमामहे । दुस्तरमर्णवमपि पोतै रुल्लङ्घ्य पर सहस्र-योजनदूरान् देशान् कतिपयैरेवाहोभिर्व्रजाम । स्वभवनस्था एव दूरतमप्रदेश–भवान् दैनिकानुदन्तान् शृणुम । सुविख्यातनेतृणा भाषणानि, गायिकाना मधुराणि सगीतानि च श्राव श्राव मनांसि विनोदयाम । अहो !

मनुष्यस्य विज्ञानमयमिव जीवनमद्य । अस्माकं प्रत्यहमुपयोगि पदार्थेषु किं तद्यत्र विज्ञानं नानुप्रविष्टं स्यात् सकलेऽस्मिन्नात्मीये चराचरे संसारे ।

आविष्काराः अर्धशताब्देषु

गताब्दशतस्य पूर्वार्धे विद्युद्वाष्पशकटविमाना-नामाविष्करणेन नवीन एव युगः प्रारभत । तदा मानवा एतैराविष्कारैः परं विस्मयमापुः । किञ्च वैज्ञानिका न तूष्णीमतिष्ठन् । इटली वास्तव्येन श्रीमता गुग्लीलिमो मारकोनी महोदयेन वैक्रमे स्वर-शर-ग्रह शशाङ्के वत्सरे ध्वनिवाहक यन्त्रस्याविष्कारः कृतः । निखिल एव लोकः श्चकितीकृतः । अमेरिकायां रणोपयोगिनां [1]दुर्गशकटाना-माविष्कारोऽभूत् । अधुना त्वेते सर्वत्रैव रणेषु भटान् रक्षन्ति युद्धसम्भारञ्च दुर्गमेनाऽप्यध्वना रणाजिरं नयन्ति । अगाधे सिन्धौ सलिलतले धावन्त्यः '[2]पानीयनौका' अपि न तावन्निराश्चर्याः । अथाग्निस्फोटान् परं 'सहस्रक्रोशादूरं प्रक्षिपन्त्यः शतघ्न्यः केषां न विस्मयावहाः ।

मूकं चलचित्रं पश्यन्तो नरा व्यचारयन् चेदत्रध्वनिः स्यात्तर्हि कियत्समीचीनं भवेत् । कतिपयैरेव हायनैश्चलचित्राणां वागभावो गतस्तानि ध्वनिसंयोगेन विनोदयितुं प्रारभन्त सर्वान् जनान् । ध्वनिवाहकयन्त्रेण गायकं संगीतव्याख्यानादि समाकर्णयन्तो ऽतर्कयन्, 'अपि नाम गायकस्य नेतुर्वाऽत्र साक्षात्कारोऽपि भवेत् ।' अहो ! स्तोकेनैव कालेन ध्वनियन्त्रेण सह [3]दूरदृष्टि यन्त्रमपि

---

१. टैंक । २. पनडुब्बी नाव । ३ टेलीविज़न ।

वैज्ञानिकैं समयुज्यत यत्र व्याख्यातुर्गायकस्य वा विद्युच्छक्त्या प्रति बिम्बचित्रवदाकृतिर्बिम्बमपि ध्वनिवाहकयन्त्रे प्रविश्य दृष्ट भवति। एष आविष्कार वैक्रमे २००१ सवत्सरे आगलभूमि निवासिना आई० एल० बेर्ड नाम्ना वैज्ञानिकेन कृत आसीत्। अद्यावधि न तावत् दूरदृष्टि यन्त्राणा सर्वत्र प्रसारो यत सग्रामसकटेनैतादृश्य प्रगतयो व्याहन्यन्त किञ्चित्।

अथ 'मनोरथा नाम तटप्रपाता' इति सम्यगेवोक्तम्। वैज्ञानिकाना मनोरथास्तटप्रपातायमाना इव सन्ति। अनतिकालपूर्व मेव १६५२ सम्वत्सरे जर्मनी वास्तव्येन 'रौएटजिन' नाम्ना विज्ञान विशारदेन '[४]त्वकिरणम्' इत्येको महानाविष्कार कृत। एतेन न तावच्छरीरशास्त्रमेव सचिकित्सत मुपकृत मभूत्, उत भूगर्भ शास्त्रमपि। त्वकिरण-यन्त्र-साहाय्येन भूगर्भगताना पदार्थाना निखननेन विनापि ज्ञानमुत्पाद्यते।

जनास्तावदेतैरेव विज्ञानाविष्कृतैर्द्रव्यैर्वैज्ञानिकाना ममानवीया मनीषां मनोहृत्य प्रशसमाना मोमुद्यन्ते स्म विज्ञान सर्वजननि श्रेयसकर दिव्यमिव वर मन्यमाना। किञ्च यदा द्व्यधिकद्विसहस्रवत्सरे वैक्रमे जनैरश्रावि '[१]परमाणुस्फोटेन' पाताल (अमेरिका) वासि सुभटैर्जापानीयाना 'हारोशिमा' नाम्नी महती नगरी पञ्चक्षण यावदेव जडाजडै सहिता नाशिता तदा सार्धं विस्मयेन भयमपि प्राविशद् बहूनां चेतसि। अथ 'परमाणु बम' परमाणुप्रस्फोट इत्येव प्रतिनगर प्रतिपत्तन प्रतिग्रामञ्च जना अवदन्। स एष

---

४ ऐक्सरे। १ परमाणु बम।

परमाणुप्रस्फोटो अद्भुत आविष्कारो वैज्ञानिकानाम् । युयुत्सूना विजिगीषूणां समृद्धम्मन्यमानाना जननायकाना भूपानाञ्च स्वस्व-विषयेषु 'परमाणुप्रस्फोट' निर्माणाय महीयान् गुप्ततम. प्रयत्न प्राचलत् । तदनन्तर ततोऽपि घोर आविष्कारोऽभवत्—उद्रेजन प्रस्फोट इति । एतस्य प्रयोगेन या क्षतिर्भवेत् मानवाना स न वर्णयितु शक्या ।

उपसहार

अस्माकं जीवनमेव विज्ञानमयमधुनेति पूर्वमेवा-वोचाम । किञ्चोत्तरोत्तर समेधमानं विज्ञानबल पर्यालोच्य प्रतीयते लकेशस्यापूर्णो मनोरथोऽपि वैज्ञानिकै पूरयिष्यते । पातालवासिभिरिदमुद्घोषित मेव यत्ते दशाब्दान् यावत् यास्यन्ति व्योममार्गेण चन्द्रलोकम् । एतदर्थं तैरुपक्रान्तं सम्भा-रचयनम् । कतिपये तु वायुमण्डल-सीमानमतिक्रम्य गगने नगरीं निर्मातुकामास्तत्रैव सवितृ-किरणानि सञ्चित्य उद्रेजन प्रस्फोटादपि बलवत्तर विस्मयप्रदञ्च किञ्चिदाविष्कर्तु यतन्ते । न चैतद्दु शकं नाम । अधुना तु केवल मृत्युञ्जयत्वमेवावशिष्टमिति । एतदपि सम्भवेदिति भवति सुवचम । 'असम्भवशब्दो मूढानां कोषे लभ्यते' इति नेपोलियनस्योदारोक्तिर्वैज्ञानिकै रन्वर्थता नीतेति को न सोरस्कार मुररीकरोति ?

महाकवेः कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणम्

विमर्श सारः—१ कविवर्णना। २ प्रकृतिप्रेम। ३ कविता-लालित्यम्।

कविशक्तिं वर्णयन् महाकवि कल्हणो जगौ—

'कोऽन्य कालमतिक्रान्त नेतुं प्रत्यक्षतां क्षम।
कविप्रजापती स्त्यक्त्वा रम्यनिर्माण शालिन॥'

प्रकृति रहस्यानि ललितपदावलीभि स्तूलिकाभिरिव मानसपटे यश्चित्रकार इव चित्रयति, नि शेषेण जगता सहात्मनो व्यापकतां द्रढयन् लोकोत्तरानन्दरसेन स्नापयतीव यो

उपक्रम

मानवाना मनासि, नरीनर्तयत्येव यो भावान् नवनवविलास-समुल्लसितान् निसर्गगम्भी-रान् नयनयो पुर स्वकान्त-कविता-दुन्दुभिना, स एव जगतां वन्द्यो महाकवि कालिदास। कवे कल्हणस्य वचोऽस्मिन् सर्वथा सग-च्छते। यूरोपीया केवल मभिज्ञानशाकुन्तल कालिदासरचितम नूदित मेवाधीत्य कालिदासस्य कवितायां मुग्धा इवाभवन्। सुबहु-वस्तत्रैतस्याभिज्ञानशाकुन्तल मध्येतुमेव सस्कृतभाषा-शिक्षणाय प्रायतन्त।

सस्कृत साहित्ये कालिदासस्य कवित्व सर्वानतिशेते। संस्कृत वाङ्मयस्य महाकवयोऽपि कालिदास कविवरिष्ठ गणयन्ति।

'पुरा कवीना गणना प्रसगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदास।
अद्यापि तत्कीर्तिकथा प्रसगे ह्यनामिका सार्थवती बभूव॥'

इत्यादीनि स्तुतिगर्भाणि कालिदासकविता-माधुर्येण पहृतचेतस कवयः पद्यानि रचयामासु । आलंकारिकाणा श्रेष्ठ श्रीमदाचार्य मम्मटोऽपि 'कालिदासादीनामिव यश' इति तारस्वरेण कालिदास कीर्ति मगासीत् ।

महाकवे. कालिदासस्य प्रकृतिचित्रण-चातुर्येव तादृशी यया स सर्वेषा कवीनां चूडामणीभूत । प्रकृतिचित्रणञ्च किं तावदिति विवक्षायां वच्म — स्वभावसुन्दरतया

प्रकृति चित्रणम्

मानव प्रकृत्यामनुरक्त । असौ चानुरागो हृदि सुप्त इवोद्बोधमर्हति । कविता या ललितस्वना वंशी प्रबोधनेऽस्य सुप्तानुरागस्य पटीयसी । किञ्च सरलसरलै ललितललितै प्रसादगुण-भूयिष्ठै वैदर्भीरीति सरसै पदैरर्थैश्च शोभिता कवितैव रञ्जयितुमल सहृदयाणा मनांसि नान्या । यत्र मधुर पदावलीभि कविस्तांस्तान् भावान् व्यञ्जयन् हृद्गतमिव वदत्यन्येषां, यत्र भावा समुच्छलन्त प्रस्रवणा इव प्रवहन्तस्तृप्तिमिव जनयन्ति मनसः, यत्र कोमलकुसुमानां वर्ण-सुषमा इव सौरभभरिता कवि-भणितयो झटिति प्रविश्य मानस-मावर्जयन्तीव, यत्र कमनीयतमा कामिनीव प्रकृति. समालिंगत इव मानव-मानसं, सुललित पदार्थ निचूलपरिधाना सद्गुणा सदलकारा वशयति शरीर, सञ्चारयत्यलौकिकमिव रस, जनयति च कमप्य-वर्णनीयमाह्लादम्, सैव कविता प्रकृतिचित्रणचातुरीचणा । तथाहि—

'स्थिता क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधरा
पयोधरोत्सेधनिपात चूर्णिताः ।

वलीषु तस्या स्खलिता प्रपेदे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दव ॥'

कोमलकायोमा पशुपति मारिराधयिषुस्तपस्तप्यति। भीष्मे ग्रीष्मेऽपि सा तपस्यया क्लान्ताऽपि चारुत्वं न जहौ। प्रावृट् प्रापत्। जलधरेण वृष्टम्। गौर्या शरीरे प्रथम-पतितानां तोय-बिन्दूनां का दशाऽभवत्? इति कविर्वर्णयति—निविडपक्ष्मसु क्षण स्थितास्ते कोमलाधरमताडयन्, कठिनकुचयो पतितानां तेषा चूर्णीभाव स्वाभाविक एवासीत्, त्रिवल्या पेशलतया तत्र स्खलन-मथ गम्भीरे नाभौ चिरेण प्राप्तिरपि स्वाभाविकी। एव—

"पर्यंकबन्धस्थिरपूर्वकाय ऋज्वायत सन्नमितोभयांसम्।
उत्तानपाणि द्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीव मिवाक-मध्ये ॥'

हिमगिरौ समाधिस्थितस्य भगवत पशुपते स्तपोवर्णनात्र कीदृशी प्रकृति-कमनीयेति खल्वनुभावेन एव ज्ञातु क्षमा।

शकुन्तला पतिगृह प्रेषणाय त्वर्यमाणोऽपि कण्वो महर्षि स्तस्या श्चिरलालिताया सुताया विरहव्यथामनुभवन् वक्ति—

"यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदय सस्पृष्ट मुत्कण्ठया,
निद्रा स्तम्भितवाष्प दृष्टिकलुष चिन्ताजड दर्शनम्।
वैक्लव्य मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकस,
पीड्यन्ते गृहिण कथ नु तनया-विश्लेषदु खैर्नवै ॥"

वीतराग काननवासी मुनिर्यदि तनयाया नवविरहेण खिद्यते तर्हि रागवन्तो गृहस्था' कथ न खिद्येरन्? स्वाभाविकमेतत्। पितु सुताया स्नेहतन्तुर्विरहजनित-खेदश्च चित्रित इवात्र कविना।

अथ—

'नन्वात्मान बहु विगणयनात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि ! त्वमपि नितरां मा स्म गा कातरत्वम्'

मेघमुखेन प्रोषिता प्रिया सन्दिशन् यक्ष स्वाभाविकमेव कथयति। नैतावतैव यक्षस्य सन्तोष । मिलनावधिरपि नेदिष्ठोऽत पुनरपि साशसं स सन्दिशति—

'शापान्तो मे भुजग शयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान् गणय सुभगे लोचने मीलयित्वा ।' इति ।

यक्षपत्न्या विरहविधुराया

'उत्सगे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राक विरचितपद गेयमुद्गीतुकामा ।
तन्त्री मार्द्रां नयनसलिलै सारयित्वा कथञ्चित्,
भूयो भूय स्वयमपि कृता मूर्च्छना विस्मरन्ती ॥'

कीदृशी सरला पदावली ? कियान् मनोहरो भाव ? कियच्च माधुर्यम् ? इति पद्य मनागपि सानुभूति-पठितं चित्रितामिव सजीवामिव च यक्षवनितामुपस्थापयति नयनयो. पुर ।

अथ च प्रेयस्यामनापृच्छ्य गतायां प्रेमी विरह-विपण्ण किं तर्कयति, तदपि श्रूयतामुर्वशी-वियोग-तप्तस्य पुरूरवसो मुखेन—

'तिष्ठेत् कोप वशात्प्रभाव-पिहिता, दीर्घं न सा कुप्यति,
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मन ।
तां हर्तुं विबुध द्विषोऽपि हि न मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचर नयनयो र्यातेति कोऽयं विधिः ॥'

रोषस्य पार्थक्यस्य च हेतुं कमप्यपश्यन् पुन —

'गूढ नूपुर शब्दमात्रमपि मे कान्त श्रुतौ पातयेत् ।
पश्चादेत्य शनै करोत्पलवृते कुर्वीत वा लोचने ।'

इति तस्या प्रत्यार्वतनाशा विनोदेन मनो दृढयति । विरह-खिन्नानामेवं विधानि कुशकाशावलम्बनानि भवन्त्येव मनो विनोद-कारणानि । अथापि—

'चलापांगा दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमती,
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर ।
करौ व्याधुन्वत्या पिबसि रति-सर्वस्वमधरं
वय तत्त्वान्वेषान्मधुकर हता स्त्व खलु कृती ॥'

शकुन्तलादर्शन मोहितेन दुष्यन्तेन यदत्र भ्रमरं प्रत्युक्त तत्कि-यन्मधुर शृंगार-रस-स्नात स्वभाव-सगतमिति सहृदयाणा हृदयमेव प्रमाणम् । अथ शकुन्तलाया दुष्यन्तस्यानुरागस्तु जात पर नाद्या-वधि स ता लब्धु कमपि बलवन्तमुपाय पश्यति । अत स्मार स्मार ध्यायं ध्याय चारण्ये साक्षात्कृत कण्व-कन्याया लावण्य स वक्ति—

'अनाघ्रात पुष्प किसलय मलून कररुहै-
रनाविद्ध रत्न मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघ
न जाने भोक्तार कमिह समुपस्थास्यति विधि ॥'

अक्षतरूपाया शकुन्तलाया लावण्यं सरलया मधुरया च पदा-वल्या वर्णित नितान्तं प्रकृति सगत स्पष्टं विभाति । अन्तिमचरणेन च स्वीयाऽक्षमताऽपि ध्वनिता ।

अथ महेन्द्रपर्वते स्वयमेव तिरस्कृतां प्रेयसीं शकुन्तलां पुनर्लब्ध्वा समुपसर्पन्तीं च तां निर्वर्णयन् दुष्यन्त —

'वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणि ।
अति निष्करुणस्य शुद्ध शीला
मम दीर्घं विरह व्रत बिभर्ति ॥'

इति वियोगक्षामाया प्रियाया दशां स्वस्य च क्रौर्यं स्मारयति। कीदृश्यत्र करुणा-रसमयी मधुरता ?

कवेरस्य प्रकृतिचित्रण कौशलन्तु बहुविधम्। सर्वेष्व शृंगारादि रसेषु सर्वासु चावस्थासु कवे काव्य वशीनादो द्रन्ध्वनीतीव सर्वेषां काव्यरसिकाणां हृत्सु। दृश्यताम्—

"लता प्रतानोद्ग्रथितै स केशै-
रधिज्यधन्वा विचचार दावम्।" इति

"न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा
स्ववीर्य गुप्ता हि मनो प्रसूतिः।" इति च।

मुनि-होमधेनुमनुगच्छतो महाराज दिलीपस्य विपर्यस्तानां केशाना लता-प्रतानैः संग्रन्थनं तपस्विव्रतायापेक्षितमेव,अथ हिंस्रेभ्यो धेनोः स्वस्य च रक्षणाय क्षत्रियाचारमनुसृत्य कोदण्डधारणमपि नितान्तमावश्यकम्। चक्रवर्तिनो दिलीपस्य वनौकसामिव वृत्ति प्रकृत्यैव कमनीयाऽत्र प्रतीयते।

तथा च धेनो रक्षणाय स्व शरीरमर्पयन्तं नृपं प्रति सिंहस्य

'एकातपत्रं जगत. प्रभुत्व, नव वय , कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतो र्बहु हातुमिच्छन् विचार-मूढ प्रतिभासि मे त्वम् ॥'

इति वचन कीदृशं मधुरम् ! तरुणस्य सुन्दर-देहस्य चक्रवर्तिनश्च दिलीपस्य पशो कृते स्वदेहार्पण मूढत्वमेव सूचयेत् । किमन्यत् ? अपरञ्च—

इन्दुमती-मरणावसरे महाराजस्य विलपनं पाषाणानपि रोदयेदिति तर्कयामि । तथाहि तत्र—

'विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दव भजते कैव कथा शरीरिषु ॥'

अत्राजस्य प्रिया निधनेऽभितपनं 'लौहमपि तप्त सन्मृदूभवति कोमलकायानां नराणा कथैव का' इत्युत्तर पद्येन यत्समर्थित तन्नालङ्कृति बन्धायैवापितु स्वाभाविकं मनोविज्ञान-सश्लिष्टमेव पश्यामः ।

अथाप्यस्यैव—

'ध्रुवमस्मि शठ शुचि स्मिते विदित कैतववत्सलस्तव ।
परलोक मसन्निवृत्तये यदना पृच्छ्य गतासि मामित ॥'

इति विलाप-गर्भाणि वचनानि द्रवयन्ति दारुणान्यपि हृदयाणि । प्राय सर्वोहि जन एवमेव विलपति स्वज्ञातिभिर्विरहित । पदानां सरलता, मधुरता, गम्भीरता स्वभावप्रवणता चार्थस्य कवे. परमा प्रकृति-चित्रण कुशलता स्पष्टं व्यञ्जयति ।

अत्र महाकवे कालिदासस्य प्रकृति-चित्रण-कला माश्रित्य

दिङ्मात्रमेव तावच्चित्रितम् । एप चास्माकं निर्बन्धो यद्विश्वस्मिन्नपि साहित्ये समस्तभूतल-लब्ध-प्रचारे नाभूदद्यावधि कोऽपि तादृश कविर्यो हि काव्यकलायां कविकुल मौलिमुकुट यश.-शरीरशालिन महाकविं कालिदासमतिशयेत । असौ महाकवि शापभ्रष्ट कोऽपि गन्धर्व सिद्धो वा भारतभूमि-मवतनारेति विश्वसिम । महनीयोय महाकवि । सत्यमुक्त केनपि—

उपसंहार

दिव्यमप्युपपाताना माकलनमनल्प गुणगणा येपाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिर कथमिव कवयो न ते वन्द्या' ॥"

प्राचीन भारते विद्यार्थिवृत्तम्

विमर्शसार: १ आश्रमा । २ ब्रह्मचर्यपालनम् । ३ अन्त्या विद्यालया । ४ राज्यसाहाय्यम् । ५ विद्यार्थिना मात्मोन्नति । ६ आचरणम् ।

अत्रभारते पुराऽध्यापनस्य क्रम विधिश्च भिन्न एवासीदद्यतन कालात् । तदानीं सर्वे जना आश्रमधर्मानपीपलन् । सर्वस्य त्रैवर्णिकस्य जना उपनयन-सस्कारं विधायाध्ययनाय स्वदारकान् गुरुकुलेपु प्रेषयन्ति स्म । तदा जनपदोपकण्ठ एवारण्येपु प्रतिष्ठापिता आश्रमा अभूवन् । एतेष्वाश्रमेपु तपोनिरता मुनय सदारा अदाराश्च विद्याध्यापनपरायणा आश्रमधर्मानन्व-

आश्रमाणां बाहुल्यम्

वर्तन्त । अत्र पर सहस्रा विद्यार्थिनो नेदिष्ठेभ्यो दविष्ठेभ्यश्च प्रदेशेभ्य समेत्य ब्रह्मचर्यमनुपालयन्तो विद्या अध्यजीगयन् । आश्रमस्य मुख्य कुलपतिरित्युच्यते स्म । यस्याश्रम एकादश सहस्र-विद्यार्थिनोऽध्यैषत स कुलपति र्व्यपादिश्यत । महर्षे कण्वस्य वरतन्तो सान्दीपनेश्चैवविधा एवाश्रमा अभूवन् ।

आश्रमेष्वधीयानाना छात्राणां वृत्तयस्तु नियमिता आसन् । तथाहि—तत्र ब्रह्मचर्य-परिपालनमासीत्प्रधान मावश्यञ्च कर्तव्यम् ।

आश्रमेषु विद्यार्थि वृत्तम्

प्रात साय सन्ध्योपासन समिद् सञ्चित्याग्निहोत्रविध्यनुष्ठान गोपालनञ्च बटुभिरक्रियत । क्वचन वटुभिराश्रमपरिपालका स्वकीया गुरव सदारा सर्वात्मना शुश्रूष्यन्ते स्म । आश्रमेषु छात्रा भिक्षयाऽवर्तन्त । ते हि भिक्षा आहृत्य गुरूनुपातिष्ठन्त । 'भिक्षैवासीत् परमावलम्बनम् एतेषामाश्रमाणाम् । आसन् नृपतिभि र्विश्राणिता[1] प्रचुर-वसुमतीसपत्का अग्रहारा[2] अपि येनाश्रमाणा सुव्यवस्थिति र्विद्याध्यापनादिषु न कदापि व्याहन्यत । सामन्त सार्वभौमाश्च भूपा स्वीयकोषादपि प्रत्यब्दं प्रचुरमर्थं व्यतरनाश्रमेभ्यो मठेभ्यश्च । आश्रमातिरिक्ता आसनत्र विद्यापीठा विश्वविद्यालया मठाश्चैवंरूपा एव । एष्वपि पृथ्वीपतिभि कोट्यधीशैरेव च सर्वोऽपि भारो धार्यते स्म । नालन्दा तक्षशिला प्रभृतय एवविधा एव विश्वजनीना समस्त भूमण्डल-प्रशस्ता विद्यालया अभूवन् ।

---

१ दत्त २ भूसम्पत् (जागीर)

आश्रमस्थानामध्ययनपरायणाना सर्वा अपि पठनानुकूला क्रिया सुव्यवस्थया प्राचलन् । नच कोऽपि शुल्कस्तेभ्य अगृह्यत । तेभ्यः पुस्तकानि वसनानि भोजन सर्वमेव नि शुल्कं व्यतीर्यत ।

आयुष सप्तमादेकादशतमाब्द यावदेव बटव आश्रमेषु प्राविश्यन्त । ते च तत्र पञ्चविंशतितम-वत्सरं यावत् स्वस्यायुषो वसन्तो निगमागमादीन् यथेच्छमधीयाना स्वविद्या परिसमाप्य गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुमन्वमन्यन्त ।

समावर्तन सस्कार·

विद्यासमाप्तिकाले ते गुरुभि र्दीक्षिता उपादिश्यन्त । स एष विधि 'समावर्तनसस्कार' इति निगद्यते । छात्रा अस्मिन्नवसरे स्वगुरून् गुरुदक्षिणायै समन्वरुध्यन्त । परं स्वशिष्याणा शुश्रूषा-प्रीता गुरवोऽपि तत्र निस्पृहा एवावर्तन्त । किञ्च कदाचन शिष्यैरनुबध्यमाना गुरवोऽपि—

"वित्तस्य विद्या परिसख्यया मे
कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति"

इति गुरुदक्षिणां महर्घां शिष्यै रतिकृच्छ्रेण देयामयाचन्त ।

किञ्च शिष्या अपि प्राणपणेनापि स्वगुरूणां याचितं समपूरयन् । सन्त्यत्र बहूनि कौत्स गालवोत्तंकादीना निदर्शनानीतिहास प्रसिद्धानि ।

हहो ! तत्कालीनानां विद्यार्थिनां विद्याया ब्रह्मचर्यस्य च बलम् ! इदञ्चासीत्तेषां तपसो ब्रह्मचर्यस्य श्रुतिशास्त्रपाण्डित्यस्य बलं येन तेभ्यः सुरपति रशेष-भूवलयपालका राजानोऽपि बिभ्यतस्तान् समाद्रियन्ते स्म । अकिञ्चन कमण्डलुपाणिरेव कौत्सो

वितीर्णाशेषकोष रघुं गुरुदक्षिणार्थं समुपाजगाम। रघुरपि ब्रह्मवर्चसा जातवेदसमिव प्रज्वलन्त बटु

'रघो. सकाशादनवाप्य किञ्चित् ।
माभूत्परीवाद इवावतार ॥'

इति वितर्कयन् धनपतेरर्थं निष्क्रष्टु व्यचारयत्।

एवमेषाऽसीदस्मिन् भारतेऽधीतविद्याना ब्रह्मचारिणा तपसो विद्यायाश्च शक्ति ।

हन्त ! क्व गत तद्वैभवं भारत-वसुन्धराया ? कुत्र गतास्ते ब्रह्मवर्चस श्रुतपारदृश्वानो विद्यार्थिन ? क्व नु याता तेषां तपसोऽधीतस्य च शक्ति ?

यदैषाऽस्माक पुण्यश्लोका भारतमही विदेशीयैर्यवनै राक्रान्ता, आर्याश्च राजान स्वीयेनैव मात्सर्येण मिथो द्विषन्तस्तेषा दासता भाजनान्यभवन्, तदा प्रभृत्येव लुप्ता साश्रमव्यवस्था तच्च विद्यार्थिजीवनम् ? राज्यसाहाय्यमनवाप्याश्रमा मठादयश्चोच्छिन्ना लोकाश्च वैदेशिकानां शासकाना भाषा पठितुं प्रारेभिरे। तदा प्रभृति विपर्यास प्राप साऽश्रमपरम्परा, तच्च सद्वृत्तसहित विद्यार्थिजीवनम्। यवना यदा भारतस्य पश्चिमोत्तरोपकण्ठात् कतिचन प्रान्तान् गान्धार-सिन्धु-मुखानशासन् तदाऽपि यवनैरनपहस्तितेषु भागेषु मठानामाश्रमाणा च सर्वत्र प्रसारोऽभवत् यत्र किलाश्रमधर्माननु पालयन्तो बटवो स्वाध्यायमसेवन्त। याज्ञिकाना शरणेभ्य आश्रमवासिभ्यो धूमं निर्गच्छन्तमालोक्य महाकविर्मखो जगौ—

"तनौ बटूना प्रकटत्व मानयन यत्न कृष्णाजिन मविधानकम् ।
शिखित्रयी-धूमभरोऽखिल रज प्रमार्ष्टि यत्रौकसि सोमपायिनाम्"
महाकवि क्षेमेन्द्र सतत दशशतविद्यार्थिन स्वाश्रमस्थानध्याप-यन्नशनवसन पुस्तकादि वितरणेनापोपयत । स्वजनकस्य पाण्डित्य वर्णयन् महाकवि बिल्हणोऽपि

"महाभाष्यव्याख्या प्रसरणक्षणे यत्र सतत,
सदा यस्य छात्रै स्तिल कितमभूत्प्राङ्गणमपि ।।" इति कवयति ।

आश्रमस्थेपु गुरुकुलेषु, मठेषु, विद्यापीठेषु, विश्वविद्यालयेषु वा विद्या मभ्यस्यन्तश्छात्रा निर्विशेप मेवाचाररक्षणे आचरणम् सदोद्यता बभूवु । शृङ्गारस्य तत्पोषक सम्भारस्य च परित्याग आवश्यक आसीत् । यथोक्तम्—

कामक्रोधौ तथा लोभ स्वादु शृङ्गारकौतुके ।
अतिनिद्राऽतिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ।।

एवमेतानेतादृशाश्च नियमाननुवर्तयन्त श्छात्रा न्यगृह्यन्त । निग्रह विधयश्च स्मृति निर्दिष्टास्ते ते प्रायश्चित्ता अभवन् । न चाश्रमनिष्कासन मर्थदण्डो वा । मनुयाज्ञवल्क्यादिषु स्मृतिषु ब्रह्मचारिणा कृते समुपादिष्टा आचारास्तु विद्यार्थिना मेवाचारान् दर्शयन्ति तत्कालभवान् । तपोनिष्ठा विद्यापारावार-पारीणा अपि ते स्वाचरान् सम्यक् परिपालयन्त' सर्वासु कलासु निष्णाततमा अभूवन् । न चैकदेशपाण्डित्यमन्तोऽद्यतना इव विद्यार्थिनः शिथिलवृत्ता: ।

अस्माकं खाद्य समस्या

विमर्शसारः—१ भारतखण्डनाभिशाप । २ जनसख्या-वृद्धि । ३ कृषीबलाना ह्रास । अहल्या भूमय । ४ राज्यशासकानामुद्योग ।

हन्त ! स्वर्णचटिकेति वैदेशिकैर्जेगीयमानेय भरतवसुमती समृद्ध्या धनेनान्नेन च परानुपाजीवयत् ।

हेतव पचविंशति वत्सरात्पूर्वमपि पञ्चनदे गोधूमस्य खारी[1] सार्धरूप्यकद्वयेनामिलत् । न चासीदन्नस्याथवान्येषा खाद्याना द्रव्याणामेतावती महर्घता दुर्लभता वा । किन्तुकारणमस्यातर्कितस्य परिवर्तनस्येति मीमासायामर्थशास्त्रिभिर्नीति विद्भिश्चात्रानल्पा हेतव उपन्यस्यन्ते । तानिह समस्य विवेचयाम —

(१) द्वितीय महाहव —रसग्रहनन्दैक सम्वत्सरे (१६६६) शर्मण्याङ्गलयोर्महान् रण प्रारब्धस्तदानीं सख्यातीता ग्रामीणा कृषका अर्थलोभेन प्रेरिता सेनाया प्रविष्टास्तेषां कृषिकर्मनिपुणाना महती सख्या युद्धेषु नष्टाऽभूत् । तत कृषिकर्मणि महान् व्याघात सवृत्त ।

(२) भारतखण्डनम्—भारतस्य द्वौ महान्तावास्तामन्नोत्पत्तिशालिनौ पञ्चनदबगदेशौ । तयोरर्धोऽर्धोभागस्तु खण्डित । नदीमातृको[2] हि पञ्चनदस्य पश्चिमो बगस्य च पूर्वो भाग । तत्र गोधूम शालिश्च क्रमेण प्राचुर्येणोत्पद्येते । भारतगणराज्येन सह

---

१ १½ मन । २ नदीभि सिञ्चित ।

नवप्रसूतस्य पाकिस्तानेति कृतनामधेयस्य वाणिज्यसौकर्यमपि नास्ति। भारते तु देवमातृका[1] भूभागा प्रायो बहवो नदीमातृकाश्च स्तोका एव। इतस्तु पूर्वपञ्चनदे पश्चिमबंगे च मौसला एव हालिका अभवन्। ते तु प्रोषिता। ये ह्यत्रागता आर्या पुरुषार्थिनस्तेषा बहवो नगरपत्तनेष्वेव वसन्ति। कतिपये ग्रामेषु वसन्तो न कृषिकर्मणि निपुणा श्रमशीला वा।

(३) जनसंख्या वृद्धि —सर्वस्यैव भूमण्डलस्य जनसंख्या प्रत्यह पञ्चपञ्चाशत्सहस्रसंख्यया वर्धमानाऽऽस्ते। रात्रिं व्यतीत्यापरेद्यु पञ्चपञ्चाशत्सहस्र जना नवप्रसूता भोजयितव्या। भारते च प्रतिवर्षं जनानां संख्याऽर्धकोटिमिता समेधते। हरिवर्षस्यैको महानर्थशास्त्रीत प्रागवोचन् माल्थसनामक —"अन्नाज्जना सवेग वर्धन्ते, अत एव प्रकृति साम्यावस्थां रचयितुं दुर्भिक्षमारी मप्रमान् तनोति"। इतो जनानां वृद्धिरितश्चान्नोत्पत्तौ ह्रास। नवनवत्युत्तरैकोनविंशतिशतसम्वत्सरे (१६६६) बङ्गदेशे दुर्भिक्षेण पञ्चाशल्लक्ष संख्या जना उपारता।

(४) संग्रह प्रवृत्ति.— 'लोभ पापस्य कारणम्' इत्युक्तिरत्र संगच्छते। अर्थलोलुपास्तु वाणिज्यवृत्तयो ग्रामीणेभ्यो भूसम्पत्तिमद्भ्योऽन्नं लघुमूल्येनाऽविदितं क्रीणन्ति नगरेषु च तत्रैव वा संगृह्य तस्करापणे प्रचुरमूल्येन विक्रीणन्ते। एषा प्रवृत्तिरपि खाद्यद्रव्याणि दुर्लभी करोति।

(५) राज्यनियम.—अद्यत्वे वैक्रमं सम्वत्सरं २०१० यावत्

---

1. वृष्ट्यम्बुसिञ्चिता।

सर्वाणि द्रव्याणि प्रायो विशेषतश्च खाद्यानि राज्यशासन-नियन्त्रिता-न्यासन्। तत्र दृष्ट कृतनियन्त्रणानि तावद् यथा दुर्लभानि न तथाऽन्यानि। यद्द्रव्य नियन्त्रितमोचित तस्य प्राप्ति सुलभा भवति। परमेतेन रक्षाणा निर्वाहो दुष्करोऽतो राज्यशासका नात्र मन्दादरा.।

एवमन्यान्यपि सन्ति बहूनि लघूनि कारणानि यानि खाद्य-द्रव्याणा महर्घत्वेऽसुलभत्वे च बीजानि।

अत्रेय शंका जायते द्वितीयमहाहव-जनसंख्यावृद्धि-प्रधान कारणयो रन्यत्र समानयोरपि कथ भारत एव खाद्य-न्यूनता? परेषु केषुचिद्विषयेषु तु प्राचुर्येणान्न सम्भवति।

कथ भारत एव

एव हि श्रूयते पाताल-वासिनोऽन्येषु देशेषु लक्षातीता गोधूम-खारी प्रेष्यापि सगृह्याप्यवशिष्ट सागरे प्रक्षिपन्ति दहित्वा वा केदारेषु प्रक्षिपन्ति। अत्रोच्यते—पाश्चात्येषु कृषिकर्षण विषय परमामुन्नतिं प्रापिता। तत्र वैज्ञानिकै र्यन्त्रै रन्यैश्च प्रकारै रल्पीयस्या अपि भूमे प्रचुरतर व्रीह्याद्यन्न मुत्पाद्यते। कियांस्तावदत्रत्य-पाश्चात्यान्नोत्पत्तौ भेद इति चोपरिष्टादकितया तालिकया विशदी भविष्यति—

	तण्डुलम्	गोधूम	भूमानम्
भारते	७८ खार्य	४ खार्य	प्रति-एकडम्
शर्मण्य देशे	—	१२ खार्य	
इटल्याम्	५५२ खार्य	—	

अनया तालिकया स्पष्टमेव यदत्र कृषि पद्धतिर्नोन्नता वर्तते। इदमेव मुख्य कारणं येन विस्तृते विशाले प्यत्र भारते खाद्यान्नाना न्यूनी भावो जरीजृम्भते।

खाद्यसमस्या साधयितुं परिगणितेपूपायेपु तावत "सच्चेपत क्रियायोगो निदान परिवर्जनम्" इति भिषग्विद्याया सिद्धान्तो युक्तो वक्तु प्रतीयते। अमी चोपाया राज्यशासकैरेवानुविधातुमर्हा। तथाप्यस्माभिरपि नात्र विषये तूष्णीकै भाव्यम्। सन्त्यस्माभिरपि कर्तव्यानि कानिचन। तथाहि सूची-कटाहन्यायेनात्र तान्येव वर्णयाम —

उपाया.

अन्नप्रश्नमधिकृत्यानुयुक्त श्री गान्धिमहोदय. पूर्वमवादीत्– यदि हि प्रतिपक्षमेक मेवाह सर्वे भारतीया निराहारा फलाहारा एवोपवसेयुस्तदाऽन्नस्य दौर्भिक्ष न भवेत्।" अहो! कीदृशो विचार। अत्र भारतीयशास्त्रेषु वर्णितमेकादशीव्रतमाहात्म्यमपि सगतार्थम्।

'अधिक मन्न मुत्पादयत' इति विचार लहरी लहरीव सागरस्य शासन विचारवात्योत्थापिता सर्वत्र सरति। शासकाश्चामुं सदुपदेशं सनियम सानुनयञ्चानुवर्तयन्ति। अहल्या भूमयोऽपि हल्यन्तेऽधुना विविधोपायैः। उपवनोद्यानभूमिषु शाकाना मुत्पादन माश्रितम्। उत्तर प्रदेशेऽपि 'कास गुल्मैर्व्याप्ता महीभागा अधुना कांसहीना विरचय्य कृष्यन्ते। भारतञ्च विदेशेभ्य. प्रत्यब्दं शतकोटिरूप्यकै रन्न क्रीणाति। महतीयं सम्पत्तिर्वर्षे द्वयानन्तरमेवेतोऽन्यत्र

राज्य प्रबन्धाः

न गमिष्यत्युत भारतादन्यदेशेष्वन्न गच्छेदिति भारतशासकै रुद्घोषितम्। एतदर्थमधुना विज्ञानरीत्याऽपि भूमिकर्षणं समाश्रितम्। कृषिकर्षणाय ट्रेक्टरा परमोपयोगिन। एतै वृषभशतै मासेन हल्या भूमिरेकेनैव दिवसेन कर्षितुं शक्या।

अथ पञ्चनदेऽन्यत्रापि भाखराजलबन्धनस्य[1] नांगल महानदी हीराकुड दामोदरजलबन्धनादीनाञ्च कार्यं वेगेनोपक्रान्तम्। एतै रनेके प्रान्ता धन्वानोऽपि सस्यश्यामला भविष्यन्ति। एवञ्च नेदिष्ठ एव स समयो यदाऽन्न-दौर्भिक्ष व्यपगमिष्यति सुभिक्षञ्च भविष्यति।

यदि राज्यमस्माकं हितेच्छयाऽन्नवितरण-नियन्त्रणं नाकरिष्यत् तर्हि महामारीव व्यादाय वदनं व्याघ्रीव च दुर्भिक्ष-दुर्दशाऽस्मान् विशिष्याकिञ्चनान् नि सहायाश्चाग्रसिष्यत्।

अधुनाऽस्माक खाद्य समस्या न तथा विषमा घोरा वा यथेय सम्वत्सरात् २०११ पूर्वमासीत्। एषा समस्या प्रथम पञ्चवर्षीय-योजनायां शासनस्य ध्यानं विशेषेण चकर्ष। सम्वत्सरे २०११ आषाढ मासि महतीयं घोषणा कृता शासनेन यत् शालय प्रदेशात् प्रदेशान्तरमनियन्त्रित नेतु शक्या.। तस्मिन्नेव मासे प्रधानमन्त्रिणा श्री जवाहरलाल नहरु महोदयेन नागल जलबन्धस्योद्घाटन कृतम्। अयं बन्ध ससारस्य महत्त्वपूर्णबन्धेषु द्वितीय स्थानं धारयति। एतस्योद्घाटनेन वर्षेऽस्मिन्नेव बहु अन्नमुत्पस्यते, शीघ्रमेव चेयं समस्या भूतकालिकी भविष्यतीति नो महत्याशा। एतत् सर्वस्य श्रेय.

---

१. बान्ध (डैम)

श्री रफी अहमद खाद्यमन्त्रिणोऽप्यल्पीयो नास्ति । स्व कुशाग्रबुद्धया दीर्घानुभवेन च सोऽस्मात् सकटादस्मान् ररक्ष । अचिरादेवायं खाद्यमन्त्रालयोऽपि समाप्तो भविष्यति, केवल तु कृषिमन्त्रालय एव सर्वं कार्यं करिष्यतीत्यनुमातु शक्यं विपश्चिद्भि ।

कश्मीर समस्या

विमर्शसारः—१. कबाइली जनानामाक्रमणम्, कश्मीरस्य भौगोलिकं प्राधान्यम्, २. प्रजापीडनम्, भारतसंघ-सेना-प्रवेश, ३. कश्मीरजनताया ऐक्यम्, भारतसंघे विलय । ४ राष्ट्र सघस्य निर्णय-शैथिल्यम् ।

कश्मीरस्य भौगोलिक प्राधान्यम्

भूलोकस्य स्वर्गं भारतस्य च नन्दनं वन कश्मीर । अय चीन-त्रिविष्टप गान्धार[1] वाह्लीक[2] रूस देशानां भारतेन सह स्थल मार्गं सयोजयति । प्राक् भारतखण्डनादपि भारतेऽस्य देशस्य प्राधान्यमाकलयन्तो ब्रिटिश शासका. पञ्चनदावस्कन्दनकाले कश्मीर विक्रयं महान्तं प्रमादमनुबभूवु । अत एव ते कश्मीरस्योत्तरं परिसरं दरददेशं गिलगितं स्वप्रभुत्वे स्थापयितु प्राय तन्त । जम्बुद्वीपस्य प्रधानतम केन्द्र कश्मीर । वितस्ता[3] चन्द्रभागयो[4] रत्रैवोद्गम । वनानिदूरदूरतरविस्तृतान्यत्रैव यानि दार्विन्धनयोराक-

---

१. अफगानिस्तानमभिलक्षयति ।२. बलख ३ झेलम ४. चिनाब

राणि वन्यजन्तूनामोषधीनाञ्च। काष्ठकौशलस्य चात्र वैचित्र्यम्। निदाघदावदन्दह्यमाना भारतीया विदेशीयाश्चात्रैव समागत्य तुषारशिशिरस्य मरुत सेवनेन पर शतानाञ्चान्येषां द्रव्याणामुपभोगेन स्वर्गसहोदरं सुखं विन्दन्ति। एवमीदृशोऽसौ कश्मीरदेश.। साम्प्रत सर्वस्यैव जगतो लोका समाचारपत्रेभ्य प्रत्यह कश्मीरोदन्तान् सोत्कण्ठ पठन्ति समाचारपत्राणि च दैनिकानि साप्ताहिकानि च कश्मीरमधिकृत्योदन्तान् वर्तमानान् प्रकाशयन्ति। कुर्वन्ति चोदर्ककल्पनास्तास्ता। सेयमेव 'कश्मीरसमस्या' साम्प्रत सर्वत्रैव प्राय शोश्रूयते।

सैषा 'कश्मीरसमस्या' कथमुद्भूतेति जिज्ञासायमुच्यते—चतुरुत्तरद्विसहस्रसम्वत्सरे यदाऽगला भारत स्वायत्तं

खशानामाक्रमणम् चक्रु स्तदा तैरिदमुद्घोषित यत्सर्वे भारतीयोपराज्यशासका स्वतन्त्रा पाकिस्तानेन भारतसंघेन सह वा सम्मिलितुमथवा स्वतन्त्रमेव स्थातुम्। भारतस्य सार्धपञ्चसंख्यान्युप राज्यानि भारतीयनेतृणा नीत्यैकैकशो भारतीयसघे विलीनानि केवल हैदराबादकश्मीरराज्य एवावशिष्टे। (ततो हैदराबादोऽपि विलायित)। तदानी कश्मीरशासकेन विलम्बितं यावत्खलु निर्धारितावधिरपि व्यतीत।

अथ सवत्सरे २००४ विजयदशम्या पश्चिमोत्तर परिसरौ कश्मीरराज्ये पाकिस्यानप्रोत्साहिता खशा[1] सहसैवाचस्कन्दु। ते

---

१ कबाइलीजना राजतरङ्गिणीषु 'खशा' इति सज्ञिता। आसीदेषा वीरा क्षत्रियाणामेका जातिः। महाभारतेऽप्येतेषा खशा किकवसा इति सज्ञा।

बलवद्भि पाकिस्तानबलै शस्त्रास्त्रसज्जितै सह तत्र पशुमारं प्रजाजनानघ्नन्, दाराश्चापाहरन् सम्पत्तीरलुम्पन्। तदानी 'लुण्ठत लुण्ठत, मारयत मारयत' इत्येतैस्तुमुलैर्नादैरेवापूर्यन्त दिश । पर सहस्राणि मृतानि जनानाम् अनेके कान्दिशीका[1] काष्ठासु धाव धाव स्वासून् स्वकलत्रपुत्रान् सर्वस्वमपहायारक्षन्। दारुणोह्यासीत् स समय कश्मीरस्य । सवाद्यानसयोगोऽपि विनष्टोऽभूत्।

एतस्मिन्नन्तरे कश्मीरोपराज्याधीशो भारतसघं प्रविविक्षया भारत-शासकान् शरणमुपेत्य सेनासाहाय्य भारतीय सेनाया प्रवेश ययाचे। अथ कश्मीरजनताया प्रधाननेता शेख अब्दुल्लामहोदयोऽपि कश्मीरप्रजाया प्रतिभूपदमाश्रित्य भारतसघेन सह कश्मीर विलाययितुमीहमान सेनासाहाय्यं प्रार्थयाञ्चकार। तदाऽत्यनुरोधेन भारतसघ मन्त्रिमहोदयास्तयो प्रार्थना स्वीकृत्य स्वसेनाया महतीं सख्या वायुमार्गेण कश्मीरान् प्रैषन्त। ततो भारतीया वीरसैनिका लुण्ठाकान् खशान् पाकिस्तान वाहिनीञ्च[2] विद्रावयामासु । पकिस्तानाधिकृताश्च प्रान्ता केचन पुन कश्मीरराज्यमधिश्रिता । सग्रामस्तु प्रावर्तत।

भारतीयास्तु—

इतस्तु पाकिस्तान-शासकानामन्यैव गतिरवर्तत। ते हि व्यक्तं समुद्घोषयन् यदस्माकं नास्ति कोऽपि कश्मीरस्याक्रमणे स्पर्श.। एते च स्वैरवृत्तयो लुण्ठाका मे पाकिस्तानेऽप्युपद्रवान् रचयन्ति। अथ यदा भारतीया वीरसेना तत्र युध्यपमाना पाकिस्तानस्य बहून्

---

१ भयद्रुता २ सेनाम्।

सेना-नियन्तॄन् साभिज्ञानं बन्दीचकार, टैंकादीनि च खशाना नाम्नाप्यविदितानि स्वायत्तान्यकरोत् तदा भारतीयशासकै रनुयुक्ता पाकिस्तान-मन्त्रिण पुनरपि निषेधपक्षमेव दृढीकर्तुं प्रायतन्त।

अथ कश्मीरनेतृभि सह सम्मन्त्र्य श्री प्रधानमन्त्री नेहरू महोदय कश्मीर-प्रश्न राष्ट्रसघसंसदि लेकसकसैस नगरे समुपास्थापयत्। श्रीनेहरूमहोदयस्तदानीं 'कश्मीर

राष्ट्रसंघे प्रश्न

केन सह सम्मिलेत् भारतेऽत्र ? इति सार्वजनीन मत सगृह्य कश्मीरे समवस्थितायां शान्तौ प्रतिनिवासितेषु च प्रोषितेषु निर्णेष्यते, भारतसघस्तु काश्मीर प्रजाया प्रार्थनया स्वसेना तत्र प्राहिणोत्, प्रतिवेशिराज्यस्य रक्षणमस्माभि कर्तव्यम्' इति निष्पक्षभावना-धवल मजूघुषत्।

अथ लेक सक्सैसनगरे राष्ट्रसंघ सदस्याना कश्मीर प्रश्नमधिकृत्य विचारोऽभूत्। यद्यपि प्रश्नो नासीदति गहन, तथापि तत्रेद तदा निर्णीत यदेको गवेषणा[1] सघ कश्मीरं गत्वा तत्र सर्वं निभाल्य स्व[2] विवरण पत्र समितिमुपस्थापयेत् ततो निर्णेष्याम। गवेषणासंघ कश्मीरे प्राप्त प्रतिगतश्च। परञ्च तथापि न निर्णयोऽभूत्।

इतस्तु राष्ट्रसघ प्रेरणाया कश्मीरेऽस्त्रविष्टम्भ (युद्ध विराम) सवृत्त। राष्ट्रसंघस्य सेना विशेषत कश्मीरे पाकिस्तान कश्मीरराज्ययो सीमारेखा निरधारयत्। ततो युद्ध-निरोधं घोषयित्वा

---

१ कमीशन (कश्मीर कमीशन इति प्रसिद्ध) २ रिपोर्ट।

स्वसीमाभ्यन्तर एव सेना-सन्निवेशोऽभूत्। भारतसंघेन बह्वी सेना प्रत्यानीता च।

अथ राष्ट्रसघेन श्रीमान् सर ओवन् डिक्सन महोदय कश्मीरे प्रेषित साधिकार वितरणम्। तदानीमत्रत्या साशस 'अधुना कश्मीरसमस्या त्वरित निर्णेष्यते' इत्यूचु। ओवन् डिक्सनस्तु मासचतुष्टय भारते (कश्मीरेऽपि) पाकिस्ताने च बहुश सेनादि-निरीक्षणाय पर्यटत्, सममन्त्रयच्चोभयसचिवौ। अथ स 'यदा प्रतिगत स्तदा स्वविवरण-पत्रं राष्ट्रसघसदस्यवर्गाय प्रादात्। किञ्च तत्रापि 'अन्त प्रविश्य विज्ञात यावच्चर्म च दारु च' इति भणितिरेव चारितार्थ्यं लेभे। कश्मीरसमस्या च यथास्वरूपैव तस्थौ।

यदा खलु सर्वमिदमनपवादं सिद्धमभून् सप्रमाणं च यत्पाकिस्तान शासक प्रेरिता पाकिस्तानसेनैव कश्मीरे भारतीयसेनया सह युध्यते तदाऽन्यामनूरीकरण-गतिमपश्यन्त

पाकिस्तानस्य वृत्तम्

पाकिस्तान शासका गतत्रपा इव मौनमाश्रित्य 'मौनं स्वीकार लक्षणम्' इत्युक्त्वा मौनेनैव कश्मीरास्कन्दनं स्वीचक्रु। पाकिस्तानस्य प्रधानामात्य श्रीलियाकत-अलीखानो यत्र तत्र 'कश्मीरो यवनाध्युषित स्तत्रास्माक धर्मयुद्धं[1] तावत् वर्त्स्यते यावद्वय त न हस्तयाम' इत्येव रारटीतिस्म। श्रूयते च पाकिस्ताने तत्रत्या जननायका स्तत्रत्यान् निर्बोधान् धर्मान्धमतीन् 'कश्मीरे धर्मयुद्धाय मौसलधर्मस्य च रक्षायै प्राणानप्यविगणय्य गच्छत' इत्युत्साहयन्तोऽहर्निश वर्तन्तेस्म। समाचार-पत्राण्यपि तत्र

---

१ 'जहाद्' इति यवनभाषायाम्।

बहूनि जनतोत्साह-प्रदानि कश्मीरवृत्तानि प्रायो मिथ्याभूतानि प्रकाशयन्ति स्म ।

कश्मीर परावस्कन्दाद्रक्षितुं शान्ति च स्थापयितुं भारतीया कम्पना[2] शिविरा स्कन्दावाराश्च[3] कश्मीरे (सजम्बूप्रान्ते) संस्थापिता । कश्मीरप्रजा स्तण्डुलगोधूमचूर्ण शर्करावसनादि द्रव्याणीतो भारतसंघादेव प्रेषितानि तत्राल्पीयसा मूल्येनालभन्त । अथापि लक्षातिक्रान्तानि रूप्यकाणि च भारतसघादेव कश्मीरराज्येण लब्धानि ऋणरूपेण येन तत्रत्यान्तरग स्थिति नं दु स्थाऽभवत् । चेद् भारतसघस्येदृशी सहायता नाऽभविष्यत् तर्हि कश्मीरप्रजा दुर्भिक्षाद्युपद्रवै र्महती दुरवस्थां प्राप्स्यत् । धन्याऽस्माक मान्या वदान्याश्च शासका धन्य च कश्मीर प्रधान-मन्त्रिण स्वदेशवात्सल्य दूरदर्शित्वञ्च ।

कश्मीरे भारत साहाय्यम्

कश्मीरेऽस्त्येको लोकसघ 'अखिलजम्मू[4]कश्मीरमण्डललोकसम्मेलनम्' इति ख्यात । एतस्यैवाध्यक्षै प्रधानोपप्रधान मन्त्रिभिश्च सुबहुवारमिदमुद्घोषितं यत्कश्मीरो भारतसंघे विलीन. । उक्तमासीत् तत्रत्येन मुख्यसचिवेन 'कश्मीरप्रजा नास्ति मेषाणामजानां वा यूथरूपा यस्या स्वेच्छया विनिमयोऽन्यै. क्रियेत' इति । अथापि सोऽवोचत्—कश्मीरलोकसम्मेलनं जनमतेन व्यवस्थापिकासभा रचयिष्यति । तस्या सदस्या एव पाकिस्तानभारतसंघयो

२ सेना निवेशा छुद्रा । ३ छावनी । ४ आलजम्मूकश्मीर नेशनलकानफ्रैन्स ।

रितरन्मतग्रहणेन स्वीकृत्य तेनैव सह कश्मीर विलीनी करिष्यन्ति।" इति। इदञ्च श्रीनेहरूमहोदयेनापि प्रधानमन्त्रिणानुमतम्। अहो! श्री नेहरूमहोदयस्योदाराशयता? तदनन्तरं सा व्यवस्थापिका सभाऽपि रचिता। तया च सनिश्चय कश्मीरस्थ भारतेन सह विलयो निर्णीत।

अथाधुनेद समवधेय विवेच्यञ्च, अद्यत्वे भूमण्डले द्वे महती शक्ती बलवद्राष्ट्र समुत्थिते। तयोरेकान्यामभिभवितु प्रसितु च सन्नद्धा।

विश्वशन्ति कश्मीर समस्या

भारतञ्च महदेक राष्ट्रम्। एतस्य सर्वतो भद्रामुन्नति प्रेक्ष्य बलवन्तो देशा एन स्वाङ्गभूत विधातु प्रयतन्ते। केऽप्यस्य

माश्रिता शक्तिं प्रधृष्यावनतिमीहन्ते। केऽपि साहाय्यम् इतस्तु कोरिया प्रदेशेऽपि सग्रामे चलति तत्र रक्तचीना' समाजवाद-परायणा पातालदेशवासिन पराजित्य दक्षिण कोरिया भागान् बहून् पुन र्हस्तितवन्त। इतस्तु रूसप्रदेशोऽपि राष्ट्र सघस्य नीत्या न सन्तुष्ट। अमेरिका-शासका अपि युद्धाय सयत्ना। एवमेतादृशीं दशां पर्यालोच्य जगत को नु वक्तुमीशो विश्वशान्तिर्न भंक्ष्यति? परमहिंसा मार्गमनुसृत्यास्माकं प्रधानमन्त्री श्री नेहरू महोदय एव विश्वशान्तिं रक्षितु नक्तन्दिन प्रयतते। अत एव श्रीनेहरूमहोदयो गत लण्डनयात्रायां सकलराज्य प्रधानमन्त्रि-सम्मेलने विश्वशान्ति-पालन सानुरोधमभाषत। एवमेव स एशिया वास्तव्यानां स्वातन्त्र्यमभिरक्षितुं विश्वशान्तिंच स्थिरीकर्तुम् 'एशिया भूखण्डस्य सकल प्रधान मन्त्रिणां सम्मेलनम्

आह्वयामास, पूर्व एशियायां (इंडो चीन देशे) युद्ध विरामाय च भृश प्रायतत ।

सङ्क्षिप्येदमुच्यते—कश्मीरहानौ न कामयन्ते भारतशासका, न च कश्मीर राज्याधिकारिणोऽपि भारतसङ्घात्पृथग्भाव उपसहार वाञ्छन्ति । पाकिस्तानाधिकारिणस्तु कश्मीरजये सानुबन्धा पाकिस्तान-अमरीका सन्धावपि रहस्यमेतदेव प्रतीयते । यदि कश्मीर समस्यामाश्रित्यपाकिस्तान भारतसघयो वैमनस्य न व्यपेष्यति तर्हि महती दु स्थितिर्भवित्री, शान्ति-भङ्गोऽपि भविता । तदानीं विश्वशान्तिरपि कथ स्थिरा भवितुमर्हति । अतो राष्ट्रसघेन द्रुततरमेव विश्वशान्तिरक्षणायोभयपक्षानुकूल किमपि पथ्य न्याय्यञ्च निर्णेतव्यम् । सहृत्य चैषा कश्मीर समस्या साधनीया विश्वशान्तिश्च पालनीया ।

प्राच्यपाश्चात्य सभ्यतयो स्तारतम्यम्

विमर्शसारः—१. भारतीय आदर्श । प्रवृत्तिप्रधाना पाश्चात्या, भारतीया निवृत्तिप्रधाना । २ शान्तिप्रियता, क्रान्तिप्रियता । ३ धर्मप्रधानता, शरीरसुखप्रधानता । ४ आत्मवाद , अहिंसावाद , सत्यम्, सारल्यम्, विश्वबन्धुत्वम्, भारतीयसभ्यतायाम् । ५ पाश्चात्यसभ्यतायान्तु बलमेव प्रधानम् । नास्तिकवादश्च ।

प्राच्यपाश्चात्यसभ्यतयो का ज्यायसीति प्रकृतो विषय । प्रकाशतमसो शैत्यौष्ण्ययोराकाशपातालयोरन्तर

उपक्रम

इवात्र तारतम्यकृतो विशेष । परं यथा तम प्रकाशयो सत्यपि पार्थक्ये सदेशवर्तित्वं परस्पर सापेक्षत्वञ्च यथा वा शैत्याभाव एवोष्णताया सत्त्वमतोऽस्ति,तयोरपि कोऽपीतरेतरापेक्षी सम्बन्ध । एव पाश्चात्यप्राच्यसभ्यतयो सत्यपि महति भेदे द्वयोरेकलोक प्रसारोत्थं समानाश्रयत्वमस्त्येवात उपयुज्यते तारतम्यविवेचनम् । बहुरूपममपीदं तारतम्यं समस्य कतिपयैरेव प्रधानै साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणैरिह विवेचयाम.—

प्राच्य शब्देनेह भारतीय शब्द एव ग्राह्य । प्राच्य देशेष्वस्ति भारतीयैव सभ्यता प्रथिता भारतमेव च प्रधानम् । अतो भारतीया सभ्यता पाश्चात्यदेशाना हरिवर्ष[1] पातालदेशानाञ्च[2] सभ्यतामाश्रित्य प्रस्तुमस्तावदिह—

इह हि भारते सर्वाणि निगमागमादीनि निवृत्तिमेव प्राधाना मन्यन्ते । अत्रास्माकं प्रात स्मरणीया

प्रवृत्तिनिवृत्ती

ऋषयो मुनयो वीतरागाश्च पर शतानि वर्षाणि संसारमेवासारं कलयन्तस्तपांसि तेपु । अत्रत्या महीपतय कोट्यधीशा पुरुषा अपि राज्यमेकातपत्रं प्रचुराञ्च श्रिय तिरस्कृत्यारण्येषु गुहासु च समाधिमाकलय्य साक्षात्कुर्वन्ति स्म तत्परमं ज्योति । अद्यापि पश्याम एवात्रभारते

---

१. हरिवर्षम्—यूरोपभू खण्डम् । २. पातालम्—अमेरिका भूखण्डम्

सन्ति जना ये ससारमशाश्वतं मन्वाना कैवल्यमेव परं नि श्रेयसकरं ज्ञात्वा वैराग्यबुद्धयो भवन्ति ।

अथ पाश्चात्येषु सर्वेषां जनानामुपाया सर्वाश्च क्रिया-प्रवृत्तिप्रधाना एव दरीदृश्यन्ते । तत्रत्या शरीरपोषण सम्पत्त्यर्जनमेव च जीवनस्य चरम लक्ष्यं मन्यन्ते । भारतीयानामास्तिकता सहजो गुण इव सर्वेषु बाह्याभ्यन्तरव्यवहारकलापेषु व्यज्यते । पाश्चात्येषु नास्तिकतेति च नैसर्गिको भाव ।

भारते तावत्सर्वे प्रायो धर्ममेवाभ्युदयनि श्रेयसकरं जानन्ति । पाश्चात्ये धर्मस्त्वन्यथासिद्ध इव नाति सम्मत । वयन्तु "मा कर्म-फलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" इति सिद्धान्तमनुसृत्य कर्माणि कुर्म । पाश्चात्यास्तु फलेहामवमत्य कर्मानुष्ठान मौर्ख्यमाकलयन्ति । अत्र 'यतो धर्मस्ततो जय' इति धर्म एव कार्यसिद्धौ हेतु । पाश्चात्ये प्रार्थनागृह[1] एव तस्याभ्युपगम ।

शान्ति क्रान्तिश्च

अत्रत्या शान्तिमेव सर्वत्र शर्मदात्रीमाकलयन्ति । तथाहि 'अशान्तस्य कुत सुखम्' इति भगद्वाक्यमपि शान्तिं सुखैकसाधनरूपा दृढयति । अत्रत्या-समस्त-सामन्तमौलिमुकुटरत्नचुम्बितचरणा सार्वभौमा भूपा अशोकसदृशा परिपन्थिनिवहानपि शरणागतान् निर्भयान् विधाय भ्रातॄनिव मत्वा शान्तिमेव स्थापयितुं प्रायतन्त, न च वृथा लोभेन द्वेषेण वा दारुणानाहवान् चिकीर्षन्ति स्म । अद्यापि ससारस्य महापुरुष श्रीगान्धीमहाभागोऽहिंसाधर्मप्रचाराय सर्वस्व-

---

१ चर्च (गिरिजा गृह)

मग्यहासीत् । श्रीजवाहरलाल नेहरू महोदय प्रधानमन्त्री च सत्यपि सामर्थ्ये विश्वशान्ति रक्षितु यान् यान् प्रयत्नाननुतिष्ठति न तेऽति-तिरोहिता प्रेक्षावताम् । इय भारतीया सभ्यतैव भारतीयाना शास्त्राणा सस्कारप्रभाव एव यद्रञ्जितोऽस्माकं प्रधानमन्त्री ससार-स्यैव कल्याणमभीप्सति । किञ्च पाश्चात्येषु कुत्र शान्ति ? तत्र क्रान्तेरेव सर्वत्र दुन्दुभिनादो बोभवीति । तत्रत्या साम्राज्यवा-दिनस्तु सर्वमेव ग्रसिष्णव सर्वस्यैवाधिपत्य कामयमाना लोलुपतमा क्रान्तिमेव समाश्रयन्ते । हीरोशिमानगरे परमाणुबमं प्रक्षिप्य तत्र-त्यान् पर सहस्रान् जनान् सपुत्रकलत्रान् भूम्या सार्धमेव केऽदहन् ? अद्यापि कोरियाहवे केषा परमाणुबमविभीषिका श्रुतिगोचरी भवन्ति ? के तावत् मानवानां कल्याणायावतीर्णमिवा-द्यतनीय विज्ञानमपि मानवविनाशायैव व्यापारयन्ति ? इमे कलह-क्रान्तिप्रिया पाश्चात्या एव । किमस्ति तत्र कोऽपि शासको यो ह्यस्माकं प्रधानमन्त्रिवद् शान्त्यै प्रयतमानो नक्तन्दिनं लोकसुखमेव चिन्तयन्ति ?

सर्वे भवन्तु सुखिन. सर्वे सन्तु निरामया ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दु खभाग् भवेत् ।।

इति समस्तमानवजातिसुखाय प्रत्यहं प्रार्थयन्ते । किञ्च पाश्चात्येषु नैतादृशो उदारो विचार । पाश्चात्यसाहित्ये हि "बल-मेव प्रधानम्[1]" 'बलवत्तम[2] एव जीवितुमर्ह.' 'स्वगृहमेव[3] पोषणी-

---

1 Might is right. 2 Survival of the fittest
3 Charity begins at home

यम्' इत्यादय आभाणका एतदेव व्यञ्जयन्ति यत्तत्रत्या समस्त-मानवसुखपराङ्मुखा एव । अत्रत्यास्तु—

अयं निज परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

इति सर्वामेव विश्वम्भरा कुटुम्बमेवागणयन् । अत्रत्या अशोक मेघवाहनादयो नृपतिवरा मानवकल्याणायैव राज्यं स्वीकृत्य वसुधा शशासु । स्वप्न एव राज्य प्रयच्छन् नृपतिर्हरिश्चन्द्रो राज्य विहाय दासभाव स्वीकृत्य सत्यमपालयत् । भगवान् रामोऽपि— "आराधनाय लोकस्य त्यजेय जानकीमपि ।' इति प्रजानुरञ्जनमेव महान्त धर्ममाकलय्य स्वसुख चापरिगणय्य राज्यमकरोत् । पर पाश्चात्यास्तु दूरेऽपास्त तावदेतेषामुदाराणा चरितानामनुकरणम्, एतेषामेतानि चरितानि राजनीतिविमुखानि वैधेयबुद्ध्या चरितानीति वदन्ति । शरणागतस्य क्षुद्रस्य कपोतस्य रक्षणाय स्वदेह श्येनायार्पयतो महाराजस्य शिवे'—

'न त्वहं कामये राज्य न सुखं नापुनर्भवम् ।
कामये दु ख-तप्ताना प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥'

इति वचन क्व ? क्व च पाश्चात्येषु नरपतीना गार्ध्याभिभूता बुद्धय ।

'एकातपत्र जगत प्रभुत्वं, नव वय कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतो र्बहु हातु मिच्छन् विचारमूढ प्रतिभासि मे त्वम् ॥'

इति मुनि-होमधेनु-रक्षणाय स्वदेह प्रयच्छन्तं ककुत्स्थकुलनन्दनं दिलीप प्रति कुम्भोदरस्योक्ति स्तावत् पाश्चात्य-चरितमनुहरति । तत.

"क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्र क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ ।
राज्येन किं तद्विपरीत-वृत्ते प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥"

इति दिलीपस्य प्रतिवचनञ्च भारतीयं चरितमनुवदति ॥

सामाजिकं जीवनम्

भारतीयानां जीवन परिवार-प्रथा-पोषितम् । अत्र कुटुम्बपोषणं मुख्य कर्तव्यम् । अत्र मातापितरौ वन्दनीयौ पोषणीयौ । ज्येष्ठा अपि भ्रातर स्वसारश्च तथैव । विकलाङ्गा कृशा वर्षीयासोऽर्जितुमसमर्था परिवार-स्थिता पुष्यन्त एव । पाश्चात्ये तु 'दम्पती' इत्येव गार्हस्थ्यम् । स्तनन्धयात्पर वयो जुषाणा शिशवो दूर छात्रा-वासादिषूषन्ते ततस्तत्रैव गान्धर्वेण विधिना कृतोद्वाहास्ते पृथगेव निवसन्ति । मातृपित्रोर्दर्शन मित्रवद् कादाचित्कमेव । कतिचनां-गलसभ्यता-रञ्जिता भद्रपुरुषास्तु पाश्चात्यानामिद चरितमनु-कुर्वन्तीहापि पर नैतदत्र सार्वत्रिकम् ।

पतिमेव सर्वस्व मन्यमाना भारतीया नारी प्राणपणेनापि स्वपत्यु सुख कामयते । भर्तारमेव तोषयितु रञ्जयितु च स्वात्मानं परि-ष्करोति । विना पत्युराज्ञां न किमप्याचरति । जननी भावमुप-गताऽत्रत्या वनिता पुत्रवात्सल्येन स्वात्मान विनोदयन्ती स्वसुख तिरस्कृत्यार्भकं पालयति पोषयति च । प्रवयमञ्च तं सदार दृष्ट्वा नन्दति धन्यञ्चाकलयति स्वात्मानम् । पर पाश्चात्या नारी कीदृशी .. । तत्रत्या नार्यस्तु वर्षाभ्यन्तर एव तन्त्रपतिसदने गत्वा पत्यन्तर गच्छन्ति । नृत्यशालासु नर्तनन्तत्रत्यानां वनितानां स्वकीयै परकीयै र्वा सह प्रशस्यत एव । लज्जा हि तत्र कोषेष्वेव न लोकेषु ।

कौमारञ्च जीवनं तत्रत्यानां नारीणा मव्याहतमेव। कृतोद्वाहापि यदि पतिं विरहय्य समामतिवाह्यान्येषु स्थानेष्वन्यैः सह प्रत्यागच्छेत् तस्या पतिर्न तास्याश्चरित शङ्कितुमर्हति। एवं पतिरपि चेदन्याभि-र्नारीभि सह सवसेत् सोऽपि न शंकनीय।

एतादृशैश्चरितैस्तत्र प्रत्यह नराणां नारीणाञ्च पारस्परिक स्नेहतन्तु स्तनूभवति। अत एवधुना पाश्चात्येषु गृहस्थजीवन-सुखान्यल्पीभूतानि परिवार प्रथापि क्षीणप्राया। अस्य को भीषण स्यात्परिपाक ? इति तत्रत्या दूरदर्शिनो विचक्षणा रारटन्ति। पर कस्ताञ्छृणोति ? यदि हि तत्र राज्यशासन न साध्वभविष्यत् तर्हि स‿यतयैतया लोकाना महती दुर्गतिरभविष्यत् ?

वय पादौ प्रक्षाल्य निरुपानत्का एव देवालयान् प्रविश्य शुचौ समे च देशे समुपविश्य प्रार्थयामो वाराधयामो वा देवान्। पाश्चा-

शिष्टाचार

त्यास्तु सोपानत्का एव प्रार्थनागृह प्रविश्यो-त्थायैव वन्दन्ते प्रार्थयन्ते चेश्वरम्। तत्रोपानहौ धर्मदीक्षितावेव स्त। पुरीष मुत्सृज्य मसृणपत्रैरपि तत्र शौचं विधीयते। सपादत्रा एव त उत्कटकासनासीना अश्नन्ति। 'खादतमोदत। पचतभृज्जत।' एवमेव तेषां वासर। पर भारतीयास्तु भोजनशुद्धिमेव मन शुद्धौ बीजं मत्वा वर्तन्ते। वय शाकाहारप्रिया स्तत्रत्यास्तु पललाशिन। ते च प्रत्यह मदिरां पानीयवत् सेवन्ते। न चैतच्छ्रेयस्करम्। एतानि हि व्यसनानि तेषा शरीरमपि जरयन्ति सममर्थेन। सन्ति पाश्चात्येषु बहव उग्रा गदा सुरा-सम्भूता। वयन्तावत् समागतान् सम्मिलि-

तान् वा जनान् नमस्कार्यान् अञ्जलिं बद्ध्वा शिरसा वचसैव वा नमाम पाश्चात्यास्तु करयोर्मिथ सकम्प-सम्मेलनेनैव सभाजयन्ति। बहवो हि सक्रामका रोगा. स्पर्शजा । अतो न जात्वपि करस्पर्शो वरीयान्। अथापि सन्त्येवं बहवो भेदा प्राच्यपाश्चात्यसभ्यतयो ।

अस्मास्वपि बहवो दोषा, पाश्चात्येष्वपि बहवोऽनुकरणार्हा गुणगणा । पर सभ्यता तु भारतीयैव शिष्टा। अत 'अनुकरण शिष्टस्य भवति न त्वशिष्टस्य' इति नीति-मनुसृत्यास्माभिर्न जातु पाश्चात्याना सभ्यताऽनुकरणीया । काममस्माक वचनमन्ये 'परस्पर प्रशासन्ति, अहो रूपमहो ध्वनि' इति भणितिसमानं मन्यन्ताम् पर भारतीया प्राच्या महापुरुषा पाश्चात्या अपि बहवो भारतीया संस्कृति सभ्यतां च प्रशशंसु. शसन्ति च ।

पउसहार

स्वतन्त्र भारतस्याद्या वर्षचतुष्टयी

विमर्शसारः—१ खण्डिता स्वतन्त्रता, विभाजनोत्तरा दुःस्थिति । २ शरणार्थिनां प्रबन्ध, गृहोपद्रवशामनम्। ३. सकल विश्वराष्ट्रेषु भारतस्य ख्याति । ४ उत्तरोत्तरोन्नति, ५. शोक । ६. कर्तव्यम्।

पञ्चपञ्चाशतोऽप्यधिकान् संवत्सरान् स्वातन्त्र्यलाभाय समस्तावनीतल-विश्रुतै भारतीयै गान्धीप्रमुखै जननायकै. सममनेकै

भारताभिजनै रनेकानि कष्टानि सोढानि, स्वतन्त्रताया प्राप्ति स्वजीवनस्य महीयान् भाग कारास्वेव साहं साह परशता कदर्थना• यापित । अस्मिन्नर्धशताधिककालेऽनेके भारतीया देशवत्सला वीरा स्वातन्त्र्य-यागे स्वासून् समाजुहवु । आसीदिदं प्रशान्त धर्मयुद्धम्। रूसादिदेशा महता जनसहारेण स्वतन्त्रा अभवन्। परमिह ऋते शस्त्राणां प्रयोगात् विनैवातिरक्तपातेन चिराय दासताया निविड-श्रृखलाभिर्निगडिताऽस्माक जन्मभूमि मुक्ताऽभवत्। चतुरधिक द्विसहस्रसम्वत्सरस्य श्रावणेमासि चरमे दिवसे भारत स्वतन्त्रमघोषयन् बृटिशराज्य-शासका । आसीदेतत् परम-मगल-मय समभिनन्दनीयतमश्चाहो भारत देशस्य ।

अथ स्वातन्त्र्य-लाभादनन्तर-माद्ये वर्ष-चतुष्टये समाज-राज्य-नीति-प्रबन्धादिविषयेषु किं किमिह वृत्तम् ? स्वतन्त्रसरणि मधिकृत्य वयं कियन्तमध्वानमागता ? कीदृशी चोन्नतिरभूत् ? इत्येष प्रकृतो विषय । अमु विषयमवलम्ब्यैवेह किञ्चिन्मीमांसयाम ।

भारत भूमि स्वतन्त्रा सवृत्ता खण्डिता चाभवत् । अस्या द्वौ भागौ बृटिश शासकै पाकिस्तानेति नाम्ना मुसलमानाना मधिकारे कृतौ यत्र सार्ध कोटिद्वयकल्पा हिन्दु-जना शरणार्थिना दशा अपि न्यवसन् । किञ्च यदैव मुहम्मदाना प्रभुत्वमंग-बंग-सिन्धु-पञ्चनदेषु भारत भागेष्वभवत् तदैव तत्रान्यैव दशा वचसामप्यगोचराऽकल्पिता दारुणतमा ऽभवत्। मुसलमाना सेना-सहाया पशुमारमघ्नन्

हिन्दून्। कुमारी स्तरुणीश्चार्यदारा अपाहरन्। गृहाण्यदहन्। क्षीरोष्ठानेवार्भकान् छुरिकाभिर्व्यदारयन्। वर्षीयस पलित-शिरोरुहान् 'त्राहि त्राहि' इत्यार्तवचसा क्रन्दमानान् प्रक्रमितुमप्यक्षमान् वृद्धान् करवालै शिर. च्छिन्नानकुर्वन्। सम्पत्ती रलुण्ठन्। सर्वत्राति दारुणतराऽश्रुतपूर्वा नृशसतैव जरीजृम्भतेस्म। अथातककम्पितानां हिन्दूना प्राणान् रक्षितुमनेके सार्था स्वकीयानि पूर्वज-पालितानि गृहाणि चिर-निवास-भूतां प्रियतमा भुवञ्च विहाय पाकिस्तानेति नव संज्ञया ख्यापित भारतभागं विहाय भारतसंघं प्राविशन्। इतस्तु तदानीं भारत-संघास्यापि पर्याकुला स्थितिरवर्तत। नवीनैव स्वतन्त्रता, दुर्व्यवस्थितानां शासन-पद्धतीनां परिष्करणम्, इत प्रजासु प्रसृत आतंक, इतश्च पश्चिमपञ्चनदादनेकेषां 'शरणार्थीति कृताभिधानानां प्रोषिताना पीडिताना रक्षणं सुव्यवस्थापनमिति किं किं न तदा दु खावह समुद्वेगकर मभूत्। शरणार्थिना सार्था अपि षष्टि लक्षमिता आसन्। अथास्माक नायकवरै शासक-पदमलंकुर्वाणै भारते सुबहुत्र शरणार्थिनां शिविरा. स्थापिता, नि शुल्कमेव रेलयानैरसंख्या शरणार्थिन संकट-स्थानेभ्यो निष्कास्य शिविरेषु प्रापितास्तत्र च तेभ्यो वसनानि, भोजनं, दुग्धं विना शुल्केन प्रदत्तानि। गदातुराणामुपचर्यायै परिचारिका:परिचारकाश्च नियुक्ता। चिकित्सालया उद्घाटिता यत्रागदंकारा सुनिपुणा नियोजिता:। पाठशाला समुद्घाटिता। एवमय क्रमो वत्सरद्वयं यावत्प्राचलत्। अद्यापि क्वापि शरणार्थिनां शिविरेष्वीदृश्येव व्यवस्था वर्तते। नासीदिदं सुशकं कार्यम्। बृटिशानां शासने वंगदेशस्य दुर्भिक्षेण

पञ्चाशल्लक्ष लोका कालेन कवलिता । किञ्च धन्य वदान्यं च धैर्यमस्माक शासकानां ये हि षष्टिलक्षमितां हिन्दु-जनतां पालयन्तस्तदा 'प्रजा प्रजानाथ पितेव पासि' इत्यादर्श मदर्शयन् । शासकै र्निगृहीता निवासनाय पूर्वपञ्चनदे ऽन्यत्रापि वर्ष चतुष्टय-काल एव सुपरिष्कृतानि सदनान्यपि निर्मापितानि येन पटभवनेष्वेव निवसता जनाना कष्टानि व्यपगतानि ।

लक्षालीतानां शरणार्थिनां भारतसघे प्रविशतां दयनीयतमां दशां दृष्टवाऽन्येषा हिन्दुजनाना मनसि पाकिस्तान-निर्वासिनां मुहम्मदानां

विषये भारतसघे च वसतां तत्सधर्मिणा

आभ्यन्तरा विषयेऽनेके दुर्विचारा प्रादुर्बभूवुर्द्वेषघृणा-

उपद्रवा मिश्रिता । नासीदनैसर्गिकमेतत् । पर

तदानीमति निपुणया धिया शासकै रेष मुहम्मदाना विषये द्वेषघृणा-समुत्थितो वह्नि समिद्धोऽपि शान्त्यैक्यो पदेशवारिणा प्रशामित । तथापि क्वचनास्य प्रतिक्रिया समदृश्यत । तथाहि 'यदि पाकिस्तानं मुसलमानाना तर्हि भारतमपि हिन्दूनां राष्ट्रम्' इति डिण्डिम वादयन्तो राष्ट्रीयसघस्यानेके स्वयसेवका. शासकानाम् ऐक्यनीतिमधिक्षिपन्त कारासु प्रवेशिता । हन्त, पर नास्माक शासकाना नीति विपर्यवर्तत । अथ राष्ट्रसघशासकयो सन्धि सञ्जात । स्वयसेवकाश्च पुनर्विमोचिता । पञ्चनदे सिक्खा अप्युपद्रवान् रचयितु प्रारभन्ताधिकारानीहमाना । किन्त्व तेऽपि साम्नैव शासकै प्रशामिता । एतस्मिन्नेवान्तरे हिन्दी भाषा राष्ट्र भाषा प्रचारयितुकामाना भेरीरवा अप्यश्रूयन्त । अमीषा साम्नैव

शमनमप्यासीद् अत्यावश्यकम्। तदपि मेधाविभि शासकैस्तथा विहितं यथोभयपक्षयोरेव वैमत्य विगतम्।

अथ स्वतन्त्रतामवाप्तेऽपि भारते महती शङ्कातंककारिणी दारुणा भीषणतमा च स्थिति रुपराज्यानामवर्तत। सार्धपञ्चशताधिकानि इहाभूवन् उपराज्यानि स्वतन्त्रम्मन्यै सामन्तै र्माण्डलिकैश्चाधिकृतानि। न हि नाम कोऽपि पराधीनतामीहते। कांग्रेसस्य नेतृणा लब्धशासनाना ते किमर्थमाधिपत्य स्वीकुर्यु। एव च नवजात भारतसंघराज्य तेषां बृटिश शासनोपलावितानां पुरो भेकाकुल पंकिल पल्वलमिवासीन्मरालानां नलिनीदल स्यन्दमानमकरन्द बिन्दु-शवलेषु कासारवरेषु निवास-शीलानाम्। एतादृशीयं दु स्थितिरपि मदोन्मत्ता करिणीव नियन्त्रिता प्रज्ञाकुशप्रयोगेन शासकै। उपराज्यानीमानि विशालराज्यसघै विभज्य भारतसंघशासने विलायितानि। अत्र लौहपुरुषस्य तदानीमुपप्रधानमन्त्रिण श्री पटेलमहोदयस्य नैपुण्य प्रज्ञाबलञ्च विशिष्य प्रशंसामर्हति। एतेन भारते कुरुपाण्डवकालीनमिव सुदृढ स्वातन्त्र्यं सार्वभौम च बल प्रतिष्ठापितमभूत्।

हैदराबाद विजय

भारतस्योपराज्यानि वियति वात्याहता विच्छिन्नाभ्रस्तोमा इव भारतसंघे लीनानि। परं बृहत्तममेकमुपराज्यं सुदृढशासकाधिकृत मविलीनमेवासीत्। एतच्च 'हैदराबादोपराज्यं भारतस्य कुक्षिनिक्षिप्तो विद्रधिरिव भृशमपीडयत् सर्वान् भारतीयान्। पश्चिमपञ्चनदे पूर्ववंगे वा या दशाऽल्पसख्यावताम् आर्याणामभवत् सैवात्र

बहुसख्यावतां तेषामभवत् सपन्नेऽपि भारते स्वतन्त्रे । ततोऽपि हिन्दुसार्थां कदर्यैर्जाल्मैश्च कदर्थिता निष्क्रमितुमुपचक्रमिरे। एव पश्यतोप्यस्माकं शासका न किमप्यतिप्रतिक्रियात्मकमकुर्वन् इति विचारयतां तदानी मार्यप्रजानां हृत्सु महानसन्तोष एधयामास। परमहो अस्माक शासकाना नीतिगाम्भीर्यम्! सप्ताहमेव पुलिस-पुरुषाणां वित्रासनेन तत्र शान्तिरभूत्। उपराज्य भारतसंघे विलीनम्। आतंककारिणो निगडिता। न शोणितपातोऽभूत्, कार्यसिद्धिरपि सञ्जाता। अथ मेधाविना शासकानां महीयान् विकत्थनीयश्च विजय ।

कश्मीर समस्या

हैदराबादवदेव कश्मीरोपराज्यमपि वर्तते। अत्र म्लेच्छखशानामवस्कन्दोऽभूत्। तत पाकिस्तान सेनाऽपि तेषामाक्रमणकारिणां साहाय्यमाचरन्ती शस्त्रैरस्त्रैश्च युध्यमाना कश्मीरानाचक्राम। तत्रत्या प्रजानायका उपराज्याधीशश्च भारतसघे कश्मीर विलिलाययिषव साहाय्यमयाचन्त शासकान्। भारतीया वायुसेना स्थलसेना च तत्र प्राप्ता। तत्रापि शान्तिरभूदाभ्यन्तरे प्रदेशे। प्रजानामातकोद्वेलिताना त्रासो व्यपेत। ततो भारतसघेन कश्मीरसमुन्नतिधिया तत्र पञ्चशताधिकक्रोश दीर्घा सुमार्गा प्रणीता, शैलेषु सुरगा रचिता, लौहानि प्रतरणानि निर्मापितानि, परिसरेषु मध्यभागेऽपि सेनाशिविरा स्कन्दावाराश्च निवेशिता, कश्मीरप्रजायै लघुमूल्येनैव लवणशर्करातण्डुलवसनादीना वितरणस्य प्रबन्धो विहित।

'क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णमिति हि वृद्धा आमनन्ति। एवं तस्मिन् संकटमयेऽनेहसि स्वतन्त्रभारतस्य

गान्धि महात्मना हत्या

जननायकानामुपर्येका महती विपदापतिता। विश्वस्य महापुरुषो भारतीयस्वतन्त्रताया कर्णधारो राष्ट्रपिता श्रीगान्धी महात्मा विरह-य्यास्मान् पुरन्दरपुरीं प्रतस्थे। एकेन नात्थूरामगोडसे नाम्ना जनेनासौ व्यापादित। भारतीयानामेका परमाऽमूल्या विभूति-र्लुप्ता। सर्वत्रैव महीयान् शोको व्याप्त। नवनिर्मिताया स्वतन्त्र-शासनतरण्या राजनीतिगम्भीराकूपारेऽवगाहमानाया कर्मठ कर्ण-धारधुरीणो निपुणश्च दिग्दर्शी लोचनागोचरीभूत। भारतीयाना मन्त्रिणामपि महामन्त्री सत्यरूपावतारो भारतात्प्रचलित। तदानी-मपि जनतायामातङ्कस्य स्वैरकारिताया निरंकुशतायाश्चेतस्ततो चिह्नानि प्रादुर्बभूवु पर शासनस्य स्थिरनीति-नैपुण्येन सर्वम-वदातमभूत्।

उन्नतिः

अल्पीयस्यप्यस्मिन् समये स्वतन्त्रभारतशासकैरुन्नतिरपि या कृता तां दृष्ट्वा सर्वस्यैव महीतलस्य शासनचातुरीचणा अपि परमं विस्मयमापेदिरे। तामपीह दिङ्मात्रमुदाहराम —

भारतीय-राजनीतिज्ञा भारतस्य सविधानमरचयन्। इदञ्च विधानं भारतीयानां विकसितं मस्तिष्कबलं व्यञ्जयति। षडधिक-द्विसहस्रसम्वत्सरस्य माघमासादिदं विधानमनुसृत्य भारत 'भारतीयं गणराज्यम्' इत्यघुष्यत।

अपि तु भारतीयै शासनैर्बहूनि ध्वनिवाहकयन्त्रसंवाद-केन्द्राणि, वायुयाननिर्माणयन्त्रालया, पोतनिर्माणशाला अप्यस्मिन् देशे प्रतिष्ठापिता ।

अन्यदेशै सह वाणिज्यमपि प्रारब्धम् । प्रत्येकस्मिन् राष्ट्रे भारतीया राजदूता प्रेषिता । भारतेऽप्यन्यराष्ट्राणा दूतास्तथैव । शतशो विद्यार्थिनो विज्ञानकृषिशिक्षा लब्धुं विदेशेषु प्रेषिता । कृषिकर्षणायानेकानि वैज्ञानिकानि यन्त्राणि ट्रैकटरादीनि क्रीतानि । भूमिसिञ्चनाय निरमीयन्त जलबन्धनानि ।

एवं भारत महतीषु विश्वशक्तिष्वेक मुख्यं राष्ट्रं बभूव ।

अस्माक प्रधानमन्त्री श्रीनेहरू महाभागोऽखिलजम्बूद्वीपस्य जननायकानामेका संस्कृति समितिं दिल्ल्याममेलयत्—यत्र जम्बूद्वीपस्य देशाना बहवो जननायका समजीघटन्त संस्कृतिसमुद्धारादि सम्मन्त्रणामप्यकुर्वन् ।

भारतीयप्रतिवेशिना 'इण्डोनेशियावासिनां' स्वातन्त्र्यायाऽपि प्रधानमन्त्रीमहोदयेनैका बृहत्परिषत् प्रतिष्ठापिता यत्र भारतेतर-देशाना पञ्चशतमिता जननायका उपस्थाय सम्मन्त्र्य च तेषां स्वातन्त्र्य समर्थयामासु । स्वतन्त्राश्चाभूवस्ते । अत्रासीत् पण्डित-नेहरू महोदय एव प्रधान ।

एतै खलु कार्यैर्जम्बूद्वीपस्य भारतदेश एव नेतेति सर्वै अनुभूतम् ।

सप्तोत्तरद्विसहस्रसम्वत्सरे च पौषे पारेऽर्णवमिङ्गलैण्ड देशे सकलराष्ट्रप्रधानमन्त्रिसम्मेलनमभवत् तत्रापि विश्वशान्ति संरक्षितुं

रक्तचीन राष्ट्रसघस्य सदस्यमूरीकर्तुञ्च पण्डितनेहरू महोदयो यन्नीतिगर्भित दूरदर्शिताशोभि चावोचत् तेन तत्रत्या भारतस्य शासकाना बलमजानन् ।

श्रमिकाणामुन्नत्यै शिक्षावेतनप्रबन्धोऽपि कृत । आढ्याना व्यवसायिनामर्थलोलुपा शोषणपरा च वृत्तिरुच्छेदिना । खाद्य-समस्यां पूरयितुं खाद्यानां प्रचुरोत्पादनायापि समाश्रिता उपाया । खाद्यवितरणव्यवस्थया रङ्कोऽपि लघुमूल्येनैव खाद्यद्रव्याणि लब्धुं शशाक । बाह्यविषयेभ्योऽधिकमन्न क्रेतुञ्च प्राचलन् प्रयत्ना, येन प्रजा सुहित भोजनं लभेरन् ।

सप्तोत्तरद्विसहस्रसम्वत्सरस्य पौषे भारतगण राज्यस्योपप्रधान-मन्त्री सन्धिविग्रहिको लौहपुरुष श्रीपटेल-महोदयो दिवङ्गत । अयञ्चापरो महान् दारुण शोक । किञ्चास्माक प्रिया धीराश्च शासका स्वकर्मणि परिनिष्ठिता । नून श्रीपटेलमहोदयस्य समकक्षो दुर्लभ इदानीम् । पर भारतसर्वस्वभूतोऽस्माकं प्रधान-मन्त्री श्रीपटेलस्यापि कार्यं स्वयमेव कर्तुमारेभे, अतो नात्र काऽपि विशिष्टा त्रुटिरनुभूता ।

द्वितीय शोक

उपरि दिङ्मात्र वर्णिता उन्नतयस्त्वाधिभौतिका । पर भारतं समस्तस्य वसुधातलस्य पुराऽऽचार्यं इति आध्यात्मिकोन्नति व्यपादिश्यत । तथाहि भगवतो मनो—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा ॥

इत्यवदात वचो नास्माभिर्विस्मरणीयम्। मन्यामहे तावदाध्यात्मिकोन्नति र्न कापि दृष्टिपथमवतीर्णा। पर समयस्त्वयमल्पीयान् गरीयान् वर्तते विषय। विश्वसिमो न स समयो दूरे यदाऽन्यदेशीया विद्यार्थिनोऽत्रागत्य दर्शनज्यौतिषविज्ञानकलाना शिक्षामधिगन्तुमत्रत्येषु नालन्दातक्षशिला सदृशेषु नवीनेषु विद्यापीठे ष्वध्येष्यन्ते।

स्वतन्त्रस्य भारतस्य रक्षणाय वर्धनायचास्त्यस्माभिरपि कर्तव्यम्

उपसहार भारतीयगणराज्यस्य नागरिकै —

कर्तार' सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभा।

इति शिष्टोक्तिमनुचिन्त्य नीतिपर्यालोचनेनैव न किमपि सेत्स्यति। यदि वय स्वकर्तव्यपथमनुसरेम तर्हि भारतस्य गणराज्य दिनादिन दृढतम विश्वस्मिन्नपि जगति बलवत्तमञ्चाचिरेणैव भविष्यति। सम्पत्स्यते चैषा मनुरघुपाण्डवपालिता गौतमकपिलकणादपूता सिद्धकिन्नरगन्धर्वगीता भारत-वसुन्धरा समृद्धिशालिनी माघवती नगरीव कल्याणकरी सर्वेषा भारताभिजनाना जनानाम्।

भारतीयगणराज्यस्य विधानम्

विमर्शसारः—१ आदर्शरूपं विधानम्। निर्मातॄणां मतिनैपुण्यम्। २ विधानस्य प्रधानानि खण्डानि, जनताया अधिकारा। ३. गणराज्यस्य विभागा, राज्यपालानां धर्मा। राष्ट्रपते मन्त्रिमण्डलस्य चाधिकारा। ४ सुरक्षितानि पदानि, अल्पसंख्यकानां रक्षा, यथोचित परिवर्तनञ्च।

इतः सप्तद्दायनेभ्य पूर्वं यदा भारत बृटिशराज्यशासकानां प्रभुत्वं धारयत्स्वातन्त्र्य प्रासादस्य द्वारे प्राप्तमासीत्, पर पिद्ध च कपाटमुद्घाटयितु पौन पुन्येन सवेगं

उपक्रमः प्रहरदन्त प्रवेष्टुं भृशं पर्याकुलमलक्ष्यत। तदानीमन्तरेव प्रासादेऽस्मिन् सम्थिता शासका इदं सनिश्चयमन्वभूवन् यद्द्वारे सम्प्राप्ताय प्रवेशो देयो भविष्यति, अस्माभिश्चेतो निस्मृत्य प्रासादो नून रिक्तीकार्य स्यात्। अथ तदानीमेव 'भारतीय विधानं' निर्मातुं तैराहूता भारतीया। भारतं खण्डयितु निर्बध्नन्त जिन्ना-प्रभृतयो मुसलमाननायका कांग्रेसनेतृभि प्रार्थिता अपि नागच्छन्नत्र विधानप्रणयनाय। किञ्च तथापि 'भारतीय विधान' निर्मातुमुपचक्रमिरे ते। अथ भारत स्वतंत्र खण्डितञ्चाभूत्। सर्वत्र देशे ज्वालावलीढो हव्यवाडिव कलहोपद्रव प्राज्वलत्। परमस्मिन्नपि समये न भारतीया विधान-निर्मातारो नेतृवरा धैर्यं तत्यजु। विधानञ्च खिस्तीय वत्सरस्य नन्दवेदग्रहैकमितस्य नवम्बरमासे षड्विंशति तमेऽह्नि प्रस्तुतमभूत्। तत खशर नन्दैक वर्षस्य जन्वर्या षड्विंशति-तमे वासरे विधानमिदं भारतं 'सर्वाधिकारपूर्णं प्रजातन्त्रात्मक गणराज्य' मुद्घोष्य प्रावर्तत। विस्तृतमिदं विधानम्। इहारयैव विधानस्यातिसमासेन वर्णनं विधातुं प्रक्रान्तोऽयं विषय।

विधानस्य प्रस्तावनायामिदं वर्तते—

"वय भारतीया शुद्धेन हृदा भारतस्य (हिन्दुस्थानस्य) सर्वा-

धिकारपूर्णप्रजातन्त्र गणराज्यरूपमुपेतस्य

विधानस्य प्रस्तावना विधानं निर्मातु निश्चिनुम', राष्ट्रस्य

प्रत्येकस्मै जनाय अद्यास्यां विधान प्रणयन-

परिषदि—

(१) स्वतन्त्रताया (विचाराणां, भाषणानाम्, धर्मस्य, भक्त्याः पूजायाश्च)

(२) समताया (पदस्य कालस्य च)

(३) न्याय्यस्य (सामाजिकस्यार्थिकस्य राजनैतिकस्य च)

(४) भ्रातृभावस्य (व्यक्तिमानरूपस्य, राष्ट्रैकतायाश्च) च विधान प्रणयाम ।"

इद भारतीय विधान भारतान्तर्वर्तिन सर्वान् प्रदेशान् सर्वाणि च

राज्याणि कुर्गाण्डेमान निकोबार द्वीपां-

विधानाधिकृता के प्रदेशा श्चाधिकरिष्यति । तत्र भारतीया प्रदेशा-

स्तावत्—

मद्रास, आन्ध्र, (अय तु सम्वत्सरात् २०११ प्रभृति नवीन प्रदेशो निर्मित) मुम्बापुरी, मगध [१], उत्कल [२], पश्चिमबङ्ग, उत्तरप्रदेश, कामरूपम् [३], मध्यदेश, विदर्भ [४], पूर्वपञ्चनद, देहली च (अस्या चाजमेर मरुस्थलराज्यस्थानमप्यन्तर्गतम्) ।

उपराज्याणि च—कश्मीर, अलवर, इन्दिरापुरी [५], उदयपुरम्, कोचीन, कोटा, कोल्हापुरम्, ग्वालियर, जयपुरम्, जोधपुरम्, ट्रावकोर, पटियाला सघ, बडौद, बीकानेर, भूपाल, मयूर-

---

१ बिहार । २ उडीसा । ३ आसाम । ४ बरार । ५ इन्दौर ।

भञ्ज, महीशूर [6], सुराष्ट्रम्, [7] हैदराबाद, इत्यादीनि सन्ति। भारतीया विधानपरिषद् विधान निर्माय कस्यापि प्रदेशस्य सयोगे, वियोगे, परिवर्धने, सकोचने, नामपरिवर्तने चास्ति प्रभ्वी।

नागरिकता

अस्मिन् विधाने भारतीयनागरिकतामधिकृत्योक्तम्—'भारते लब्धजन्मा प्रत्येको जन आहोस्विद्भारते जाताभ्या मातृपितृभ्या लब्धजन्मा भारतस्य नागरिको मन्यते चेत् स कस्मिंश्चिद्वैदेशिके राष्ट्रे राज्ये वा स्थिरतया निवसन् तत्र नागरिकताधिकारान् न आपत्। ब्रह्मदेशस्य मलायादेशस्य लङ्कायाश्च भारतीया अपि नागरिकतामिह लब्धुमर्हन्ति यदि तत्र ते नागरिकाधिकारान न लभेयु। एवमेव पाकिस्तानादिह शरणैषिण प्रोषिता भारते स्थिर वसन्तोऽप्यत्रत्या नागरिका गणयिष्यन्ते।

३ जनाधिकारा

विधाने जनानामधिकाराणां विशदा परिविस्तृता च घोषणाऽस्ति, एव दृढमनुमीयते यज्जगत. कस्यापि राष्ट्रस्य विधाने जनाधिकाराणामीदृशी सुविशदा घोषणा नास्ति। इमे च जनाधिकारा.—

(१) समता—वर्णभेद कृष्णगौरादिकृतोऽस्पृश्यस्पृश्यादि कृतो वा न मंस्यते, सर्वे समाना एव नागरिका। अथाकरेषु कार्यशालासु वा शिशवो न भृत्यत्वेन नियोज्या। न च कोऽपि लिंगकृतो वा भेदो राज्यसेवापदेषु मन्तव्य।

(२) धर्मस्वतन्त्रता—यो हि यस्मिन् मते धर्मे वा श्रद्धाति

६. मैसूर। ७. काठियावाड़।

यां यां वा देवतामर्चितुमीहते, यञ्च ग्रन्थमनुवर्तयितु कामयते तथा कर्तु समर्थ । नात्र कोऽपि प्रतिबन्ध्य ।

(३) शिक्षा सस्कृति स्वातन्त्र्यम्—यथेच्छ कामपि स्वरुचिमनुसृत्य विद्यामध्येतु कलाञ्चानुशीलयितु, कामपि संस्कृतिं किमपि साहित्यमभ्यसितु सर्वे स्वतन्त्रा ।

(४) सम्पत्त्यधिकार—यथेच्छकयापि स्वानुकूलया वृत्त्या सर्वे वर्तितु समर्था । स्वां सम्पत्तिं रक्षितुमपि प्रभव । कस्यापि सम्पत्तिं शासनमपहर्तु न प्रभु । यदि सर्वजनीनमत्र स्यात्किमपि कार्यं तदा सम्पत्ति-प्रतिमूल्यं दत्त्वैव सम्पत्तिं हस्तयितुमीष्टे नान्यथा ।

शासनपद्धति भारतस्य गणराज्यस्य शासनपद्धतिरपि विभक्ता वर्तत इत्थम्—

(क) राष्ट्रपति —(ख) राज्य परिषद् (ग) प्रजाभवनम्

(क) राष्ट्रपति —असौ राष्ट्रस्य प्रधानो गणराज्यस्य सर्वोपरि प्रतिष्ठित शास्ता । असौ राज्यससद प्रजाभवनस्य च सदस्यैर्मत प्रदर्शनरीत्या निर्धार्यते । पञ्चसमा अस्य प्रभुतावसर । तत पुनर्मतग्रहणेन पूर्वोऽपि राष्ट्रपति पुनस्तमेव पदमधिकर्तु शक्त । न पुनस्तृतीयवारम् । सकटावसरेषु युद्धादिषु प्रधानाय विधाननिर्मातृपरिषदा रचिता विशेषा विधानाधिकारा वितीर्णा । भग्नेऽपि वैधशासनेऽसौ सर्वतन्त्रस्वतन्त्र ।

(ख) राज्यपरिषद्—अस्या पञ्चाशदधिकद्विशतसदस्या । तेषु पञ्चदशसदस्यान् राष्ट्रपतिर्निर्वक्ष्यति शेषांश्च मतग्रहणरीति ।

(ग) प्रजाभवनम्—अत्र पञ्चशतं सदस्यानाम्, ये च मतग्रहणेन निर्वर्त्स्यन्ते।

एकविंशति वर्षवयस्का सर्वे (नरा नार्यश्च) मतदानाया-र्हा स्यु।

गणराज्यस्य शासनं मन्त्रिमण्डलं करिष्यति। मन्त्रिमण्डलस्य प्रधानाधिकारी प्रधानमन्त्रीति सञ्ज्ञित'। मन्त्रिमण्डलम् अमुञ्च राष्ट्रपतिर्निर्वर्त्स्यति। अन्येषान्तु मन्त्रिणा निर्वाचनं प्रधानमन्त्रि सह कृत एव राष्ट्रपति कर्तुमर्हं। एतेषा पदस्य कार्यस्य चाऽवधिकालो राष्ट्र-पतीच्छाधीन। मन्त्रिमण्डल सर्वमिद राज्यससद समसेव सर्वेषा भावानामुत्तरदातृ। अथैक उपप्रधानोऽपि मन्त्री भविष्यति। असौ राज्यपरिषद परिषत्पतिरपि भविष्यति। लोकसभाया सदस्याना निर्वचनाय सार्धसप्तलक्षजनानमेकस्तैरेव निर्वाचित जन प्रतिभू.। पञ्चाब्दानि यावत् लोकसभाया सदस्यानामवधिस्तत. पुनरपि निर्वाचन विधेयम्। राज्यस्यायव्ययगणना[1] पत्रिका लोकसभायाम् एवोपस्थापयितव्या न राज्यपरिषदि।

राज्यभाषा हिन्दीभाषैव समाश्रयणीया। परं पञ्चदशवर्षाणि यावत् 'आंगलभाषामपि यथेच्छ समाश्रयितु' समर्थाः सर्वे।

अत्रैको बृहत्तन्त्रपति[2] रन्ये च सप्त स्थेया[3] भविष्यन्ति। पञ्च-षष्टितमवर्षादूर्ध्वं न तेषामायु स्यात्। असौ न्यायालय

---

१ बजट। २ मुख्यन्यायाधीश। ३ न्यायाधीश।

उच्चतमो न्यायालय — प्रान्तानामुपराज्यानाञ्चाभियोगान् निर्णेष्यते क्रमेणाक्रमेण वागतान्।

अयं राज्यपालो[४] राज्यस्य[५] प्रधान शास्ता। राज्यस्य व्यवस्थापरिषद्[६] चतुर्णां जनानां नामानि

राज्यपाल — राष्ट्रपतिमुपस्थापयिष्यति तेष्वेव स यथेच्छमेक स्वीकृत्य राज्यपालपदमधिकारयिष्यति। अस्यापि पञ्चवत्सर पर्यवसायि पदम्। द्वितीयवारमपि स स्वपदमाश्रयितुं क्षमो न तृतीयवारम्। राज्यपालोऽपि सकटकालेषु विशेषैरधिकारैं र्वर्तितु प्रभु। राज्यस्यापि शासन मन्त्रिमताधीनम्। एतेषामप्येको प्रधानमन्त्री। असौ राज्यपालेन स्वेच्छया प्रतिष्ठापयितुं शक्य। अन्येषा मन्त्रिणाञ्च राज्यप्रधानमिन्त्रसहचरित एव राज्यपालो नियुक्तिं करिष्यति। राज्ये भविष्यत्येका व्यवस्थापरिषद्। अस्या पष्टथन्यूनास्त्रिशतानधिका सदस्या। एतान् प्रजा मतग्रहणरीत्या निर्वक्ष्यते। एकलक्षजनानमेकोऽत्र प्रतिभूपदं लप्स्यते।

अल्पसख्यकाना सरक्षणम् — अल्पसख्यकाना संरक्षणमाश्रित्य विधाननिर्मातृपरिषदि महान्तो विवादा वादिप्रतिवादि विचारगर्भा अभूवन्। महीयांश्च लग्न समय। परमन्ते सर्वेषामैकमत्येनेद निर्णीतमभूत् यद् दशवर्षाणि यावत् (षोडशोत्तरद्विसहस्रसम्वत्सर वैक्रमं २०१६ यावत्) भारतसघे निवसतामल्पसख्यकाना राज्यपदादि-

---

४ गवर्नर। ५ प्रान्तस्य। ६ धारासभा।

भूमण्डलस्य प्रधानदेशानां शासनपद्धतिः कीदृशी?

विमर्शसारः— १. भारतेतर-राष्ट्राणि-प्रसिद्धानि-ब्रिटेनामेरिकारूसचीनादीनि। २ साम्राज्यवाद, जनतन्त्रवाद, समाजवाद। ३ शासनपद्धतीना तारतम्यम्।

भूमण्डलस्य प्रधानेषु देशेषु कीदृशी शासनपरिपाटीत्येष प्रकृतो विषय। गरीयानयं विषय। अत्रापेक्ष्यते विस्तार। अस्माभि र्न विस्तार्य प्रपञ्चनीयोऽयमिह। किञ्चाद्यत्वे

उपक्रम

वाष्पयानवायुयानध्वनिवाहकादीनामनेकासा विज्ञानाविष्कृतीना साहाय्येन सर्वमेव वसुधातलमेकीभूतमिव। अजिरसञ्चरणमिव स्वसदनान्निर्गत्य विदेशगमन विशेषतो वणिजा राजपुरुषाणाञ्च। ध्वनिवाहकयन्त्रेण प्रत्यह वयमकूपारपारेस्थिताना विषयाणा तत्रत्यान् दैनिकानुदन्तान् शृणुम। समाचारपत्राणि च निर्वचाम। अत इदमत्यावश्यकमेव बोधनीयन्तावदमीषा प्रत्यहं कर्णगोचरीभूतोदन्ताना देशाना कीदृशो नु शासनव्यवस्था? किञ्च तस्या अतीत वर्तमानञ्च रूपम्? ऋते एतज्ज्ञानान्न प्रायस्तत्रत्या ध्वनिवाहकयन्त्रै शोश्रूयमाणा समाचारपत्रेभ्यश्च वाच्यमाना उदन्ता सुखेन पर्यवसाययन्ति तत्तद्वृत्तन्तेषां तेषा जनानां मनसि। इह भारतस्य शासनव्यवस्थामधिकृत्यान्यत्र सविस्तरं वर्णितमतो भारतेतराणा कतिपयेषामेव राष्ट्राणां शासनपद्धती समस्य व्याख्यास्याम—

(१) ब्रिटेनस्य—

आङ्ग्लानां विधानविषये ब्रिटेने शासन पद्धतिस्त्रिधा विभक्ता—राजा, प्रजागृहम्[1], माण्डलिकगृहञ्च[2] इत्येवम्। तत्रैषा त्रयी 'पार्लियामैण्टेति संज्ञया व्यपदिश्यते।

शासन पद्धति

तत्र राजा तावत्—परिमितािधकारो भवति। अय (प्रोटैस्टैण्टाख्य) प्रतिक्रियाख्यमीशावीयमतमेवानुख्यातुमर्हति। असौ पार्लियामैण्टस्य नियमानादेशांश्चानुपालयितु विवश। किञ्च पार्लियामैण्टेन समर्थितान् राज्यव्यतिकरानयं सत्यामरुचरौ प्रतिप्रेषयितु समर्थ पुनर्विचाराय। यदि तत्रैकमत्येन स स्मर्थ्यते तदा त्वसौ न त तिरस्कर्तुं प्रभु। मन्त्रिणां सम्मत्या स्वस्य चेहयाऽयं पार्लियामैण्टं त्रोटयितुं प्रतिसन्धातुञ्चेश। अस्मै स्व व्ययाय प्रत्यब्द दशसहस्राधिकैकलक्षपौण्ड द्रव्यं दीयतेऽस्य चान्येभ्य परिचारकेभ्य प्रासादनियुक्तेभ्यस्त्रिलक्षपौण्डद्रव्यम्।

इद पञ्चत्रिंशदधिकषट्शतसदस्यानां समितिरूपम्। सदस्या आस्यैकविंशतिहायनवयस्कै र्जनै र्मतग्रहण

प्रजागृहम्

रीत्या संगृह्यन्ते। सप्तसहस्रजनानामेक प्रतिभूः। एतेषामधिकारा सन्त्यधिका। माण्डलिकगृहेऽस्वीकृतोऽपि कोपि व्यतिकरोऽत्रत्यै समर्थित

---

१. हाउस ऑफ कामन्स। २ हाउस ऑफ लॉर्ड्स।

स्वीकृतश्च प्रचारार्हो मन्यते। अस्य गृहस्य सदस्याय प्रतिहायनं षट्शतपौण्डमितं वेतन दीयते।

अस्य चत्वारिंशदधिकसप्तशत सदस्या सन्ति। ते च सामन्ता माण्डलिका आढ्यपतय एव भवन्ति। वंश

माण्डिलकगृहम् परम्परयामीषा भवति सदस्यता राज्ञो मनीषया च। अमीषामधिकारा अल्पीयास

सम्मानो महीयान्।

शासनञ्च मन्त्रिमण्डलमेव वर्तयति। अस्य मण्डलस्य प्रधान प्रधानमन्त्रीति सञ्ज्ञित। अयमेव मन्त्रिणो

मन्त्रिमण्डलम् यथेच्छ चिनोति। त्रयो मन्त्रिणो माण्ड-लिक गृहादन्ये च प्रजागृहान्चीयन्ते।

प्रधानमन्त्रिणो वेतन दशसहस्रपौण्डमित वार्षिक वर्तते। इदानीं ब्रिटेन प्रधानमन्त्री श्रीमान् चर्चिल महोदयो वर्तते।

इदञ्च शासन नैकान्तत प्रजातन्त्रात्मक न चैकतन्त्रात्मक-मेव, अपितूभयविधमिश्रितमिति वक्तु शक्यम्। साम्राज्यवादस्यै-वात्र प्राधान्यमित्यप्यनुसन्धेयम्।

(२) अमेरिका राष्ट्रस्य (पातालदेशस्य)

अस्य महासमृद्धस्य महाराष्ट्रस्य स्वातन्त्र्य-लाभादर्वाक्कालीनं 'सयुक्तराष्ट्रामेरिका' इत्यभिधान व्यापितम्।

शासनपद्धति आसीदय महादेश पूर्वं ब्रिटेनस्यैवोपनि-वेश। खिस्तीये रसस्वरसप्तशशाङ्के वर्षे

(१७७६) भारतवदत्रापि स्वाधीनता लब्धुं जना सचेष्टा, तत

षट्वर्षानन्तरमय 'पूर्ण स्वतन्त्र' इत्यघुष्यत । इदञ्च महाराष्ट्र षट्चत्वारिंशद्राज्याणा सघरूप महाराज्य वर्तते। अत्रत्या शासन पद्धतिर्द्वेधा विभक्ता—

अयमेवामेरिकाया शक्तिमान् शास्ता । बह्वोऽस्याधिकार भवन्ति। असौ राज्यप्रतिभूभिश्चीयते। चतुर्हायनावसायि अस्य चयनम्

(१) प्रधान (राष्ट्रपति.)

यश्चतुर्दशवर्षाणि तत्र वसति पञ्चत्रिंशत्तम स्वायुषोऽब्द मतिचक्रमे स एवामु पदमधि कर्तुं क्षम । अय प्रत्यब्द चतुलक्ष[1]मितानि रूप्यकाणि वेतनरूपेण गृह्णाति । राज्यप्रति भूपरिषदा[2]प्रजाप्रतिभूपरिषदा[3] स्वीकृतमपि विषयमसौ प्रतिप्रेषयितु प्रभुस्तत्रैव पुनर्विचारणार्थै। राष्ट्रसेनाया अप्यसावेव पति । स्वमन्त्रि मण्डलमयं परिषद सम्मत्या चिनोति । अस्य मन्त्रिष्वस्त्येक उप प्रधान यो हि प्रधानाय साहाय्यमाचरति मन्त्रणाभि । अमेरिकाया प्रधान साम्प्रत श्री ट्रूमैनमहोदयोऽस्ति ।

राज्याना प्रजायाश्च प्रतिभू-भूता जना अस्याः सदस्या । एष च द्वेधासविभक्ता राज्यप्रतिभूपरिषद् प्रजाप्रतिभूपरिषद् । तत्र

प्रजाराज्यप्रतिभू परिषद्[4]

पूर्वस्या. सदस्य स एव भवितुमर्हति यस्तस्मिन् राज्ये नवसमा न्यवसत् स्वायुषस्त्रिंशत्तम वत्सरमत्यक्राम्यत् । चत्वारिंशच्छतरूप्य काणि च वार्षिकं वेतनमेवास्य सदस्यस्य

---

१ १००००० डालर । २ सैनेट । ३ कौंसिल ऑफ रैपरीजैंटेटिव्ज । ४. काग्रेस ।

द्वितीयायाश्च सदस्या परिच्छिन्नाधिकारा । एतस्या सदस्या द्विवर्षानन्तर पुनश्चीयन्ते ।

अस्या शासनसरणौ विभागाना सर्वेषामधिकारा पृथगेव वर्तन्ते । परमत्रापि साम्राज्यवादस्यैव रूपम् । वर्णजातिविशेषोऽस्या पद्धतौ व्यवह्रियते । अमेरिकाया मूलवास्तव्या रक्तभारतीयेति[1] कृताभिधाना न तत्र समाद्रियन्ते, नीग्रोजना अपि तथैव ।

३ सोवियतरूसस्य

शासनपद्धति

सोवियतरूसस्य राष्ट्रमपि भिन्नानामेकादश उपराज्याना सङ्घातेन रचितम् । अस्य च पूर्ण नाम 'जनतन्त्रगणराज्यसघ[2]' इत्यस्ति । एतेन सयुक्तानि खलु राज्यानि सर्वाणि सङ्घात् स्वसम्बन्ध त्रोटयितुमपि समर्थानि । अत्रत्या शासनपद्धतिर्द्विधा विभक्ता—

(१) महापरिषद्[3]

(२) विधानपरिषद् ।

(क) सघपरिषद्[4]

(ख) प्रजापरिषद्[5] ।

सघपरिषद सदस्याना चयन राष्ट्रस्य नागरिकैरेव विधीयते । प्रजापरिषदि सर्वेषामुपराज्यानां विधानपरिषदा पारिषदा अपि भवन्ति । महापरिषदि भवत्येक प्रधान । एक उपप्रधानो मन्त्रिण

---

१ रेड इण्डियन । २. यूनियन ऑफ सोशलिस्ट रीपब्लिक स्टेट्स (U S S R) ३ सुप्रीमकौंसिल (प्रीसीडियन)

४ कौंसिल ऑफ यूनियन । ५ कौंसिल ऑफ नेशनैलिटीज़ ।

एकादश पारिषदा अन्यस्या भवन्ति । मन्त्रिणस्तु प्रधानेनैव नियुज्यन्ते । सन्धिर्विग्रहो, यानम्, मन्त्रिमण्डलस्य प्रस्तुतविषयाणां स्वीकरणमस्वीकरणं वेत्येतत्सर्वं महापरिषदोऽधीनम् । अस्या अपि प्रधान एव तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।

रूसस्य शासनं साम्यवाद-सरणिमवलम्बते । यथा भारते कांग्रेसस्य महान् विस्तारः प्रभावश्च । एवं तत्रापि साम्यवादसंघस्यैव[1] प्राधान्यं समुल्लसति । प्रतिनगरं प्रतिपत्तनं प्रतिग्रामञ्चास्य शाखा वितता । अस्य संघस्य भवत्येका केन्द्रसमितिरस्य पञ्चसचिवास्तेषामेकः प्रधानसचिवः । सकलस्यैव राष्ट्रस्य शासनमस्यैव हस्ते भवति । असौ तत्र महाप्रभावशाली । साम्यपार्टसंघस्य केन्द्रसमितिरेव सर्वान् शासनाधिकृतान् मन्त्रिणस्तेषां तेषां तांस्तान् कार्यकलापान् निर्दिशति । इयमेव तान् निरीक्षते नियमयति च । अतो रूसस्य शासनपद्धतिरिमामेव साम्यवादसंघसमितिमवलम्ब्य तिष्ठति । अस्या अपि प्रधानमन्त्री सर्वप्रभुस्तत्र ।

रूसदेशे नास्ति कोऽपि वर्णधर्मलिंगकृतो भेदो मतगणनायां राज्यपदाधिकारेषु वा । तत्राष्टादशवर्षवयः समाप्य सर्वे नराः सर्वाश्च नार्यो मतदानाय प्रभवन्ति । त्रयोविंशतिवर्षदेश्याः

जनमतगणना

स्त्रीपुरुषा महापरिषदः पारिषदा भवितुमर्हन्ति । जनमतगणनाकाले भवति तत्र महानुत्साहः प्रजासु । स्वरवह्नि नन्दैकवत्सरे (१९३७) ख्रिस्तीये तत्रत्या ९६.७ जना प्रतिशतं मतगणनायां सम्मिलिता अभूवन् ।

---

१. कम्यूनिस्ट पार्टी ।

ख्रीस्तीये स्वरशशिग्रहशशाङ्कवत्सरे (१६१७) लैनिन महोदयस्य श्लाघनीयेनानुकार्येण साहसेन धैर्येण यत्नेन च जारशासनान्निर्मुक्तो रूसदेश स्वतन्त्रो बभूव।

उन्नति तदाप्रभृति केवलं त्रयस्त्रिंशद्धायनेष्वेवानेनाऽकल्पितोन्नति रवाप्ता विज्ञाने, शिक्षायां, सैन्यबले च। तथाहि तत्रत्या महिला या पूर्वमसूर्यम्पश्या शिक्षारहिता अभूवन् ता अपि साम्प्रत कियती स्पृहणीयामुन्नति मापुरिति तावदधस्तादिह तालिकया शक्यतेऽनुमातुम्—इञ्जीनियरिंगविभागेषु निपुणाना कार्यकर्त्रीणा सख्या—२५०००० अस्ति, अनुसन्धान-कर्मसु व्यापृताना महिलाना सख्या ३५०००० इत्यस्ति। कृषिकर्मसु सामूहिकेषु ससक्ताना सख्या ६५०००० अस्ति। कृषिकर्मनिरीक्षिकाणां तदध्यक्षाणाञ्च सख्या १५००० अस्ति, गतमहायुद्धे श्लाघनीयकर्मपुरस्कारा याभ्योऽदीयन्त तासा सख्यापि १२०००० इत्यासीत्। या सोवियतसघस्य वीराङ्गाना उद्घोषितास्तासां सख्या षष्टिमिताऽऽसीत्। सोवियतमहापरिषद् पारिषद् २७७ नार्य सन्ति। उपराज्यपरिषदामपि सदस्या ४५६००० नार्य सन्ति, अत पर सहस्रशो महिलास्तत्र वैद्या, अध्यापिका, वाक्कीला, तन्त्राध्यक्षा, विमानचालिकाश्च सन्ति। रूसदेशस्यैतादृशी समुन्नतिं दृष्ट्वाऽन्येऽपि देशास्तस्य शासनपद्धतीरनुहर्तु प्रवृत्ता।

(४) चीनस्य

चीने पूर्वं साम्राज्यवादस्यैव प्राधान्यमभवत्। प्रपीडिता प्रजास्तत्र राज्यद्रोहिण्योऽभवन्। पञ्चाधिकद्विसहस्रवैक्रमवर्षे ता साम्य-

शासनव्यवस्था

वाद शासन प्रत्यस्थापयन्। तत्रत्यमिदं साम्यवादि शासनमन्वमोदयन् कानिचन राष्ट्राणि। भारतमपि शासनमिदं स्वघोषणयान्वमोदत। चीनस्यैषा नूतना शासनपद्धति साम्यवादसिद्धान्तमाश्रिता। अधुना चीन प्रजातन्त्रजनसघ चीन इत्यभिधया प्रख्यापित। तत्र साम्राज्यवाददिवाकरायमाण श्रीच्यागकाई शेकप्रभावोऽस्तञ्जिगमिषतीव। शासनसूत्र प्रजानायकानां करे वर्तते। मतगणनया शासनपरिषदां सदस्याश्चीयन्ते। अधुना चीने वैदेशिकाना वाणिज्यस्वातन्त्र्य नास्ति। श्रमजीविना समुन्नत्यै नारीणा च विकासाय तत्राधुना प्रबला प्रयत्ना समाश्रियन्ते। प्रजातन्त्रचीनस्य सैन्यशक्तिरपि महतीं वृद्धि प्राप्ता। अचिरेणैव चीने प्रजा समृद्धिमत्य उन्नता शिक्षिताश्च भविष्यन्तीत्याशास्यते।

संस्कृत-साहित्ये नाटकानां क्रमविकासः

विमर्श सारः—१ आविर्भाव, कालविभाग, ग्रन्थाना विध्वस,। २ मध्यकालस्य स्वर्णयुग, महाकवीना जगति श्रेष्ठानि नाटकानि, त्रुट्य कतिचन। ३ उत्तरकाल—बहूनि नाट्यनाटकानि, पर नात्युत्कृष्टानि, ह्रासहेतव, दोषा। ४ वर्तमानकाल—विरतिसमय, तथापि नाटकनिर्माण प्रचलत्येव।

संस्कृतसाहित्ये कथ कीदृशश्च नाटकाना क्रमेण विकासोऽभू-

दिति प्रकृतो विषय । मीमास्यते चायम्—नातितिरोहितमिदं प्रेक्षावतां सुधियां यदिह विधर्मिणामाततायिनाञ्चावस्कन्दैरभिभूयमानेय भारतभू र्बहुकालं म्लेच्छानामपि धर्मद्वेषिणा शासनैराक्रान्ता

उपक्रम

बभूव। ते हि स्नानद्रोणीर्मासान् स्वेषु स्नानकोष्ठेषु सस्कृतग्रन्थैरेवोदतापयन्। असख्यान् विपणिषु चत्वरेष्ववस्करेषु च प्रक्षिप्यानाशयन्। अतो बहूनि नाटकरत्नान्यपि तदा नष्टानि येषा नामानि कर्तृणामेव वा नामान्यधुना श्रूयन्ते केषाञ्चिन्नोभयमेव। अतोऽतितिमिराच्छन्नेऽतीतकुहरे लीनमिव नाट्यशास्त्रविकासविवेचनमिह व्यक्त विशदयितु मस्माक प्रवृत्ति रुपलब्धनाटकसाहित्यसमाश्रयिण्येव सवेद्या।

नाटकाना विकासक्रमोऽयमिह वर्णन प्रबोधसौकर्याय चतुर्धा विभज्यतेऽस्माभिस्तथाहि—

(१) **आदिकालः** (आविर्भावकाल)—वैदिककालाद्विक्रमस्य प्रथम-शतक-प्रारम्भ यावत्।

(२) **मध्यकालः** (विकासकाल)—विक्रमस्य प्रथमशतकात् द्वादशशतकसम्वत्सर यावत्।

(३) **उत्तरकालः** (ह्रासकाल)—विक्रमत्रयोदशतमशतकाद् अष्टादशशतकान्तम्।

(४) **वर्तमानकालः** (विरामकाल)

अथैतान् विस्तृत्य वर्णयाम पर्यालोचयामश्च।

(१) **आदिकालः**—अथ नाटकानामाविर्भावकालो वैदिककालादारभ्य विक्रमस्य प्रथमशतकप्रारम्भ यावद् बोध्य । वेदेषु यमयमीसूक्तात्मका सवादादय श्रूयन्ते तेष्वस्ति नाटकाना बीज निहितम् । नाटकानामुत्पत्तिर्भरतमुनेर्नाट्याचार्याद् बभूव तथाहि तस्य 'भरतनाट्यशास्त्रम्' लभ्यते । अत्र नाट्यानां विशदं रूपमुपवर्णितम् । भरतमुनिश्च स्वर्गेऽप्सरसा नाट्योपदेष्टा । अथ रामायणकाले महाभारतकाले नाभिनेय किमपि नाट्यमाहित्यमरच्यत । परं तदानीं भगवत श्रीकृष्णस्य रासलीला नाट्यस्यैव रूपमभवत् । बाणासुरस्य कन्योषा पुत्तलिकाना नृत्यैर्विनुनोद स्वम् । पुराणेषु बहुषु नाट्यानामभिनयानाञ्चोल्लेखो दृश्यते ।

महर्षे पाणिने काले नाट्याना कला बभूव विकसिता । तथा हि 'छन्दोगयौक्थिकयाज्ञिक बह्वृचनटाञ्य' (४।३।१२६)

इत्यनेन धर्माम्नाययोरर्थयो र्नटशब्दान्नाट्यशब्दस्य निष्पत्तिर्विहिता । एतेन तदानीं नाटकग्रन्थाना रचनाप्यभूदिति ध्वन्यते । किञ्च भगवत पाणिने पूर्वकालीना अपि केचन नाट्यकर्तारो बभूवुर्येषा तदा शिलाली, कृशाश्व' इत्येताभ्यां नाट्यसूत्राणि रचितान्यासन् । एतञ्च—भगवत पाणिनेरेव—

पराशर्यशिलालेभ्यो भिक्षुनटसूत्रयो (४।३।११०)
कर्मन्दकृशाश्वादिनि (४।३।१११)

इति सूत्राभ्यामध्ययनार्थे शिलालिकृशाश्वपदयोर्दिनुक्विधानान् स्पष्टमेवोन्नीयते । अथ महर्षि पाणिनिरपि 'जाम्बवतीजयम्' इत्येकं

नाट्यग्रन्थमरचत्[1] । एतच्च—

'नम पाणिनये तस्मै यस्य शर्वप्रसादत ।
आदौ व्याकरणं कृत्स्नमनुजाम्बवती जयम् ॥'

इत्येतेन पद्येन ज्ञायते ।

पाणिनिकालादर्वाक् कश्मीराधीश्वरस्य तुञ्जीनस्य नरपते काले वाक्पुष्टया तद्राज्ञ्या प्रेरित श्रीचन्द्रको (चन्दक इत्यपि नाम लभ्यते) सर्वप्रियमेक नाटकमरचत्—तथा च कल्हणो राजतरङ्गिण्याम्—

नाट्यं सर्वजनप्रेक्ष्य यश्चक्रे स महाकवि ।
द्वैपायनमुनेरश स्तत्काले चन्द्रकोऽभवत् ॥'

भगवतो बुद्धस्याविर्भावात्पूर्वं नाटकाना भारते महान् विकासो बभूव । भाससौमिल्लकविपुत्रादयोऽपि नाटकान्यरचन् ।

'तत्रभवता भाससौमिल्लकविपुत्रादीना प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमान-कवे कालिदासस्य क्रियाया कथ बहुमान '

इति महाकवे कालिदासस्योक्त्या प्रतीयते । एतेषु भासस्यैव नाटकानि समुपलभ्यन्ते । महाकवेर्भासस्य त्रयोदश नाटकानि । तेषु 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति मधुर प्रशस्ततमञ्च नाटक मन्यते । भासस्य नाटककर्तृषु महती कीर्ति श्रूयते—

'भासनाटकचक्रेपि छेकै क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावक ॥' इति राजशेखर ।
'सूत्रधार कृतारम्भैर्नाटकै र्बहुभूमिकै ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥'

---

1 केऽपि काव्यमिद श्रव्य मन्यन्ते ।

इति च भासप्रशसाया भट्ट बाण ।

भासकाले नाट्यकला नाटकनिर्माणकौशलञ्च विकसित प्रतीयते। लोका अपि नाट्यप्रेक्षण-कौतुकिनोऽभूवन्। शूद्रकस्य 'मृच्छकटिक' नाटकेषु प्रशस्त गण्यते। एवमार्यक्षेमेश्वरस्य चण्डकौशिकमपि नाटक नैपुण्य सूचयति। अस्मिन् काले रामायणमहाभारत-कथा समाश्रित्यैव नाटकानि कविभिररच्यन्त प्राय । किञ्च महाराजस्य शूद्रकस्य 'मृच्छकटिकेन' ध्वन्यते साधारणजनाना-मुदन्ता अपि नाट्यविषया क्वापि बभूव ।

(२) मध्यकाल:—विक्रमप्रथमशतकादारम्य द्वादशतम शत-कान्तमेष काल परिगणित । अयं द्वादशशात संवत्सरव्यापी कालो यथा भारतस्य कलानामन्यासा स्वर्णयुग इति व्यपदिश्यते तथा सस्कृत-नाटकानामपि। अत एवासौ 'विकासकाल' इति कीर्तितोऽस्माभि ।

महाकवे कालिदासस्य 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' जगत्प्रसिद्ध नाटक विक्रमकाल एवारच्यत। अस्यैकस्यैव नाटकरत्नस्य नाटकीय-शैल्या प्रतीयते यत्तदानीं नाटकानां निर्माणकला शारदी पार्वणी कौमुदीव रससुधाधारा उद्रेचयन्ती धवलतमा कान्ति प्रसारयन्ती सस्कृतसाहित्याकाशे देदीप्यते स्म। कालिदासस्य 'विक्रमोर्वशीयं नाटकम्' पौराणीं गाथामाश्रित्य रचितं चमत्कृति सहितम्। अथास्यैव 'मालविकाग्निमित्रे' अग्निमित्रस्य मालविकायाश्च प्रेमवर्णना तत्कालीनैव प्रतीयते। दिङ्नागस्य 'कुन्दमाला' भवभूतेरुत्तररामचरितम् इति द्वयमेव सीतोत्तरजीवनमाश्रित्य रचितम्। महाराजस्य

श्री हर्षस्य नाटकानि त्रीणि नागानन्द , रत्नावली, प्रियदर्शिका चेत्येतानि। अस्मिन्काले बौद्धमतस्यापि प्रभाव संस्कृतनाटकेषु स्पष्ट । 'नागानन्दे' दयावीरस्य राज्ञो जीमूतवाहनस्य चरितमति रुचिराभिनयकलया वर्णितम् । तत्र—

"शिरामुखै स्यन्दत एव रक्त-
मद्यापिदेहे मम मासमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तथापि तावत्
किं भक्षणात्त्व विरतो गरुत्मन् ॥"

इति जीमूतवाहनस्याभिनय सरस कमप्यनिर्वचनीय दयाभावं सञ्चारयति ।

राजशेखरस्य 'बालरामायण', 'प्रचण्डपाण्डव' मिति संस्कृत-माश्रित्य कर्पूरमञ्जरी, विद्धशालभञ्जिका, इति प्राकृते च नाट-कानि । भट्ट बाणस्य 'पार्वतीपरिणयनाटकम्' ।

महाकवे र्भवभूते र्नाटककर्तृषु कालिदासभाससमकक्षमेव स्था-नम् । अस्योत्तररामचरितम्, महावीरचरितम्, मालतीमाधवम्, इति त्रीणि नाटकानि करुणवीरश्रृङ्गार रसप्रधानानि संस्कृतवाङ्मयस्य महती विभूति ।

वीररसप्रधानेषु नाटकेषु भट्टनारायणस्य 'वेणीसहार' विशिष्य निर्दिश्यते ।

अस्मिन् काले पुराणान्येव नासन् आश्रयभूतानि नाटकानाम् । उदभा राजनीतयोऽपि । महाकवेर्विशाखदत्तस्य 'मुद्राराक्षसम्' मौर्यस्य

चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यस्य च राजनीतिद्वाद्यमाश्रित्य रचितमेतद् व्यञ्जयति ।

मध्ययुगे नाटकानि प्रहसनेहामृग सट्टक-व्यायोग-भाण-डिम समवकारादयो भेदोपभेदै रूपकै हितानि एतेषां प्रत्येकमाश्रित्यारच्यन्त नाट्यानि । तथाहि वत्सराजस्य—

व्यायोगे—किरातार्जुनीयव्यायोग, **भाणे**—कर्पूरचरितभाण **ईहामृगे**—रुक्मिणीहरणम्, **डिमे**—त्रिपुरदाह, **प्रहसने**—चूडामणि-प्रहसनम्, **समवकारे**—समुद्रमथनाभिधान, विद्यन्ते । **सट्टके**—राजशेखरस्य 'कर्पूरमञ्जरी' प्रसिद्धा । **व्यायोगे**ऽपि बिल्हणस्य कर्णसुन्दरीनाटिका विद्यते ।

यतिवरस्य कृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयनाटकमपि निर्देशमर्हति अत्र । मूर्ता एव धर्मकाममोहादय पात्रतां नीता । तेषामेवेतरेतर-जयपराजयाभ्यां ज्ञानसिद्धिर्दर्शिता । किञ्चैतदभिनयार्हन्तीं न लभते । विकासयुगस्यान्तिमे कालेऽपि जयसिंह सूरे—'हम्मीरमद-मर्दनम्', जयदेवस्य प्रसन्नराघवम्, शक्तिभद्रस्य आश्चर्यचूडामणिः, कविकर्णपूरस्य चैतन्यचन्द्रोदय, सुभटस्य 'दूताङ्गदम्' इत्यादीनि नाट-कानि प्रतिष्ठां लेभिरे । दशमशतक पूर्वार्ध-भवस्यबिल्हणस्य—

तत्पर्यन्तस्थितगुणनिकामण्डपं यत्र धत्ते,
धाम व्योमाङ्गनतिलकतां क्षेमगौरीश्वरस्य ।
रामा रामानुकरणविधौ यत्र नाट्यप्रयोगे
योगस्थानामपि सपुलक गात्रमासूत्रयन्ति ॥

इति पद्येन ज्ञायते यत्तदानीं रंगमण्डपानां निर्मितौ लोकाना मभिरुचिर्महत्यभवत्। नार्योऽपि स्वैरं नाटकानामभिनय सकलजन-प्रेक्षणीयासु रगशालास्वकुर्वन्।

आसीदेष समुज्ज्वल कालो भारतस्य। सस्कृतनाटकाना किं न स्यात्? तदा जनाना सामाजिकगार्हिकदशाना चरित्राणाञ्च बहु-विधाना नाटकेषु सन्निवेशो बभूव।

एतानि प्रसिद्धानि नाटकान्येवेह निर्दिष्टानि। सन्त्यपराण्यपि बहूनि। कानिचन त्वधुना नाम्नैव श्रूयन्ते। अप्पयदीक्षितस्यापि बभूवैकाकृतिर्नाट्येषु। क्षेमेन्द्रस्य 'लावण्यवती,' नाटकमपि तन्निर्दिष्टमेव श्रूयते। एवमन्येषामपि।

(३) उत्तरकालः—त्रयोदशशतकाद्विक्रमस्याष्टादशतमशतक यावदेष काल कलित। अय सस्कृतनाटकाना ह्रासकाल इत्यपि भणाम। आर्यधर्मोच्छेत्तारो म्लेच्छा भारतमाचस्कन्दु। गृह-कलहैरेव भारतीय नृपतय स्व प्रभुत्व प्रभ्रंशयामासु। अथास्मिन् काले यथा सस्कृतवाङ्मयस्यान्येषा विषयाणा ह्रासो दृश्यते तथा नाटकानामपि।

ह्रासकालेऽप्यस्मिन् न तावत्सस्कृतनाटकरचना साकल्येनैव रुद्धाऽभवत्। अस्मिन् कालेऽपि शताधिकानि नाटकानि निरमीयन्त। किञ्च मध्यकालवन्न तेषां प्राशस्त्य प्रतिपादयितु शक्यते। अस्मिन् षट्शतकमिते कालेऽपि पुराणविषयान् स्वोपज्ञकथा समाज-दशाश्चावलम्ब्य नाटकान्यरच्यन्त।

धारानगर्यां शिलापट्टके समुत्कीर्णमेकं नाटकं लभ्यते। अस्य नाम 'पारिजातमञ्जरी' जयश्रीर्वा इत्यस्ति। अस्य रचयिता पर्मारवंशोद्भवो मदनवर्मा। स च वैक्रमे नन्दरसग्रहशशाङ्के (१६६६) बभूव। पुराणकथा आश्रित्यास्मिन् काले रचितेषु नाटकेषु नीलकण्ठकवेः 'कल्याणसौगन्धिकम्', कुलशेखरवर्मणः 'सुभद्राधनञ्जयम्, तपतीसंवरणम्', भास्करकवेः 'उन्मत्तराघवप्रेक्षाणकम्', नीलकण्ठदीक्षितस्य 'नलचरित्रम्' रामचन्द्रसूरेः 'नलविलासनाटकम्', काञ्चनाचार्यस्य 'धनञ्जयविजयः,' इत्येतानि। अन्यविषयानाश्रित्यापि यशःपालमन्त्रिणः 'मोहपराजयः', भूदेवशुक्लस्य 'धर्मविजयः', आनन्दरायमखिनः 'विद्यापरिणयः', महादेवस्य 'अद्भुतदर्पणम्, इत्यादीनि नाटकानि विद्यन्ते।

(४) वर्तमानकालः—एकोनविंशतितमाद्वैक्रमशतकादद्यावधि वर्तमानकालो व्यवहृतः। असौ 'विरामकालः' संस्कृतनाटकानाम्। उत्तरकाले यद्यपि मध्यकालवदुत्कृष्टानि नारच्यन्त नाटकानि, तथापि तत्र नाटकानां सृजनं न रुद्धम्। परं शतानि तदानीन्तनानि नाटकानि मुद्रितान्यमुद्रितानि नष्टप्रायाणि च। किञ्चास्मिन् द्विशतकमिते काले यथा संस्कृतसाहित्यस्यान्येषामङ्गानां सृजनगतिर्निरुद्धा तथा नाटकानामपि। अथापि संस्कृतवाङ्मयसुरभितपद्मवृन्दस्य मिलिन्दायमानानां विदुषामपि सन्ति काश्चन नाटकरचनाः। स्तोकाश्चैताः। एतासु शंकरलालशास्त्रिणः 'श्रीकृष्णाभ्युदयः, गोपालचिन्तामणिश्च', रामचन्द्रकवेः 'सत्यहरिश्चन्द्रः, संकल्पसूर्योदयश्च', शेषकृष्णस्य 'कंसवधनाटकम्', पण्डितजगन्नाथस्य 'रति-

मन्मथ नाटकम्, इति वर्णनार्हाणि सन्ति। इदानीमपि केचन रचयन्ति नाटकानि। तत्र मथुराप्रसाद दीक्षितस्य 'प्रतापविजय" इत्यस्य नाम श्रूयते।

सस्कृतसाहित्यस्य सुधीभि संस्कृतभारतीमुश्रिनीषुभिर्नाटकानि नवीनया शैल्या रचनीयानि। सन्ति साम्प्रत समाज-राजनीति-विषया, जननायकानां चरितानि, इत्येतानुपाश्रित्यापि नाटकाना रचनाऽपेक्ष्यते। आंगलनाटकाना नाटकरूपेणैव सस्कृतेऽनुवादो-प्यपेक्षणीय एव। एतेनाक्षुण्णा स्थास्यति सस्कृतनाटकाना ख्याति: साहित्यञ्च परिवृ हित स्यात्।

"संस्कृत-साहित्ये करुणरस:"

विमर्शसार:—१ करुणरसस्य प्राधान्यम्, शृङ्गारकरुणयो साधर्म्यवैधर्म्ये, २ करुणरसप्रधाना प्रबन्धा, भवभूतेरुत्तरराम-चरितम्। ३ करुणस्य रसोद्रेकत्वे तारतम्यकृत विश्लेषणम् अस्य चित्ताह्लादकता।

इह तावत् साहित्यशास्त्रविशारदै रष्टौ रसा स्वीकृता। केऽपि नवान्ये च दश रसानाचक्षते। रसनिर्देशे कोऽसौ करुणो रस ? दर्पणकार —

'शृङ्गारहास्य करुण रौद्र वीर भयानका।
बीभत्सोऽद्भुत इत्येते ह्यष्टौ काव्ये रसा स्मृता ॥'

इत्यष्टौ रसान् स्वीकृत्य अयं—

'निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रस' ।'

इति नवम शान्तरसमपि निर्दिशति। एतेषु सर्वेष्वपि रसे श्रृंगारकरुणरसयोरेव प्राधान्य मन्यते। किञ्चैतयोरपि कस्य वरी स्त्वमित्यत्रापि विभिन्ना साहित्यविदा मतय। इह करुणरसमा कृत्य किञ्चित्प्रपञ्चयिष्यते—

कोऽसौ करुणो रस ? इति मीमासायामुच्यते वियोगनिध शोकैरपरैश्चाभिघातकरैर्भावैर्यदा क्रन्दनरोदनादि दशा विलपना यश्च प्राणिनामाविर्भवन्ति तदानीं सहृदयानां मन सु य सहानुभू समनुकूलश्चित्तद्रवणप्रवण सर्वाणि गात्राणि शिथिलयन्निव कोऽ सहृदयैकगम्यो भाव उदेति स करुणो रस। यदा चैवंविधा भाव काव्येषु समर्पिता भवन्ति तदानीमपि तथैव ते सहृदयानां मनांस वर्जयन्ति। नाटकेषु चाभिनीयमानास्त एव दर्शकाना हृदि ज यन्त्यपूर्वमेव कमपि रस करुणेतिव्यपदेश्यम् अमी शोकपीडाद भावा.। रामस्य सीताविरहेण परितप्यमानस्याश्रुपातादि चे दर्शं दर्शं विलपनानि च श्रावं श्रावं रगे प्रेक्षकाणां सहृदयानां हृ रामोऽय न रामोऽयम्, अयमेव राम, राम एवायमित्यन्ययोगायोग त्मिका बुद्धि र्जायते। तत्र तदानीं ते रामादिभि' सह स्वात्मनाऽभेद म्बन्धमिव विदन्तोऽश्रुपातरोमहर्षादि भावै रेकीकृता इव रामादि रलौकिकं हृदयद्रवणप्रवण वचसामगोचरमाह्लाद ब्रह्मानन्दै सहोदरमिव विन्दन्ति। सोयं रामादिभि' सीतादिविषयिक-रतिम विभावै र्भावितो विरहादिभि रनुभावैरुद्दीपितोऽश्रुपातविलापादि

सञ्चारिभावैः सञ्चरितश्चित्ताह्लादप्रदो सहृदयहृदयैकसम्वेद्यो भावविशेष एव करुणो रसः।

महाकवेर्भवभूतेरुत्तररामचरिते करुणरसस्यातिशयेन वर्णना दृश्यते। भवविभूतिस्तु सर्वेषा रसानां करुण-

भवभूतेः करुणरसः

रसमेव प्रधान मन्यते। तथाहि—

"एको रसः करुण एव यथा प्रधानं
भिन्नान् पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरगमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम्॥"

असौ सर्वानेव रसान् करुणरसस्यैव विकारान् स्वीकरोति। 'उत्तररामचरिते' करुणरसवर्णने कवेरस्य प्रतिभा चमत्कृता प्रतीयते। इदञ्च नाटक करुणरसपूर्णमेव प्रायः। अत्र—

'जनस्थाने घोरे विकलकरणैरार्यचरणै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्।'

इति यत्कविनोक्तं तद् यथार्थमेव पर्यवसितम्।

'पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणोरसः'

इति मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामस्य सीताविरह-जनिता दशां वर्णयता कविना करुणरसस्य स्वरूपमपि तत्र ध्वनितम्।

महाकाव्ये वाल्मीकीये रामायणे करुणरसस्य सरसैः सरलैः पदैः वर्णना लभ्यते। भारतेऽपि तथैव। पुराणेष्वपि बहुषु। इमे ग्रन्था सस्कृतसाहित्यसिन्धो रुज्ज्वला मणयः।

करुणरसप्रधाना

उत्तरकालानासु कृतिष्वपि करुणरसप्रधाना

प्रबन्धा   बहव प्रबन्धा सन्ति। तत्र कवेर्दिङ्नागा
'कुन्दमाला' 'उत्तररामचरित'वदेव भगवत
जनकनन्दिन्या सगर्भाया वने प्रवसनं रामस्य च तस्या विरहे
सन्तपनम् अभिनयसमर्पित वर्णयति। अत्रापि करुणरस सरस-

'आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं
श्रोतुञ्च तस्या परदेवितानि।
सुखेन लङ्कासमरे हत मा-
मजीवयन्मारुतिरात्तवैर ॥'

रामादेशेन जानकीं वने त्यक्तुमायात सौमित्रि सन्तपते
रामस्य सीताविरहितस्य का दशा ?—

'नीतस्तावन्मकरवसतौ बध्यता शैलसेतु-
र्दैवो वह्नि र्न च विगणित शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्त ।
इक्ष्वाकूनां भुवनमहिता सन्ततिर्नेन्दिता मे,
किं कि मोहादहमकरव मैथिलीं ता निरस्य ?'

इत्थ स स्वात्मान न्यक्कुर्वन्ननुशेते।

हनुमन्नाटकेऽपि रामस्य सीताविरहेण दण्डकवने सञ्चरत
कृतानि विलपनानि—

'वैदेही तु कथं भविष्यति हा हा देवि धीरा भव'

इत्येवं विधानि करुणरसद्योतकानि।

श्रीहर्षदेवस्य नागानन्दनाटकन्तु करुणरसाभिनयप्रधानमेव
श्रीबाणभट्टस्य कादम्बर्यां शुकस्य किरातयूथमृगयावर्णनप्रसङ्गेन स
दशावर्णने, महाश्वेताया स्वोदन्तवर्णनप्रसङ्गे करुणरस समाश्रित

महाकवे श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितेऽपि क्वापि क्वापि करुणरसगर्भा वर्णना कृता। नल प्रति हसस्य—

'मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे! त्वा करुणा रुणद्धि न॥'

इत्येषोक्ति कीदृशी करुणरससिक्ता।

कालिदासस्य करुणरसवर्णना

सत्स्वपि करुणरसप्रधानेषु प्रबन्धेषु कविकुलकाननकोकिलस्य कालिदासस्य रघुवशे कुमारसम्भवे च रति-विलापप्रसङ्गे करुणरसस्य या वर्णना लभ्यते सा सर्वानतिशेत इति वक्तु न सङ्कुचाम। विशिष्य च रघुवशे महाराजस्याजस्येन्दुमत्या निधनावसरे विलपनमतीव चेतो विद्रावकम्। तथाहि—

"गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणा विमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्॥"

इत्यत्र कीदृशी सहजा करुणरसाधारभूता हृदय-द्रुति। अथापि—

'स्रगिय यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता नु हन्ति माम्।
विषमप्यमृत क्वचिद् भवेदमृत वा विषमीश्वरेच्छया॥
अथवा मम भाग्यविप्लवादशनि कल्पित एष वेधसा।
यदनेन तरुर्न पातित. क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता॥'

कीदृशी कान्ता मृदुला पदावली? कीदृशश्च रससञ्चार? इति सहृदया एव वदन्तु। अथैष अत्र विशेष। करुणरसवर्णने प्राय 'हा हन्त हे' इत्यादिशोकोद्गार-द्योतका पदा निविश्यन्ते यथा—

'हा हा देवि स्फुटति हृदय स्र सते देहबन्ध' इत्यादौ । किञ्च कालिदासस्य करुणरसवर्णने न तथा । तत्र हि प्रकृतिमधुरा भावोज्ज्वला रससञ्चारणचतुरा पदावल्येव श्रवणसमकालमेव चित्तं द्रावयति पाषाणप्रतिममपि सुधाशुमालिन किरणावलीव चन्द्रकान्तदृषद् ।

प्रकीर्ण वर्णना

प्रबन्धान् सर्गबन्धान् विहाय मुक्तकरूपेणापि प्रकीर्णानि करुणरसगर्भाणि पद्यान्युपलभ्यन्ते । तान्यपि बहूनि तावच्चमत्कृति-मयानि भवन्ति ।

'हा मातस्त्वरितासि कुत्र ? किमिदं ? हा देवता ! क्वाशिष ?
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहातेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थ घर्घर घोर शब्दकरुणा पौराङ्गनाना गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥'

भट्टनारायणस्येद पद्यं करुणरसपूर्णम् ।

भक्तिकाव्येषु भगवत्स्तुतिमयेष्वपि शान्तसहचरित करुणरस प्राधान्येन समाश्रित कविभि । एषु स्तुतिकुसुमाञ्जलि-कर्तुर्महाकवेर्जगद्धरभट्टस्य करुणरसवर्णना विशिष्य समाख्यामर्हति ।

"आ किं न रक्षसि नयत्ययमन्तको मा
हेलावलेप समय किमयं महेश !
मा नाम भूत्करुणाया हृदयस्य पीडा,
क्रीडापि नास्ति शरणागत मुञ्चतस्ते ।'

अत्रान्तकत्रासत्रस्तो भक्तो भव विरहीव गद्गदं स्तौति, उपालभते च अथच—'आकर्णयाशु कृपणस्य वचांसि मे त्व

लब्धोऽसि नाथ ! बहुभिर्ननु जन्मवृन्दैः ।
अद्य प्रभो यदि दयां कुरुषे न मे त्वं,
त्वत्त पर कथय क शरण व्रजामि ?

यस्य हृदयं भक्तस्येयमुक्तिर्न विद्रावयति स तु 'नृपशुरथवायं पशुपतिरिति जगन्नाथ पण्डितराजस्योक्तेरेव गोचर स्यादिति वाच्यम् । कस्याप्याधुनिकस्य भक्तवरस्येय पद्यद्वयी कीदृशी मधुरा—

'अयि मा वद शर्व भामिनि ! शरण क करवाणि साम्प्रतम् ।
त्वदृते न हि किञ्चिदस्ति मे वसुधायां शरण मनागपि ॥
तव लोचनगोचरा न किं सकलेय मम दुर्दशाम्बिके ।
समलङ्कुरु मङ्गलेन मां समल मां किमु शंकसे सुतम् ॥

मिथो विरुद्धाविव प्रतीयमानाविमौ शृङ्गारकरुण- रसौ । परं विप्रलम्भाख्यस्य शृंगारस्य करुणरसेन सह नाधिक तावद्वैधर्म्यम् ।

शृङ्गार करुणश्च

विप्रलम्भेऽपि विरहोद्भाविताऽश्रुपातविलपनाद्युद्दीपिता भावा, करुणेऽपि । अतो विप्रलम्भ-शृगारस्य या वर्णनास्तासु करुणरसोऽप्यनुप्राणित एवोपलभ्यते—तथाहि

"यत्त्वन्नेत्र समानकान्ति सलिले मग्न तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरित प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारि-गतयस्ते राजहसा गता-
स्त्वत्सादृश्य विनोद मात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते"

अत्र विरहिण उद्गारे प्रिया-स्मृति-समुद्दीपितशोकस्य शृंगार-मिश्रित एव करुणरस ।

'इत· प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तु व्यवसिता,
मु हुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरु समे ।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसर कलुषामर्पितवती,
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्य दहति माम् ॥'

लावण्यललितांगीं शकुन्तला तिरस्कृत्य उपलब्धाभिज्ञानागुलीयकेन जनितस्मृते· प्रियाविरहेण तातप्यमानस्य नृपतेर्दुष्यन्तस्यैषोक्ति । अत्र शृंगारप्रसक्त एव करुणो रस ।

मेघदूतेऽपि यक्षस्य करुण-रसानुप्राणिता एव प्रियाया रूपविरहावस्थादिवर्णनपरा शृंगार-रञ्जिता· सन्देश-भणितय इति नातितिरोहितं सुधियाम् ।

उपसहार

प्रकृतमुपसंहरन्तो वयमिदं ब्रूम — नास्ति ज· ति संस्कृत साहित्यसमं किमपि साहित्यमुत्कृष्टं माधुर्ये रसाभिव्यक्तौ प्रकृति-चित्रणे च । अस्मिन् साहित्ये करुणरस-स्निग्धा प्रबन्धा प्रबन्धाशा मुक्तका प्रचुरतरा । इह तावद्दिङ्मात्रमेव प्रकृतोपयोगि किञ्चित्प्रपञ्चितम् । येषां कवीनां यासाञ्च कृतीनामिह नामानि निर्दिष्टानि, तेषां तेषां तास्ता कृतय' साहित्यसुधारसिकै स्वयमेवावेक्षणीयाः । संस्कृतसाहित्यस्य सुरम्यम् इदमुद्यानम् अपावृतद्वारम् । ये ये साहित्यास्वादलोलुपा स्तृषार्ता बुभुक्षावन्तश्च कोकिला इव विद्वद्वृन्दा अत्र सस्पृहं प्रविशन्ति विचिन्वन्ति चात्रत्यान् रसालफलनम्रान् सुसुरभिसुमनोभरकम्रान् तरून् सुमधुरवारिपूरपूरितान् कासारान् तेषां बुभुक्षा तृड्डितिद्वयमेव शाम्यति, ते च न्यक्कृत्य सर्वानेवान्यान् प्रदेशानत्रैव स्वकुलायाश्रयं स्वीकुर्वन्तीत्यस्माकं दृढो विश्वासः ।

संस्कृत-वाङ्मयस्य भविष्यम्

विमर्शसारः—१ अतीते सिंहावलोकनम्, उदारता, विशालता, मृतभाषा, अमरभाषा वा। २ वर्तमान कालीनो ह्रासः, साहित्य सृजनम्। ३ सकोचावस्थाया परिहार-राज्य साहाय्यापेक्षा। उन्नतौ के दोषा बाधका ? तेषां कथं निरोध ? ४ शुभोदर्क, अत्रास्माक धर्मा।

हा! अमरभारति! देवि! सुरसदन समुल्लासिते! नारद शारदा वीणानिनादाश्रये! ननु द्युलोकादवतीर्य त्व पूर्वमिमामेवास्माक भरतमेदिनीं स्वसगीतध्वनिनाऽपूरय। इत विषाद एव सकलावनी-तलतल्लजान् भूभागानपरान् भवत्या सा मधुर-मधुरा झंकृति. प्रासरत्। अत्रैव पर सहस्राणि वर्षाणि भवतीमुपासमाना भारतीया. कवयो विद्वांसश्चामरां कीर्ति लेभिरे। इहैव पूर्वं श्रवणमधुरस्तावकीन स साम-सगीतोऽश्रूयत्। नन्वासन् अत्रैव कवयो ये त्वामिष्ट देवतामिवोपासाञ्चक्रु। यांस्तवैव करुणाकटाक्षेणानुगृहीतान् भूपालकुलमौलिमुकुटमणिचुम्बितचरणा सम्राजो नतेन शिरसा बद्धेन चाञ्जलिना प्रणमन्त स्वीयमहो भाग्यमिवाकलयाञ्चक्रु ? हा: ! क्व गत स कालो यदा

'पुत्रोऽपि यो भवेन्मूर्ख' स पुराद् बहिरस्तु मे।
कुम्भकारोऽपि यो विद्वान् स तिष्ठतु पुरे मम॥'

इति सडिण्डिमघोष राज्ञा त्वद्रसज्ञानां चचार वाक्। यदा वा

यत्र स्त्रीणामपि किमपरं जन्मभाषा वदेव
प्रत्यावास विलसति वच सस्कृत प्राकृतञ्च ।।"

इति वनितानामाप्यमर-भारतीमाश्रित्य बभूषुरालापा' संलापाश्च। क्व गत स समयो यदा—

"जगुर्गृहेऽभ्यस्त समस्तवाङ्मयै,ससारिकै पञ्जरवर्तिभि'शुकै।
निगृह्यमाणा बटव पदे पदे,ऋजूंषि सामानि च यस्य शंकिता'।।"

इति शुकसारिका अपि वेदान् जगु रेतद्देशीया ।

हन्त! आसीत् सुदिष्टमयो[1] दिष्टो[2] यदा वयं पारेऽर्णवमपि सिंहल-यव-सुमात्रादिद्वीपान् गत्वा तव कीर्तिस्तम्भान् न्यखनाम। काम्बोज वाल्हीक चीनेषु चार चारं तव संगीतमगायाम। हहो! कालस्य गति ? अधुना तु भवत्या एव पुत्रा भवतीं मृतां विकृना-मरुचिरामिति किं किं न वदन्ति! मातस्तवाद्यतनीयां जीर्णावर १-मालोच्य शकन्ते तावन्निष्णाततमा अपि मानवा स्तवायु । त्वत्सेवो-पासनयाऽऽत्मन पुनीतान् मन्यमाना अपि सन्दिहन्ते कीदृशी तवा-यत्ति स्यादिति। त्व चाधुना स्ववीणा-निनादनलीना न ज्ञायते कुत्र निलीनासि ? पर तवाज्ञया ग्रन्थ-विभूतिस्त्वत्रैवास्माक पार्श्वे। त्व हि काम महर्घान् ग्रन्थमणीन् स्वेन सह नीत्वा सगीतविनोद-परायणा रुष्टा वा निलीयस्व! परं किं करिष्यसि मात ? यस्तु तेऽत्र ग्रन्थकोषस्तस्य बलेन नून भवत्या वत्सला स्त्वामनुनीय देशाद्देशं पत्तनात्पत्तन निगमान्निगम जनपदाच्च जनपदमाहिण्ड्यमाना: प्रत्यानेष्यन्ति ? भवत्यास्ता सरसा सुमधुराञ्च वीणां स्वय श्रोष्यन्ति श्रावयिष्यन्ति चान्यान्। लगतु[3] नामात्र काल । किन्तेन! प्रयत्नां

१ सौभाग्यमय । २ काल । ३ लगि गत्यर्थं ।

श्चेन्न त्यजामस्त्वामनुनीय पूर्ववद्देवात्र प्रचारयिष्याम इति विश्वसिम. ।

इतिहासनिष्णातानामत्र सर्वेषामैकमत्य यत्पुरा सर्व एवार्या एकत्रावस्थिता एकामेव भाषामभाषन्त । सा चासीदिय सस्कृत-भारती । ससारस्य सर्वा भाषा विशिष्य पुरा चार्यजातीयाना जनानां सस्कृत-मूला एव । अथ बहुकाल यावद्बहुषु देशेषु सस्कृतभाषैव लब्धप्रचाराऽवर्तत । इत सार्धद्विसहस्रवत्सरेभ्य' पूर्व यास्को महर्षिर्निरुक्ते—

'शवतिर्गतकर्मा काम्बोजेष्वेव भाष्यते विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शवइति' इति काम्बोजेष्वपि सस्कृतभाषाया प्रचार वदति । अद्यत्वे यथाऽगलभाषया सर्वत्रागन्तुकास्तेषुतेषु देशेषु व्यवहरन्ति तथा तदा गीर्वाणवाण्येव देशान्तरेषु बभूव व्यवहारभाषा मायावराणां वणिजा सार्थवाहाना बहूनामन्येषामेव विधाना जनानाम् । नाति कालो व्यपेतो यदोदीचा दाक्षिणात्यानाञ्चात्रभारते सस्कृतमाश्रित्यैव व्यवहारोऽभून्मिथ । अद्यापि क्वचन भवत्येव ।

इयमासीत्तदा राष्ट्रस्य राज्यस्य च भाषा । परमिदन्तावदधेयं यत्सकलजनाना प्राकृतानाञ्च जनानां व्यवहारा स्वदेशभाषाभिरेव बभूवु । महाभारतकालेऽपि सस्कृतं शिष्टवर्गस्यैव भाषाऽऽसीदिति प्रतीयते । रामायणकालेऽपि प्राकृतानां जनानामन्यैव काचन भाषाऽऽसीत् । द्विजानां राजन्यानामन्येषाञ्च शिष्टानां सस्कृतभाषया व्यवहारा अभूवन् । तथाहि रामायणेवाल्मीकीये—

"यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव सस्कृताम् ।
रावण मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥"

इत्यशोकवाटिकायां निलीय हनुमत उक्त्या प्रतीयते ।

परमेषाऽऽसीदिह भारते सर्वत्रैव राज्यभाषा । साधारणोऽपि जनस्तावदनया स्तोक व्यवहारक्षम वक्तु समर्थोऽभवत् । सम्राजोऽशोकस्य शिलालेखा सस्कृतभाषयोत्कीर्णा लभ्यन्ते । संस्कृतविदुष पुरा महीपतयो बहु समाद्रियन्ते स्म । सस्कृत मठानां श्रेष्ठेभ्यो ऽग्रहारान्[१] प्रायच्छन् । मठान् विहारान् शिक्षालयाश्चान्यान् प्रचुरैरग्रहारै सयोज्य,बटुभ्योऽन्नवसनादीन् व्यतरन् । राजानो विदुषामादरणे कियन्त सतृष्णा बभूवुरिति हि नेतिहासविदामगोचरम् । तथाहि तदा राजानोऽपि स्वयं ग्रन्थान् काव्यानि चारीरचन् । वाक्यपदीयस्य शतकत्रयाणाञ्च कर्तु पाणिनीयस्य भर्तृहरे को नाम न वेद ? रत्नावल्यादि नाटकत्रयकर्तुः कवेर्हर्षदेवस्य च चरित को न जानाति ?

'बुधै सह ययौ वृद्धिं स जयापीड पण्डित '

इति हि महाकवि कल्हणोऽनेकोद्भट-वामनादि पण्डिताश्रयप्रद नृपवरं जयापीडमुपश्लोकयति राजतरङ्गिण्याम् । स हि—

'विद्वान् दीनारलक्षेण[२] प्रत्यह कृतवेतन ।
भट्टोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमिभर्तु सभापति ॥'

इति सस्कृत-पण्डितानमानयत् । तदानीं सस्कृत-साहित्यं कथं न परिवृद्धिं व्रजेत् ? नात्र चित्रम् ।

किञ्च मुहम्मदीयानामपि राज्ये सस्कृत-भाषाया पण्डितानामसमविच्छिन्न आसीत्साहित्यरचना प्रयास ।

यवनकाले — एतस्मिन्नपि काले ऽत्र भारतेऽनेक उद्भटा

१ भूसम्पद् (जागीर) । २ पणस्यचतुर्थांश (पैसा) ।

पण्डितप्रकाण्डा बभूवु प्रशस्तग्रन्थकर्तारस्तथाहि तानिह नाम्ना निर्दिशाम कतिचन—

जगन्नाथकविराज, अप्पयदीक्षित, भास्करराय, शेषकृष्ण, जगद्धरभट्ट, रत्नकण्ठ, भास्करकण्ठ, भावमिश्र, शार्गधर, विश्वनाथ। एते च ख्यातकीर्तयो ग्रन्थकर्तार स्तिलराशेस्तण्डुलकणा इवेहोच्चित्य दर्शिता। सन्त्यन्येऽपि शतशस्तत्कालोद्भवा. साहित्य-दर्शन-ज्यौतिषव्याकरणायुर्वेदादिविषयानवलम्ब्य ग्रन्थानां रचयितार.। असत्यामपि राज्य प्रोत्साहनायामेतावता प्रकाण्डपण्डितानां तदानीमुदयस्तेषाञ्च बृहतीग्रन्थरचना किं द्योतयति तावत्? अमरभारत्या अमरसाहित्य न जातु नश्यति। प्रत्युत निकृत्तशाख शाखीव तनोति।

अद्यत्वे

इदानीं सस्कृतभाषाया तथा राज्यसाहाय्य नास्ति न वेय राज्यभाषैव। वदन्ति चेमा भाषां मृतभाषा केचन। दिनादिनं चास्या पठन-पाठन प्रणाली मन्थरतामायाति। एतै कारणै र्यदि विद्वांसोऽपि सस्कृतज्ञा हताशा भवेयुरस्या असम्भवामुन्नतिं मन्यमानास्तन्नात्र विस्मय। परमिदमवधेयं यदा यवनाना राज्येऽपि सस्कृतभाषा न लुप्ता तदाद्य कथमेषा लोपमियात्?

किं कर्तव्यमस्माभि ?

सस्कृतभारत्येषा स्वगुणैरेव भवतु नाम चिरञ्जीविन्यमरा वा। सन्ति तावदत्रास्माभिरपि समनुष्ठेया प्रयत्नास्तानिह सगृह्य सक्षिप्य च निर्दिशाम —

संस्कृतस्याध्ययन प्रणाली विचित्रा। नैषा सन्तोषप्रदा। 'अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रमिति पुराऽपि

अध्ययन प्रणाली

विद्वांसोऽमन्यन्त। संस्कृताध्यापनस्याध्ययनस्य च सरला प्रणाली समाश्रयणीया भवेत्काचन प्राचीनार्वाचीनोभयमध्यमार्गगोभयमिश्रा वा। पाणिनीयानि सूत्राणि सरलसंस्कृतभाषया व्याख्याय प्रयोगपदैरन्वितानि विधाय ततस्तेषां सोपानक्रमेणैवाध्ययनक्रमं कक्षाक्रमेण सह निर्धार्य शिक्षणीयानि। कोषोऽपि सोपानक्रमेणैव पाठ्यः। तत उत्तरोत्तरमुच्च श्रेणीषु मूलग्रन्थानां पठनम्।

अद्यत्वे विज्ञानकृषिचिकित्साकलादीनामसंख्या शब्दा आंगल-भाषायां लभ्यन्ते पारिभाषिका अपारिभाषि-

शब्दसञ्चय

काश्च। संस्कृतवाङ्मये तेषां समावेशो विधेयः। एतेनास्या भाषायाः शब्द-कोषोऽतिविशालतां यास्यति विश्वजनीनमस्या यशोऽव्याहतं स्यात्। अवधेयमेतत् आंगलभाषायामनेकेषां देशानां शब्दाः सम्मिश्रिताः सन्ति नात्र तद्देशोद्भवा एव। एतच्चान्यत्र विशकलय्य विवेचयाम।

आंगलभाषायां प्रत्यहं पञ्चशत्युपन्यासानां लिख्यत इति भाषा-विदां सकलनेन ज्ञायते। अन्यासामपि

ग्रन्थरचना

भाषाणां भारतीयानां साहित्यं वर्धत एवेहापि। परं संस्कृतविदुषां न ज्ञायते किमर्थं लेखनी कुण्ठिताधुना? पुरा तु भारतीयाः स्वदेशभाषा उपेक्ष्यैक-

सूत्रतामन्यैः प्रान्तैः सह रचयितुं संस्कृतभाषायामेव स्वोत्कृष्टान् ग्रन्थानरचन् न तथाधुना ? सोऽयं दैवप्रकोपो वाऽस्माकमुपेक्षा वाऽनुत्साहो वेति विद्वांस एव प्रमाणम्।

'संस्कृतभाषाभिज्ञैः सह संस्कृतभाषयैव व्यवहराम', इति तावदस्माभिरिह व्रतं निर्धार्यानुपालनीयम्। यदि

व्यवहारे संस्कृतविद्वांसः संस्कृतच्छात्रा वा लेखे भाषणे चैतां भारतीं न समाश्रयेरन्, तर्हि के ? छात्रैः सङ्कोचं भयं व्रीडां वाऽपहाय पाठशालासु छात्रावासेषु गृहेषु च भाषयाऽनया यथावकाशं व्यवहरणीयं गुरुभिरपि दोषोद्धरणमुपेक्ष्य तथैवानुवर्तनीयाः प्रोत्साहनीयाश्च स्वेऽन्तेवसन्तः।

चिराय वैदेशिकविलासोपभोगभूताऽस्माकं जन्ममेदिनी दासताया

दृढशृङ्खलाया मुक्त्वा स्वतन्त्रा संवृत्ता।

स्वतन्त्रभारते अधुना विलसति स्वतन्त्राणामस्माकं सौराज्यम्। भारतीया अस्माकं शासकवरा भारतसमुन्नतौ प्रतिक्षणं सक्षणाः। अतो भारतीयसंस्कृत्या महापगानां जलनिधिरिव विश्रामस्थानमुद्गमभूमिश्चास्माकं संस्कृतवाङ्मयम्। न चास्माभिरनुत्साहैर्भवितव्यम्। इतो विंशतिवर्षानन्तरे भारतस्य समृद्ध्या सार्धमेव संस्कृतवाङ्मयमपि समृद्धं भविष्यति। न स कालोऽस्ति दूरे यदा संस्कृतभाषामध्येतुमन्यदेशीयाश्छात्रा अपि भारतमागमिष्यन्ति। इदानीमपि हरिवर्षेऽमेरिकायां चीने जापाने रूसे च संस्कृतवाङ्मयं तत्रत्येषु विश्वविद्यालयेषु पाठ्यते। अस्मत्प्रतिवेशवर्तिनि काम्बोजे (काबुले) ऽपि संस्कृतस्याध्ययनं प्रारब्धं

तत्रत्यै मुसलमानैरपि। तत्राधुना लैटिन, ग्रीक्, जर्मनीत्यादि भाषावदेव सस्कृतमप्यध्याप्यते। वर्तते नागपुरेऽन्तार्राष्ट्रीयशिक्षा-सस्था डा० रघुवीर महोदयस्य यत्र विदेशेभ्य आगत्य कतिपये छात्रा सस्कृताध्ययन कुर्वन्ति।

महानसादौ धूमासहचरितं वह्निं निरीक्ष्य वह्निधूमयोरविनाभाव-तया साहचर्यं ज्ञात्वा दूरस्थितोऽपि पर्वते धूमं विलोक्यैव 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमिनोति। इत्येतां मनो-

उपसहार

विज्ञानयुक्तिमाश्रित्य वयमेतद् द्रढयामो यद्-स्माक संस्कृतवाङ्मयस्यायतिर्मङ्गलमय्येव, यतो हि यस्या भूतमुज्ज्वलमासीत्, या सुदारुणे यावने शासने लोपि-तापि नानशत्, या चेदानीमपि प्रकाशते नीहारविमुक्तैन्दवी लेखेव, याञ्च स्वगुणैरेव सर्वे प्रशंसन्ति, यस्या आधारो दृढतम, सा कथमधुना स्वतन्त्रे भारते नङ्क्ष्यति। विकसिष्यत्येवेत्येव सुदृढ ब्रूम। आम्, यदि सस्कृतज्ञा स्वकर्तव्यानि सस्कृतभाषासमुन्नतिकराणि नानुपालयिष्यन्ति, यदि वा भारत संग्रामसङ्कटे पतेत् तदाऽस्या प्रगति र्मन्थरा भविष्यति।

हिन्दू-कोड-बिलः (विधेयकः)

विमर्श सारः—१. स्वरूपम्, नारीणां हितम्, देशसमाज-दशायां प्रभाव, दोषबाहुल्यम्। २ परिष्कार, हिन्दूजनताया अप्रसाद।

गत दिवसेषु भारतीयसमाचार-पत्रेषु 'हिन्दूकोडबिल' इत्यधिकृत्य दीर्घदीर्घतरा विवादात्मका प्रकाश्यन्ते स्म तावदुन्ता। को नामैष हिन्दूकोडबिल इति विवक्षायां ब्रूम।

स्वरूपम्

भारतस्य स्वातन्त्र्य लाभात्प्रागेव श्रीडाक्टर-देशमुखमहोदयो हिन्दुजनतायां नारीवर्गस्यानेकै सामाजिकै कष्टै प्रेरितो नारीणां दशा विधानबलने समुद्धतुं बहून् भारतीयान् विधानविचक्षणान् सम्मन्त्र्यैकमतिविस्तृतं प्रबन्धमरचयत् यत्र हिन्दुजनताया प्रचलितान् दुर्व्यवहारान् नाशयितुं विशिष्य च वनितावर्गस्य दयनीयां दशा समुन्नमितुं बहूनुपायान् विधींश्चादर्शयत्। तदानीमयमेव 'हिन्दूकोडबिल' इति नाम्ना प्रसिद्धिमगात्। अथ श्रीरावमहाभागस्याध्यक्षतायामेका समिति सस्थापिताऽभवत्। अस्या पञ्चदश सदस्या न्ययुज्यन्त। एते हि देशमुखमहोदयेन सूत्ररूपेणोपस्थापितान विचारान् मिलित्वा पुनर्व्यमर्शयन्। एतेऽखिलभारते लब्धप्रचारान् हिन्दुसमितीना सदस्यानप्यामन्त्र्य तै. सह हिन्दूनां सामाजिकधार्मिक-दशास्तासां परिष्करणादिकञ्चावलम्ब्य मन्त्रणामकुर्वन्। ततस्ते तान् परिष्कारपूर्णान् विचारान् निबध्य शासनाधिकारिण उपस्थापयामासुः पुनर्विचाराय प्रचाराय च। हिन्दुजनतादशापरिष्कारगर्भा विचारावली

सविस्तृता एषैवाधुना हिन्दूकोडबिल इत्यभिधया ख्याता ।

अस्मिन् हिन्दूकोडबिले हिन्दुधर्मस्य हिन्दुसमाजस्य च प्राय सर्व एव व्यवहारा आचाराश्च विवेचिता । स्मृतीनामेवेदं कलियुगीयमेक प्रतिरूपमिति युज्यते वक्तुम् ।

विषया

अत्र प्राधान्येन 'नार्या जीवन्त भर्तारं विहाय पत्यन्तरगमनम्, विधवाया सम्पत्त्यधिकार, बहुविवाहो नराणाम्, नार्या स्वपितु सम्पत्तावधिकार, दत्तकदायम्, इत्यादय पारिवारिकसामाजिकाश्चान्ये विपया सन्निवेशिता । एतेषा विस्तृत्य विवेचनं नियमनिर्धारणञ्चात्र कृतम् । एवमयं 'बिल.' स्मृतिशास्त्राणा दायभाग-विवाह-प्रकरणोक्तान् नियमान् विशिष्य स्वैरतया परिवर्तयितुमिवोद्यत ।

भारते धर्मस्य समाजस्य च वर्तमाना दशामनुचिन्त्य 'बिले'-ऽस्मिन् निर्दिष्टा केऽपि युक्तिगर्भा सशोधनकरा विचारा गुणपक्षमप्याश्रयन्ते । तथाह्यत्र सन्ति केऽपि गुणास्ते च—

गुणा.

(१) पुरुष एकपत्नीव्रत. स्यात् ।
(२) विधवाया. सम्पत्त्यधिकार ।
(३) दत्तक-सम्बन्धिनो विविधा विषया ।

एवमत्र दृश्यते पुरुषा सत्यामपि जायाया दारान्तरग्रहणं कुर्वन्त उपरतायां पूर्वायां भार्याया पुनर्दाराहरणं रचयन्तो न नाम निगृह्या भवन्ति । ते हि विविधाभि पीडाभिः स्वभार्यां दु खीकुर्वन्ति । किं नैषा स्वैरकारिता तेषाम् ? अनेनैव स्वभर्तॄणां दुर्व्यवहारेण

पतिपरायणा बह्व्यो नार्य आत्महत्या कुर्वते। बह्व्योऽपरा आततायिना हस्तेषु पतन्ति, स्वधर्ममपि जहति। नराणामेष स्वच्छन्दाचारो न नाम निग्रहमर्हति किम् ? इयन्तु जीवत्भर्तृकाणां दशा। अथ मृतभर्तृकाणा दशा ततोऽपि भृश शोचनीया। यस्या पतिरेवैक शरणम्, सा मृते भर्तरि नि सहायावस्था प्राप्नोति। ज्ञातयश्चैता सम्पत्तिमाजिहीर्षव. कदर्थयन्ति मारयन्ति च। इदमनेकधा दृष्टचरम्। कदाचनाऽनपत्या विधवा स्वपितृकुलादन्यस्माद्वा गोत्राद् दत्तक जिघ्रक्षति पर ज्ञातिभिर्नानुमन्यते स्वभर्तृगोत्रादेव दत्तक गृहाणेतिवादिभि। सोऽय तावद् गृध्नूना तेषा कदर्थनापटीयान् निर्बन्धपूर्णो दुर्व्यवहार क्षते क्षारनिपात इव दु खीकरोति वराकीम्।

दोषा — अस्मिन् 'बिले' तावद्दोषा अपि सन्ति बहव। तानिह निर्दिशाम।

आलोचनाचतुरास्त्वामनन्ति यदत्र हिन्दु-सस्कृते. सुरक्षाया नास्ति विचार। अस्य 'बिलस्य' निर्मातार सर्वे एव पाश्चात्य-सभ्यताया दक्षा भारतीय-सस्कृत्यनभिज्ञा। श्री देशमुख महोदया चतुर्थ सन्दर्भे विशिष्य सविरोधमालोचयन्त एव भणन्ति—

'भारतीयस्य जीवनस्य मर्मपूर्णं विचार बलादिव प्रक्षिप्तानां समुन्नतिप्रदतया निर्दिष्टाना विषयाणा प्रचारार्हन्तीं च विनैव शुद्धतमाना भारतीयाचाराणामुत्पाटन न तावत पाण्डित्यम्' इति। अत्र सन्ति मुख्या दोषा इमे—

(क) जाया परित्यागः

नर स्वजाया पत्यन्तर गन्तुमीहमाना त्यक्तु क्षम। अयञ्च

परित्यागस्तदैव भवितुमर्हति यदा—

(१) उभययोरेकतरस्य क्लीवत्व शक्येत ।

(२) उभययोरेकतरस्य च दुर्वृत्तम् ।

(३) पति पत्नी वा स्वधर्मं परित्यजेत् ।

(४) दम्पत्योरेको दु साध्यैरुन्मादादिभि र्गदैर्ग्रस्तो भवेत् ।

इतीदृशी दशा समापतेत् । किञ्च सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षमाणाना प्रेक्षावता नेदमतितिरोहित यदनेन न स्यादिष्ट-साधन, वनितानामपि त्वनिष्ट-साधनमेव । तथा हि बन्धन-निर्मुक्त पुरुष कपटेन छलेन कैतवकौशलेन च स्वभार्यामेव सापराधा प्रमाणीकृत्य जह्यात् । स्वमनोऽभिप्रेता काञ्चनापरा कलत्रत्वेन च स्वीकुर्यात् । विषेणान्येन केनाप्यति-गूढेनोपायेन वा जाया पतिं पतिर्वा पत्नीं व्यापादयेत् । यथा स्वभर्तारं सर्वस्व मन्यमाना भारतीया नारी नरो वा स्वीया कुटुम्बिनी गृहदेवतामिव समादरन्न दृश्यते तदाऽसौ भारतीय-सस्कृत्या· प्राणमयी भावना शनै शनै र्लोप गमिष्यति । पतित्यक्ता नारी हिन्दूसमाजे न स्वाभिजनाद्यनुरूप द्वितीय वर सुखेनैव प्राप्स्यति । तदा चेहापि पाश्चात्यदेशवद्विवाह इत्येषा संज्ञा विधानपत्रेष्वेव स्थान लप्स्यते । दाम्पत्यजीवनस्यात्र प्रेममयी सहानुभूतिमयी च भावना नंक्ष्यति । सत्यामेव शरीरशक्तौ सत्येव वा विभवे पुरुष स्वभार्यामुपचरिष्यति । सत्येव शरीरलावण्ये तारुण्ये वा नारीं पुरुषोऽनुपचरिष्यति । पलक्नीना दुर्बलाना दरिद्राणा रुग्णानां वा दैवमेव शरणं तदा ।

(ख) दुहितृभ्यो दायप्रदानम्—

अनेनापि नारीणा लाभोऽल्पीयान् हानिस्तु महीयसी। तथाहि—

(१) यदि स्वपितृकुलात्सम्पत्तिमाहरिष्यत्यपि नारी, स्वभर्तृ-कुलादपि तया स्वननान्द्रे देय स्यात् सम्पत्ति-भाग पत्तु ।

(२) पतिसदने निवसन्ती नारी दूरे स्थिता स्वपितृसम्पत्तिं प्रबन्धयितु नानायासेन क्षमा। सा चाल्पमूल्येनैव पितृपैतामहिकं दाय विक्रीय न तस्मात् प्रचुर लाभ प्राप्नुयात्। अनेन शनैं शनैं हिन्दुसमाजो रङ्कोऽपि सम्भविष्यति। मुसलिमसमाजस्य दारिद्र्यस्य बलवान् हेतुरयमप्येको यत्ते स्वदुहितृभ्यो दाय ददति। गुर्जर-मुम्बा-पुरी-प्रान्तयो निवसन्तो मोमीन-खोजा-जातीया मुसलमाना मिता-क्षरा-विधानमनुसरन्ति। ते हि समृद्धतमा यवनानाम्, पारम्परी-णमपि तेष्वाढ्यत्व तिष्ठति। अन्ये विरला एव ते मुसलमाना त्रिपुरुषादधिक येष्वाढ्यत्व तिष्ठेत्।

(३) भ्रातृभगिन्यो सहज स्नेहोऽपि विलय यास्यति। तयोर्मिथ कलहो द्वेषोऽभियोगाश्च प्रचलिष्यन्ति।

(४) अथाप्ययमपरोऽपि दोष स्यात्—पितृसम्पत्तिमतीमेव कन्यां वरितु सर्वे कामयेरन्। पितृसम्पत्तिरहिता स्वानुरूपान् वरानपि न लभेरन्। या हि पितुरेकमेवापत्य स्यात् तामभ्रातृमतीम्, अभगिनिकामेव कन्यकां कलत्रत्वेन ग्रहीतु सर्वे विचेष्यन्ति। सोय विवाहमहार्घप्रथा भाराभिभूते हिन्दुसमाजे स्पष्ट गण्डस्योपरि पिडक एव भविष्यति।

हिन्दूकोडबिलस्य समग्रे भारते नरैर्नारीभिश्च विरोध प्रदर्शित । अनेन हिन्दुजनाना समाजे महान् कोलाहल सञ्जात । भारतस्य प्रतिकोणाद्दिल्ल्या शासनाधिकारिणस्तार-पत्रैरन्यैश्च पत्रै प्रार्थिता अशेषैरेव समाज धर्मसभासदस्यै । कतिपयेषु नगरेषु जन-सम्मर्दस्य निर्गमोऽप्यभूत् । अथ चास्य पक्ष समर्थयन्त्योऽतिविरला एव दृश्यन्ते नार्यो नराश्च तादृश । सप्तोत्तर-द्विसहस्रवैक्रमे माघे दिल्ल्या येपु दिवसेषु राज्यसंसदि हिन्दूकोडबिलमधिकृत्य वादो-ऽचलत् तेष्वेव दिवसेपु तत्र राज्यससद्भवनस्य द्वारे विरोधपक्षमा-श्रितानां च समर्थनपक्षेऽवस्थिताना च सघट्टमयो महान् कोला-हलोऽभूत् । विरोधवादिनस्त्वमु हिन्दूकुष्ठ (कोढ) बिलेति संज्ञया व्यवहरन्ति स्म ।

जनताया कोलाहल

सप्तोत्तर-द्विसहस्रवैक्रमवत्सरस्य माघे राज्यससदि महान वादोऽचलदमुमधिकृत्य । तत्र तु श्रीनज़ीरुद्दीन अहमदाभिध एको मुसलमान-सदस्योऽप्यमु हिन्दूना कृते हानिकरमेव प्रत्यपादयत् । अत्र विविधा बुद्धिमन्त सदस्या 'बिले' सार्वजनीनान् परिष्कारान् चिकीर्षव स्वान् स्वान् विचारा-नुपस्थापयाञ्चक्रु । एतेषा विचार-निबन्धनानां सख्याऽपि षष्ट्युत्तर-पञ्चशतमिताऽभवत् । यद्यत्र परिमार्जनं तथा क्रियेत यथा नानेन भारतीया सस्कृतिर्व्याहन्येत तदाऽय सार्वजनीन संपद्यतेऽत्र भारते येन च सर्वोऽपि हिन्दुसमाज समृद्धिं समुन्नतिं च प्राप्स्यतीति दृढ

सार्वजनीनता कथ स्यात् ?

विश्वसन्ति सर्वे सस्कृति-रक्षण-सक्षणा भारतीया नीतिदक्षा विचक्षणा ।

संसारस्य मुख्यानामादोलनानां गतिः

विमर्शसारः—१ जनादोलनाना प्रगति २ विश्वनीतावेतेषा प्रभाव । ३ शान्ति, पुनरुत्थानम्, सघर्ष ।

गतिमान् ससार । जन्तुशास्त्रपण्डितानामस्त्येको 'विकासवाद' इत्याख्य. सिद्धान्त । तत्र जगतो विशिष्य च मानवाना विस्तार

उपक्रम

प्रसारञ्चाधिकृत्य श्री-डार्विनादिभिर्जन्तु शास्त्रकोविदैरनेकानि विज्ञानतुलाया सन्तुलितानि युक्तिप्रतिपादितानि मतानि निर्दिष्टानि यान्यधुना सर्वे पण्डिता स्वीकुर्वते । तत्रैव 'स्थित्यै सघर्ष[1]' इति 'बलवत्तमस्यैव[2] जीवनम्' इति च सिद्धान्तद्वयी ससार-विकासस्य हेतुषु परिगणिता । नरा स्व स्वसमाजं च समुन्नमितु प्रयतन्ते । समुन्नताश्च ते सर्वस्यामेव मेदिन्या स्वप्रभुत्व रचयितु चेष्टन्ते । एषा नैसर्गिक्येव मानवी प्रवृत्ति । तत्र ये बलिष्ठा स्तेऽपरान् तिरस्कृत्य सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । इयमेव चेष्टा विश्वस्मिन्नपि जगति कोलाहलान्, युद्धानि, तानि तानि च जनादोलनानि जनयति ।

---

1 Struggle foi Existence 2. Survival of the fittest

वर्तमानयुगे त्वस्याश्चेष्टाया. पराकाष्ठा दृश्यते। अनेकानि जनादोलनानि प्रचलितानि। कानिचन विलीनानि। कान्यपि चलन्ति। इहास्माक प्रकृतोऽयमेव विषय। एनमधिकृत्य किञ्चिदत्र समस्य मीमासयाम ।

शर्मण्य-जातिं सघट्टयितु दृढीकर्तुं ञ्चेदमादोलनमुद्बभूव। अस्य पक्षस्थानामय विचारोऽभवत् यद् ये हि शर्मण्य-भाषा भाषन्ते जना', यत्र च शर्मण्य-जना आधिक्येन निवसन्ति ते सर्वेऽपि देशा शर्मण्यराज्यानधिकृता अपि शर्मण्यराज्यान्तर्गता एव विधेया'। एव तदा बैल्जियम, हालैण्ड, स्विटजरलैण्ड, लक्समबर्ग, अल्सेसलारीन इत्येते देशा शर्मण्यराज्यप्रभुत्वमनाश्रिता अभूवन्। परमेतेषु शर्मण्यभाषाऽभवत्। शर्मण्यसस्कृतिरपि प्रचचार। ते हि देशानमून् शर्मण्यराज्यायत्तान् कर्तुमादोलनमिदमकुर्वन्। अस्य नायक श्रीहिटलरमहोदयो बभूव। पर द्वितीय विश्वयुद्धे तस्य पराजयेन सार्धमदोऽप्यादोलन नामशेषमेवावर्तत।

पैन-जर्मनादोलनम्

हरिवर्षीयाणाममेरिकायां वाणिज्यादि प्रभावं समेधमानं निरीक्ष्यामेरिकाया नायका संघममुमघटयन्। सम्पूर्णस्यामेरिकाराष्ट्रस्य राज्यानि घटयित्वा तेषु वाणिज्यव्यवसायादिवृत्तीनां महत्त्वं प्रचारणीयम्, ऐक्य-'भावना वर्धनीया, हरिवर्षीयाणां च तत्र वर्धमान: प्रभावो मन्दतां नेय इत्ययमेवाभूत् तावदस्य संघस्योद्देश्य ।

पैन-अमरीकन-संघ

"आरब्यजातिरेका सघटिता सघमयी च जातिर्भवेत्, सा च विस्तारमागच्छेत्। अरबदेशोऽपि विस्तरेत्', अयमस्यादोलनस्योद्देश्य.। अस्य नायकास्त्वेव भणन्ति—मोर-

पैन-अरब-आदोलनम्

क्को देशाद् इराकस्य कच्छ यावदेकं दुर्भेद्यमारब्य-साम्राज्य स्थापनीयम्। मिश्रदेश. पाकिस्तानप्रदेशोऽप्यस्य सक्रिय साहाय्य कुरुत। अस्य केन्द्र 'सीरिया' वर्तते। प्रधाननायक श्री साउदीमहोदय।

तुरुष्कदेशस्य शासको धर्माचार्यश्च श्री अब्दुलहमीद् महाभागोऽस्य प्रधान सञ्चालक। जातिवशवर्णादिकृतान् भेदानुपेक्ष्य समेषामेव मुसलमानाना सस्कृतिं धर्मञ्चा-

पैन-इस्लाममतम्

वलम्ब्यैक एव सघो भवेत्। येन मुसलमानानामेक बृहद्राष्ट्र निर्मीयेत। अस्यादोलनस्य साहाय्येन स स्वप्रभाव वर्धयितुमैच्छत्। अब्दुलहमीदस्य मृत्योरनन्तर मन्दगतित्व प्रापदद् आदोलनम्। पर तथाप्येतेन प्रेरिता सर्वे मुसलमाना. स्वाधीनतायै चेष्टयितु प्रारभन्त। काले काले चानेके मुसलमान-नायका आदोलनमिद प्राचारयन्। पुपुषुश्च तैस्तै' प्रयत्नै। पैन-अरब-आदोलनादस्योद्देश्यो विस्तृतो वर्तते।

अयमित पञ्चविंशतिवर्षेभ्य पूर्वं सस्थापितोऽभवत् सघ। अस्य प्रधानकार्यालयो जिनेवानगरेऽस्ति। अस्मिन् द्वौ राज्याना प्रत्येकस्य देशस्य, एको बृहद्यन्त्रालय-स्वामिनामेकश्च

अन्ताराष्ट्रिय श्रमिका-

श्रमिकाणामिति मिलित्वा चत्वार सद-

दोलनम्

स्या प्रतिराष्ट्रस्य भवन्ति। प्रतिवर्षमस्य मघस्य जिनेवानगरे भवति परिषत्-सम्मिलनम्। श्रमिकाणा शिक्षाऽर्थ-स्वास्थ्य-निवास-कार्यकालविभागादीना विमर्शोऽत्र भवति। यद्यपि शासनसञ्चालकानामस्मिन् नास्ति तादृशी निष्ठा तथापि राष्ट्रसंघेऽद्यावधि सप्ततिमिता सन्धयो नवशतमिताश्च प्रस्तावा अस्मिन्नादोलने प्रतिष्ठा लेभिरे। श्रमजीविनां मानस्यायनेन रक्षा विधीयते।

फासिस्टादोलनम्

ख्रिस्तीये नेत्रनयननन्दशशाके (१६२२) यदा मुसोलिनी महोदय इटल्या अधिनायकपदम् अलञ्चकार तदा स स्वानुगतसघ'फासिस्ट' इतिनाम्ना व्यपदिदेश। 'राष्ट्रस्यैक एव नेता युज्यते। तमाश्रित्यैव राष्ट्रस्योन्नति। शासनसञ्चालनमपि तेनैव। इत्येष सिद्धान्तोऽस्यादोलनस्य। "साम्राज्यवाद-पक्षस्थमिद जनतन्त्र-विरुद्धञ्च। मुसोलिनीमहोदयस्य निधनेन सहैवेदमपि विलीनम्।

अन्ताराष्ट्रिय[1]-समाजवाद

शतवर्षाणि समाजवादसंघस्यास्य व्यतीतानि। अस्य ध्येयस्तु श्रमिकाणाम् आढ्यशोषणान्मोक्ष इति विद्यते। शतवर्षाऽभ्यन्तरे चतुर्वारं मघस्यास्य विघटन प्रतिघटनञ्चाभवत्।

(१) ख्रिस्तीये वह्निवेदवसुशशांके (१८४३) वर्षे रूसदेशे संसारस्य सर्वान् श्रमिकान् संघटय्य तान् धनेश्वराणा पीडाया मोचयितुं

---

१ कम्यूनिस्ट इण्टरनेशनल।

श्री कार्लमार्क्स-श्री फ्रेडरिकएंगल्समहोदयौ सघममु प्रतिष्ठापयामासतु । अनतिकालेनैव विघटितोऽभवत् सघोऽसौ ।

(२) ख्रिस्तीये शशिवसु वसु चन्द्रे (१८८१) वर्षे फ्रांसदेशस्य राज्योपप्लवस्य शताब्दोत्सवोऽभूत्। तदानी सघस्यास्य पुनरपि सघटनमभवत् । ततो द्वात्रिंशद्वत्सरान् प्राचलत् । अथ यदा प्रथमविश्वयुद्धावसरे 'ससारस्य श्रमिकाणा युद्धविषयिणी कीदृशी नीति स्यात् ?' इति विषये मतभेदोऽभवत् तदा सघोऽसौ पुनर्भग्न ।

(३) एकोनविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशतवत्सरे (१६१६) ख्रिस्तीये रूसे राज्योपप्लवो महानभूत् । तदा तत्रत्यै कार्लमार्क्स महोदयस्य लेनिनमहोदयस्य चोदारान् सिद्धान्तान् प्रचारयितुमसौ सघ प्रतिघटित । तदानी 'कोमिटरन्' इति सक्षिप्त नाम चास्य कृतम् । पर द्वितीयमहायुद्धे पुनरपि विघटितोऽयम् सघ ।

(४) रूसदेशस्यैको नायक श्री ट्राटस्की महोदयोऽमु पुनरघटयत् । तदानी फासिस्टवादस्य तात्कालिकरूसशासनस्य च विरोधायास्य प्रतिष्ठापनाभवत् । पर ट्राटस्कीमहाभागो मृत । अयमपि सघ शैथिल्यमाप ।

भारतस्य समाजवादादोलनम्

अथ सघो भारते वर्तमान शासनेन न सन्तुष्ट । देशस्य दारिद्र्य दूरीकर्तु पतितान् दीनानन्त्यवर्गान् जनानुद्धर्तुमस्य प्रयास । विश्वजनीनान् भावान् प्रचारयितु चेष्टतेऽसौ सघ । राष्ट्रस्योन्नति समाजस्योन्नतिमपेक्षते । अत पूर्वं स्वीय' समाज एव प्रबोध्योत्थापनीयस्तदा राष्ट्रकल्याण सम्बो

भवीति । अनेन समाजवादान्दोलनेन स्वकार्यप्रणाल्येवं तावन्निर्धारिता—

(१) दरिद्रता—प्रतिशतं नवतिजना भारते दरिद्रा । अत्र प्रतिमासमायस्य सामूहिककलनया ज्ञायते यदेको विंशतिरूप्यकाणि लभतेऽपरो लक्षाधिकान्यपि । स एष महान् भेद । एकस्मिन्नेव राष्ट्रे निवसता केमर्थिकोऽय गरीयान् विशेष ? अयमुत्पाटनीय । राज्यभुजा निधयो निर्धनेभ्यो वितरणीया ।

(२) भूविभागः—य एव कृषिं कर्षति, बीज वपति, सस्य पालयति, लुनाति च स एव भूमेरीश्वर नान्यस्तत्रान्येषा न स्याद्गणीयानपि हस्तक्षेप । निश्चितैव कर्षितु शक्या भू स्याद् ढालिकानामपि, नाधिका ।

(३) भूस्वामितालोपः—न कोऽपि भूस्वामी स्यात् । ये हीदानीं महाभूस्वामिनस्तेभ्यो भूमिरपहृत्य सविभजनीया । न च तेभ्यस्तस्या. प्रविमूल्य देयम् । ये तु लघुभूस्वामिनस्तेभ्योऽपि कृषिकर्महितमनुचिन्त्यैव देयम् ।

(४) ग्रामनिर्माणम्—भारतगणराज्ये सार्धपञ्चलक्षमिता ग्रामा. । तेषामार्थिकी सामाजिकी दशाऽतिकृपणा दयनीया च । नगराणा हिताय ग्रामा शोष्यन्ते । अतो ग्रामेभ्यो जना नगरमभियान्ति । तत्रैव च वसन्ति । अय क्रमो न श्रेयस्कर । ग्रामाणा पर्यवस्थापन समुन्नयनञ्चापेक्ष्येत । ग्रामान्नगरे समाश्रितास्तत्रैव प्रतिनिवासनीया. ।

(५) **उद्योग प्रोत्साहनम्**—धनाभावेनोद्योगो न लभते प्रोत्साहनम्। एतच्च राज्येनैव शकयते कर्तुम्।

(६) **शिल्प शिक्षा**—धनस्योद्योगयन्त्राणामस्तु नाम न्यूनता पर श्रमजीविनामत्र महीयसी सख्या। यदि श्रमजीविन शिल्प-शिक्षासु दक्षा भवेयुस्तदाऽपि भवेदुद्योग-व्यवसायाना समुन्नति ।

(७) **धनम्**—राज्यशासन परराष्ट्रेभ्यो धनमृणरूपेण गृहीत्वा भारतस्योद्योग शालाना शिल्पशिक्षालयाना निर्माणाय अन्येषाञ्चैव-विधानां निर्धनता-नाशकराणाम् उपायानामवलम्बनाय तत् प्रयोज्यम्।

(८) **व्यापारः**—राज्यादेशपत्राणा प्रचारेण साधारणा वणिजो वाणिज्येन जीवितु न समर्था । पक्षपातोप्यत्र बलीयान् दृश्यते। विदेशै सह वाणिज्यव्यवहारेषु राज्यशासनस्य पूर्णं नियन्त्रण स्यात्।

९) **महर्घता**—अन्नानामत्युत्पादनेन राज्यवेतनानाञ्च नियमनेन द्रव्याणां मूल्यानि नूनमल्पीभविष्यन्ति।

(१०) **तस्कर विक्रयः**—अस्योन्मूलनाय प्रबल प्रयत्न समाश्रेय । आयकरनिरीक्षिका समितिरत्र न साफल्य लेभे। अन्य कोपि विधिरनुष्ठेय ।

(११) **आजीविकाभावः**—निर्दिष्टकार्यमरण्याचरणेनैव जीविकाप्रश्नोऽपि स्वय व्यपेष्यति।

(१२) **पुनर्वासः**—शरणार्थिनां पुनर्वासो द्रुततर प्रचुरेणार्थेन विधेय ।

(१३) आचार भ्रंशः—अयमसुरसमूह इव प्रत्यह वर्धते। अस्य नाशायाऽपि प्रयतनीयम्।

(१४) शासनप्रणाली—वर्तमाना शासनप्रणाली बृटिश-शासन-परिपाटीमेवोपजीवति। अस्यामपि परिवर्तनमपेक्ष्यते।

(१५) केन्द्रशासनान्मुक्तिः—प्रान्तशासन न केन्द्रशासन सम्बद्ध स्यात्।

(१६) शिक्षा—प्रारम्भशिक्षाऽनिवार्या नि शुल्का च भवेत्। मध्यमशिक्षा शिल्पमयी। उच्चशिक्षा केवलमनुसन्धान प्रवणानामेव स्यात्।

(१७) जनसंख्या—रक्तबीजविन्दुवत्समेधमाना जनसख्या सन्ततिनिरोधादिभिरुपायैर्नियमनीया।

(१८) विधानम्—भारतगणराज्ये घोषित जनतन्त्रशासनं प्रक्रियारूपेण वर्तनीयम्। विनाभियोग कारावासो मा भूत् कस्यापि।

एवमेतेऽष्टादशोपाया भारतस्योन्नत कर्तुं समर्था।

अस्य समाजवादसंघस्य कार्याणि न्यूनानि क्रियात्मकानि बहूनि चालोचनात्मकान्येव भवन्ति।

कोऽपि भवेदध्येय परीक्षायाम्। ज्यौतिषायुर्वेदयो पृथगेव स्वतन्त्रा विद्यालया स्यु । अमी च विषया —

प्रथमे भागे— व्याकरण काव्यालकार वेदस्मृति मीमासा न्यायवैशेषिकवेदान्त सांख्ययोग शैवदर्शन गणितादय ।

द्वितीये भागे— एते विषया आवश्यका स्यु —

प्रबन्ध , समाजनागरिक-शास्त्राणि, ग्रन्थ-सम्पादनकला ।

(३) विषय प्रवेशः—

पाठ्यक्रमे निर्दिष्टाना विपयाणा मध्ये प्राचीनार्वाचीनोभयरूपा ग्रन्था निर्धार्या , येन प्राचीनानामर्वाचीनानाञ्चोभयविधानासम्मिश्रणेन वर्तमाना प्राचीनाञ्च विचारधारा समवगच्छेयुर्विद्यार्थिन ।

(४) **अध्यापन प्रणाली**—विद्यार्थिनस्तथोपाध्यायश्च पाठयेयुर्येन ते रटनमवहेल्य मननमेव बहुमन्येरन्। विपयावबोधश्च तेषां पाण्डित्यापादनायालम्। रटनेन तु मस्तिष्कशक्ति व्यर्थं व्ययीभवति। आवश्यक एव ग्रन्थभागो रसनाग्रीकर्तुमुचित । व्याकरणस्य पाठन विशिष्य परिवर्तनमर्हति । अत्र नवीनशैल्या पाणिनीय-व्याकरण-सूत्राण्याश्रित्य पुस्तकानि रचितव्यानि येन लघुकक्षासु विद्यार्थिना व्याकरणाध्ययन-सौकर्य स्यात्। अस्माभि स्वप्रियानन्तेवसतोऽध्यापयद्भिः 'तेषा कस्य कियती मेधा ?' इति सम्यगवगत्यैवाध्यापनीयास्ते। पाण्डित्यप्रकाशनन्तु न तत्रापेक्ष्यते। स्वप्रमाद-गोपनमपि न न्याय्य । बटवो व्याकरणे सुकरेणैव केनाप्युपायेन दक्षा विधेया । दर्शनशास्त्रेषु तेषा प्रवृत्ति समेधनीया। काव्यशास्त्राणा माधुरी तै निपुणमास्वादनीया । वाक्पाटव तेषा समुन्नेयम्।

गीर्वाणवाण्यैव तै सह सनियमनिर्धारण सर्वोऽपि व्यवहारकलापो विधेय । तेषां सद्वृत्त रक्षणाय प्रयतनीयम् । वर्तमान-विज्ञानादि-विषयाणां ज्ञान स्वय समाश्रेयम् । तेऽपि तेषा ज्ञाने निपुणा विधेया ।

(५) नवीन साहित्यम्—नवीनान् विषयानवलम्ब्य ग्रन्था रचनीयास्तेषां मौलिका केऽपि केचनानुवादरूपा स्यु । एतेन सस्कृत साहित्यस्य समुपचितोऽपि कोष एविष्यतेतराम् । छात्राणा पाठ्य-विषयेष्वेतादृशा ग्रन्था सन्निवेश्या । यवनकालेऽपि सस्कृते यवन-भाषाया अनूदिता ग्रन्था अरन्यन्त परमधुना विज्ञानादिविषयेषु पाश्चात्यभाषासु रचिता सख्यातीता ग्रन्था सन्ति, यथा हिन्दी भाषाया तेषामनुवाद क्रियते तथा सस्कृतगिराऽपि तेऽनुवादार्हा । तथाविधाश्च ते ग्रन्था अध्यापनीया, छात्राणा परीक्षासु च निर्धार-णीया: । इद सस्कृतसाहित्य समुन्नत्यै नितान्तमावश्यकम् ।

(६) व्याकरण-परिष्कार:—इदं तावन्निर्णीक्रमत यत्सस्कृत-वाङ्मये व्याकरणज्ञान प्रधानपदमध्यास्ते । व्याकरणज्ञानेन विना न कस्यापि गतिरस्मिन् । व्याकरणस्याध्ययनमेव प्रायोऽत्र दुष्करमिवा-नुभूयते प्राय. सर्वै । अतस्तत्परिष्कारायापि समुपासनीय कोप्युपाय. । अस्माकं मते तु प्रवेशिकाया आचार्यं यावदत्र विभागा. कार्या अध्यापनसौकर्याय । प्रवेशिकायान्तु कलापकातन्त्रव्याकरणा-ध्यापनपरिपाट्यपि वर स्यात् । मध्यमपरीक्षाया सन्नन्तयङ्लुगन्त तद्धितकृदन्तस्वरवैदिकी प्रक्रियावर्जा पाणिनीयाष्टाध्यायी पाठनीया । तत्र सूत्राणां सोदाहरणानामेव केवलं पाठोऽभिप्रेत. स्यात् । सरल-संस्कृतभाषाया सूत्राणा व्याख्यानञ्च स्यात् । शास्त्रिपरीक्षायां

सन्नन्तयङ्लुगन्त - तद्धित - कृदन्त - स्वरवैदिकी - प्रक्रियात्मकस्यैव व्याकरणस्याध्यापनमभीष्ट स्यात्। आचार्यपरीक्षायां वृत्तिसहिताष्टाध्यायी महाभाष्यपरिभाषेन्दुशेखरादीनां व्याकरणग्रन्थानां सविवाद सालोचनञ्चाध्यापन ज्यायो भवेत्। एतेन व्याकरणस्य गम्भीरपाण्डित्य कामयमानाना कृते द्वारं नापावृतं स्यात्। सस्कृतभाषायामन्यविषयेषु प्रविविक्षूणामपि गतिरप्रतिरुद्धा स्यात्।

उपसंहार

एष तावद् यथामति विचारोऽत्र कृत । भारते विद्वद्वराणां विशेषशेमुषीकाणां परिषद आयोजनीया प्रतिप्रान्तम्। एतासु विषयोऽय विवेचनीय पण्डितपुङ्गवै। यद्युपरिनिर्दिष्ट-प्रकारैरन्यैर्वा एवंविधैरुपायै सस्कृतस्य पठन पाठनञ्च विधास्यते तदा सस्कृतविद्यार्थिनां महदुपकृत स्याद्, अस्य चामरस्यामरभारतीसाहित्यस्य निधिरपि भृशमुपचय यायात्।

संकेतः—"सस्कृतसाहित्यस्याभ्युन्नतेरुपाया" इति विप्रयमवलम्ब्य प्रबन्धरचनायामय प्रबन्ध साहाय्यमाचरिष्यति।

संस्कृत भाषाया महत्त्वं[1]

प्रान्तभाषाणां जननी—

भारतराष्ट्रस्य भाषा गीर्वाण्येवासीत् आश्मपिकालात्। इष्ट चेत्, भवद्भि बहूना भाषाणा अध्ययन कर्त्तव्यम। पर सस्कृतभाषा नैव विस्मर्तु योग्या। सर्वासु भारतीयासु भाषासु प्रतिशतक षष्टि-शब्दा. सस्कृतभाषाया एव सन्ति। अत कस्या अपि भारतप्रान्त-भाषाया अध्ययने प्रतिशतक ६० पर्यन्तं सस्कृतशब्दानामेव अध्ययन जायते। एषा देवभाषा सर्वासां प्रान्तभाषाणा साक्षाज्जननी एवास्ति। संस्कृतस्यैव जीवनरस सर्वासु प्रान्तीयभाषासु सदा सचरति। अत कस्यामपि प्रान्तभाषायां यदि भवद्भि काचित् प्रौढा वाङ्मयकृति निर्मातव्या भवेत् सस्कृतभाषा विना सा निर्मातुम् अशक्या एव।

विशालः शब्दकोषः—

अस्या गीर्वाणभाषाया शब्दकोशो ऽतीव विस्तृतो वर्तते। एवं विशाल शब्दराशि कस्यामपि अन्यस्या भाषायां नास्त्येव। पश्यत—अत्र पृथिव्या नामधेयानि २५, रात्रिनामानि २७, उषाया २०, मेघस्य ३५, वाच १२०, नद्या ३७, अपत्यस्य ३२, संग्रामस्य ५०, गृहस्य २५ नामानि सन्ति। यद्यपि आंग्ला भाषा महती समृद्धा वर्तते,

---

१ भारतीय विद्या भवनस्य भवनीय—अष्टम—उपाधिवितरणमहोत्सवप्रसगे कृतात् पण्डितप्रवराणां श्रीपाद दामोदर सातवलेकरमहाशयानां दीक्षान्तभाषणादुद्धृत

तथापि तत्रापि एवंविधा शब्दाना सख्या नैवास्ति। तथा संस्कृत-भाषायाम् एषा प्रतिशब्दसख्या वर्धयितुमपि शक्या। अत कस्यामपि अन्यस्यां भाषाया एवंविधं बृहच्छब्दभाण्डागार नैव दृश्यते।

अधिका शास्त्रीया दृष्टिः—

यस्यां भाषायां एकैकस्य पदार्थस्य अनेके पर्यायशब्दा सन्ति, तस्या भाषायां तस्य पदार्थस्य विशेष एव विचार कृत तद्भाषा-भाषिभिरिति निश्चितमेव भवति। अन्यथा एवंविधो विशाल शब्द-समूह एकस्यैव पदार्थस्य कृते किमर्थं भविष्यति ? अधिको विचार, अधिक मनन, अधिका शास्त्रीया दृष्टि, अधिक वैज्ञानिक ज्ञानं, अधिक संशोधन, अधिक उपयोग यदि तस्य नाभविष्यत्, तर्हि वाचकम् एतादृक् शब्दभाण्डार किमर्थं समुद्भूतम् ? एतेन एतत् सिद्ध भवति, यद् यस्या आर्यजाते एषा संस्कृता भाषा अस्ति, सा आर्य-जाति संस्कारिता, सभ्यता, शास्त्रीयता, वैज्ञानिकता, आदिषु अत्यन्तम् उन्नता आसीत्। अद्य यो विशाल शब्दसमूह संस्कृत-भाषाया दृश्यते, स आर्यजात्या तस्य तस्य पदार्थस्य उपरि विशेष एव विचार कृत इति दर्शयति। संस्कृतभाषाया एव एतद्वैशिष्ट्यम् अस्ति।

उदाहरणम्—

उदाहरणार्थम् 'आमलकी' पद द्रष्टव्यम्। अस्या नामानि "तिष्य-फला, आमलकी, अमृता, वयस्था, कायस्था" आदीनि सन्ति। एतेषामेष आशय—'एषा आमलकी दीर्घमायु ददाति, मृत्यु दूरीकरोति शरीरस्य स्वास्थ्य सवर्धयति।' एवमेव 'हरीतकी'। अस्या

नामानि ३५ सन्ति। एषु नामसु कतिपयानि अत्र द्रष्टु योग्यानि। तानि एतानि—'अभया, श्रेयसी, शिवा, सुधा, कायस्था, बल्या, पाचनी, जीवनिका, जीवनी, प्राणदा।" एभ्यो नामभ्यो ज्ञातुं शक्यते, यदेषा शरीरम् अभयरहित करोति, रोगभय दूरत त्यजति, पाचनशक्तिं सवर्धयति, दीर्घमायु करोति, प्राणस्य बल च वर्धयति। कस्याम् अन्यस्या भाषायाम् एवविध ज्ञानवर्धकशब्दानां भाण्डार वर्तते? यथा संस्कृते नामभिरेव सर्वं ज्ञान दातु शक्यते, कस्यामन्यस्या भाषायाम् एव नामभिरेव ज्ञान दातुं शक्यते? अतो वय कथयाम संस्कृतभाषा एव शास्त्रीया वैज्ञानिकी भाषा वर्तते, अतश्च अस्यामेव भाषायाम् एतादृश शास्त्रीय शब्दसग्रहो भवितु शक्य।

मानवजातेरितिहासो विद्यतेऽत्र—

सस्कृतभाषाया मनुष्यनामानि ३० वर्तन्ते। एषा सख्या वर्धयितुमपि शक्या। एभ्यो नामभ्य पञ्चषाण्येव नामानि मननार्थं गृहीत्वा पश्यामः, कियान् मानवजातेरितिहासोऽत्र दृश्यत इति। प्रथमं मनुष्यवाचको 'जन' शब्दो मानवस्य केवलां प्रजननशक्तिं दर्शयति। स्वसमानं द्विपादं प्राणिन समुत्पादयितुमेष समर्थोऽस्ति। मानवस्य आत्यन्तिकी प्राथमिकी अवस्था एतेन पदेन प्रदर्श्यते।

अस्मात् जनाद् उच्चतरावस्थायां स्थितस्य मानवस्य प्रदर्शनं 'लोक.' इति नाम करोति। लोकृदर्शने इत्यस्माद्धातोरय शब्दो निष्पन्न.। यः लोकते पश्यति स लोक'। य' केवलं प्रजननमेव कर्तुं शक्नोति, तस्माद् एष उच्चतरः। केवलप्रजननाद् दर्शनं वरम्

लोकादपि उच्चतरा श्रेणी मनुष्येति पदेन प्रदर्श्यते। 'मननान्मनुष्य'। यो मनन कर्तुं समर्थ स मनुष्योऽस्ति। एष मननशक्तिसत्त्वात् 'जनात् लोकाच्च' उच्चतरो वर्तते। अस्मात् अपि ऊर्ध्वस्थित 'पुरुष' 'य पुरि वसति,' य नगर्यां निवसति स पुरुष। एप मानव पुरुषावस्थानां नागरिकत्वस्य अधिकारी संजात। एभ्यो नागरिकेभ्योऽपि उच्चतर 'नर' वर्तते। य नरति, नयति, सचालयति वा पञ्चजनान्, यस्तेषा नेतृत्व करोति, अन्यान् अनुगमयति, तान् सन्मार्गेण नयति, आदर्शावस्था प्रापयति च। एष नर इति कथ्यते, स तदर्थं प्रशस्यते च।

वैज्ञानिकत्व, वर्गीकरणमपि

एवरूपेण एभिर्नामभि मानवानाम् उन्नतिक्रमस्य इतिहास प्रदर्शित। अयुतसख्याकाणा सम्वत्सराणां मानवानाम् इतिहासोऽत्र सगृहीत इव दृश्यते। सस्कृतभाषाया पदेषु यथा एव मानवानाम् इतिहासो दृश्यते, तथा च शास्त्रीयता, वैज्ञानिकत्व, वर्गीकरण वा दृश्यते, तथा न कस्यामपि अन्यस्या भाषायाम् अनुभूयते। एवविधा शास्त्रीयज्ञानपूर्णा विपुला प्रतिशब्दा कस्यामन्यस्या भाषाया वर्तन्ते? अत या भाषा इदानीं जगति वर्तन्ते, ताभ्यो भाषाभ्य एषा सस्कृतभाषैव पूर्णा भाषा अस्तीति वक्तुमुचितम्। सस्कृतभाषाया नामसु शास्त्रीयत्व, वैज्ञानिकत्वं, वर्गीकरण, गुणधर्माणा व्याख्याद्यनेकेषा शास्त्रीयतत्वाना संख्यावृद्धिरपि भवितु शक्या।

अस्याः शब्देषु अपूर्वा रहस्यमयी शक्तिः

यद्येते स्नातका एवंरीत्या सस्कृतभाषाया विद्यमाना सुगूढा

शास्त्रीयता ज्ञास्यन्ति, तर्हि तेषां पुरस्ताद् एकम् अतिमहत्कार्यक्षेत्र संशोधनाय उपस्थास्यति । एतेन एष लाभोऽपि भवितु शक्य —

न कर्म लिप्यते 'नरे' । वा य ४०।२

ये के चात्महनो 'जना' । वा य ४०।३

इत्यादिषु वैदिकोक्तिषु, तथा 'नर करणी करे तो नरका नारायण होजाय' इत्यादिषु लौकिकोक्तिषु च 'नर, जन' इति पदानि सन्ति, तेषा सत्यो गूढोऽर्थ अनेनैव मननेन ज्ञातु शक्यते । यदा एषा पदानाम् एष रहस्यमयो गूढो भाव सम्यक्तया ज्ञातो भवति, यदा अभूतपूर्व एव आनन्दो मनसि उत्पद्यते । मानवाना कस्मिन् स्तरे वर्तमान नर कर्मलेपाद्विमुच्यते ? कश्चन मानव आत्महा जन भवति, इति सर्वं सुगूढ ज्ञानम् अनेनैव मननेन ज्ञातु शक्यते ।

'जन-लोक-मनुष्या' नैव नारायणा भवितुमर्हा, प्रत्युत 'नर' एव नारायणो भवितुमर्हति । वेदादीना वचनेषु विद्यमानो रहस्य-मयोऽर्थ एवकृतया चिन्तनिकया एव ज्ञातु शक्य । सस्कृतभाषाया शब्देषु एव एषा शक्ति विद्यते ।

संस्कृत विद्याया उन्नतेः प्रसारस्य चोपायाः

परिष्कृता निर्दोषा च भाषा सस्कृतमुच्यते। "सस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभि-।" सस्कृते परिष्करण नैर्दोष्यं च कथ जातम् ? इत्येप प्रश्नो रुचिकरस्तदर्थं निरुक्त-व्याकरणादीनामध्ययन चानिवार्यम्। शब्दार्थयो क सबन्धो, ध्वनिभावयोश्च कि सामञ्जस्य, शब्द-निर्माणे वस्तूना बाह्याभ्यन्तर-गुणाना समावेशश्च कथ स्याद्—इति सर्वमेतत् सस्कृतस्य गहनाध्ययनेनैव ज्ञातु शक्यते।

पुरा किल पाश्चात्यै सस्कृतज्ञै सस्कृत सर्वेषा हिन्द्-यूरोपीय-भाषाणा जननीति निर्धारितम्। कालानन्तर भाषाणा तुलनात्मकाध्ययनेन भाषाविज्ञानिभिर् 'न सस्कृतमासां भाषाणां जननी, अपितु ज्येष्ठा भगिनीति प्रस्तुतम्। सस्कृतस्य चान्य-हिन्द्-यूरोपीय-भाषाणा च काचिद् अनवशिष्ट-चिह्ना जरठा जननी चिराल्लोप गतेति' मत च कल्पितम्। मतमिद न केषांचिद् भारतविदुषामभिमतम्। तैस्तु मतस्यास्य निरसने भाषा-विज्ञान-गर्भै प्रबलै प्रमाणै प्रयतितव्यम्।

सस्कृत नामोत्तरापथ-भाषोपभाषाणां जननीति तु निर्विवादं सत्य, परमनेन दक्षिणापथभाषासु, कासुचिद् विदेशीय-भाषास्वपि कृत पर्याप्त प्रसार इत्यत्रापि न सदेह। तेलुगु-मलयालम-कन्नडी-प्रभृतीनां दाक्षिणात्यभाषाणां संस्कृतमेवाधारभूतम्। इण्डोनेशीय-भाषायां संस्कृतशब्दाना परिभाषाणां च चत्वारिंशत्-प्रतिशत समावेश। मलाया-स्याम-यव-बालि-प्रभृति-द्वीपोपद्वीपानां भाषास्वपि

संस्कृत-संस्कृतोद्भव-शब्दानां प्राचुर्यमिति विदुषां नागोचरम्। पुरा प्रचलिता संस्कृत-लेखोपकरणी ब्राह्मी-लिपिर् लोके भूयिष्ठानामद्यतनीना लिपीना जन्मदात्री।

संस्कृत विश्वस्याऽखिल-भाषाणां प्राचीनतमम्। इदं भारतीय-धर्मस्य संस्कृतेश्च मधुस्यन्दि वच.। संस्कृत-वाङ्मयमपि सर्वेषां वाङ्मयाना प्राचीनतमं भूयिष्ठं च। भारत संस्कृति-साहित्यं च तीव विशाल सम्पन्न च। वैविध्य-पूर्णं मौलिक च। यथा हि—

१ साक्षात्कृत-धर्मभिर् वैदिकर्षिभिरेव ब्रह्माण्डे मर्त्येषु चानुवर्तमान 'ऋतस्य' पन्था प्रथम दृष्ट।

२. सर्वत प्रथममत्रत्यैर् ऋषिभिरेव सुखदु ख-रागद्वेषादि-द्वन्द्वानां मौलिकमैक्यमनुभूतम्।

३ अत्रत्यैर् योगिभिरेव 'योग-समाधिविद्या' शास्त्ररूपेणोपनिबद्धा, पिण्डब्रह्माण्डस्यैक्यं चानुभूतम्।

४ निरुक्त, व्याकरणं, शिक्षाऽलंकार-शास्त्राद्या वाङ्मयस्याधारभूता सर्वा विद्या संस्कृत एवोपलभ्यन्ते।

५ वेदानामुद्गातृभिरेव सर्वत प्राक् सामगान स्वर-लिपि-रूपेणोपनिबद्धम्।

६ गण-तन्त्र बीजभूतस्य राज-हीन-धर्मराज्यस्य, सर्वस्व दक्षिणा-विश्वजिद्-यागस्य, अहिंसा-व्रतादीनामनेकेषां मौलिक-भावाना च जननी संस्कृत-संस्कृतिरेव।

७. भारतीयेषु जैन - दर्शनेष्वेवानीश्वरवादस्या-ध्यात्मिकवादस्य (अर्थान् नास्तिकास्तिक-वादयो.) सम्यक् सामञ्जस्यं प्रतिपादितम्।

८ आख्यानाऽऽख्यायिका - पशुपक्षिकथा - कथान्तर्गतकथानां मूलस्रोत संस्कृतमेव ।

६ संस्कृत-संस्कृतेरेवायं विशेषो यदनयाऽनु-प्राणिता भारतीया विदेशेषु सांस्कृतिकमेव विजय चक्रुर्नतु रुधिर-स्राविभिर्घोर-युद्धै पर-दमन-लुण्ठनात्मक राजनीतिक विजयम् ।

१० संस्कृत-वाङ्मयस्य वैचित्र्य वैविध्य च ससारस्य प्राचीन वाङ्मयान्तरेषु क्वापि नोपलभ्यते । धर्मशास्त्राणि, नीति-शास्त्राण्यर्थ शास्त्राणि, कामशास्त्राणि, स्मृतयो, दर्शनानि शिक्षाकल्प-निरुक्तादि षडगम्, आयुर्वेदो, धनुर्वेदस्तन्त्राणि, सगीत-वास्तु-हस्त्यश्व-विद्या, पाथ पाक - वणिक्-शास्त्राणि, चतु षष्टि-कला —इत्यादीना ज्ञान-विज्ञान-पराणा विद्याना कोष सस्कृत एवोपलभ्यते नान्यत्र ।

११ कर्मवाद-पुनर्जन्मवादादय आध्यात्मिका सिद्धान्ता अत्रत्यैर् ऋषिभिरेव प्रतिपादिता ।

अहो ! महदस्मद्देशस्य दौर्भाग्य यदीदृशी परिष्कृततमोन्नततमा भावाभिव्यक्तौ च प्रगल्भतमा भाषा स्व-गौरव-पदात् प्रच्याविते दानीं तैरेव जनापसदैर् मृतभाषा-नाम्नाऽभिधीयते येषा श्वास-नि श्वासा अद्यापि अस्या आमोदेन सुरभिण सन्ति। अज्ञानोपहता वराकास्ते न जानन्ति यत् सस्कृत विना तेषा जन्म, नामकरण, पाणि-ग्रहणम् अन्त्येष्टि-कर्मादि किमपि कर्तु न शक्यते ।' आजन्म मरण-पर्यन्त सर्वमेव सस्कारजात सस्कृत-मन्त्रैरेव सपन्न भवति । सन्ध्योपासना-ऽपि तेषा संस्कृत-भाषायामेवाऽस्ति । अबोध-विक्लवास्ते स्वयमेव मृत-प्राया, न तु संस्कृत यदद्यापि विद्युद्वाह इव प्रच्छन्न तेषा

जीवन-स्रोत. सचालयति । आततायिनामत्याचारा करालकालस्य निघृ्णा आघाना अप्येतद् हन्तुं नाऽलबभूवु । अद्याऽप्येतत् संसारस्याऽखिलोत्कृष्टतमानां भाषाणां पुर आत्म-गौरवेण समुन्नतशिरा स्थातु शक्नोति । केवलमस्माभिर् विदेशीयच्छद्मापोह्य स्वात्मबोध कर्तव्य । अस्माभी राजनीतिक-स्वतन्त्रता नाम लब्धा किन्तु भावना-चिन्तनादिषु वयमद्याऽपि पाश्चात्याना दासा एव । पुनरुत्थानाय, पुरोगमनाय, शान्ति-पथे च ससारस्य नेतृत्वप्रापणायाऽस्माभि. स्वान्तरात्मा जिज्ञासयितव्य सम्यग्बोद्धव्यश्च ।

कथमस्माकं शिक्षा-पद्धतिर्नाशं गता ?

पुरा किल विद्याऽध्ययन वर्णाना धर्मस्याङ्गमासीत् । श्री-'की'-महोदयेन'एनशेंट् इण्डियन् एड्डुकेशन्' नाम्नि स्व-ग्रन्थे लिख्यते,"ब्राह्मणानां शिक्षा-पद्धति प्राचीनतमात् कालादेव परम्परयाऽविच्छिन्नाऽऽसीत् । वेदाना व्यास कालात् प्रागेवेय पद्धतिर्न केवल चिरन्तनीम् अपितु सुव्यवस्थिता दशां प्राप्ताऽभूत् । उपलभ्यमान-धर्मसूत्राणां समये त्वियं पूर्ण-वेगेन प्रवहमाणाऽऽसीत् । ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-ब्रह्मचारिण उपनयन-सस्कारानन्तरं द्वादश वर्षाणि गुरुकुल एवोषित्वा विद्याध्ययनम् अकुर्वन् ।"

शिक्षा केवल धर्मपरैव नासीत् । शास्त्राध्ययनेन समं वर्णाना व्यवसायोपयोगिनी व्यावहारिकी शिक्षाऽपि दीयते स्म । ब्राह्मणविद्यार्थिन' प्राधान्येन वेद-शास्त्राध्ययने दत्तावधाना बभूवु क्षत्रियवैश्यच्छात्रास्तु स्व स्वव्यवसायोपयोगिनीं विशिष्टां शिक्षा लेभिरे ।

अतो धार्मिक-शिक्षया समं लोक-व्यवहार-पाठशाला अपि समुद्भवन् ।

इयं शिक्षा-पद्धति परम्परया युगाद् युगान्तरमवतरन्ती सर्वस्मिन् देशे प्रसृताऽऽभूत् । पुस्तकालयाना दाहका विश्वविद्यालयाना विद्याकेन्द्राणां च विध्वंसका केचन मोहमदीया आततायिनो ऽप्येना नाशयितु नाऽल-बभूवु । किन्त्वन्त आङ्गल-शासन-प्रसारा-दूर्ध्वं य आघातो ऽनया सोढस्तेनास्या मूल शिथिलप्राय संजातम् । तत्तु ब्रिटिश-नीतिज्ञाना कूटनीतेरेव फलम् ।

श्री-'की'-महोदयेन पुनर्लिख्यते, "ब्राह्मणाना शिक्षा 'विद्या-पुनरुद्धार' (Revival of learning) युगात्प्राक्तन्या यूरोपीय-शिक्षाया केनापि प्रकारेण नाऽह्यीयत । ब्राह्मणाचार्यैर्न केवलमीदृशी शिक्षा-पद्धतिराविष्कृता या नाना राज्यविध्वसान् समाज-विप्लवा-श्चात्यजीवत् किन्तु तैर् वर्षसहस्राणि यावद् उच्चविद्याप्रदीपो ऽपि निर्वाणान् निरन्तर रक्षित, ईदृशो महामनीषिणश्चोत्पादिता येषा विचार-गाम्भीर्येण न केवल स्वदेशीय वाङ्मय किन्तु विश्वस्य दर्शनमपि प्रभावितमभूत् ।"

ब्रिटिश-शासनात् पूर्वं भारते महान् विद्याप्रसार आसीत् । न केवलं द्वित्रेषु प्रान्तेषु अपितु सर्वस्मिन्नेव देशे ऽभून्न्यूनाधिक शिक्षाविस्तार । १८३५-तमे ख्रिस्ताब्दे वंगेष्वेव केवल लक्ष-कल्या आसन् पाठशालाश्चतुष्पाठ्यश्चेत्यासीच्छ्रीमद् आदम (Adam)-महोदयानामनुमानम् । अथ च सर-टामसमुनरोमहोदयानामनु-सन्धानानुसारं १८२२-तमे ख्रिस्ताब्दे मद्रास-संस्थाने १२४९८ पाठ-

शाला आसन् यासु १८८६५० छात्रा शिक्षा लभन्ते स्म ।

अनेन स्पष्टमेव ज्ञायते यदागलानाम आगमनात्पूर्वं कियानासीद् विद्या-विस्तार । तक्षशिला-नालन्दा-विद्यालययोर्विदेशेभ्यश्छात्रा विद्यालाभार्थं विद्वासश्च ज्ञानावाप्त्यर्थं समागच्छन् । नालन्दा-विश्वविद्यालये तु दश-सहस्राण्यासन्न् अन्तेवासिनो ऽध्येतार ।

राजनीतिक-स्वार्थपरैर ब्रिटिश-शासकै प्राचीना शिक्षा-पद्धतिस्तत्प्रवर्तिका पाठशालाश्च स्वकूटनीत्या विनाशिता इत्यत्रानेकानि प्रमाणानीतिहास-लेख्येषूपलभ्यन्ते । 'भारतस्य प्राचीन-शिक्षापद्धतिर् ब्रिटिश राज्य स्थैर्याय न हितकरी' इत्यासीत् सर-चार्लस-ट्रेविलियनस्य मतम् । तदनन्तर 'लार्ड मेकाले'- इति-नाम्ना तस्यैव प्रथितयशसा बन्धुनोक्त यद् "भारते शासक-शासितयोराशयम् अन्योन्य प्रति विशदीकर्तुं द्वैभाषिकाणामस्त्यस्मभ्यम् आवश्यकता अस्माभिरेक ईदृश पठित-वर्ग उत्पादयितव्यो यो रुधिरेण वर्णेन च भारतीय सन्नपि आचार-व्यवहारे, मन्तव्याभिरुचौ, विचारविवेके च सर्वथाऽऽङ्गल स्यात् ।" नास्त्यत्र लेशमात्रमपि सदेहो यद् भूत-पूर्वाणामागलप्रभूणा कृपया तादृशो 'बाबू'-वर्ग समुदपद्यत, य स्वतन्त्रतावाप्त्यनन्तरम् अद्याप्यधिकारारूढो विराजते । असावेव वर्ग साम्प्रत भारत-सभ्यताया : सस्कृत-सस्कृतेश्च महान् द्वेषी तदभ्युदय-मार्गे च प्रत्यूह. । स आगल-विद्या-लव-दुर्विदग्धो ऽन्यान् अनागलज्ञान् अपठितान् असभ्याश्च मन्यते । तस्य स्वार्थ-कार्यमागल-भाषया संपूर्णतया सपद्यते ऽत किं तस्य राष्ट्रिय-शिक्षया संस्कृत्या वा ? के वा शिक्षाया कर्णधारा इति किमत्र तस्य प्रयोजनम् ?

संस्कृतोद्धार-प्रसारोपायाः

१ राष्ट्रिय-शिक्षाया प्राथमिकमुद्देश्यमिदमेव भवितुमर्हति यदनया सर्वे देश-वासिन स्वजीवन-यात्रां सुखेन यापयितुम्, अन्याश्च प्राणिन साहाय्य-दानेन सुखिनो विधातु समर्था भवेयु। सुखेन जीवन निर्वाहयितु प्रथमत उदरपूर्णार्थमन्नम्, अथ च शरीराच्छादनार्थं वस्त्र, निवासार्थं गृह, रोग-निवारणार्थमौषध, विश्राम-विनोदार्थम् अवकाश कलात्मकाभिरुचितृप्त्यर्थं कानिचित् साधनान्यपेक्ष्यन्ते। एतानि तावन्न्यूनतयाऽऽवश्यकानि। यस्मिन् राष्ट्रे प्रजा शरीर-वृत्तिमपि कर्तुं नाऽल तत् तु जगति भारमात्रमेव।

अत सस्कृत-शिक्षा प्रजाभ्य 'प्रथमतो ऽर्थकरीं' विधातु सुतरा प्रयतितव्यम्।

२ पुरा किलाऽऽचार्या विद्या-दान स्व-धर्म इति मत्वा विद्यार्थिन पाठयामासुर्न तु धनलोभेन। शुल्क-ग्रहण तु तेषा प्रतिषिद्धमासीत्। क्व तत् कृतयुगं क्व चाद्यतन प्रवृद्ध कलियुग यस्मिन् राष्ट्रस्य बहव उच्चाधिकारिणो ऽपि कलुषित-कर्म-प्राया। ईदृश्या दुरवस्थायां केवल निर्धना वराका सस्कृताचार्योपाध्याया एव त्यागिन स्युरिति कथ सम्भाव्यते?

अत एवाल्प-वृत्तीना सस्कृताचार्योपाध्यायाना वेतन-वृद्ध्याऽन्यैश्चोपायैर् जीवनोद्धार कर्तव्य।

३. राष्ट्रिय-शिक्षैव राष्ट्रस्य सर्वातिशायिन्यावश्यकता, तदर्थं प्रभूत धनमपेक्ष्यते। अतो (क) राष्ट्रकोषाद्वा, (ख) नूतन करादानेन वा, (ग) अन्येभ्यो राज्यविभागेभ्यो ऽल्प-व्ययेन सचित्य वा, (घ)

राष्ट्रियै प्रान्तिकैश्च ऋणैरुत्थाप्य वा—अर्थाद् येन केनाप्युपायेन राष्ट्र-धुरीणा धन सगृह्य विद्यार्थमुपकल्पयेयु ।

अन्यच्च, प्रजाना दानेभ्यो देवालयाना चाऽऽय-कोषेभ्यो धनानि सकलय्य शिक्षार्थं प्रयोक्तु शक्यम् । देवालयेषु च पूर्ववत् सस्कृत पाठशाला अधिकाधिक स्थापयितव्या ।

४ पाठशाला-विद्यालयेषु च आप्राथमिक-कक्षायाः संस्कृत-शिक्षाऽऽवश्यकीक्रियेत, महाविद्यालयेषु जनता-सेवा-प्रतियोगिता-परीक्षासु च यथासभवम् । एव कृते सस्कृतोन्नतिर् निरायासेनैव भविष्यति ।

५ सस्कृत-भाषा कृच्छ्र-साध्येति सर्व-साधारणस्य धारणा । क्लिष्टा सन्धयो, धातूना दश गणा, दश लकारा, आत्मनेपद-परस्मैपद-प्रत्ययास्, त्रीणि लिङ्ग-वचनानि, सुबन्ताना च रूप-बाहुल्य—सर्वोऽप्यय प्रपञ्च , सस्कृतच्छात्र भीषयितुमलम् । अतश्चिन्तयितव्या केचिद् उपाया यैर्भाषाया स्वरूप मूल-तत्त्व चाबाधित्वा सामयिकीमावश्यकता चोपलक्ष्य अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् अर्थाद् 'आगम-विपर्यय-विलोपनादिभि ' सस्कृत सरली-क्रियेत ।

६ सस्कृत-विद्वांसो लेखकाश्च वेतन-वृत्तिपारितोषिकादिभि प्रोत्साहयितव्या ।

७ अखिलेऽपि देशे स्थाने-स्थाने गुरुकुलानि स्थापयितव्यानि येषु केवलमन्तेवासिनो ब्रह्मचारिण प्रवेशयितव्या , नेतरे । तेषु प्राक्तनीं पद्धतिमनुसृत्य शिक्षा प्रदातव्या, परं तस्यां पद्धतौ आधु-

निक-मनोवैज्ञानिकानुसन्धानं सामयिकीमावश्यकतां चोद्दिश्य यथोचितानि परिवर्तनानि कर्तव्यानि ।

८ बालोपदेशोपयोगीनि प्राथमिक-पाठ्य-पुस्तकानि, गद्य-पद्य-सग्रहा, अन्यच्च नवीनं नवीकृत च प्राचीन साहित्यमुत्पाद्यम् । तच्च सरल, वाग्व्यवहारानुरूप, मनोहरैश्चित्रैश्चालकृत स्यात् ।

६ आकाश-वाणी-द्वारा प्रचारकैश्च सस्कृत-पठन-पाठन-क्रम प्रसारयितव्य । पञ्चशतानि सस्कृत-विद्वांस सस्कृतप्रचारार्थं बद्ध-परिकरा भूत्वा सर्वमिम देश विद्याऽमृतेनाप्लावयेयुर्, देशवासिन च प्रत्येक सस्कृत पाठयेयु । संस्कृत-सप्ताहा, सस्कृत-पर्वाणि, सस्कृत-शिविराणि च काले-काले सर्वत्रायोजयितव्यानि । तेषु विंशति, पञ्चाशत्, शत वा जना सभूय सस्कृत-भाषयैव सर्व व्यापार सपादयेयु । सर्व-साधारण-हितार्थं चल-पुस्तकालया अपि प्रवर्तयितव्या ।

१० संस्कृत-परिषदोऽन्याश्च सस्कृतोद्धारसस्था स्व-कार्यजात सस्कृतेनैव सपादयेयु ।

११ दैनिक-समाचारपत्रेषु सस्कृत-समाचारा निबन्धा वा न्यूनतया स्तम्भैकमात्रम् अवश्य निवेशयितव्या ।

१२ सस्कृत-नाटकाभिनय-चलचित्र-प्रदर्शनादिभिर्विनोदसाधनै सस्कृते जनरुचिरुत्पादनीया प्रवर्धनीया च । महाविद्यालयेषु छात्रा सस्कृतवाद-विवाद-शास्त्रार्थ-प्रतियोगिता-पारितोषिकादिभि प्रोत्साहनीया ।

१३ राष्ट्रस्य, विशेषतया शिक्षाविभागस्य, मन्त्रिमहोदया सस्कृतज्ञा स्युरथवा सस्कृतमजानन्तस्तत्पठेयुर्येन तेऽस्मिन् निहिताज् ज्ञानात् प्रेरणा लब्ध्वा सस्कृत-वाङ्मयस्याभिवृद्धये प्रसाराय चौत्सुक्येन प्रयत्नशीला भवेयु । (साधुराम)

संस्कृतस्य आधुनिक्यः समस्याः[1]

वस्तुत इदमतीव खेदस्य लज्जायाश्च स्थल यदस्मिन्विषयेऽस्मदीये देशे ईदृश सन्देहस्य शङ्काया वा लेशोप्युत्पद्येत किं संस्कृतस्याध्ययनमावश्यकमपीति । यावता वैदेशिका विद्वास शासकाश्चापि सास्कृतिक्या दृष्ट्या सस्कृताध्ययनस्य महत्त्वे कदाचिदपि कामपि विचिकित्सा न चक्रिरे । यथाद्यत्वेऽनेकदेशाना विद्यार्थिन शिक्षणलाभाय योरुपममरीका वा यान्ति, प्रायेण तथैव सहस्राब्दीर्यावद् देशान्तरेभ्यो विद्याजिज्ञासव संस्कृत तदीयवाङमय चाध्येतुमस्मद्देशमायान्ति स्म । एतेषु चीना यवना पारसीका आरब्या स्वर्णद्वीपमालानिवासिनश्चाभूवन् । तेषु युगेषु सस्कृतं सभ्यता-रहस्यानामधिगमस्य कुञ्चिकात्वेनाभिमतमासीत् । एतदर्थं च भारतीया विद्वांसो विदेशेष्वामन्त्र्यन्तेस्म इमे तत्तद्देशीयाँस्तत्तदीयभाषयैव सस्कृते सञ्चितस्य ज्ञानराशेरभिज्ञान् कारयेयुरिति । यदास्माकीनो राज-

---

१. राष्ट्रपते श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य भाषणम् संस्कृतविश्वपरिषद्-द्वितीयेऽधिवेशने वाराणस्याम् ।

नीतिकपराभवोऽजायत यदा चास्माक विद्यापीठानि बर्बरैराक्रमणकारिभिर्व्यनाश्यन्त, अथवार्थिकसाधनाभावाद् विनष्टानि, तेषु हतदिवसेष्वपि विदेशेषु सस्कृतमहत्त्व तनुता न गतम् । इदानीमपि योरुपे जापानेऽमरीकायाञ्च सस्कृतस्याध्ययनाय विशेषप्रबन्धो विद्यते तच्छिक्षणे च पर्याप्तधनव्यय क्रियते । एतत्सर्वं त्वेतदर्थमेव यत्सस्कृतस्याध्ययनेन मानवजातेरतीतस्याध्वनोऽतिधूमितपृष्ठाना यथावदवगमने गुरुसाहाय्यमासाद्यते, तदीयसाहित्यदर्शनाभ्यां च मानवो गम्भीरमानन्द सूक्ष्मविचारशक्ति च लभते । परन्तु वैदेशिकापेक्षयात्यधिकमस्माभिरेतदावश्यकत्वमनुभाव्यम् । अस्माक सस्कृति साहित्य प्रादेशिकभाषा कला मत-प्रभेदा इतिहासश्चेत्येव सपूर्णजीवन सस्कृतज्ञानेन विनास्मदर्थेऽबुद्धाज्ञातप्रहेलिकेव स्थास्यति । अनेनैतदुक्त भवति यद् यावदस्मदीया विद्वासो विचारकाश्चाथ जन-नायका शिक्षाशास्त्रिणश्च सस्कृतगिरा सर्वथाऽपरिचिता वर्तन्ते तावद्वयं स्वस्वरूप प्रत्यभिज्ञातुमेव न शक्नुमस्तावच्च वय स्वराष्ट्रियस्याथवास्वजातीयस्य व्यक्तित्वस्य रहस्यानि ज्ञातुमेव न पारयाम ।

भारतवर्षस्यातीतोऽध्वा मत्प्रीतिविषयोऽहञ्च तदीयैतिहासिकज्ञाननिधि तदीयजातीयानुभूतिञ्च मृल्लोष्टवद्वा गृहमलवद्वा न प्रतिक्षेप्तुमिच्छामीति केवलमेतद्भावप्रयुक्त एव न ममायं विचार । नाप्येवमुक्ते क्षणमपि मन्मनस्येष विचारस्तिष्ठत्याधुनिकभारते सामाजिक्य आर्थिक्यो वातीतपरिस्थितय पुनर्यथापूर्वमानीयन्तामिति। अतीत प्रति ममावश्यमादरभाव किन्तु नैवाह तेन निगडित । यद्येष ममाग्रहो यत्सस्कृताध्ययन देशे विस्तीर्यतां जनप्रिय च भवे-

तर्हि सोऽनेनैव निमित्तेन यदहमिच्छामि वय जनताया हृदयमव-बुद्ध्य स्वकार्यक्रम स्थिरीकुर्यामिति, जातीयचेतनानवबोधहेतोर्यत्-किञ्चिदागामिकार्यं साफल्येन सम्पादयितुमस्माभिर्जनताया हार्दिक-सहकारित्व-समर्थनेन प्राप्येयातामितीदृशीमवस्था जनितु न दद्याम चेति। ममैतन्मतम्—कोऽपि विचारशीलो जन एतन्निषेधं न करि-ष्यतीति विश्वसिमि यत्कापि ज्ञाति किमपि राष्ट्र वा न तावत्सफल-तयाग्रे गन्तु पारयति यावत् स्वैतिहासिकचेतनां स्वचैत्तप्रवृत्ती स्वशक्ति तदुपलब्धिसाधनानि च यथावन्न जानीयाद् यत ईदृश्या जातेर्व्यक्तिषु कमपि कार्यक्रममधिकृत्य तादृङ्मतैक्यमुत्साहश्च न सम्भ-वितु शक्नोति यादृक् तदा भवति यदा जातीयचेतनाया मनोनुकूलं किमपि कार्यक्रमान्तरमादीयते। सर्वथा जातीयचेतनानभिज्ञो लोक-नायको जनशक्ति प्रगत्यै प्रयोगमानेतु तथैवासमर्थो भविता यथा जलशास्त्रेण सर्वथैवापरिचित कोऽपि जनो नदीप्रवाहमवारुध्य रचनात्मककार्यार्थं प्रयोक्तुमसमर्थो भवति। राष्ट्रपिता महात्मेद तथ्य नपुणमभिज्ञातवांस्तेन च भारतवर्षे राजनीतिक्या सामाजिक्या आर्थिक्याश्च क्रान्त्या य कार्यक्रमो विदधे सोऽस्माकमैतिहासिक्या जातीयचेतनाया यथावदभिज्ञान एवावलम्बितोऽभूदनेनैव च हेतुना स कार्यक्रमोऽनायासेनैवात्रत्यसाधारणजनताया उत्साहप्रद समर्थन सहकारित्व च लेभे। अतो ममायमाग्रहो भारतवर्षस्य भव्यभविष्या-यार्थिकसांस्कृतिक प्रगतिभ्या चेद नितान्तमावश्यकं यदस्माभि-स्वजातीयचेतनामभिज्ञातु यथोचितप्रबन्धो विधीयतामिति। अस्य प्रबन्धस्यैक प्रधानमङ्गं संस्कृताध्ययनार्थप्रबन्धकरणं यतो बाहुल्येन

संस्कृतान्तर्गता त्वेव वर्तते सा सामग्री यामवलम्ब्य वयं स्वजातीयस्वरूपं यथावदभिज्ञातुं बोद्धुं च शक्नुमः।

एष मम खेदविषयो यदेतस्यां दिशि यादृश्या व्यवस्थया भाव्यं यावांश्च धन समय शक्त्युपयोगो विधेयस्तादृशी नैवास्ति व्यवस्था नापि च तावन्तं धन-समय-शक्तीनामुपयोगं कुर्महे। आसीत्सोऽपि समयो यदा राज्यं समाजश्चेत्युभाभ्यामेव संस्कृताध्ययनस्य पोषणमक्रियत। राजसभायां संस्कृतस्य विद्वांसः कवयश्च बहुसम्मानभाजोऽभूवन्नेवञ्च राजानः सामन्ताश्च तेभ्यः प्रोत्साहनप्रदानाय पर्याप्तं धेनु-धन-धान्य-वितरणं चक्रुः। समाजस्य कार्येण संस्कृतस्यैतावान् दृढसम्बन्ध आसीद्यदसौ तत्साहाय्येन विना किमपि महत्त्वपूर्णपदमाधातुं नोत्सेहे।

अतो दाननदी समाजस्रोतसो बहिर्भूय सर्वदैव संस्कृतपण्डितानामाचार्याणाञ्चार्थिकं जीवनमुर्वरयति स्म। तस्मिन् युगे संस्कृतस्य विद्वांसः प्रत्येकं क्षेत्रेषूल्लेखनीयं कार्यं कृतवन्तः। कलाविज्ञानसाहित्यानां समेषामेव भाण्डागारं ते स्वकीयेन परिश्रमेण स्वप्रज्ञया च भृतवन्तः। अनुचितमेवेदं कथनं यदमी विद्वांसः एतादृशीं ज्ञानशीलसम्पदं भारतवर्षाय प्रत्तवन्तः याऽद्यापि निखिलानपि जागतिकान् जनानाश्चर्यचकितान् करोति। कालक्रमेण युगपरिवर्तनमभूद् राज्यसमाश्रयश्च संस्कृतविपश्चितां विच्छिन्नो बभूव। समुपस्थितायामेतादृश्यामप्यवस्थायां संस्कृतस्याध्ययनमप्रतिहतमासीत् संस्कृतस्य पण्डिताश्च भारतीयं कलादर्शनसाहित्यकोषं परमसमृद्धमक्षुण्णञ्च स्थापितवन्तः – तत्रेदमेव प्रधानं कारणं

यत् समाजादुद्गता दाननिर्झरिणी तदापि नितरामायता गम्भीरा चासीत्। तस्या दाननीरेणामीषां पण्डितानां जीवन सुषिक्तमासीत्।

हन्त! प्रायेण शताब्दीद्वयपूर्वतोऽद्य यावत् समाजनिर्गतेय दानसरिदपि आश्यानेव लक्ष्यते। आग्लानां शासनकाले विचित्र-रूपा खलु शिक्षणव्यवस्था प्रचलिता, ययेय भावनाऽस्माक देशे पद निहितवती यदस्माक स्वकीया ऐतिहासिकपरम्परा सस्कारा सम्प्रदायाश्च सर्वेऽपि निरर्थका हानिकराश्च सन्ति अतस्ते हेया अस्माक कल्याणकरी वैदेशिकी सभ्यता चोपादेया। अत क्रमश सस्कृतस्य विदुषामाचार्याणाञ्चार्थिकसाधनानि स्वल्पीभूतानि तेन च दारिद्र्यह्रदे ते विद्वासोऽपि निमग्ना। यदा तै सरक्षित प्रचा-रितञ्च ज्ञाननिधि प्रत्येव लोकाना मनसि समुत्पन्नोपेक्षा तदा कथ-मिद सभाव्यमासीद् यज्जनाना चेतसि तन्निधिमरक्षकान् विदुष आचार्याश्च प्रति तिष्ठेदादरभावना अतो ये पण्डिता समाजस्य शिखामणित्वेन समता भृश पूज्याश्चासन् त एवोपेक्षणीयतमा परिहासभाजनानि च बभूवु। समाजे तेषामाचार्याणा स्थानमाग्ल-भाषाया आग्लसस्कृतेश्च पण्डितैर्गृहीतम्, आग्लदेशश्च (इगलैण्ड) भारतस्य कृते प्रकाशस्तम्भो ज्योतिर्निधिसूर्यश्च समजायत।

परिवर्तनस्यास्य देदीप्यमान निदर्शनमिदमेव यदस्मिन् युगे भार-तीयानां नेत्राणि वाराणसीं विहाय कलकत्तानगर्या सलग्नानि किन्तू-पेक्षोपहासयोरप्यस्मिन् युगे सस्कृतस्य जीवनमक्षुण्णमासीत् सस्कृतस्य पण्डिताश्च न व्यलीयन्त, सस्कृत संस्कृतोपासकाश्च

कदापि लक्ष्मीविलासाना दास्य न जग्मु अतएवेद दुष्कर कार्यं संभाव्यमभूत्।

आसहस्राब्दीभ्य तेषा पण्डितानां गुरुवर्यै प्रचारिताऽऽसीदिय गौरवमयी परम्परा यद् भगवत्या सरस्वत्या उपासकेन धनधान्य-राजसम्मानादीना मोह कदापि न विधेय । अयमेवासीत्तेषाम-भनिवेश —

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मी समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथ प्रविचलन्ति पद न धीरा । इति ॥

अतो विविधामुपेक्षामार्थिकविपत्तीश्च सहित्वाऽपि अस्माक पूज्या पण्डिततल्लजा सस्कृत सजीव परिरक्ष्य तदीयभाण्डागार भृतवन्त, किन्तु स्वधर्मनिर्वहणेन सम तेषा मनस्यासीदय विश्वासोऽपि यद् युगपरिवर्तनमवश्यम्भावि पुनश्च भारतवर्षस्य लोकाना पण्डितानामाचार्याणाञ्च भागधेयानि जागरिष्यन्ति। स्वतन्त्रेऽस्मिन् भारते ते स्वकीयस्यास्य विश्वासस्य अस्य स्वप्नस्य आसामाशानाञ्च पूर्तिरश्मिमपि दृष्टवन्तो न वेति वक्तु न शक्यते। काले काले इद भय मन्मानसमाविशति यत् स्वतन्त्रेऽस्माक भारते सस्कृताध्ययनस्येय प्राचीना प्रणाली कदाचिल्लुप्ता भवेदिति ।

अद्य सस्कृतस्य विदुषा या दशा वर्तते सा वस्तुत शोचनीया। अद्य यावद् राज्येनापि सस्कृताध्ययनाय समाश्रयदानस्य भारो नाङ्गीकृत । विद्यालयेषु सस्कृताध्ययनार्थमस्ति कश्चित् प्रबन्ध इति

सत्य किन्तु सोऽपि नगण्य एव। या उच्चावचा संस्कृतपाठशाला अद्यावशिष्टास्तदवस्थाऽपि सम्प्रति शोचनीयता गच्छति अतस्तदीय-स्नातकानामस्माकमाधुनिकजीवने नगण्यकल्प पदमस्ति। परिणा-मत संस्कृतस्याचार्या वृत्तिस्वीकारार्थोद्यता अपि वृत्ति न लभन्ते।

प्राचीनकाले पाठशालासु संस्कृतस्य शिक्षका आमान्न सदाव्रत ञ्चाश्रिता। पूर्णिमैकादशीप्रभृतिषु पर्वसु प्रत्येक गृहस्थैर्दत्त द्विदल-तण्डुलपिष्टात्मकमामान्नमाचार्या लभन्ते स्म, इत्थमेव तेषा कृते नवीनवस्त्राणामपि व्यवस्थाऽऽसीत्। वाराणसीप्रभृतिषु स्थानेषु भोजन प्राप्नुवन् किन्तु नवीनचाकचिक्याभिभूतान् जनान् इद सर्वं पापण्डविजृम्भणमिव प्रतिभाति।

एतदतिरिक्त देशेऽन्नवस्त्रादेर्नियन्त्रणादिक सौलभ्यमपि नावशिष्ट यत् पाठशालीया पण्डिताश्छात्राश्च गृहस्थेभ्य ईदृश साहाय्य लभन्तामिति। पुनश्च तन्मूल्यवृद्ध्या गृहस्थानामपि साम्प्रत नेदृशी दशा वर्तते यत्तु ईदृश दान कर्तुं समर्था। यानि महान्ति देशीयराज्यानि भूस्वत्वानि च कार्येऽस्मिन् सुबहु व्यय कुर्वन्तिस्म, तान्यपि नावशिष्टान्यद्य येन तदपि साधन समवसित, तत्स्थाने चाद्यावधि न कापि नवीना व्यवस्था सम्भाविता। फलत संस्कृतस्य शिक्षकाणा छात्राणाञ्चोभयेषामपि दयनीया दशा सञ्जाता। अनेनैतदुक्त भवति यत् समाजोद्गता दानसरित् शुष्कप्रायाऽस्ति। अत एतासु परिस्थितिषु संस्कृताध्ययनस्य परम्परा समवसिता चेत्तर्ह्येतत्- स्वतन्त्रभारतस्य लज्जावहमवश्यमेव स्याद्यदि पुन नाश्चर्यकरमपि। विदेशेषु संस्कृताध्ययन वर्धेताथ च भारते

एव समाप्त भवेदितीदमकल्पनीय यद्यपि तथापि वय तन्निकटस्था एव भमाम इति मा प्रतिभाति। यत् काशीसदृशविद्यापीठेऽपि कियन्त एवाचार्यवंशजा अद्य पितृपितामहप्राप्तां सस्कृतविद्या परित्यज्याऽऽधुनिकीं शिक्षा गृहीत्वा बहुलवेतना भृती स्वीकुर्वन्तीत्यत पर सस्कृतविद्या तत्पठनपाठनप्रणालीञ्च प्रति अस्मदीयोदासीनतायां, तज्जनितास्वार्थिककठिनतासु, अद्यावधि कष्टसहस्राणि सहित्वाऽपि अस्मदीयै प्राचीनैरुदात्तादर्शै प्रभावितेषु सत्सु सस्कृताध्ययनाध्यापनकर्मणि परम्परया निरतेष्वपि तत्प्रति सञ्जाता यामश्रद्धायाञ्च किमधिक प्रमाण भवितुमर्हति। अतो यत्रैकतोऽस्माभिस्सस्कृतविद्या जीविकोपयोगिनी निष्पाद्या, तत्रैवान्यत इदमपि न विस्मर्तव्यमस्माभिर्यदेनां त एव धन्यपुरुषा अद्यावधि जीवितरूपेण रक्षितवन्तो य एतामर्थोपार्जनमात्रस्य साधन नामन्यत। समाजोऽपि स्वीया स्थितिमीदृशीमापादयेद्यत्र मानप्रतिष्ठासम्मानादि सर्वमपि लक्ष्म्या एवानुगामि न भूत्वा सरस्वत्यर्थं सुरक्षित स्यात लक्ष्म्यर्थञ्च धनजनित चाकचिक्य लाभकार्यञ्चैवावशेषितं भवेत।

अतो महता धैर्येण सर्वैरेवास्माभिर्विचारणीयमेतद्यत् कैरुपायैर्वय देशे सस्कृताध्ययनस्य ह्रासस्थाने प्रसाराधिक्य कर्तुं समर्था भवेमेति। सर्वप्रथम तु अस्मत्समक्षमय प्रश्न उपस्थितो यदागामिकाले सस्कृतपाठशालाना विद्यालयानाञ्च कृते केनोपायेन वित्तप्रबन्धो भवेदिति। एतत्कालपर्यन्त तु एता पाठशाला दानशीलेभ्यो भूस्वामिभ्य श्रेष्ठिभ्यश्चावश्यक वैत्तिकसाहाय्य लभन्ते स्म। कति-

पयास्तु तदर्थदत्तभूमिप्राप्तधनेन चलन्ति स्म। किन्तु भूमिस्वामित्व-व्यवस्थोन्मूलनस्य निर्णय कृतोऽस्माभिरिदानीम। अत एतासां पाठशालानां तद्वैत्तिकस्रोतस्तु शीघ्रमेव शुष्क भविष्यति। श्रेष्ठिभ्य आगच्छतस्साहाय्यस्यापि चिराय न काऽप्याशा। एक तावदद्य धनिकवर्गीयेषु नवयुवकेषु दानशीलताया स्थाने मद्यशीलताया रुचिर्वर्धमानास्ति, अपर पुनस्तेषा सख्यापि न्यूना जायमानाऽस्ति, धनस्य सङ्केन्द्रणञ्चापि कतिपयेषु नगरेषु भवदस्ति। मध्यमवर्गीयेभ्य कृषीवलेभ्य श्रमिकेभ्यश्च यत् सक्त्वाद्यन्नस्य साहाय्य मिलति स्म, सा त्वद्य समाप्तप्रायैव ज्ञेया। अत' प्रत्यक्षमिद यदद्यतनसमाजादियमप्यपेक्षा कर्तु न शक्यते यदसौ वर्तमानानामपि पाठशालाना भार ग्रहीतु शक्नोति, का कथा नवीनानां पाठशालानामुद्घाटनस्य परिचालनस्य च? वस्तुस्थितिस्तावदियमेव यदद्य राज्येनेयत्यामधिकमात्राया सामाजिकसूत्राणि गृहीतानि यद्यदि तेन सस्कृताध्ययनस्य वित्तभार स्वय न गृहीतो भवेत्तर्हि स आयत्यां न निर्वोढु शक्यते। राज्यसर्वकारा एतद्विषये सर्वप्रथमं कार्यं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यहमवगच्छामि। समयोऽसावागतोऽद्य यदा सस्कृताध्ययनस्य कृते आवश्यकस्य वित्तस्य व्यवस्था कुर्यु। यदा ते समाजस्य सर्वाण्येव सम्पत्तिसाधनानि आत्मसात् कुर्वन्तस्सन्ति, तदा तेषां समाजस्योत्तरदायित्वभारस्यानिर्वहणे न किमपि कारण दृश्यते। भारतीयसमाजस्य मूलस्वरूप विशिष्टप्रकारायां सहकारितायामवलम्बितमासीत्। विदुषो भासे गृहस्थे गृहस्थस्य च मार्गदर्शनभारो विदुष्यासीत्। भारतीयसमाजस्य प्रत्येक क्षेत्रेषु

एतद्विधैव परम्परागता सहकारिताऽऽसीत्। यदा वय तस्या परम्परागतसहकारिताया अपसृत्य जीवनस्य नियन्त्रणमधिकाधिक राज्याधीन कर्तुमुद्यता स्म तदा सर्वकारस्य कर्तव्यमिद यत् स एतान्युत्तरदायित्वान्यप्यङ्गीकरोतु। विचारोऽयमस्मदीयो यद् भारतस्य राज्यसर्वकाराणा कर्तव्यमिद यत्ते स्वकोषेभ्य सस्कृताध्ययनाय पर्याप्त साहाय्य दातुमारभन्तामिति।

अपि च, अत्रत्या उद्योगपतयोऽपीद स्वकर्त्तव्य मन्येरन् यत्ते स्वदेयदानस्य कियच्चिदश विश्वविद्यालयेषु सस्कृताध्ययनार्थं विशिष्टपीठिकास्थापनाय ददतु। आङ्गलदेशेऽमरीकायाञ्च स्वभाषासम्बद्ध-प्रसिद्ध-कलाधर-साहित्यकार-कृतिजीवनाध्ययनार्थं धनिभिर्विश्वविद्यालयेषु विशिष्टपीठस्थापनाय पर्याप्तदानमदायि। अस्मद् देशीयधनिकवर्गेणाप्येवमेव करणीयमिति मे मतम्।

अन्यच्च—सस्कृतविदेऽस्माभिरार्थिकक्षेत्रेऽपि स्थाननिर्माण-प्रबन्ध करणीय। मन्येऽद्यत्वे सस्कृताध्ययनस्य प्रचलितपरम्पराया वर्तमानव्यवस्थायाश्च हेत्वोरपि सस्कृताध्येतार आर्थिकक्षेत्रे किमपि स्थान न लभन्त इति। सस्कृतविद्यालयेषु सस्कृताभ्यासेन सहैवार्थिकदृष्ट्योपयोगिनामाधुनिकजगत्परिचयापादकानां विषयाणामप्यध्ययनमनिवार्यं विधीयेतेत्यावश्यकम्। कस्यापि हेतोरिदानीं संस्कृताध्ययन-सम्बन्ध केवल हिन्दुमतेन सहावशिष्यते। नाह मन्येऽतीतकाले सस्कृत केवल मतविशेषस्य दास्ये बद्धमासीदिति। अवश्यमेव धार्मिकसस्कारभाषापदारूढमपि तद् विज्ञान-कला-साहित्यादिभाषा-रूपेणापि व्यवाह्रियत। किन्त्वद्य सस्कृत न त्वेव राजकार्यस्य नापि

च कलाया विज्ञानस्य च न वा वाणिज्यस्योद्योगस्य च भाषाभूत मुपलभ्यते। साम्प्रत त्वेनत्स्थानमाङ्ग्लवाचाधिष्ठितम्। किन्त्वाङ्ग्लीयवाचोऽपसरणेऽन्येषु क्षेत्रेषु तदासने सस्कृत न सम्भवत आसीन भविष्यति। अतो भविष्ये सस्कृतभाषाया प्रात्यहिकार्थिकराजनीतिकवाणिजिकजीवनेन नाममात्र एव सम्बन्ध स्थास्यति। किन्तु ममास्य कथनस्य नेद तात्पर्यं यत्सस्कृताध्ययन व्यर्थम्। तन्मूल्य त्वस्त्येव सर्वदा च स्थास्यति। सभ्यतासरक्षणाय, किमन्यद्, मानवजातेरस्तित्वार्थमिदमावश्यक यद्ध्यात्मशीले शिक्षापद्धती समन्विते स्याताम्। एतत्समन्वयस्य संस्कृताध्ययनसमं प्रभावि साधनान्तर न सम्भवतीति तावन्मम मतम्।

इदमहमेतदर्थं ब्रवीमि यन्मम विचारणायामासहस्राब्दीभ्य सस्कृतस्याधारतल पृष्ठभूमिश्चासावध्यात्मवादोऽस्ति यो भारतस्य मानवतायै प्रसादीकृत उपहार। सहस्राब्द्यो व्यतीता यदा भारते प्रथमतोऽयं विश्वास उदपादि जगतोऽस्य सर्व-विध-विपत्ति-बाधा-न्यूनता-काठिन्येभ्यो मानवस्तावन्मुक्ति लब्धुं न प्रभवति यावदस्य जीवन सत्यस्योपासन सेवाया अचलव्रत न्यायस्याविचलनिष्ठा च न सञ्जायत इति। अस्मत्पूर्वजा अस्यादर्शस्य 'कृष्णार्पणम्' इति नाम विदधिरे। अस्यायमर्थो व्यक्तिर्यत्किञ्चिदपि कुर्यात्तदनया श्रद्धयानयेच्छया च कुर्याद्यदहमिद समस्तविश्वस्य ततोऽपि परतो विश्वात्मनः प्रसन्नतायै करोमि न तु स्वेन्द्रियसन्तोषायेति। अस्यैषोऽर्थो कदापि नासीद् यद् व्यक्तिः स्वसासारिककर्तव्यानि परित्यज्य किमपि वनं गत्वा तदेवाश्रयेत्। अस्य केवलमयमेवार्थ आसीद्यदसौ

किमपि सांसारिकं स्वकृत्य स्वार्थबुद्ध्या न कुर्यात् प्रत्युतेदमेव विश्वात्मे-च्छानुकूलमिति मत्वा कुर्यात् प्रत्युतेदमेव विश्वात्मेच्छानुकूलमिति मत्वा कुर्यात्। तथैव च कृत्वासौ स्वीयाहङ्कारबन्धनान्मुक्तिं प्राप्य स्वकीय वास्तविक विश्वस्वरूपमभिज्ञातु पारयति। इममेवादर्शमस्मदीय-कवय स्वकाव्येषु वर्यन्तिष्ठस्मास्मदीयसाहित्यकाराश्च स्वकृतिषु प्रदर्शितवन्त। पुराणान्यस्यैव गुणान् गायन्ति दर्शनानि चानेनैव भावेन प्रभावितानि। वस्तुतो नेयमनुचितोक्तिर्भविता यदयमा-दर्शोऽस्मज्जातीयानुभूतेस्तन्तुषूतप्रोतोऽस्ति। सम्पूर्णसंस्कृतवाङमयस्य प्राण प्रेरणा चास्मिन्नेवादर्शे निधीयेते। सस्कृतनाटकाख्यानकथा-महाकाव्यशास्त्रविज्ञानेषु सर्वत्रैवास्य साम्राज्यम्। अत स्पष्टमेतत् सस्कृतवाङ्मयविद्यार्थी एतदादर्शाप्रभावितो न स्थातु ं शक्नोति।

ममेय विचारणा यद्धय जगते यं महाप्रसाद दातु प्रभवामः सोऽयमेवादर्श। एतञ्च वय तदैव दातु शक्ष्यामो यदा न केवल-मस्मदीया भूमिरस्मदौद्योगिकयन्त्राणि च विशालधनधान्यसरित एव स्रोतांसि सम्पत्स्यन्ते यावता तत्र कार्यं कुर्वाणा श्रमजीविनः कृषीवलाश्चाप्यनेनैवादर्शेन प्रेरिता भविष्यन्ति। तस्य स्वर्णमय-युगस्य स्थापनायामस्माभिरश्रान्तपरिश्रम कार्योऽनेकविधान्यायोज-नानि च विधेयानि। किन्त्वेषां सर्वेषा प्रयासानामायोजनानाञ्च मूलेऽयमेव नियमस्वीकारो यच्छैल्पिकाध्यात्मिकशिक्षयोर्मध्यवर्ती गर्त प्रपूर्येत। सस्कृतमेव स सेतुर्य एतद्गर्तं पूरयति। अनयैव च दृष्ट्या भवद्भिराधुनिक जगति तन्निष्ठतादीक्षयो प्रबन्ध करणीय।

संस्कृत वाङ्मयस्य विशेषताः[1]

अहं मन्ये संस्कृतस्याध्ययनं न केवलं भारतीयानाम् विश्वासामपि समस्यानां समाधाने सहायकं भवितुमर्हति । अतएवाहमनुरुणध्मि यत् शिक्षालयेषु संस्कृताध्ययनस्य पर्याप्तं प्रोत्साहनमावश्यकम् । अधुना यदस्माकं जीवनं तस्य मूलभित्ति संस्कृतग्रन्थेषु वर्तते ।

संस्कृतवाङ्मयं न खलु भारतस्यैव अपितु मानवमात्रस्य अमूल्यो निधिः । अस्य प्राचीनता व्यापकता विशदता सौन्दर्यं मधुरता सर्वमेव ईदृशं वर्तते येन न केवलं मानवसंस्कृतेः सम्पूर्ण इतिहासः प्रकाशे आयाति किन्तु मानवहृदयं आनन्दमग्नं भवति तथा एकस्य प्रकाशलोकस्य प्रत्यक्षं भवति यत्र गतस्य जीवनं सार्थकं भवति । स संसाराद् विमुच्यते ।

मानवस्य सांस्कृतिकविकासस्य चित्रं तु संस्कृतवाङ्मयस्य सहायतामनपेक्ष्य निर्मातुं शक्यत एव नहि । संसारे नास्ति अन्या एकापि जातिर्या स्वकीयं प्राचीनमितिहासं सुरक्षितं दर्शयेद् यथा वयं भारतीयाः प्रभवामः । ऋषीणामेव शब्दाः सुरक्षिताः सन्ति । तत्र निर्माणकालिकं चित्रं वयमवलोकयितुं प्रभवामः । तच्चित्रं वर्तमान-समये प्राचीनेतिहासनिर्माणे सहायकं सत् अग्रेऽपि सहायकं भविष्यति । अद्य विश्वस्मिन् एकोऽपि नास्ति एतादृशः विद्वान् य

---

१ मिथिलासंस्कृतविद्यापीठ (संस्कृतरिसर्च इन्स्टीट्यूट) नाम्न्याः संस्थायाः शिलान्यासावसरे श्रीमतां राष्ट्रपति श्रीराजेन्द्रप्रसादमहोदयानां भाषणसारांशः]

"संस्कृतवाङ्मयेन मानवस्य प्राचीनेतिहासस्य निर्माणे साहाय्यं प्राप्यते" इति न स्वीकुर्यात्।

मानवसंस्कृतिपरिज्ञानाय, तत्र स्वजातीयस्थानज्ञानाय, तथा तथ्यपरिज्ञानायैव नहि किन्तु कलाया उत्कृष्टे रूपे आनन्दे मज्जनायापि न केवलमस्माकं किन्तु विश्वेषाम् संस्कृतज्ञानमावश्यकम्। जीवनस्य एकोऽप्यंशः, मानवत्वाभिव्यक्तेः कापि रीतिः, कलायाः किमपि रूपं नास्ति यत्तत्र न स्यात्। एवं हि पूर्णतासंस्कृतवाङ्मयस्य। समाजव्यक्त्योः राजरङ्कयोः नागरिकग्रामीणयोः मानवपशुपक्षिणाम् सभ्यासभ्ययोः चेतनाचेतनयोः आत्मपरमात्मनोः सर्वेषामेव विवेचनं सहृदयग्राहिण्या रीत्या कृतमेवात्र वाङ्मये। मानवहृदयस्य प्रकोष्ठः नास्तीदृशः यः तस्य दृष्टिगोचरो न स्यात्, अथवा यस्य सूक्ष्मं तत्त्वं न कौशलेन व्यक्तीकृतं भवेत्। प्रकृतेः स्वरूपं तादृशं नास्ति यत् नात्र स्पष्टं चित्रितम्। समाजस्य न तादृशः कल्पः यस्य व्याख्या तत्र चित्रितानामादर्शानाम्, अभिव्यञ्जनानां व्यसनानां च चित्राणि न स्फुटतया प्रतीयेरन्। एवं मानवस्य भविष्यता भाग्येन सुखेन कल्याणेन चासम्बद्धः एकोऽपि प्रश्नो नास्ति यस्य विचारपूर्णमुचितञ्च समाधानं तत्र नास्ति। पशूनां पक्षिणां च जीवनस्य तादृशं सूक्ष्मं सत्यं च वर्णनम्, मानवजीवने तेषां महत्त्वव्याख्या तेषामुपरि तादृशी सद्भावना संसारेऽन्य जातीनां साहित्ये नास्ति।

अत्र विदुषां जनसाधारणानां वयस्कानां बालकानां च कृते प्रचुरा सामग्री विकीर्णा वर्तते। गन्धर्वयक्षासुरनिशाचरप्रभृतीनाम् अद्भुतसृष्टेः चमत्कारिशक्तीनां कृत्यानां च इयद् वर्णनमस्ति येन

बालका पर्याप्त प्रसन्ना भवितुं शक्नुवन्ति । स्मृतिषु एतादृश ज्ञान विद्यते यासाम् एकैव उक्ति मनसि निहिता साधारणजनानपि ज्ञानिनो विदधाति । तथा एतादृश कथा सन्ति येषा श्रवणेनैव अपठिता अपि विचारवन्तो भवन्ति ।

तत्र कलादृष्ट्यापि चमत्कार तादृक् विद्यते य सम्भवत नान्यत्र लभ्यते । "घटे समुद्र" इयं सूक्ति सत्य सगच्छते । शब्दार्थयो साम्यम्, अलङ्कारस्य शोभा, व्यञ्जनाया उत्कृष्टश्चमत्कार सस्कृते एव दृश्यते । संक्षेपतो वक्तु शक्यते यत्, "शब्दानामुत्तमा व्यञ्जना सस्कृते एव । यद्यपि पाश्चात्या विद्वास सूत्रादीन् साहित्यदृष्ट्या निन्दन्ति, तथापि इद कदापि न विस्मर्तव्यम् यत् साहित्यस्य मान्यताया वैमत्यमस्ति आवयो । ससारचक्रे बभ्रम्यमाणान् तान् अलकारादयो नानन्दयन्ति । किन्तु निष्पक्षया दृशा दर्शनेन इदमनुमित भवति यत् शब्दस्य कियानस्ति प्रभाव ? स च सस्कृतेनैव ज्ञातो भवति ।

न केवलमभिव्यञ्जनाशक्त्या इदम् अतुल्यम् अपितु अभिव्यक्ते तद्रूप नास्ति यस्मिन्नस्य सफलता न स्यात् । गद्ये पद्ये नाटके गीते काव्ये च सस्कृतलेखका निपुणा आसन् । विन्टरनिट्ज महोदयै लिखित यत् साहित्यस्य व्यापकेऽर्थे यत् अभिमत तत् सर्वं सस्कृत-साहित्ये वर्तते, अर्थात् ऐहिकामुष्मिकपद्यात्मककाव्य महाकाव्यं गीतं नाटक नीतिकाव्य तथा वर्णनात्मकं वैज्ञानिक च पद्यम् ।

यद्यपि अनेके पाश्चात्या यूनान-साहित्यात् संस्कृतसाहित्य न बहुमन्यन्ते, किन्तु तेऽपि स्वीकुर्वन्ति प्राचीन गौरवमस्य ।

निष्पक्षया धिया विचारे तु निर्विवादमेतद् यत्, रामायण-महाभारतसदृश काव्य ससारे नान्यत्र विद्यते ।

सस्कृतवाङ्मयस्य विकास तादृशे वातावरणेऽभवत् यत्र भौगोलिक-दृष्ट्या जातिदृष्ट्या च अनेकविधा आसन् किन्तु अस्य संवर्धने भौगोलिकापेक्षया जातिगत जीवनाधारभूतादर्शानामधिक-भाग आसीत् । बहो' कालात् एष निश्चय अत्र आसीत् यत् जीवन न निरर्थकं किन्तु आत्मदर्शनस्यैक साधनम् अतएव साहित्य क्षणिकानुभव न बहुमन्यते किन्तु जगत चिरकल्याणस्य साधनम् । कलाया अपि न मनोरञ्जनमात्रमुद्देश्यम् किन्तु पुरुषार्थसाधनमपि । काव्याना पाठेन मुक्ति इति तु पारम्परीणो विश्वास । साहित्य-विचारकैरपि एतत् प्रतिपादितमेव । यत्र तत्र अय ध्वनि सस्कृत-साहित्ये स्फुट एव, अत एवात्र सत्यधर्मयोरेव जय सर्वत्र प्रतिपादितो दृश्यते । इयमपि अपरा विशेषता—मानव पशुत्व विहाय देवत्व यथा प्राप्नुयात् सैव साधना कवे । यत तत्रैव लोकस्य कल्याणम् ।

सस्कृतवाङ्मस्य इयमपरा विशेषता यत् तत्र व्यक्तस्य जगत एकत्व-चित्रणम् । तदिद मन्यते यत् स्थावर-जगमानामन्त एका एव शक्ति विराजते । अतएव नायकस्य सुख-दु खे सर्वत्र प्रतिबिम्बत । कारणमिदमेव यत् सस्कृते पशूनामपि सुन्दर सहानुभूतिपूर्ण च वर्णनम् यथाऽस्ति न क्वाप्यन्यत्र । शेक्सपीयरस्य जन्मत पूर्वमेव तत्र पाषाणात् गीत-श्रुति आसीत् किन्तु भारतीया कवयस्तु मेघेभ्य शुकेभ्यस्तदा सन्देश हारयन्त आसन् । अत्र नायकनायिकाना

जीवनधारा निर्माणे परमेश्वरोऽपि सहायक आसीत। इद विश्व-

शुभलक्षणम्। मन्ये अद्यापि सन्ति संस्कृतज्ञा विद्वांसः ये आधुनिक-विषयान् देववाणीद्वारा विद्वद्भ्यो दातु शक्नुवन्ति। आशास्महे यत् प्राचीन वाङ्मयेन सह एष प्रयत्न अपि चलिष्यति येन रुद्धा वाङ्मयस्य प्रगति पुन अविच्छिन्ना प्रचलिष्यति। येन इतिहासकार अग्रेऽपि लिखतु यत् संस्कृत-साहित्यम् आधुनिक-विद्याप्रचारे अन्यभाषाभ्यः न्यूनं नासीत्।

संस्कृत-संरक्षणस्यावश्यकता

भारतीया सस्कृतभाषैवैका विद्यते यया वैदिक-कालादिदानीं यावत् नि लमपि भारतमिदमेकता-सूत्रे सुनिबद्ध वर्तते। यदीय भाषा नाभविष्यत्तदा भारतवर्षस्य विभिन्न-प्रान्तीया स्त्रिय पुरुषाश्च परस्पर स्वीयानभिप्रायान् प्रकटयितुमसमर्था एवाभविष्यन्। आग्लानामागमनात्पूर्वं समग्रस्य भारतस्यान्तर्देशीया केवल सस्कृत-भाषैवासीत्।

भारत हि बृहत्तरो देश। एतादृशे विशाले देशे भाषाभेद-स्त्वनिवार्य एवास्ति। तथापि सर्वासा मूलभूता सस्कृतभाषैवेत्यत्र नास्ति सन्देहावसर। यदि सस्कृत भाषाया अध्ययनाध्यापन विनश्येत, तदा प्राचीनतम भारतीयमैक्यसूत्र निश्चितमेव छिन्न भिन्न च भविष्यति कथयिष्यन्ति च जना यद् भारतीया विभिन्ना ज्ञातयो बलादेकीकृता सन्ति। समस्तमेव राष्ट्र यामेका भाषा साकल्येन गृह्णाति, तस्या विद्यमानायामपि यदि प्रान्ताना भाषा-

भेद जनित कल्पित कलहो भवति, तदा तस्या तिरोहिताया न जाने किं भविष्यति अतो भारतराष्ट्रस्यैक्य-सम्पादनाय तद्र-क्षायै च संस्कृतभाषा-सरक्षण नितान्तमावश्यकम् । राज्य-प्रशास-कानामिदमावश्यक पवित्रञ्च कर्त्तव्यमस्ति यत्ते सस्कृताध्यय-नाध्यापनस्य देशकालोपयोगिनी समुचिता व्यवस्था विदधत्विति ।

सस्कृतभाषाया सरक्षणेन न केवलं राष्ट्रस्यैकतैव सुरक्षिता भविष्यति, प्रत्युत भारतीय सस्कृतेरपि सरक्षण सुतरा भविष्यति।

एतदपि विचारणीय यत् सस्कृतभाषा-प्रसारे केचन प्रत्यूहा अपि विद्यन्ते । तेषु सर्वप्रथम सस्कृतसेवकाना दारिद्र्यमस्ति, येन द्रव्यसाधन-प्रधानेऽस्मिन् युगे वय किमपि कर्तुं न पारयाम । अस्या विपद प्रतीकाराय केचन त्यागवन्तो विद्वांस समग्रे भारते पर्यटनमुपदेशादिना धनार्जनप्रयत्नञ्च कुर्युः ।

द्वितीय कारण सस्कृतज्ञानामालस्य प्रमादश्च । अस्मात् कार-णादेव वय निरुत्साहिनो दरिद्राश्च सम्पन्ना । अस्या विपद प्रतीकाराय सस्कृतज्ञेषु साहसोत्पादनमत्यावश्यकम् । यावत् सस्कृ-तज्ञा स्वात्मनिर्भरा सुदृढाश्च न भविष्यन्ति, तावदन्ये तेषां साहाय्य न विधास्यन्ति ।

जनताया प्रचाराभावो हि नाम तृतीय विघ्न वर्तते । वय यत् किमपि कुर्महे, तत् केवल सस्कृतज्ञेष्वेव सीमित भवति । इत्येदर्थं विभिन्न-भाषापत्रेषु सस्कृत-समाचाराणा प्रकाशन-व्यवस्था नित-रामुपयुक्ता भवेदिति ।

—महाराज श्री विभूतिनारायणसिंहदेव (काशी नरेश्वर)

तृतीयः प्रदीपः

वर्णनात्मकाः प्रबन्धाः

अवतरणिका —

वर्णनात्मकेषु प्रबन्धेषु वर्ण्यो भूयान् विचार्यश्चाल्पीयान् विषयो भवति। न चात्र प्रतिपिपादयिषा वर्तते। विषया ह्येते प्राय प्रकृति-वस्त्वाविष्कारादिपदार्थानालम्बन्ते। एते च ग्रन्थस्था क्वापि विस्तृता इह संक्षिप्य निविश्यन्ते। केऽपि दृष्टा श्रुता वा स्वशेमुषी-बलेन काव्यशैल्योपवर्ण्यन्ते। केचन पर्वतादि-यात्राश्रिता स्वीया परकीया उदन्ता वाऽत्र प्रबध्यन्ते। अत्रापि वृथाविस्तरो न शोभते। यावा-नेवोदन्तो विषयेण सह सङ्गच्छेत क्षीरे नीर इव भजेदैकरूप्यं तावानेवोपादेय। यथा भित्तिनिर्माणाय प्रवृत्त स्थपति पक्वेष्टिका-भिरामेष्टिका मृल्लेपै रन्यानपि लोष्टादिशकलान् सयोजयति नयति चैकरूपता तथैव प्रबन्धानां वर्णनात्मकाना सयोगोपि सारासार-विषयोपचयैरेकरूप एव लक्ष्येत।

युद्धादिवर्णनासु तिथ्याद्यङ्कन सत्य स्यात्। दृष्टान्तस्तु नेहा-वश्यक। उपसहारोऽपि प्रसगमगत एवेह भवति। क्रमस्त्वपेक्ष्यते। क्वापि स्वतन्त्रा विचारा अपि प्रकटिता प्रबन्धयितु कौशलं द्योत-यन्ति।

उत्तरध्रुवप्रदेशस्य यात्रा

विमर्श-सारः—१ उत्तर ध्रुवदेश दुर्गमता । २ हिमार्णवा । ३ षाण्मासिकमह षाण्मासिकी शर्वरी च । ४ स्कीमो जाति ।

विचित्रा प्रकृतिलीला । विचित्रञ्च जगत् । अस्मिन् धरातले कुत्र किमस्ति ? कियन्तो द्वीपा महाद्वीपा सिन्धवो महादेशा प्रदेशाश्चेत्याधुनिके विज्ञानप्रधाने युगे भूगोलपण्डितै सम्यक् परिज्ञातम् । किञ्च तथापि सन्ति तादृशा प्रदेशा अपि यत्र न मानवाना सुखेन गति । अतस्तेषा विषयेऽद्यापि न किमपि विशिष्य वर्णयितु शक्यम् । एतादृश एव ध्रुवप्रदेशोऽस्ति । अत्र पाश्चात्याना साहसपूर्णाना यात्रिणा केषाञ्चित् यात्रावृत्तान्तमाश्रित्यैव किञ्चित् प्रपञ्चयाम । श्रूयताम्—

उत्तरध्रुवदेश

अस्य भूगोलस्योत्तरीयकोणे स्थितो भाग एव 'उत्तरध्रुव' प्रदेश' इत्यभिधया व्यवह्रियते । मनुष्यनिवास-सनाथानां देशाना 'ग्रीनलैण्ड' इति देश एवोत्तरध्रुवप्रदेशस्य नेदिष्ठ । अस्मिन् 'ध्रुवदेशे' भूमेरभाव इव वर्तते । न तत्र शैला न नीरम् । केवल हिममेव सर्वतस्ततम् । ग्रीनलैण्डात् उत्तरध्रुवमभियियासुभि साहसिकै पञ्चशतक्रोशमितो हिममयो भागो लभ्यते । अयमेव 'हिमार्णव' इत्युच्यते । न चात्र वनस्पतयो गुल्मा जन्तवो वा भवन्ति । हिम-

---

१ उत्तरध्रुवप्रदेश —उत्तरकुरु-नाम्ना पुराणेषु प्रसिद्ध । अस्यैवोपान्ते सुमेरु ।

सागरोऽपि न समस्तावत् नितान्तमुनुद्धात[1]। सहस्रदण्ड[2]मित हिमभागमधोऽपि न भूमिर्दृश्यते। अत्र शैत्य तीव्रतम भवति। ऋतुताप[3] मापकस्य पारदबिन्दु सान्द्रीभवन[4]बिन्दोरपि दशाशात् पञ्चपञ्चाशदश यावदवतरति। मृत्तैल मदिरापि शैत्येन सान्द्रीभवत। नि श्वासवायुरपि दशनच्छदयो[5] रुपरि स्त्यायते[6]। नात्र जलधरस्य धारा न गर्जनं न वा विद्युत एव। अत्र ग्रीष्मर्तौ द्विपञ्चाशदशमितैव तापस्य परमा सीमा। सा चास्माक देशे पौषमाघयोर्महति शैत्ये भवति।

अथ वैचित्र्यमिदमस्य देशस्य—अत्र सकलेऽपि सवत्सरे षण्मासव्यापिनी निशा षण्मासव्यापी च दिवसो भवति। एकमेवाहोरात्रमेकस्मिन् वर्ष इति तात्पर्यम्। अत्रा-

वार्षिकमहोरात्रम् श्वयुजो मासस्य अष्टमे दिवसे[7]

सविताऽस्तमयते चैत्र मासस्य च अष्टमे दिवसे[8] पुनरुदेति। एव भाद्रपदस्य समस्ते मासि प्रदोषस्य फाल्गुण मासि च सकल उषसो वेला भवति। सार्धमासत्रय तु निबिडं तम सर्वत्र व्याप्त क्षणदाया यामत्रयीं द्योतयतीव। प्रतिमासं केवल दशवार द्वादशवारमेव वा चन्द्रो दृश्यते। एतेषु दिवसेष्वस्येषत्कलाना ह्रासो वृद्धिश्च दृश्यते। कदाचन चन्द्रमसमभित. परिधयो जातुचन शुक्रचापा अपि समवलोक्यन्ते। कदा-

१. उच्चावच। २ गज्ञ। ३ बैरोमीटर। ४ Freezing point। ५ ओष्ठयो। ६ सान्द्रीभवति 'स्त्यै ष्टयै शब्दसंघातयो-रित्यस्य रूपम्। ७ २२ सितम्बर। ८ २१ मार्च।

चित्तु सप्ताष्टौ वा शशिनो दरीदृश्यन्ते युगपदेव। चन्द्रमरीचीना हिमानीषु वक्रतया प्रक्षेपेणामीषामलीकचन्द्राणामुत्पत्ति। एव चात्र वर्षे शिशिरनिदाघौ द्वावेव ऋतू भवत। अश्वयुजश्चैत्रं यावत् अन्ध-तमसावृत शिशिरस्ततो निदाघ प्रकाशमय। अत्र दिशामपि ज्ञान न भवति। क्रोशानभिक्रान्तानां हिमानीना प्रस्तरादपि कठिना सानव इव भागा। अत्र हिमस्य साम्राज्ये हिमझञ्झानां भीषणा उत्पाता भवन्ति।

अभियानम्

उत्तरध्रुवप्रदेशाभिप्रयाण नातीवकठिनमुताऽसम्भवप्रायमपि। पर पाश्चात्या केचन साहसिका उत्तरध्रुवदेश प्रापु। तेषु कतिपये ततो न प्रत्याजग्मु। ते तु सपरिकरास्तत्रैव क्वापि हिमसम्पाते पञ्चत्व याता। ये केचन ततो विनिवृत्य सक्षेम प्राप्तास्तेषा तु अमेरिकाया 'पीरी' नामैको महान् साहसिकोऽस्ति। स एवोत्तर-ध्रुवप्रदेशे स्वदेशस्य ध्वजां निचखान। अस्य यात्रोदन्तमाश्रित्या-धुना कतिपयेऽन्ये साहसिका ध्रुवप्रदेश जिगमिषवस्तत्र प्राप्नु-वन्ति।

उत्तरध्रुवप्रदेशे प्रकाशमये निदाघकाले क्वचन हिमभागा द्रुता सागरायन्ते सलिलपूर्णा। अतस्तस्मिन् काले तत्र प्रयाण न वरम्। शीतकाल एव यात्रा विधीयते। उत्तरध्रुवमभियियासव. पोतेन ग्रीनलैण्ड समागच्छन्ति। तत कियन्तमपि वर्त्मान पुनरपि पोतेनैवातिक्रामन्ते। ततोऽतिक्रम्य 'स्कीमो' इत्याख्यायास्तदुपकण्ठ-वासिन्या जातेर्जनाना साहाय्यमपेक्ष्यते। ते हि मार्गज्ञास्तस्मिन्

प्रदेशे प्राणसन्धारणोपायान् वेदु । यात्रिणो सोर्णाभि पशुकृत्तिभि[1] सर्वमेव शरीर प्राय दृढ समावृत्य हरित्काचमयमुपनेत्रमायोज्याक्ष्णो प्रचलन्ति । बलवत्तमोऽपि यात्री पञ्चगव्यूत्यधिक न चलितु पारयति प्रत्यहम् । अत्र हि घटीयन्त्रेणैव अह्नो निशायाश्च समयान् कल्पयन्तो यात्रिण सायमवसरे (स्वदेशवर्तिनि) विश्राम्यन्ति । विश्रामावासाश्च हिम एवोत्कीर्यन्ते । क्वचन बृहद्बिलतुल्या क्वापि गुहाकारा । एतेष्वेवावासेषु मृत्तैल सुरा[2] वा प्रज्वाल्य चायपानक क्वाथ्यते देहश्चोष्णीक्रियते । भोज्यद्रव्याणि चात्र स्त्यानीकृत दुग्ध, भर्जितमामिष, कन्दुकापूपा[3] चायपानकञ्चेत्येतान्येवोपयुज्यन्ते । कादम्बरी[4] चात्र न हितकरी ।

भोज्यादिसम्भारसम्भृतस्य भारस्य वहन न नरै सुशकम् । भारस्त्वत्र हिमप्रचारै शकटै नीयते । इमे च हिमशकटा सारमेयै र्वाह्यन्ते । सारमेया एते 'एण्डीयर' नाम्ना ख्याता नैते साधारणा श्वान इव । हिमस्थलीषु द्रुतगतयो भवन्ति । शुना भक्षणायाऽपि पललमेव तत्र नीयते ।

उत्तरध्रुवदेशाभियान न सुक्षेमकरम् । अस्य प्रदेशस्य वर्णनयैव भीषणत्व प्रतीयते । कदाचन हिमार्णवा

यात्राया भयङ्करता

द्रवन्ति क्वापि येन यात्रिणोऽग्रे पश्चाद्वा चलितुमपारयन्तस्तत्रैव तिष्ठन्ति । हिमकाठिन्य प्रतीक्षमाणाना तेषा भोज्यानि पेयानि वा द्रव्याणि क्षीयन्ते, येन तत्रैवोपरमन्ते ते । कदाचन क्वापि तलोर्ध्वभागे नातिकठिन

---

१ चर्मभि । २. स्पिरिट (Spirit) । ३ बिस्कुट । ४ मदिरा ।

हिममधस्तादगाधोर्णव । तस्मिन् ईषत्सान्द्रे हिमे पद न्यस्यन्तो गम्भीरजले ब्रुडन्ति । कदाचन च हिमझ्झाभिर्यात्रिणोऽभिहन्यन्ते । नीलोपनेत्र यदि त्रुट्येत् न स्यादन्यत्तदापि तद्विना तत्र नयनयो रान्ध्य जायते न च पदमपि प्रचलेन्मानव । केऽपि प्रकाम्यन्त प्रबलेन शीतेनाभिभूता मरुतो जवेनाहन्यमानास्त्वरिततर चलन्ति । तदानी तेषा नासापुटेभ्योऽसृक् स्रवति कदाचित् । कदाचिच्च द्रुत-गत्येषदौष्ण्यमनुभवन्त श्रान्ततमास्ते सुषुप्सामनुभवन्ति । यदि ते तत्र शयेरन् तदा हृद्गतिनिरोधेन म्रियन्ते । ताराणा मन्दद्युतिमय प्रकाशोऽपि भीम एव तत्र । ताराप्रभाभि शशिनो ज्योत्स्नया च सहचरिता यात्रिणोऽञ्जसैव समुत्थितेन निबिडनीहारेण समावृता पथभ्रष्टा अपि भवन्ति । एव मिथो विदूरीभूतास्तेऽभ्रविलायमिव लीयन्ते तत्रैव । एवमीदृशी भीमताऽस्य मार्गस्य । पर धन्यतमास्ते वदान्या मान्याश्च मानवपुङ्गवा' साहसिकवरिष्ठा ये खल्वीदृशं भीष्म भीमतम च प्रदेश प्रतियान्ति तृणाय स्वासून् गणयन्त । विशिष्य च ते वीरवरा ये ततो जीवन्त एव यात्रा समाप्य प्रत्या-गच्छन्ति । धन्य तेषा बलम् । धन्य साहस ।

उत्तरध्रुवदेशयात्रिणां सखी 'स्कीमो' नाम मानवाना जाति ।

स्कीमो जाति

इय हि ग्रीनलैण्डादनतिदूरवर्तिनि परमुत्तर-ध्रुवप्रदेशान्नाति दविष्ठे हिममये लोके निवसति । स्कीमो जाते र्मानवस्त्वाकृत्या न सुन्दरो वर्णेन च नातिगौरो मगोलजाति-मानवतुल्य । असभ्य-

तमेव जाति । क्रव्यमेव[1] खादते, कृत्तिमेव वस्ते[2] । शिशिरे मृदश्मभिर्भवनानि निर्माय तेष्वेवोषन्ते । निदाघे च सीलसञ्ज्ञकमीनाना चर्मणा निर्मितेषु पटभवनेषु निवसन्ति । ग्रीनलैण्डे कस्तूरीवृषाख्यो[3] भवत्येको जन्तु । स्कीमो नरोऽस्य श्वेतऋक्षस्य शशिनो हरिणस्य चाखेट करोत्येतेषा सिन्धुचारिणां वालरसह्वेलजन्तूनामपि पललेन जीवति । स्वसारमेयेभ्योऽप्यमीषामेव पलल भक्षणाय ददाति । नास्या जाते. कोऽपि धर्म । पर भूतप्रेतपिशाचेष्वेतेषा मानवाना महत्यास्था । बिभ्यति चैतेभ्यो बलीरप्युपाहरन्ति भियैव । परिधानान्तर धारयन्त पुराणपरिधान शतश खण्डैर्विभज्य प्रक्षिपन्ति भूतादीनाञ्च वासो मा भूदिति भिया । अनयै भियाभिभूतास्ते गृहान्निर्गत्य तस्य कुटीरस्य द्वार सकपाट त्रोटयन्ति । कुटीरे कक्षा[4] परिस्तीर्य तिष्ठन्ति । सीलमीनचर्मैव कक्षोपस्तृत तेषा शय्या । मृदुप्रस्तरेणैकेन दीपक रचयन्ति । वसा मेदश्च तैलस्थाने प्रकाशाय दीपेषु प्रयुञ्जते । एष मेद स्नेहप्रज्वलितो दीपस्तेषा शैत्यमपि किञ्चिद्वारयति । स्कीमोनरश्चिर नैकस्मिन् स्थाने निवसति । अटाट्याशीलो हि स । नार्यस्तु वृत पतिमुज्झित्वा पत्यन्तरमपि यान्ति । नरा अपि तथा । नात्र कोऽपि बन्धो नियमो वा । चेदेकस्यामेव नार्यां द्वयो प्रीति स्यात्तदा मल्लयुद्धेनैव तयो प्रियालाभ । द्वादशहायनदेशीयाना प्रायो दारिकाणां विवाहो भवति । अमी हि मृतान् भूगर्ते निखनन्ति । मृताना वसनादीनि कदाचिच्च तेषा प्रियतमान् सारमेयादीनपि जीवत एव खण्डयित्वा मृतै सह

---

१ मासम् २ आच्छादयति ३ Muskoxen ४ शुष्कघासम् ।

त्यजन्ति। क्वापि पञ्चत्वमाप्ताभिर्वनिताभि सहैव तासां स्तन-धयानपि प्रियाणि चान्यानि वसनादिद्रव्याण्यपि भूगर्ते स्थापयन्ति। एषा भाषाऽपि विचित्रा। सभ्यलोकभाषाया विभिद्यतेतमामेषा। एवमेष स्कीमो मानवस्योदन्त।

कैलास-मानसयात्रा

विमर्शसारः—१ उपक्रम। २ दुर्गममार्ग। ३ प्रकृतिरमणीयता। ४ सिद्धभूमय। ५ यात्रासाधनानि।

नगाधिराजस्य तुहिनाचलस्य कुक्षौ सिद्धकिन्नरजुष्टा योगिगणै परिसेविता बहवो भागा समुल्लसन्ति यत्र मानवानां न सुगम सक्रम। एतेषु बहवो निगमागमवर्णिता प्रसिद्धा एव। किञ्च ज्ञातनामानोऽपि ते 'कुत्र स्थिता कीदृशाश्चेति' सविशेष न सर्वैर्ज्ञायन्ते। मानस कैलासश्चैतादृशावेव भागौ भूतले। अत्र एतयोरेव वर्णना यात्राञ्चाधिकृत्य किञ्चिद्वर्णयाम।

उपक्रम

मानस कैलासश्चार्यग्रन्थेषु पवित्रौ तीर्थभूतौ च प्रदेशौ गण्येते। धनदस्य दिशाया मानदण्डवद्विस्तृतस्य हिमवत पार्श्वे स्थितावेतौ भारतत्रिविष्टपयो[1] सन्धिभागे। अत एव भारतीया त्रिविष्टपदेशीया चैतौ स्वदेशान्तर्गतावेवाकलयन्ति। भौगोलिकास्तु हिम-

भूगोले स्थिति

---

१ तिब्बत।

वत एवैक परिविस्तृत भाग कैलास वदन्ति। किञ्चार्य-ग्रन्थेष्वस्य पृथगेवोल्लेख ।

कम्-जलम्[1], इला-भूमि, एतयोरास -उपवेशनस्थानम्= कैलास । एवमियं व्युत्पत्ति कैलासपदस्य। धवलगिरि सितगिरि इत्याद्यभिधानमस्यैव तावत्। समुद्रतलादय

कैलास शैल प्रायोविंशतिसहस्रफुटमितोच्चे भुवो भागे स्थित । अस्य कियत्युन्चता सागर-तलादिति वदितम्। परं भूगोलवेत्तारस्तु हिमाचलस्य गौरीशिखरशृङ्गादेन[2] नात्युच्चतर मन्यन्ते। कैलासस्यानल्पा शृगा । एते हि सर्वदा हिमसवृता रजतजटिता इव भवन्ति। अत एवास्य सित-गिरिरित्यभिधा। दूरत परिवीक्षणेनासौ गिरि शिवलिंगाकारो दृश्यते। इदञ्चोच्यते—भगवान् शिवस्तुषारगिरितनया-सनाथो नन्दीप्रमुखै प्रमथै परिवारित सदैव शैलममुमधितिष्ठति। सिद्धकिन्नरादिवृन्दारकाणा वृन्दास्तत्रैव तमर्चन्ति। अत एवार्येष्वस्मिन् महती श्रद्धा तीर्थबुद्धिश्च। सस्कृतकाव्येषु महाकविमखविरचित-श्रीकण्ठचरिते कैलासस्य वर्णना सविस्तर लभ्यते—तथाहि तत्र—

'शशिशुभ्रा किरन् भासो हासो धनपतेर्दिश ।
गिरिरस्तीह कैलासो निवासो वृषलक्ष्मण ॥"

इति प्रथम पद्यम्। महाकविना कालिदासेनाऽपि मेघदूते—

'गत्वा चोर्द्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासित प्रस्थसधे
कैलासस्य त्रिदशवनिता-दर्पणस्यातिथि स्या ।

---

१ श्रीकण्ठचरितस्य जोनराजकृतटीकायाम्। २ माउण्टएवरेस्ट। गिरिराजशिखराभिधाऽधुना।

शृंगोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥'

इति कैलासो वर्णितः ।

मानसं सरोऽपि कैलासोपकण्ठे परिविस्तृतं, बृहत्तमं सरः समस्ते भारते । अस्य परिविभागस्तु त्रिंशत्क्रोशमितः, केचित्केचिच्च चत्वारिंशत्क्रोशमित इति कथयन्ति । सागरतलादयं महाकासारोऽष्टनवत्यधिकपञ्चदश सहस्रफुटमितोच्चे भूभागे स्थितः । अस्य गम्भीरताऽष्टषष्ट्युत्तर शतद्वयफुटदघ्ना । शिशिरेऽस्योपरि सार्धद्वयवितस्ति[1] मितं स्थूलं घनीभूतं हिमं विततं वर्तते । अस्यैव सरसो नातिदूरे दक्षिणतः 'रावणह्रदः' इत्येको लघुकासारः । मानसस्य दर्पण-निर्मलं नीलनीलं पयो नितान्तं शीतम् । अस्मिन् हंसा अपि कदाचन सन्तरन्त उड्डीयमानाश्च दृश्यन्ते । आर्यग्रन्थेषु मानसस्य वर्णनामधिकृत्योक्तम्—

मानसम्

'कैलासपर्वते राम मनसानिर्मितं परम् ।
ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः ॥'

(वाल्मीकीये रामायणे बा. का. २४ स.)

'कैलासाद्दक्षिणे पार्श्वे क्रूरसत्त्वौषधं गिरिम् ।
वृत्रकायात् किलोत्पन्नमञ्जनं त्रिककुत् प्रति ॥
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वैद्युतो गिरिः ।
तस्य पादे सरः पुण्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥'

(वायुपुराणे ४७ अ०, मत्स्यपुराणे १२१ अ०)

---

१ वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ।

'मानसे स्वर्णकमलानि कल्हारकुसुमान्यपि समुत्पद्यन्ते' इति शिष्टा आमनन्ति । अत एव—

'हेमाम्भोजप्रसवि सलिल निर्मल मानसस्य' इति

महाकवि कालिदासोऽपि जगौ । अस्मादेव सरसो ब्रह्मपुत्र-नदस्य शतद्रु सिन्धुसरितो प्रभव इति भौगोलिका । जाह्नव्या अपीदमेव मूलप्रभवस्थानमित्यपि केचित् । त्रैविष्टपास्तु मानस 'सोमा वाग' इति समामनन्ति । ते चास्य तीर्थभावनया प्रदक्षिण-मपि कुर्वन्ति ।

कुबेरनगरी

अलकानाम कुबेरपुरी । आर्यग्रन्थेषु तस्या कैलासमानसोपकण्ठ एव स्थितिर्वर्णिता । तथाहि महाभारते पश्यामो यद् यदा बदरिकाश्रमे कृतस्थितय. सदारा पाण्डवा बभूवुस्तदैकदा वायुनानीतं स्वर्णवर्णं सौगन्धिकमेक कमल दृष्ट्वा द्रौपदी तादृशमेव द्वितीय-मपि चकमे । तदभिलषितं पिपूरयिषुर्भीमश्च सौगन्धिकमानेतु प्रतस्थे । स च कैलासमानसाध्वनैवालका प्राप । तथाहि—

'कैलासभवनाभ्यासे ददर्श शुभकाननाम् ।
कुबेरभवनाभ्यासे जाता पर्वतनिर्झरे ॥' इति
तत्रामृतरस शीत लघु कुन्तीसुत पिबन् ।
ददर्श विमल तोय पिबश्च बहु पाण्डव. ॥'

(वनपर्वणि १५३ अ०)

मेघदूतेऽपि मेघाय मार्ग शसन् यक्ष कैलासमानसयोरत्यन्ताभ्यास एवालकां वर्णयति ।

पर क्वेयमधुनाऽलकानाम पुरीति नात्र कोऽपि वक्तु क्षम किमपि। न च लौकिकेषु मानवेषु तत्र कोऽपि प्राप्त । दिव्या हि सा पुरी। दिव्याश्च तदुपकण्ठगता भूमय । न तत्र मानवाना सञ्चार । अत एव महाभारते—

'अस्यातिक्रम्य शिखर कैलासस्य युधिष्ठिर।
गति. परमसिद्धाना देवर्षीणा प्रकाशते ॥' (वनपर्वणि १५९)

इति तत्र सिद्धमहर्षिदेवानामेव गतिरुक्ता।

साक्षाद्धर्मस्वरूपो युधिष्ठिरोऽपि ससोदरदारस्तत्र यियासुर्न्यवार्यतालक्ष्येण केनापि—

'न चाप्यत पर शक्य गन्तु भरतसत्तमा ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥' इति वदता।

त्रिविष्टपे धर्मगुरवो 'लामा' इत्युच्यन्ते। कैलासस्य कतिचित् कन्दरासु बहवो वर्षीयासो लामाजना निवसन्ति। सोमौषधिप्रभावेण तप प्रभावेण चैतेषा बहव पञ्चशतवर्षवयस्का अपि लभ्यन्ते। मानसमभितोऽमीषा धर्मगुरूणा गुहासु निर्मिता आश्रमा मठाश्च। एतेषु प्रस्तरकाष्ठरीति[1] निर्मिता सौगतप्रतिमा भवन्ति। एता ह्येते प्रतिदिनमर्चन्ति। क्वपि प्राचीनानि दुर्लभानि पुस्तकान्यपि भवन्ति। तत्रैतेषां मठेषु 'यागू, टोगू, गोसल, चिऊ, इति नामानो मठा' प्रसिद्धा । केचन लामागुरवो यात्रिण सम्भावयन्तस्तेभ्यो दक्षिणा याचन्ते नैवेद्यमपि प्रयच्छन्ति। त्रैविष्टपा 'भोट' इति

लामालोक

1. पित्तलम्।

प्रसिद्धा मानस कैलासञ्चातिपूत तीर्थं मन्वाना भारतीया आर्या इवैतयो श्रद्धालवो भवन्ति। तेषामपि धर्मभावना न विसवदत्यार्य-धर्मेण।

पर त्रैविष्टपा एते मद्यपायिनोऽशिक्षिता मलिनाश्च भवन्तीत्येष महानेतेषु दोष ।

यूरोपाभिजन स्वेनहेडनो नामैको महाभाग कैलासमानसयो सविधे बहुमासानवात्सीत्। मानससर यूरोपीयो यात्री सौन्दर्येणाभिकृष्ट स उज्जगार—

"अह कौतूहलेन विस्मयेन च पूर्णानि दिव्यस्यास्य मानसस्य महासरसो दृश्यानि निरीक्षमाण सदा निरुद्वेगमत्रैव वसितु समर्थोऽत्र मे मृत्युरपि ज्यायान्।"

असौ रसिक स्वासूनविगणयन् दृढपटनिर्मिता तरणिमारुह्य मानसजले मास विजहार शतद्रुसिन्धुब्रह्मपुत्राणा प्रभव दिव्याश्चौष-धी सुगूढाश्च गुहा जिज्ञासु । दिव्यस्य मानसस्य रमणीयतया चकित स एव निजगाद—

"हहो! विस्मयकारिन्! दिव्यकासार! नीहाराणां करकाणां रंगपरिणतीना च लीलाक्षेत्र! पवित्रतम! तडागवर! जम्बूद्वीपस्य[1] केन्द्र! त्व पर्वतश्रेणीभि परिवारितोऽसि, शतद्रुसिन्धुब्रह्मपुत्राणा प्रभवोऽसि!" इति।

मानसकैलासयोर्वर्णनामाश्रित्य पर्याप्त प्रपञ्चितमधुना ताव-द्यात्रामार्ग वर्णयाम। भारतीयास्तु 'अल्मोडामार्गेण कैलास यान्ति।

---

१ एशिया।

यात्रा मार्ग

अल्मोडानगरात् कैलास यावत् सार्धशत-क्रोशमितोऽध्वाऽस्ति। मासद्वयमितेन समयेन यात्रा समाप्यते। सन्ति गिरय एव प्राय, क्वचन सरलदेवदार्वादितरुभिरावृता क्वापि नग्ना। उच्चतरा शिखरिणस्तुषारावृता। समस्थलानामभाव एव मार्गे। प्रवहन्ति झरझरस्वना स्वादुतोया उत्सा[१]। कालीनामैका गिरिनिर्झरिणी नितान्तमगाधा समुच्छलन्ती भीषणस्वना चण्डीव प्रवहति घोरवेगा। अस्यास्तटेनैव प्रचुरोऽध्वा वर्तते कैलासगामी। अल्मोडानगरात् कैलास यावत् मार्गे मुख्यस्थानानि सन्तीमानि—

(१) धारचूला (२) तपोवनम् (३) गर्वियाग (४) तकलाकोट (५) मानससर।

सन्ति धारचूलातस्तकलाकोट यावदध्वनि बह्वो ग्रामा ग्रामटिका श्चावल्या। अत्र पथिकाना विश्रामाय तपोवन एवैको धर्मावसथ। यात्रिणस्तु क्वचन गृहिणामेव कुटीषु क्वापि पटभवनेषु निशा-सूषन्ति। हट्टा अपि सन्त्येवमार्गे येषु तण्डुलमसूरपलाण्डु-आलुक सितोपलाप्रधानान्येव द्रव्याणि लभ्यन्ते। घृततैलेऽपि मिलत। दुग्ध विरलतयैव लभ्यते। क्वचन पत्रव्यवस्थालया[२] अपि प्रतिष्ठापिता।

तकलाकोटादूर्ध्वं न मानुषसपात प्राय। न ग्रामटिका। न वा पत्स्य.[३]। यात्रिणोऽनावृतेषु स्थलेषु क्वचन पटभवनेषु च वास वास मार्गं प्रक्रामन्ते। नात्र जन्तवो न वीरुधस्तरुगुल्मा एव वा। त्रिविष्टप गच्छन्तस्ततो निवर्तमाना वा केऽपि वणिजो ऽवीनामजाना

---

१ निर्झरा। २ डाकखाना। ३ लघुगृहा।

च यूथ वाहयन्तो लभ्यन्ते कदाचन।

अस्मिन् दुर्गमे कैलासपथे प्रकृतिकामिनी स्मयमानेव सुषमया, नीलनिचूले समवेतेव हरिताभि स्थलीभि, रत्नजटितेव तुहिनसानुभि प्रदिपद यात्रिणा मनो बलवदाकर्षते। गम्भीरनीरा सरयूरपि दशरथनन्दन-निवासपवित्राम् अयोध्यापुरी द्रष्टु सोत्सुकेव क्वापि गह्वरेभ्य उच्छलन्ती, क्वचन सर्जसालसरलतरून् पातयन्ती, क्वापि निर्झरनिर्झरिणी चिरप्रोषिता स्वसेव समालिंगन्ती प्रवहति। इत्थमेव भीमदर्शना काली कूलंकषाऽपि[1] प्रवहति।

पर बहुषु स्थानेषु यात्रिणो पानीयार्थमपि कष्टानि भजन्ते। सन्ति तावत्प्रतरणानि सर्वत्र। किञ्च कदाचन जलवेगेन तान्यपनीयन्ते तदा रज्जुप्रतरणेन यात्रिण सन्तरन्ति सरितो मार्गान्तरेण वा यान्ति।

कैलासयात्राया भारोऽश्वैरश्वतरीभि पर्वतीयनरैर्वा वाह्यते। कोमलकाया निर्बला वा वनितादयो वाजिभिर्नीयन्ते। क्वचन लघुशिविकाभि[2] नरैरेव वाह्यन्ते। पर तकलाकोटादनन्तर यावन्मानस नार्वद्भिरश्वतरीभिर्वा सुगम पन्था। तत्र चमर्य एवैतदर्थं शरणम्। नरा अपि मन्दक्रमास्ता एवाध्यारुह्य व्रजन्ति।

ज्येष्ठाषाढयो. कैलासयात्रा सुगमा भवति। अतो यात्रिण एतयोरेव मासयोस्तत्र यान्ति।

यद्यप्युत्तरीयध्रुवदेषा यात्रा न दुर्गमा जीवनसशयकारिणी वा, तथापि 'सहिष्णुता, दृढकाय', मन'स्थैर्य, प्रचुरं धनम्' इत्येते

---

१. नदी। २ पालकी।

नितान्तमपेक्ष्यन्ते। "इत पञ्चविंशतिहायनाभ्यन्तरे वाष्पशकटेन[1] वाष्पयानैर्वा[2] यात्रिण कैलासमभिव्रजेरन्।" इति कथनमपि नाति शयोक्तिपूर्णं स्यात्।

वाचालं चल-चित्रम्

विमर्शसारः—१ उपक्रम । २ मूकचित्राणि। ३ मनो-विनोद । ४ शिक्षासाधन बलवत्। ५ भारतीयचित्रपटा ।

आधुनिके विज्ञानयुगे विमानध्वनिवाहकयन्त्रादीना विस्मय-कराणा पदार्थानामाविष्कारैर्वसुधा सर्वेषा प्रागणभूतेव लक्ष्यते। पारेर्णवस्थाना देशानामुदन्ता स्वसद्मसु समासीना एव शृणुम । अनेकसहस्रक्रोश-दूरस्थान् देशान् द्वित्रिभिरेवाहोभि विमानैर्याम । युद्धोपयोगिनो ध्वसकरा आविष्कारा अपि नाश्चर्य-रहिता । विज्ञानस्याविष्काराणां वाचाल चलचित्रमप्येक प्रधानं पदमध्यास्ते । अत्र वय चलचित्रस्याविष्कार-यन्त्रादीतिहासमस्पृ-शन्तोऽस्य गुणदोषमयीं वर्णनामधिकृत्यैव किञ्चिद्भणाम ।

उपक्रम

विक्रमवत्सरे षट्चत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतिशत तमे (१९४६) ऽब्देऽमेरिकायां श्रीमान् एडिसन-महोदय चित्रकलासु निपुण निरी-

---

१ रेल। २ मोटर।

क्षमाणो मूक सचेष्ट च चित्रमाविश्चकार। तत्रत्यास्तु कौतुकिनो नि शब्दान्यपि इमानि चित्राणि भृश प्रशशसु । अथ किञ्चित्कालाभ्यन्तर एव आश्चर्यकराणि सचेष्टमूकचित्राणि प्रासरन् । भारते च नन्दरसग्रहशशिमिते (१९६९) वैक्रमवत्सरे प्रथमो मूकचित्रपटो निरमीयत। अथामेरिकाया प्रथमशर्मण्यमहाहवानन्तरमेव वैज्ञानिकैर्ध्वनिसहचरितानि वाचाल-चलचित्राण्याविष्कृतानि । ततोऽत्रापि भारते खवसुनन्दैकमिते (१९८०) विक्रमहायने प्रथम वाचाल चलचित्र विनिर्मितम्। अथशनै शनै प्राय प्रतिमहापत्तन प्रतिनगरञ्च चलचित्राणा सगीतानि समश्रूयन्त। वृद्धा युवानो बालका सर्व एव सकौतुक वाचाल-चलचित्राणि द्रष्टु प्रारेभिरे।

आगुइन्त

चलचित्र हि मानवाना महती विनोदभूमि । इत पूर्व नाटकाना प्राधान्यमवर्तत। परमेतदर्थं नटाना नटीना समाजस्य सयोजन, नाट्यभवनाना निर्माण, नटनट्योरभिनयशिक्षणम् , महता जनसम्मर्देन सार्धं प्रतिपुर भ्रमणमित्यादय सम्भारा अपेक्षिता अभूवन् । तथापि न चलचित्रवत्तत्राग्निदाह-विमानवाष्पशकट प्रयाणादीनां दृश्यानां सम्भवोऽभूत्। रगप्रेक्षणाय महतीभाटी[1] निर्धारिताऽसीत्। न च सर्वे जनास्तत्प्रदानाय क्षमा आसन्। अत एतैर्हेतुभिश्चलचित्र अमिणा चिन्तातुराणां कौतुकिनाञ्च कृते सञ्जीवनौषधमिव प्रादुरभूत्। बृहत्सु यन्त्रभवनेषु[2] महत्सूद्योगागारेषु[3] दिनं परिश्राम्यन्तः कामयन्त एव कमपि मनोविनोदम्। न

विनोदभूमि

1 प्रेक्षणमूल्यम्। २ मिल। ३. फैक्टरी।

चैत एव । विद्योपजीविनोऽपि तत्तत्कर्मव्यापृता स्व स्वकर्मभ्यो निवृत्ता मनो विनिनोदयिषन्ति । चिन्ताग्रस्ता अपि तथैव वाञ्छन्त्येव किमपि सकुतुक विनोदम् । वाचाल चलचित्र हि समेषामेवामीषा परम विनोदकरम् । अल्पीयान् काल , लघीयान् व्यय , महीयान् विनोद' । हन्त ! कथमिव न रुचिकर वाचाल चलचित्रम् ? सकलेष्वपि विनोदपदार्थेषु वाचाल चलचित्रमेव महत्तमं विनोदसाधनमधुना । इदमेवकारणम् यदल्पीयसैवानेहसा समस्ते सभ्यभूतले वाचाल-चलचित्र निजगुणदुन्दुभिं ध्वनयदिव परमा विस्तृतिं प्रापत् । अमेरिकाया न्यूयार्कनगर एव तावत् पञ्चशतमिताश्चलचित्र-रगशाला वर्तन्ते ।

न च वाचाल-चलचित्रे केवल मनोविनोदनस्यैव गुण । परमेतद्धि शिक्षाया प्रसार भृशमुपकरोति ।

इतरे गुणा अनेनेतिहासस्य, स्वास्थ्यस्य, विज्ञानस्य, कृषिकलायाश्च शिक्षा वितीर्यते । यदा चित्रपटेषु तास्तानतीतोदन्तान् प्रत्यक्षानिव कुर्वन्ति तदेतिहासस्याध्येतार प्रेमिणश्च तेषा वृत्ताना दृढ स्मरन्ति । अस्वास्थ्यकरान् भावान् तत्परिणामाश्च प्रत्यक्षमालोकयन्त स्वास्थ्यनियमाननुवर्तन्ते । कृषिकर्माणोऽपि विज्ञानोपायैरन्यदेशीयाना स्वदेशीयाना वा कृषिकलोन्नतिं चित्रपटे साक्षात्कुर्वाणा लभन्त एव कामपि शिक्षाम् ।

खाद्यपदार्थोन्नति कथ विधेयेत्यप्यधुना राज्यशासकैर्वाचालचलचित्रमाश्रित्य निदर्श्यते । जातेर्देशस्य वावनतिकरानाचारान् व्यवहाराच चित्रपटप्रदर्शितै र्नाटकै र्जानन्तो बहवस्तेन स्वस्य स्वकुटुम्बस्य

च समुन्नत्यै कल्पन्ते । एव शिक्षा विनोदमित्युभयमपि प्रयच्छदिद वाचाल चलचित्र 'आम्राश्च सिक्ता पितरश्च प्रीणिता ' इति न्यायेन परममुपयोगि ।

भारतीयाश्चित्रपटा

इह तावदस्माक देशे धर्मेतिहास-कृषिसमाजस्वास्थ्यशिक्षा-पराणा चित्रपटानां नितरामभाव एव । अत्र तु स्तोका एव चित्रपटनिर्मातारो ये स्वजाति-देशयो र्हितमनुरुध्य चित्रपटान् रचयन्ति । भारतीयेषु 'निर्मितचित्रपटेषु 'रामराज्य, भरतमिलाप, कादम्बरी, सन्त तुलसीदास, दुनिया न माने, इत्यादयोऽङ्गुलिगणनीया एव चित्रपटा कला शिक्षा चावलम्ब्य प्रशस्ता इति वक्तु शक्यन्ते । अत्रत्येषु चित्र-पटेषु शृगारपूर्णानाम् अप्रशस्तानामशिष्टानाञ्च भावाना बाहुल्य वर्तते येन साधारणो जन स्व चरित्रमपि रक्षितु न पारयति । इह न तावत्कमपि चित्रपटनिर्मातारमधिक्षिपामो यतो न कोप्येतेष्ववदात पदमधिकर्तु मर्हति साकल्येन तथाप्येतावत् कथयामो यद् धनोपा-र्जनमेव चरममेकञ्च ध्येय मत्वा सन्ति बहवश्चित्रपटरचयितारो ये खलु नितान्तमशिष्टगर्भान् अश्लीलश्लिष्टान् चित्रपटान् रचयन्तोऽ-न्धतमस्येव पातयन्ति स्वदेशम् ।

भारतस्य राजधानी

विमर्शसारः—१ प्राचीनवैभवम् । २ विशालता । ३ राज्य-कार्यालयानामाधिक्यम् । ४ दर्शनीय स्थानानि । ५ कौतुकानि ।

भारतवर्षस्य राजधानी सर्वस्मिन्नेव वसुधातले 'दिल्लीति' नाम्ना 'देहली' नाम्ना च विश्रुता । नगरीय क्षिति-

सञ्ज्ञा

मण्डलस्य विशालासु नगरीषु गण्यते । भारते चैषा मुम्बापुरीकलिकातानगर्योरन-न्तर बृहत्तमा पुरी । किञ्च सकलाया भारतवसुन्धराया राज-धानी गौरवमादधानेय प्रशस्ततम पदमाटीकते । प्राचीनभारते नगरीयमिन्द्रप्रस्थेति नाम्ना हस्तिनापुरमिति नाम्ना च ख्याताऽऽसीत् । देहलीति नाम यवनकालसम्भवमिति प्रतीयते । यतो ह्येषा नगरी भारतस्य मध्ये स्थिताऽतो गृहावगृहिणीव समस्तस्योत्तरीयभारतस्य चकास्ति । अत एव देहलीत्वेन देहली दिल्ली च ख्यातिं जगाम । किञ्चेन्द्रप्रस्थमित्यभिधानमप्यस्या एव नगर्या अभवत् । पाण्डवाना काले हस्तिनापुरमिति यदभवन्नगरम्, तद्वर्तमान देहली नगर्या दूर एव क्वाप्यवर्तत । कालगत्या च ततोऽनतिदूर एव भारतस्य राजधानी प्रसार लेभे, नामान्तरेणाऽपि समकीर्त्यत ।

भूमण्डलस्याखिलेष्वपि प्रदेशेषु स्युर्नाम विरलविरला एव ता नगर्यो या अतिपुराणकालादेव राजधानी-

पुराणनगरी

पद लेभिरे । इय हि देहली नगरी प्राचीना । भरतवश्याना महीपालानामासीदेषा राज-धानी । ततो यवनकाल यावद्बहूना राजवश्यानामसौ नगरी राजधानी

बभूव । मुगलवंशीयानामपि केषाञ्चिदसावेव राजधानी । आंगलाना शासनकालेऽपि समस्ते देहल्येव भारतस्य राजधानी सौभाग्य भेजे । अथाधुना स्वतन्त्रस्य भारतीय-गणराज्यस्यापीयमेव नगरी राजधानीपदमलङ्करोति । अतोऽस्ति तावदस्या नगर्या किमपि प्राधान्यमितिहासगौरवोपेत पुराणनवीनतामिश्रित यदेना विशिनष्टि भारतस्यान्याभ्यो नगरीभ्य ।

नगरी वर्णना

भारतस्य राजधानी देहली यमुनाकूले परिविस्तृता सप्तक्रोशमितभूभागमाक्रम्यावतिष्ठते । अत्र कालिन्दी पुलिने रचित लौह प्रतरणद्वयम् । एक रेलयानोपयोगीतरच्च वाष्पशकटादि प्रचलनाय । प्रतरणद्वयीय प्रवेशद्वारायमाणा नगर्या । नगरीय पुराणनवोपभागाभ्यां द्वेधा विभक्ता । नवदेहलीं त्वांगलशासनकाले पुराणदेहल्युपकण्ठमेवांगलशासन निर्ममे । तत्र तावत्पुराण देहलीं वर्णयाम —अस्यां हि सुदूर विस्तृता महार्घपण्यपूरितै हट्टै परिवारिता निषद्या [1] प्रतोल्य सरण्यश्च । अत्र सर्वत ट्रामयानाना घरट्टानामिव प्रतिपल जनान् वाहयता सञ्चरणस्वाना समुत्पादयन्ति कमपि कौतुक नवागन्तृणां मनसि । अत्र मध्येनगर नगर्या नाटङ्कमिव [2] चकास्ति चान्दनीचौकस्थानम् । इदञ्च महर्घवसनादि-पण्यालङ्कृतैरापणवरै खचुम्बिभि र्भवनैश्च संशोभितम् ।

अतो नेदीयस्येव विस्तृतक्षेत्रे लोहिताश्ममय वर्तुलपटलसवलित रक्तप्रस्तरप्राकारपरिवीतं लोहितदुर्गम् [3] । इदञ्च मुगल-

---

१. पण्यवीथिका २ कर्णाभरणम् ३ लाल किला

साम्राज्यवैजयन्तीवैभवस्य साक्षिभूतमिवाद्यापि नगर्या पुष्कला-मभिख्या पुष्णाति । अस्यैव प्रतिवेशितामायात जामामस्जिदाख्यं मौसलदेवगृहम् । इदञ्च सोपानततिभि र्वलित रक्तेष्टिकाप्रस्तरसचित भवनम् । नगरस्यास्यापरस्मिन् भागे कार्पासवसनवयनकर्माणौ द्वौ बृहत्परिणाहौ यन्त्रालयौ[1] । अत्र नक्तन्दिन सहस्रश कर्मकरा नाना कर्मसु व्याप्रतास्तिष्ठन्ति । प्रोषिताना पुरुषार्थिना पश्चिमपञ्चनदागतानां हट्टै भवनैरुटजैश्च व्याप्तासौ नगरी साम्प्रत ससम्मर्दा । अत्र सरणीरुभयत श्रमजीविना सकीर्णा उटजा सर्वत्रैव दृष्टिपथमवतरन्ति ।

मानरज्जुमिव सुदूरवितत क्रीडानगमुभयतो विस्तृता नवदेहली भ्राजन्मुक्तामणिगुम्फिता हारयष्टिरिव पुराणदेहलीं समाश्लिष्य तिष्ठति । अत्र च वक्रकर्निर्मिता बृहत्परिणाहा मार्गा । नात्युच्चानि सुरम्याणि भवनानि । सत्यपि निर्मितिभेदे समरूपा एव विभान्ति सर्वेऽत्र प्रासादा । अत्र चतुष्पथाना बाहुल्यम् । प्रतिचतुष्पथ सुमहन्मूल्यवद्भिर्द्रव्यैर्भरिता आपणा । एतेषु कनाट-सरकसनाम्नाख्याता विपणि प्रसिद्धा । अत्र महर्घ-वसनधारिण्यो विलासिन्योऽनेकवेश शोभिनो भद्रपुरुषाश्च ससरन्ति । केचन द्विचक्रेषु, परे बाष्पशकटेषु, केऽपि पदातिन एव । राज्यकर्मचारिणा विविधा कार्यालया केन्द्रनियन्त्रिता वसतयश्च । अत्रैव सुरम्य राज्यप्रासाद[2] । अत्रैव निवसति भारतसर्वस्व श्रीमान् प्रधानमन्त्री ।

नवदेहली

---

१ मिल । २ गवर्नमेण्ट हाउस ।

भारतगणराज्यस्य सभापतिरप्यत्रैव वसन् नगरीमिमामलङ्करोति। नवदेहल्यामेव जगत्प्रसिद्ध बिरलाभवनम्, यत्र राष्ट्रपितेति व्यपदिश्यमान श्रीमान् महात्मागान्धी महाभागश्चरम निरश्वसत्। एतच्च स्थान तीर्थभूतमिव सर्वैं सादर प्रणम्यते। अथ सत्स्वप्यन्येषु कौतूहलास्पदेषु नवदेहल्या 'बिरलामन्दिरं' विशिष्य द्रष्टव्यम्। एतच्च देवभवन लक्ष्मीनारायणयोरर्चागृहं भारतस्य श्रेष्ठिवरेण दानशौण्डेन श्रीबिरलामहोदयेन प्रतिष्ठापितम्। अत्र स्फटिकमयीषु दृषन्मयीषु च भित्तिषु समुत्कीर्णानि भारतीयानां सम्राजां महापुरुषाणां वीराणाञ्च चित्राणि निगमागमानामुपदेशप्रवणानि पद्यानि च स्मारयन्ति भारतस्यातीतं गौरव प्रबोधयन्तीव च विस्मृतिशय्यासुप्तानामपि यूरोपीयसभ्यतारञ्जितानां जनाना मनासि। अत्र प्रत्यह भक्त्या कौतुकेन सपर्यया च गच्छता नराणा नारीणा भवति महानेव सम्मर्द। विविधदेशाना राजदूता अप्यत्रैव नवदेहलीनगरे निवसन्ति। अत्र सरणिषु ससरन्तो विविधवेशधारिणो विविधाभिर्भाषाभिर्जल्पन्तो मानवा केषा न हृत्सु समुत्पादयन्ति कौतुक चेतोवताम्।

पुण्यतोया कलिन्दनन्दिन्यपि नगरीमिमा शोभयतितराम्। अस्या एव सरिद्वरेण्याया पावने कूले राजघाटेति ख्याता श्मशानभूमि। अस्यामेव श्रीगान्धीमहात्मना दाहसस्कारसाक्षी समाधि। अत्र प्राय समस्ता एव दूरदेशागता प्रशस्तपदभाज प्रथमागमनावसरे तीर्थवन्महता श्रद्धाभावेन समागत्य

यमुनाकूले

समाधिस्थण्डिलं पुष्पाञ्जलिभिरर्चन्ति। नगरादीषद्दूर एव वर्तते गगनमिव मातुमुत्तुङ्गताङ्गतो वर्तुलाकृति प्रासाद कुतुबमीनारेति-ख्यात। अयञ्च तावदार्याणामेव देवालयानुत्पाट्य तत्सम्भार-पुञ्जेनारचि केनापि यवननृपेणेति बहूनामितिहासविदां मतम्। नगर्या अस्या अनति-दूर एव वर्तन्ते खण्डित-प्रस्तरेष्टिकाग्राममया ध्वस्ता प्रासादा। अत्रैव पुरेषु सकलमहीशासनसूत्रधारा श्रीमन्त पाण्डु-नन्दना इति किंवदन्ती।

एवञ्चासौ देहलीनगरी जलनिधिरिव वसति विविधाना मणीना भारतस्य शोभा वर्धयन्त्यमरावतीव स्वर्लोकस्य, सकल-विलाससनाथोल्लासकारिणी कल्पलतेवे-

उपसहार वानी श्रमिणा पण्यजीविना विद्यापजीविना राजकर्मचारिणाञ्च सर्वार्थपूरणपेशला प्रधानतम पदमधिश्रयन्ती भारतस्यातीत गौरव रक्षन्ती वर्तमानञ्च पोषयन्ती राजधानीलक्षणैरलङ्कृता सर्वेषा मोदाय कल्पतेतराम्।

हरिद्वारतीर्थम्

विमर्शसारः—१ भारतप्रसिद्ध तीर्थम्। २ गगा-प्रवाह। ३ धर्मावसथा। ४ यात्रिणा सम्मर्द। ५ कुम्भपर्व। ६ अस्थि-क्षेपणम्।

स्यादत्र भारते कोपि विरलतम एवाधन्यो वैदिकधर्मानुयायी देवाना प्रियो यस्य हरिद्वारेति चतुरक्षरमयी सज्ञा न जातु श्रुति-

ख्याति

शुष्कलीम् अस्पार्क्षीत् । आ काश्मीरात्कुमारीं यावत्, आ सिन्धो कामरूपं यावद् समस्त एव भारतखण्डे विश्रुततमं पूततमञ्चेदं तीर्थम् । अत्र समस्तेभ्य प्रान्तेभ्यो लक्षातीता यात्रिण प्रत्यब्द प्रयान्ति । अस्तु, आगम्यतामद्य, अमुमेव तीर्थवरमधिकृत्येह किञ्चित प्रपञ्चयाम —

पौराणिकी गाथा

इदन्तावदनुश्रूयते—सगरो नामैक्ष्वाको भूपतिरास्त । स ह्यश्वमेधेनेजे । तस्यौरसाना तनयाना शत बभूव । ते पितृनियुक्ता आश्वमेधं हयमनुवव्रजु । तञ्च वाजिन शतमन्युरपजहार, मायया निचिक्षेप च तपोलीनस्य मुने कपिलस्याश्रमे । अर्वन्त मार्गयन्त. सगरसुता कपिलाश्रमे हय ददृशु । विवेकभ्रष्टास्ते तत्र मुनिमेवाश्वापहर्तार मन्वानास्त पराबभूवु । ततस्ते सर्वे तत्रैव कपिलकोपानलेन शलभनाश नेशु । अथ स्वपितृनुद्धर्तुं भगीरथो नरपति स्वर्लोकाद्देवधुनीमवतारयितुकाम पशुपतिमाराधयामास । भगवतो भूतपते प्रसादेन गगा भूलोकमानीय भस्मीभूताना निजपितृणा पथा प्रवाहयन् समं भस्मना तेषा कलुषमलीमस मपयशोऽपि क्षालयामास । भगीरथस्य पितृणा शापदग्धाना स्थान यदासीत्तस्यैव हरिद्वारेति ख्यातिरधुना । इदञ्च मोक्षप्रदमिति सर्वत्र प्रगीतम् । अत एवाद्यापि पर' सहस्रा हिन्दुलोका स्वेषाम् उपरताना-मौरसाना दग्धकीकसान् समादाय दूरतरेभ्य प्रदेशेभ्य समेत्यात्र प्रक्षिपन्ति ।

इदञ्च तीर्थं पुण्यसलिलाया सुरनिर्झरिण्या पावने पुलिने विस्तृतम्। एतद् उभयतो विलसन्ति हिमवतोऽनुच्चा शिखरिणः।

तीर्थवर्णना

अत्र गहनगिरिगह्वरास्फालनादुद्विग्नेव विहर्तुकामेव च भगवती जाह्नवी भारतस्य समक्षेत्रा भूमिं प्रविशति। एवञ्चेदं भारत-क्षेत्र-प्रवेशद्वार गगाया। अतोऽपि हरिद्वारमिति सञ्ज्ञा। अत्रैक कुण्डं हरिसोपान[1] मिति प्रसिद्धम्। अत्रैव मृतास्थीनि प्रक्षिप्यन्ते। श्रद्धालवोऽप्यत्रैव स्नान्ति। पितृणा श्राद्धमप्यत्र कुर्वन्ति केचन। एतद् उभयतो देवालयाना ततयो विलसन्ति। मध्येकुण्डमप्यस्त्येको देवालय। एतदेव तत्स्थान यत्र सगर-सूनवो भस्मता ययुरिति वदन्ति लोका। हरिसोपाने सुविस्तृतमेक स्थण्डिलम्। अत्र नूत्न एव प्रतिष्ठापितोऽस्त्येको घटी यन्त्रालय।

हरिद्वारे सन्त्यनेके धर्मावसथा श्रेष्ठिभि सामन्तैर्भूपैश्च निर्मायिता। प्राय सर्व एव यात्रिण एतेष्वेव तिष्ठन्ति। अत्र द्वादशवत्सरानन्तर कुम्भपर्वणि भारतस्याशेषकोणेभ्योऽनेकलक्ष लोका गगायां सिस्नासव समागच्छन्ति। तदानीमत्र तिलांशोऽपि भूभागस्तादृशो न लभ्यते यत्र जन-सम्मर्दो न स्यात्। सत्यपि महति राज्य-लोकसंघादिविहिते प्रबन्धे बहवो म्रियन्ते, पर्यन्ते विसूचिकादिभि मरकै[2] पीड्यन्ते।

अत्र तावद्भिक्षाचराणां सम्मर्दोऽपि नाल्पीयान्। अत्रापि भारतस्य इतरतीर्थवदन्ध-पगु-मूकबधिराणां भिक्षाचारिणा सशकी-

---

१ हर की पौढ़ी। २ महामारी (Epidemics)

नामपि धृतभिक्षावृत्तीनां देहि देहीति नाद' सञ्चरति । किञ्चात्र धर्मैकप्राणास्तपोनिष्ठा श्रद्धाप्रवणा जना अपि सूक्ष्मेक्षिकाविचक्षणानां दृक्पथमवतरन्ति ।

हरिद्वारात्सविध एवास्ति गुरुकुलम् गुरुकुल-कांगडीतिख्यातम् । अत्राश्रमपरिपाटीमनुसृत्य छात्रा विविधान् निगमागमानधीयते ।

द्रष्टव्यस्थानानि

अस्य विस्तृतानि क्षेत्राणि सुरम्याणि भवनानि सौम्यवेशिनो विद्यार्थिनो दर्शं दर्शं समुत्पद्यते किमपि कौतूहल भारतीयसस्कृतिस्मरणजनितमार्यगौरवगर्भाणां सुमनसा मनसि । अस्यैव च कनीयान् सहोदर इव सविधे कृतस्थिति श्रीऋषिकुलाश्रम । अत्रापि प्राचीनसस्कृति-गौरवमिव दन्ध्वनयन्त श्रुतिशास्त्राभ्यास-पटवो बटवो दृष्टिपथमायान्ति । ऋषिकुलस्योपागभूत आयुर्वेद-महाविद्यालयोपि द्रष्टुमर्ह । इतोऽनतिदूरमस्ति ज्वालापुरम् । अत्र तीर्थपुरोहितानां वसतय एव प्राय । अतो नातिदूर एव वर्तते कनखलम् । इदमपि पवित्र तीर्थं गण्यते । अत्रैव दक्ष पिनाकिनमवमत्य स्वसुता सतीं तिरस्कृत्य क्रतुनेयाज पशुपतिश्च सतीदाहप्रकुपितस्तम् अध्वर ध्वसयन् दक्षस्य शिरश्चकर्त । महाकवे कालिदासस्य

'तस्माद्गच्छेरनुकनखलम् ' इत्यादि मेघदूतस्थ-पद्येनापि प्रतीयते यदिदं तदानीमपि परम प्रसिद्धं तीर्थमगण्यत ।

हरिद्वारादुत्तरस्यां दिशि भीमगोडाभिध स्थानम् । अत्र वर्तते कुण्डमेकम् । तीर्थमाहात्म्यश्रद्धयात्रापि यात्रिणोऽवगाहन्ते सलिलम् । अतः किञ्चिद्दूरेऽस्ति हृषीकेशाभिध स्थानम् । अत्र विशालशिला-

शकलेभ्य समुच्छलन्त्या भगवत्या भागीरथ्या तरगभगी भृश चेत आवर्जयति। सन्तीहापि देवमन्दिराणि पान्थावसथा धर्माव-सथाश्च। किञ्चेह कुष्ठिना सघट्ट दुनोति मानसम। अतोऽनति-दूरेऽस्ति तपोवनम्। अत्र नियमिनो यमिनश्च कुटीषु निवसन्ति सुरसरित्स्नेहासक्ता। ततो ह्युत्तरस्याम आशाया शैलमालासवलित 'लक्ष्मणझूला' नामधेय स्थानम्। अत्र गगाया शृखलाबद्ध वर्तते दोलेव वितत प्रतरणम्। अत्र समुच्छलन्त्या कलकलकारिण्या भागीरथ्या नीलनीला सुनिर्मला धारा, निविड-तरुराजि-सवृताया हरितहरिताया शैलमनुगताया अटव्या शोभेति द्वयमेव जनयति निरतिशयमानन्द प्रेक्षकाणा हृदि। अत्र प्रतरणमुल्लघ्य नग-परिसृतो मार्ग श्रीबदरिकाश्रम प्रयाति। एतस्मात्स्थानात् पर्वतशिखरे सन्निविष्टस्य नरेन्द्रनगरस्य सुधालिप्ता प्रासाद-पक्तयोऽपि प्रसभ दृष्टिमपहरन्ति दर्शकानाम्। क्षणदाया विद्युद्दीपाना मालाभिर्विभ्रा-जितेय पुरी विशिष्टामिव सुषमा पुष्णाति।

अथ प्रकृत सहरन्तो वय भूयोऽपि किञ्चित्समामनाम —इह हरिद्वार-तीर्थे यादृशी प्रकृतिसुषमा भगवत्या गगाया, यादृक्च सुनि-र्मल सलिलमस्या न तथाऽन्यत्र नगरेषु।

उपसहार

नगाधिराजस्य हिमाचलस्य शिखराणि, काननाना सान्द्रा-सान्द्रा च छटा जाह्नव्या प्रसन्नसलिला धारा, इत्येता समुदिता सत्यमावर्जयन्तीव सर्वेषा मनासि किमुत श्रद्धैकधिया यात्रिणाम्? हरिद्वारमिद तीर्थं यथा पापराशिविनाशे पेशलं तथा प्रकृतिस्नेहवता मनास्याह्लादयितुमपि समर्थम्।

वैष्णवी देवी-यात्रा

विमर्शसारः—१ उत्तुङ्गपर्वतमाला । २ निम्नोन्नता भूभागा । ३ प्रकृतिकमनीयता । ४ विचित्रा कन्दरा । ५ भक्तिगरिमा । ६ यात्रिणां सम्मर्द ।

इह तावदस्ति प्रसिद्धमेकमाभाणकम 'आम्राश्च सिक्ता पितरश्च प्रीणिता' इति । एकदाहमप्याभाणकस्यास्य याथार्थ्य-गोचरतामगमम् । एकादशोत्तरद्विसहस्रमिते (२०११) वैक्रमे वत्सरे 'लुध्याना' राजकीय महाविद्यालये कृतस्थिते मम चिराय श्रीवैष्णवीदेवी दिदृक्षा मनस्यासीत । अथ तत्र तिग्मतेजसस्तिग्मतरै करै सन्तापितोऽह सभार्य श्रीवैष्णवदेवी दर्शनाय प्रस्थित ।

उपक्रम

शारदस्य नवरात्रस्य सप्तमे दिवसे स्वपाणिग्रहीत्र्या सार्धं लुध्यानास्टेशनात्प्रातर्दशवदनवेलाया रेलयानेन प्राचलम् । श्रीताराचन्द्रगुप्ताख्यो मदीय सुहृदेकोऽपि स्वमात्रा सह तीर्थ-बुद्ध्या पर्वतदिदृक्षयाऽऽवामन्वगच्छत् । एव चत्वारो वय यात्रायै प्रस्थिता । रात्रे सप्तवादनवेलाया यावदेव लारीयान पठानकोटादुत्तरा काष्ठामभिचलितु आरेभे तावदेव विद्युद्दीपाना मालाभि र्विभ्राजिता पर्वतसन्निविष्टा जम्मूपुरी कैलाससानुसगता कौबेरी नगरीव विभासमानाऽस्माक नयनपथमवातरत् । अथ नगपतिसगमसोत्सुकमिव लारीयान नाना रम्यान् मार्गान् उल्लघ्य झटिति जम्मूस्टेशनं प्राप । अत्रासन् बहवो वैष्णवदेवीगन्तार । केऽपि भद्र

यात्रा

जना काश्मीरगमनाभिलाषिणोऽत्रैव यानादवारुहन् । वय च स्व-वस्तुचय[1] रथ[2] एकस्मिन् समास्थाप्य रथेनैव जम्मूनगर्या रघुनाथ-मन्दिरस्थाने समागत्य तत्रैव निशामत्यवाहयाम । रघुनाथमदिरमिद तत्र प्रधान देवतायतनम् । अत्र वर्तत एक सस्कृतमहाविद्यालयोऽपि । जम्मूनगरी तव्वीनदीकूले नगमूर्धनि स्थिताऽत्यन्त कमनीया । अत्रानेके देवगृहा कनकजटितै कलशैरलकृता दिवगतस्य काश्मीर-नरेशस्य श्रीरणवीरस्य यशोदीधितीर्दिक्षु विकिरन्त इव भ्राजन्ते । अत्रत्या मार्गा अपि स्वच्छा वज्रक-रचिता निम्नोन्नता ।

नगरीमिमा निर्वर्णयतो मम मनस्येवमभूत्काव्यभावना—

अस्ति स्वस्तिमता विलासवसति कन्दर्पदर्पापहा
काश्मीरस्य सहोदरेव जगता लावण्यलीलानिधे ।
तव्वीसत्तटिनी तटेऽति विलता रम्या रमा प्रोज्ज्वला
जम्बूलोचन[3]-कीर्तिडिण्डिमभरा जम्बूपुरी श्रीकरी ॥

अपरेद्युर्वय लारीयानेन जम्मूत प्रचलिता सार्धदशवादन-वेलाया प्रात । अनुद्धातेन लागूलवर्त्मना पर्वताना ततीरति-क्राम्यन्तो वय सपादैकवादने कटरापत्तन समागच्छाम । अत्रा-सीन्महीयान् यात्रिणा सघट्ट । कटरापत्तनमुपत्यकाया सन्निविष्टम् । अस्योत्तरतस्तुषारावृता गिरिराजस्य तुङ्गतरा शिखरिश्रृङ्खला । अत्रत्येषु हट्टेष्वपि प्राय पार्वत द्रव्यजातं बाहुल्येन लघुमूल्येन च

---

१ सामान २ टागा ३ जम्बूलोचनो नाम राजा पुरा जम्बूपुरीं निर्ममे ।

मिलति। तेषा वाक्षोटा [1], छत्राकाणा[2] विविधा जातय , वातादा [3] अक्षोटत्वच , ऊर्णामया काश्मीरप्रावारा [4], दाडिमबीजानि, इति विशिष्य परिसख्यानमर्हन्ति। अत्र गृहमेधिनां गृहाण्येव पान्थावसथा। वयमेकस्मिन् विप्रवेश्मनि स्ववस्तुचय सस्थाप्य पाथेयमेव सहादाय निम्लोचति गभस्तिमालिनि श्रीवैष्णवी ध्यायन्तस्तत प्रचलिता। कटरातोऽनतिदूर एवैका गिरिनिर्झरिणी प्रवहति। इयं च सरित् तुङ्गशैलमेक परिक्रम्येव प्रवहन्ती स्वघर्घररवेण सर्वा आशा मुखरयति। सुस्वादु खल्वेतस्या नीरम्। महाकायासु दृषत्सु समुच्छलन्ती गिरिगह्वरानास्फालयन्तीय कूलङ्कषा डिण्डीर[5] पिण्डानुद्गिरन्ती चण्डवेगा चपला वडवेव वारुणीमाश्रितस्य कमलिनीकुलविकासकारिणोऽरुणतररश्मिजालमपि पानीयप्रतिफलित पर्यवाकिरत्। इतश्च श्यामश्यामा शैलकटकास्तृता तरुराजिरपि तदानीं भास्करस्यारुणबिम्बेन समन्तादारक्ता लोहिताशुकमिव परिदधानाऽलक्ष्यत। इतस्त्वपरो यात्रिणा वैष्णवदेवीयियासूना केषाञ्चिदपरेषां च खिन्नाना प्रत्यागच्छता मनुष्याणा च 'सन्त! जय मात! सन्त! जय मात' इति ध्वनिरपि भृशममोदयन्नो मनासि, पर्वतगहनारोहणत्रास निवार्यापूरयच्च कमप्युल्लासमयमुत्साहमस्माकं चेतसि। वयं च यष्टिकामवष्टम्भ्य प्रतरणकमुल्लङ्घ्य 'जय मात' इति भणन्त पर्वतमारोहितु प्रारभामहि।

अस्मिन् हि पर्वते यावद्गुहास्थान विरचिता प्रस्तरसयय.

---

१ अखरोट २ गुच्छिया, खुम्भ, ३ बादाम ४ लोइया ५. फेनम्।

सोपानततयो यात्रिणां शैलारोहणायासं नितान्तमल्पयन्ति । आरोह-देशाद्गुहां यावदसौ शैलः सार्धत्रिक्रोशमितः । वयं जन-सम्मर्देन साकं प्रचलन्तः सायं नववादनवेलायां 'आदिकुमारी' इति नाम्ना ख्याते स्थाने प्राप्ताः । अत्रापि विश्रामाय यात्रिणोऽनेकेऽतिष्ठन् । अत्रापूपिका मिष्टान्नविक्रेतारः आपणिका आप्यवर्तन्त । अग्निदला-भिधजम्मूलोकसंघस्य प्रबन्धेनात्र दातव्यौषधभवनमपि वर्तते स्म । अस्माभिरत्रैव सा निशाऽत्यवाह्यत । निशायाञ्चात्रत्यं शैत्यं लायल-पुरस्य च सन्तापप्रदमौष्ण्यं मशकोपद्रवं च तुलयन्नहं प्रकृते लीलाविलासं समाकलयन् कदाऽस्वाप्समिति नावेदम् ।

अथ यात्रिणां यष्टिध्वनिभिः भक्त्युद्गारैश्च प्रबोधिता वयमपि यामिन्यास्तृतीय एव यामे ततः प्रचलिताः । दुर्लङ्घ्योऽभवदद्यतनी-योऽध्वा । शिखरिधारामुभयतो महागर्ताः, स्थूलतराश्चोपला दानवदेहा इव सर्वत्र पतिताः, तुषारशीकरमिश्रः प्रबलवेगः प्राभातिको मरुत्, मन्दमन्दस्तिमिरपटलसंवीत एवौषसः प्रकाशः, इति किं किं नाभूत्तदा भीतिकृत् । किञ्च तत्र भक्तिमतां नराणां, स्तन्धयान् बालान् स्वोत्सङ्गेषु संवाहयन्तीनां वनितानां, यष्टिमवलम्ब्यावलम्ब्य प्रक्रमतां वर्षीयसां पृथुकानामपि पद्भ्यामेव व्रजतामुत्साहं दृष्ट्वा-ऽऽयासोऽनुत्साहो वा स्वयमेव व्यपगच्छति स्फूर्तिश्च जाजायते इत्यहमन्वभवम् । अथ गगनाङ्गनमध्यप्राप्ते सवितरि वयं पर्वत-मास्योच्चतमे शृङ्गे प्राप्ताः, तत्राधित्यकाकल्पे समे प्रदेशेऽभवन् केचिदापूपिकाः । वयमपि प्रपायामेकस्यां वारि पीत्वा प्रातराशमत्र निर्वर्त्य विश्रम्य प्रस्थिताः । अस्मात्स्थानादवरोहमय एव मार्गः ।

आरोहायासितोऽवरोह तृषार्तो वारीव बहु सुखप्रद विन्दते। अथ वयमपि ततो नवीना स्फूर्तिमिव प्राप्य प्रचलन्तो होराद्वयेनैव पर्वत-मधो विस्तृते सरलदेवदारुवशादिसमाकीर्णेऽरण्ये प्राप्नुम। अतो देवीवसतिर्नेदिष्ठैवेति प्रत्यागच्छता यात्रिणां मुखाच्छ्रुत्वा पुनरपि केनाप्युत्साहेन भरिता इव वयमग्रे चलिता। काननमेदिनीं विहाया ऽनधिकेनैव कालेन लागूलाध्वना भगवत्या वैष्णव्या पावनं स्थान समाजग्मु।

निशायामत्रैव स्वय पाचितेनौदनेन सव्यञ्जनेन सायमाशा निर्वर्तिता। चायपानममपि पीतम्। श्रमो व्यपगत। निवासायात्र काश्मीरराज्यविरचिता सुदूरविस्तृता कोष्ठ-

गुहा

गर्भगृहविहीना सन्ति पान्थावासा। अथ प्रत्यूषस्येव स्नात्वा वय माङ्गल्यसूत्र नारि-केल सिन्दूरञ्चादाय गुहाया प्रविष्टा। इय च भगवत्या दुर्गाया वैष्णवीरूपाया निवाससनाथिता गुहा विचित्रा। अस्या द्वारे तिर्य-गवस्थित एक स्थूल उपल। द्वारञ्चातीवसकुचितमत सर्वैरुत्तानी-भूयान्त प्रविश्यते। गुहागर्भे प्रचुरजलराशिवान् निर्झर सघर्घर-स्वनं प्रवहति। अस्य घर्घररव शून्यान्तराले तिमिरावृते गुहागर्भे भीतिमिव जनयति। हिमशिशिरस्पर्शमस्य जलम्। किञ्च गुहागर्भो विस्तृत एव किञ्चित्। जानुदघ्न गुहायां जलम्। स्वभावस्थित्यैव जलाप्लुतेन मार्गेण दीपिकाना प्रकाशेन शतद्वयदण्डमित गुहामार्ग-मुल्लंघ्य भगवत्या स्फटिकरचित सोपानपरिष्कृत सुन्दर मन्दिर साक्षादकरवाम। तत्र महाकालीमहासरस्वतीमहालक्ष्मीणां क्रमेण

प्रस्तररीतिरजतमय्यस्तिस्रो मूर्तयो विलसन्ति। इमा एव भगवत्या वैष्णव्या प्रतिरूपभूता। अत्र वायुसञ्चारहीने प्रच्छिन्नगर्भे गुहान्तराले निराबाधमेव दीपाना प्रज्वलन विलोक्य महान् मे मनसि विस्मयोऽभूत्। कज्जलधूमाच्छन्नेऽत्र जनाना विश्वासवायुरपि नाल्पीयान्, तथापि नात्र किमपि नि श्वासप्रश्वासयो कष्टमनुभूयते। मन्येऽस्माक तीर्थानामिद माहात्म्यम्। अथ भगवत्या दर्शनेन स्वात्मान कृतार्थमिव ज्ञात्वा निर्गत्य प्रातराश विधाय ताराचन्द्रमहाभाग प्रचलितु त्वरयाञ्चकार। पर मामकीनं मनस्तत प्रचलने न जाने कथ पीडामिवान्वभूत्। चण्डीसप्तशत्या वर्णित खलु महिषासुरशुम्भनिशुम्भादिमर्दनमत्रैव क्वापि पर्वतेऽभूत्। तत प्रभृत्येवात्र भगवत्या महामायाया वैष्णवीशक्तिर्भक्ताना रक्षणाय दुष्टाना दलनाय व्यराजतेति मे मनसि समायाति। अत्रत्या जनास्तु नातिप्राचीना कथामेकामेवास्या गुहाया प्रसिद्धे कारण भणन्ति। भवतु यत् किमपि स्यात्। भावनैव बलवती नराणाम्।

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्ग गृहीतपरमायुधे।
प्रसीद वैष्णवि देवि नारायणि नमोस्तु ते॥

इत्यादि किमपि स्वानन्दद जपन्नहमनिच्छन्नपि तत प्रचलित।

प्रत्यावृत्ति

यात्रिणस्तु प्राय एकेनैव गिरिमार्गेण गच्छन्ति प्रत्यागच्छन्ति च। तत्र दृष्टं केऽप्यन्येनैव पथा गच्छन्ति स्म। दूरोऽयमध्वा किञ्चावरोहमय एवेति ज्ञात्वा दृश्यान्तरदर्शनकौतुकेन वयमपरेणैव

पथाऽचलाम। नीचैरवतरन्तो वय कमनीयतरे निविडे कानने प्राप्ता। नासीदस्मिन्नध्वनि यात्रिणां सघट्ट। दिवसस्य प्राह्न काल, मन्द मन्दं समीर संसरति स्म। नीरवता नितान्तमवर्तत, क्वापि दीर्घपुच्छानां तरक्षूणां[1] तरोस्तरु कूर्दनं तेषाञ्च-उल्मुकवर्णान्[2] कायान् दर्शं दर्शं मनस्येव सविस्मयं हसन्नहं बह्वग्रे समागत। पत्न्यपि प्राप्ता। ताराचन्द्रोऽपि प्राप्त, पर 'तस्य जननी क्व' इति सोऽपि नाज्ञासीत्। ततस्तेन सहाहं प्रत्यावृत्यानतिदूर एव तामेकां शिलामध्यास्य विश्रम्यमाणामवालोकयम्। सा च वराकी पालिक्नी श्रान्ता कथं त्वरितै पदै प्रचलेत्। अथाया तां सहादाय प्रचलितौ। पत्नी तु 'जय मात' इत्युच्चै र्वदन्ती दूरमध्वानमुल्लङ्घ्य ग्रामटिकाया एकस्या सविवे समागतासीत्। अत्रापणिकेभ्योऽपूपान् पाचितचणकान् रसालबहुवारा[3] मलकी शुक्तानि[4] नवनीत सन्तानिकाञ्च[5] लघुनैव मूल्येन क्रीत्वाऽस्माभिरेकस्या गिरिप्रस्रवण्या रोधसि स्थित्वा सानन्दं प्रातरशो भुक्त।

अथ मन्द मन्दं परिचलन्तो ग्रामान् ग्रामटिका स्नुही समावृताश्च वाटिकाश्चातिक्रामन्तो वयमस्तमन-वेलाया कटरापत्तन समागच्छाम। तत्रैव रात्रावुषित्वा प्रातरुदिते भास्वति लारीयानेन पठानकोटं समाजग्मिम। 'क्व तद्गिरिराजस्य परम वैभवम्? क्व ते कर्णमधुरा धुनीना रवा? क्व सा नयनाभिरामा कानन-सुषमा? क्व चेदं रेलवाष्पादियानाना ध्मायन, नगराणां जनगणोत्थो कलकल:, प्रखरातपस्य तपनस्य तीव्रता' इति चिन्त चिन्त मनस्येव

---

१. लगूर २ कोलकवर्णान् ३ लिसोडा ४. आचार ५. मलाई।

किञ्चिदद्दूना किञ्चिद् हृष्टा वयमपरेद्यु रयोध्यानानगरे स्वावास प्राप्नुम ।

नासिके कांग्रेसाधिवेशनम्

विमर्शसारः—१ नासिक-गौरवम्, गान्धीनगरम्, मण्डप-मञ्चरचना, काग्रेससभापति-समादर, जनसम्मर्द । २ सभापति भाषणम्, अन्यनायकाना भाषणानि । ३ सभापतेर्भाषणसार ।

भारतीयेषु तीर्थेषु नासिकस्य तीर्थस्यापि नाम प्रशस्त मन्यते । पुण्योदका गोदावरी यत्र प्रवहति, यस्या पावने पुलिने पञ्चवटी भगवतो दशरथकुलतिलकस्य जानकीवल्लभस्य विहारस्थली । अत्र दण्डकेषु भगवान् रामो लक्ष्मणानुगतो भगवत्या जनकतनयया सह गोदावरीतीरे पर सहस्राणि राक्षसकुलानि जघान । अत्रैव जनस्थानम् । यत्र खरदूषणत्रिशिरसा बलवतीश्चमूर्भगवान् स्वधनुष्टकारेणैव व्यद्रावयत् । पञ्चवट्यामेव पुलस्त्यकुल धूमकेतुर्दशग्रीव श्रीरामस्य प्राणप्रिया मैथिलीं छद्मनाऽपजहार । अत्रैव रामस्यानुगोदावरी-तीर सीतामन्वेषयतस्तानि तानि विलपनानि दृषदोऽपि किलारोदयन् । रावणस्वसु शूर्पणखाया अत्रैव सौमित्रिर्नासिका बव्रश्च । अत्रैव कनकहरिणच्छद्मना जानकीं विमोहयितुमागतो मारीची रामसायकेन हत स्वर्गमगात् ।

ना.सक

रामायणपुरुषाणा पावनाभि कथाभिर्नैदिष्ठ सम्बन्धो नासिक

नगरस्य । इदानीमपि धर्मप्राणा श्रद्धावन्तो जना नासिक तीथबुद्ध्या सेवन्ते । इदञ्चास्ति साम्प्रत नगरम् । अत्र रेलस्टेशनोऽपि विद्यते । अत्र भारतीयकाग्रेसस्य षट्पञ्चाशत्तममधिवेशनमभूत्, येनास्ये तिहासप्रसिद्ध तत् पावन प्रधानञ्च स्थानमाहात्म्यं पुनरपि वृद्धिं नीतम् । अस्याधिवेशनस्य वर्णनमिह प्रकृतम् । तदत्र समस्य वर्णयाम ।

गान्धीनगरम्

काग्रेसाधिवेशन ग्रामेष्वेव भवतीति हि काग्रेसनायकाना सरणि । नासिकनगरात्सार्धक्रोश एव ग्रामटिकाया एकस्या सविध एव काग्रेसस्याधिवेशन रचयितु पण्मासेभ्य पूर्वमेव समारम्भोऽभूत् । तत्रारण्यस्य तरु-गुल्मादीनुत्पाट्य समक्षेत्र रचितम् । मार्गा वज्रकरचिता निर्मिता । पटभवनानि निबद्धानि । टीनपट्टकै कुट्यो निरमीयन्त । प्रतोल्यो द्वाराणि च व्यतन्यन्त । आपणा अपि दूरदूर विस्तृता आसन् । एव तदा सा निर्जनस्थली रमणीया नगर्यकारि । अस्या नाम 'गान्धीनगरं' कृतम् ।

सभामण्डपस्तु सविशेष परिष्कृतोऽभूत् । अत्र पञ्चदशसहस्र जनानामुपवेशनायावकाश आसीत् । मञ्चानामपि पञ्चसहस्र मिता सख्याऽभवत् । एतान् केन्द्राधिकृता राज्यपालान्तर्गता उपरा-ज्याधिकारिणो बहवो वित्ततरा शासकगणा अध्यतिष्ठन् । काग्रेस कार्यकारिण्या' समिते सदस्या अपि प्रधानमञ्चानेवाध्यशिश्रयन् ।

पञ्चशतसन्देशवाहका उभयतोऽत्रोपातिष्ठन्त । मुद्रणालयाना

चैत्रिकास्तु[1] बह्वो दोलादोलिता इवोदतिष्ठन्नत्र ।

सभापतेरभिनन्दनम्

सप्तोत्तरद्विसहस्रवैक्रमस्य वत्सरस्य भाद्रपदशुक्लाष्टम्या मगले ऽधिवेशन दिनस्य तृतीये यामे प्रारभत । अस्य षट्पञ्चाशत्तमस्याधिवेशनस्य सभापतिपद विश्रुतकीर्ति श्रीमान् टण्डनोपाह्व पुरुषोत्तमदासमहोदयो ऽलञ्चकार । स्टेशनादसौ सुसज्जिते स्यन्दने ऽन्यैर्नेतृवरै. सार्धमुपवेश्यासख्येन जनसम्मर्देनानुगत सभामण्डप प्रापित । तदानीं 'जयतु गान्धी, जयतु जयतु टण्डनमहोदय, विजयतां श्री नेहरूमहाभाग' इति पौन पुन्येन सोत्साह सहर्षञ्च निगदता जनाना निनादैर्दिशो मुखरिता अभूवन् । नासिकक्षेत्राद् दूरवर्तिभ्यो ग्रामेभ्यो ग्रामटिकाभ्यो घोषेभ्यश्च[2] पर सहस्रा वर्षीयसा शिशूना यूनाञ्च समूहा काग्रेसाधिवेशन-कौतुकेनात्र समाजग्मु । आसीदेष महान् मगलमय समयो नासिकवासिनाम् ।

अधिवेशनारम्भ

सप्तोत्तरद्विसहस्रवैक्रमस्य भाद्रशुक्लाष्टम्या भौमेऽपराह्णे ऽधिवेशनमारभत । अत्र भारतस्य प्रधानमन्त्री पण्डित जवाहरलालमहोदय, उपप्रधानमन्त्री श्रीवल्लभभाई पटेल महोदयोऽन्येऽपि प्रसिद्धा नायका शासनाधिकारिणो राज्यपालादयोऽभूवन् । मगलगीत्यनन्तर श्रीटण्डनमहोदयोऽध्यक्षमञ्चमलञ्चकार । तदानीं करतलध्वनिभिर्जयघोषैश्च सर्व एव सभामण्डपो निनादित इवाभूत ।

---

१ चित्रजीविन (फोटोग्राफर) । २ आभीरपल्लीभ्य ।

श्रीटण्डन महोदय पूर्वं स्वर्याताना देशस्य प्रसिद्धजनाना देशसेवकाना निधने शोक प्राचीकरत्। तेषु श्रीमत्या नायडूपाह्वाया सरोजिन्या श्रीगोपीनाथ बारदोलई महोदयस्य श्रीशरच्चन्द्रबोसस्य नामानि विशिष्य कीर्तनीयानि दिवङ्गतेषु। अथ सभापतिमहाभाग कामरूपदेशस्य भुव कम्पेन विपन्नाना विषये निज खेद सहानुभूतिञ्च प्रकटयाञ्चकार। तत स भारतीयसविधानमधिकृत्य किञ्चिदभाषत।

श्रीपुरुषोत्तमदास टण्डन महोदयोऽतिविस्तृत हिन्दीभाषायामसभापतिभाषणम् आभाषत। तस्य भाषणस्य निष्कर्षमिह तावदुद्धराम —

'अस्माक देशस्य सविधान शासन च न कमपि विशेषधर्मं न च कमपि धर्मग्रन्थमुपजीवति। अत्र जातिधर्मयोर्भेद विहाय सर्वे समानाधिकारिण उद्घोषिता' इत्यह स्वदेशस्य गौरवं दूरदर्शितानैपुण्यञ्च गणयामि।

'पाकिस्तानस्य व्यवहारं निभाल्यात्रत्याना हिन्दुजनाना हृद्यपि भावनेयं स्वभावतयैवोद्भवेत्, यदिहापि हिन्दुशासन स्यात्। जनमतावसरेष्वियं धारणा भवेत्। किञ्चात्राह वच्मि यदस्य चिन्तनमपि वर्धयेदस्माकं द्वेष कलहञ्च, शासनञ्च निर्बलीकुर्यात्। कमपि धर्मग्रन्थमालम्ब्य नास्माक शासन वर्तितु शक्नोति। न चात्रास्माक पाकिस्तानो निदर्शनता व्रजेत्।'

'पञ्चदशवत्सरेभ्यो निर्धारितावधिभूतेभ्य पूर्वमेव हिन्दीभाषा राज्यभाषापदं प्रापणीया। इदञ्चास्माक देशवासिभि कर्तव्यम्। ते

पूर्वमेव परभाषाभ्यसनमुपेक्ष्य स्वहिन्दीभाषामभ्यस्यानयैव सर्वत्र व्यवहरन्तु। लब्ध्वा चावसर संविधानेऽप्येतस्मिन् विषये यथोचित परिवर्तन विधाय हिन्दीभाषा सकलस्य राष्ट्रस्य भाषा विधातु प्रयतेयु'।'

श्रीनेहरूमहोदयस्य सान्धिविग्रहनीतिं समर्थयन् सभापतिरवोचत, 'अस्या नीतौ लाभदोषावुभावेव स्त। लाभस्तु तावत्—'वय सर्वराष्ट्राणा पुरो न्यायस्योचित स्वरूप प्रदर्शयाम। प्रेरयामश्च सर्वानेनमेवादर्शमार्गमनुसतु'म्। अस्मदीयैषा नीतिर्विश्वशान्तिरक्षणाय साहाय्यमाचरिष्यति। अतो बहवो महानुभावा अस्मान् प्रशसन्ति। दोषस्त्वत्रायम्—उभययोरेव बलवत्पक्षयो र्न कोप्यस्मान् स्वसुहृदो वेत्ति। अस्यैवाय परिणामो यत् काश्मीरसमस्याऽधुनापि यथास्वरूपैव। पाकिस्तानोऽस्माक देशे काश्मीरानाचक्राम, एतत्प्रबलै प्रमाणैरपि साधितमभूत्। पर तथापि राष्ट्रसघस्तमाक्रान्तार नाघोषयत्। कोरियायुद्धे यया नीत्या व्यवाहरत् तयैव काश्मीरे कथ न व्यवहृतवान् राष्ट्रसघ।'

'गणराज्यशासनपद्धत्या शासितमपि भारत राष्ट्रमण्डलान्तर्गतमेव तिष्ठतु' इति श्रीनेहरूमहोदयस्य पक्ष श्रीटण्डनमहाभागोऽपि समर्थयामास।

'गतवर्षत्रय्या भारतीयशासका अर्थकाठिन्येन पीडिता अपि शरणार्थिनां त्राणाय श्रमिकाणा सुस्थित्यै कृषकाणाञ्च सुखाय यानुपायानवालम्बन्त यच्चाकुर्वन् तन्नून प्रशसनीयम्।'

'ग्रामाणां दशाऽपि समुन्नेया, ग्रामोद्योग प्रोत्साहनीय, खद्दर-

प्रयोगे मन्दादरो नापेक्ष्यते राज्यस्य। ग्रामोद्योगानामुन्नतिरेतेनोपेक्षणेन न स्यात्।'

भारतस्य शासनपरिणाम पर्यालोचयन् श्रीटण्डनमहोदयो ऽवदत्—'भारतीय समाजे शीघ्रमेव तादृशा अर्थपतयो भविष्यन्ति येऽर्थं स्वभोगसाधन न मस्यन्ते, सेवा साधन ज्ञास्यन्ति। न हि कोऽपि भिक्षायै चरिष्यति। पङ्ग्वन्धबधिररुग्णादीनामर्जितुमसमर्थाना कृते भविष्यन्त्याश्रमा। पुरुषा महिला सत्करिष्यन्ति, धनमूल्येन ता स्वशरीरं न विक्रेष्यन्ते। नारीगौरवस्य रक्षा समाजस्य परमाविभूति र्भविष्यति। इदमेवास्माक शासनस्य लक्ष्यम्। एतादृशं शासनमेव पुण्यश्लोक श्रीगान्धी महात्मा रामराज्यमित्यचकथत्। यदीदृशमेव शासनमत्र प्रचरिष्यति तदैव कांग्रेसस्य सर्वे प्रयत्ना' साफल्य लप्स्यन्ते।

संस्कृतिर्धर्म इति भिन्नावेव पदार्थौ। राष्ट्रस्य समृद्ध्यै दृढतायै च सघशक्ति र्बलवती साहाय्यकारिणी। ग्रामोद्योगानामुन्नत्यै खद्दरस्योत्पादने प्रयोगे च शासकानां मान्थर्यं न शोभते। अस्माभि सर्वात्मना श्रीमहात्मन सिद्धान्तसरणिरनुसरणीया।"

विषयसमितेरन्तरगोपस्थितौ श्रीनेहरूमहोदय प्रोवाच—

असाम्प्रदायिकी नीतिरस्माभिरनुपालनीया।

विषयसमिति. गान्धिमहात्मना प्रदर्शितां सरणिं विहाय न जातु कांग्रेस. प्रचलितु शक्नोति। यदि यूयमिच्छथाह कांग्रेसस्य मार्गप्रदर्शको भवेयं तदा 'पाकिस्तानभारतयोरेधमान: कलह प्रशमनीयो विनैव युद्धम्, सौहार्दञ्च

वर्धनीयम्' इति यन्मया घोषित तत्सर्वेभवन्तोऽनुमोदयन्ताम् ।' श्रीनेहरूमहोदयस्यादो वच सर्वे सहर्ष स्वीचक्रु । मतग्रहणावसरे केवल चत्वार एव जना हस्तानुत्तोल्य विरोधपक्षमशिश्रियन् ।

आचार्यकृपलानी महोदयस्य निवासे गुप्तमन्त्रणा

आचार्यस्य कृपलानी महोदयस्य शिविरे रात्रौ गुप्तैका मन्त्रणाऽभवत् । तत्रेद निर्धारित यत्—सर्वेषु राज्येषु भारतीयेषु टण्डनमहोदयस्य विपक्षसघ स्थापनीय । चेच्छ्रीकिदवईमहोदय कार्यकारिण्या समिते सदस्यपद नाधितिष्ठेत् तदा तेऽपि तत्र सदस्यपद न स्वीकरिष्यन्ति । अस्य विचारस्य पक्षस्थिता केऽपि श्रीनेहरूमहोदयमुपेत्येद न्यवेदयन् । पर नास्या गुप्तमन्त्रणाया कोऽपि परिणामोऽभवत् ।

एव काग्रेसस्य नासिकनगरे रचितमिदमधिवेशन षट्पञ्चाशत्तमं चतुर्भिरहोभि समाप्तिमगात् । पूर्वतनेषु काग्रेसाधिवेशनेष्वभूद् महीयान् व्यय । किञ्चामुष्मिन हायनेऽल्पेनैव व्ययेन साधारणया रीत्याऽधिवेशनमभूत् । चिकित्सालयाना सुप्रबन्ध , रक्षापुरुषाणा सुनियोग , स्वयसेवकवर्गस्य कार्यकुशलता, यानाना सौकर्यम्, तारशब्दवाहकयन्त्राणा विद्युतश्च सौकर्यम्, इति सर्वमेवावदातमासीत् । पुरुषोत्तमदासमहोदयो यदा जनगणनया काग्रेससभापतिपद प्रापितोऽभूत्तदा बहुभिरेव शङ्क्यते स्म यदसौ श्रीनेहरू महोदयस्य नीतिं नूनमधिक्षेप्स्यति । किञ्च यदा यदा श्रीटण्डन सारगर्भित गम्भीरञ्च भाषणमश्रूयत तदा सा सन्देहबुद्धिर्दूरङ्गता । सर्वे च सभापतिमहोदयस्य दूरदर्शित्व नीतिगाम्भीर्यं च भृश प्रशसयामासु ।

परमाणु-बमः

नववह्निनन्दशशिहायनस्य (सन्१६३६) जन्वरीमासि वैज्ञानिकानामेका परिषदभूदमेरिकायाम्। तत्र श्रीबोरेण श्रीफर्मीमहोदयेन चैको विस्मयावह प्रयोग प्रदर्शित । एष च नवीन एव प्रयोगोऽभूत्। अस्याविष्कर्तारौ श्रीडाक्टर ओटोहान श्रीडाक्टरस्ट्रासमैनश्चास्ताम् । एतौ यूरेणियमाख्ये धातौ न्यूट्रोनतत्त्वस्यातिसूक्ष्मकणान् अवर्षयताम्। एतेन यूरेणियमधातुर्ध्वस्त । ध्वस्तावशिष्टञ्च परीक्ष्य तावपश्यताम् यद् यूरेणियमधातो परमाणु द्वैधा विभाजित । तत्स्थाने केवल बेरियमधातु क्रिप्टनवायुरेवावशिष्टौ। असौ प्रयोग परमाणुबमस्य बीजप्रदो बभूव ।

आविष्कार

पञ्चवेदनन्दैकवत्सरे (सन्१६४५) जुलाईमासस्य पञ्चदशतमे दिने प्रथममय प्रयोग परीक्षित । अमेरिकाया 'अलमोगोर्डो' नगरे लौहचैत्यस्यैकस्य महापरिणाहस्योपरि परमाणुबम स्थापित । पञ्चमीलदूरे स्थितेन वाजिना विद्युदयन्त्र द्वारीकृत्यासितो बम । तत्रैवमदृश्यत तदा—सूर्यादपि तीव्रतर प्रकाशोऽभूत्। ततो घोरं गर्जनमभवत्। लौहचैत्य वाष्पतामगात्, तत्स्थाने महदेक निम्नतर गर्तं सञ्जातम । सार्धशतद्वयमीलदूरे स्थितानां भवनाना वातायनान्यपि चकम्पु । अत पूर्वं न कोऽपि बलवानीदृशो विस्फोटोऽभूत् । एवमियमासीत् परीक्षा परमाणुबमस्य ।

परीक्षा

अस्मिन्नेव वर्षे यदा जापानेन सहामेरिकाया सग्रामोऽचलत्तदा

प्रथम प्रक्षेप

जापानस्य हीरोशिमानगरे अमेरिकाया सेनाधिकारिभि परमाणुबम प्रक्षिप्त । अनेन महाविस्तृत तन्नगर क्षणेनैवानेकलक्ष-जनसहित ध्वस्त महागर्तरूपमधारयत्। ततोऽन्यस्मिन् जापान-नगरेऽपि तथैव प्रक्षिप्तस्तत्राप्येषैव दशाभवत्। जापानश्च परा-जितोऽभूत्। एवं तदानीं सर्वत्र जगति परमाणुबमस्य नाम सर्वैर-श्रूयत। सैन्यबलमेव सर्वस्व मन्यमानाना राष्ट्राणा परमाणुबमस्य रचनार्थं च प्रारभ्यन्तानुसन्धानानि तत्रत्यैर्वैज्ञानिकै ।

परमाणुस्वरूप

सर्वस्य जगतो रचना परमाणुमयी वर्तते। परमाणुस्वरूपम् वर्णयता दार्शनिकानामुक्ति.—

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्म दृश्यते रज ।
तस्य षष्ठितमो भाग परमाणु स उच्यते ॥ इति ।

किञ्चेदं स्थूल वचनम्। परमाणुरतीन्द्रिय । अणुवीक्षणेनापि साधारणेन द्रष्टु न शक्यते। अस्याणुरूप तावदनेनैवोन्नेय यदेक-तोलकमितस्य स्वर्णस्यैकखर्बुदतमखण्डे सार्धत्रिखर्बुदमिता पर-माणवो भवन्ति। यन्त्राणा साहाय्येन परमाणुस्वरूपमपि ज्ञातमस्ति वैज्ञानिकै । परमाणौ केन्द्राश[1] एको भवति। तमभित एको द्वौ वा विद्युत्कणौ सरहसा परिक्रमेते। केन्द्राशस्याकर्षणेन विद्युत्कणाना परिक्रमण प्रवर्तते। यथेयमवनि सवितारमभित. परिक्रमते किलाकर्षणबलेन तथैव विद्युत्कणा अपि केन्द्रांश परि-क्रमन्ते परित । केन्द्राशोऽपि परमाणो द्वाभ्या कणाभ्यां रचित —

---

१. न्यूकलियस

न्यूट्रोण, प्रोट्रोणश्चेति। प्रोट्रोणे विद्युच्छक्तिरस्ति। न्यूट्रोणे नास्ति। भारस्तु द्वयोरेव सम। प्रोट्रोणस्य कणाना सख्यया पदार्थे गुणा आपाद्यन्ते स्वीया। यथा लोहस्य परमाणौ षडविंशतिसंख्या प्रोट्रोणा भवन्ति स्वर्णस्यैकोणाशीतिसख्यास्ते भवन्ति। एष एवैतयो र्भेद। यूरेनियमस्तु धातु र्भारवत्तमोऽस्ति सर्वेषु। तस्यैकस्मिन् परमाणौ द्विनवतिमिता प्रोट्रोणाना सख्या। एतेनेद वक्तु शक्येत—यदि केनाप्युपायेनायसि प्रोट्रोणानां सख्या नवसप्ततिमिता कर्तु शक्येत तदा तत्स्वर्णरूपेण परिणमेत्।

रथरफोर्डनामा वैज्ञानिकाचार्य परमाणूना स्वरूपपरिवर्तनानुसन्धानसलग्नो बभूव। स प्रोट्रोणाना कणसख्याना विपरिवर्तनाय भृशमचेष्टत। तेन नाइट्रोजनात् प्राणवायु[1] परमाणुरूप परिवर्तनम् रुत्पादित। किञ्च स कणपरिवर्त नाधिक्येन कर्तुमशकत्। यत केन्द्राशस्यामी कणा प्रबलयाकर्षणशक्त्या निगृहीता। किञ्च यथा यथा परमाणोराकारो वर्धते तथा तथा कणानामाकर्षणमपि शैथिल्य प्राप्नोति। यूरेनियमधातो परमाणव सावकाशत्वाद्बृहदाकारा भवन्ति। अतस्तत्र कणाकर्षणं न प्रबलम्। यदा तत्र न्यूट्रोणकणाना प्रक्षेपो भवति तदा ते विभज्यन्ते बेरियमक्रिप्टनपदार्थरूप च धारयन्ति। अत सर्वधातुषु तत्त्वेषु च यूरेनियमधातुरेव सावकाशं सुविभाज्यं शक्तिसमुत्पादकञ्चेति निष्कर्ष।

---

१ ऑक्सीजन (अम्बरपीयूष इत्यपर प्राचीन नामास्य।)

वैज्ञानिका पुरा पदार्थं शक्तिञ्चेति पृथगेव तत्त्वद्वयममन्यन्त ।

परमाणुभगेन शक्त्युत्पत्ति

विज्ञानाचार्य आइन्स्टीनमहोदय सप्रमाणमिदमदर्शयत् यत् पदार्थ एव शक्त्या परिणमते । विज्ञानसाधनाना साहाय्येन पदार्था शक्तिरूपेण परिणमयितु शक्यन्ते । येनाल्पीयसा पदार्थेन भूयसी शक्तिरुत्पद्यते । लघुना पदाथन कियती महीयसी शक्तिरुत्पद्यत इति तावदनुमातुमपि न शक्यते । इहैकेन निदर्शनेनैतत्सुविज्ञात स्यात्—एकप्रस्थमितेन कर्गलपत्रेण तावती शक्तिरुत्पद्यते यावती पञ्चविंशतिकोटिप्रस्थकोङ्गकाना दहनेनौष्ण्यशक्तिरुत्पाद्यते ।

परमाणुभगेऽप्येवमेव महती शक्ति र्जायते । परमाणुबमस्य महाशक्तेरिदमेव रहस्यम् । यूरेणियमधातो परमाणो कणा सौकर्येण भक्तु शक्या । तेषा भगेन च भूयसी शक्तिरुद्भवति । एकप्रस्थ यूरेणियम धातो भङ्गेन द्विकोटिमिताग्नेय[1] सामग्रीसम बल जन्यते । अतएव यूरेणियमधातुरत्युपयोगी परमाणुबमनिर्माणाय ।

परमाणुबमस्य रचना

परमाणुबमस्य रचनायां यूरेणियमधातुरुपयुज्यते । अत्र न्यूट्रोणकणानामुत्पादनाय प्रक्षेपरूपेण रेडियमनामको धातुरप्युपयुज्यते । रेडियमधातुना न्यूट्रोण-कणा समुत्पाद्यन्ते । ते च केन्द्राश भञ्जयन्ति, ततस्तेऽपरान् कणान्, तेऽप्यपरान् । एव परमाणुबृहत्स्तोमाना भगेन प्रलयङ्कारिणी शक्ति र्जायते । रेडियमधातुना कणभगो मा भूदपेक्षितात्समयात्पूर्वमिति कृत्वा स तत्र सिलिकनधातुना

---

१ बारूद

दृढेन परिस्तीर्यते । भग्नाना कणाना द्रुतगतिरन्येषा कणानां भञ्जने शैथिल्य जनयति । अतस्तेषां ता शक्ति रक्षितु मन्दप्रचारस्तेषामपेक्ष्यते तत्र । अयञ्च मन्दप्रचार उत्तरकालेऽधिका शक्ति सञ्चित्यान्यकणानां भगे साहाय्यमाचरति । अत परमाणुबमे द्रवसिकथकस्यावरण[1] भवति । द्रवसिकथके प्रचरता न्यूट्रोणकणाना वेग. किञ्चिन्निरुध्यते, येन न तेषा शक्ति शीघ्र व्ययीभवति । सञ्चितशक्तिरूपास्ते कणा केन्द्रकणानुत्तरोत्तरं नियतगत्या भञ्जयन्तो ध्वसस्वरूपा दारुणा शक्ति जनयति । एवमेषा परमाणुशक्ति । रहस्यमेतत् । अनुसंधानकरा अपि विशेषशेमुषीका अत्र मुग्धा । इह समस्यास्य स्थूल रूप दर्शितम् । पर येन प्रचुरमात्रया यूरेणियमस्य कणभग क्रियते स पदार्थोऽवश्य वैज्ञानिकैराविष्कृत स्यात् । क स पदार्थ ? इति तु रहस्यम् । परमाणुबमानुसन्धानकर्तारो विरलविरला एव वैज्ञानिका जानन्ति ।

गुणा

परमाणुबमो जनसहारकारीति दोषयुक्त सर्वैर्मन्यते दारुणश्च । पर नात्रैकान्तेन दोषा एव । एष हि प्रयोगो यो दोषभाक् । अस्य प्रयोगेण दु.साध्यान्यपि कार्याणि साधयितु शक्यन्ते । मरुस्थलेष्वपि पानीयपूरिता कासारा जनयितु शक्या । दुर्लङ्घ्योऽपि पर्वताच्छिन्नो मार्गः सुगम्यो भवेत् । एवं सन्त्यन्येऽपि सूपयोगा यै परमाणुबमो मानवानां हितायाऽपि कल्पेत ।

---

१ मोम (पैराफीन)

परमाणुबमस्य बिभीषिका

अद्यत्वेऽमेरिकारूसादयो महाप्रदेशा परमाणुबमाना निर्माणाय बृहत्तममर्थभाग व्ययीकुर्वन्ति। वर्तन्ते तावत्तेषु राष्ट्रेषु गुप्ता प्रयोगशाला, यासु परमाणुबमनिर्माणायान्यासा शक्तीना विज्ञानाय वैज्ञानिका अहोरात्र प्रयोगान् कुर्वन्ति। अधुना राष्ट्राणा परमाणुबम एव महद्बलम्। परमाणुबमस्याविष्कारेण सर्वेषु देशेषु बिभीषिका प्रसृता। अधुना परमाणुबमप्रयोगनिरोधाय सन्ति प्रतिष्ठापिता जनसङ्घास्तेषु तेषु राष्ट्रेषु। नवीनतमोऽयमाविष्कारो वैज्ञानिकानाम्। यदि विश्वशान्ति कामयमानानां भारतादीना प्रयत्ना साफल्यमीयुस्तदा नून दारुणतमोऽप्येष परमाणुबमो लोकाना हिताय प्रयोजयिष्यते।

चतुर्थः प्रदीपः

आख्यानात्मकाः प्रबन्धाः

अवतरणिका—

आख्यानात्मकेषु प्रबन्धेषु विश्रुतकीर्तीना धर्म-समाजराष्ट्रनायकाना महापुरुषाणा जीवनाख्यानानि समाश्रित्य प्रबन्धा भवन्ति। अत्रेद तावदनुचिन्त्यम्—न हि तावत्सकलमेव जीवनोदन्त वर्णयितु विस्तृत्यावसरो भवति। यावानेवाशो जीवने ख्यातिजनको गुणै-रन्यैराकर्षको भवेच्छ्रद्धाप्रदस्तावानेवोपादेय प्रबन्ध-रचनायै। उपक्रमोपसहारयोरुपयोगि किमपि तत्तज्जीवनसगत कस्यापि कवेरन्यस्य वा ग्रन्थकारस्य पद्य कमप्याभाणकं वा समुपन्यस्यत। अर्वाचीनाना चरितवर्णने जन्मनिधनयोरुरुल्लेख मा विस्मरत। जीवता जीवनोदन्तवर्णने चोपसहृतौ वर्णितस्य दीर्घायुष्ट्वादि कामना ज्यायसी।

आत्मकथापि तावदाख्यानात्मकेष्वेव परिगण्यते। इयञ्च सजीवाना निर्जीवाना वा। सजीवाना मानवादीनामपि भवति। सा हि प्राय सत्या। पश्वादीनान्तु कल्पिता। तत्राजावाना पुस्तकादीना प्राणिना गोगजादीनामात्मकथा स्वात्मन्युपचर्यते। अहमेव तावत्पुस्तकादि-रूपेण वच्मि तदवस्थाश्रिता कथामिति कल्पयित्वा वर्ण्यते। अत्र तावत्—या सार्वत्रिकी विशेषोल्लासकारिणी कौतुकस्पर्शिनी च कथा भवेत्सैवांशांशकलनया तावत्येव प्रबन्धनीया। सैव चमत्कारं जनयति। अचेतनानामात्मकथावर्णनच्छाया सस्कृतकाव्येष्वपि दृश्यते। तथाहि आलङ्कारिकस्याऽनन्दवर्धनाचार्यस्य पद्यमिदम्—

कस्त्व भो कथयामि दैवहतक मा विद्धि शाखोटक
वैराग्यादिव वक्षि साधुविदितो वैराग्यहेतुस्त्वया।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनान् सर्वात्मना सेवते,
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे॥

अत्र शाखोटतरु स्वं मन सन्तापं पथिक प्रति वर्णयति।

भगवतो बुद्धस्य जीवनचरितम्

विमर्शसारः—१ दैवज्ञवाणी । २ अवतारभावना । ३ ससार-क्लेशा । ४ वैराग्यम् । ५ तपोलीनता । ६. महाबोध । ७. धर्म-प्रचार । ८ बौद्धधर्मस्य सार्वत्रिक प्रसार ।

भगवतो बुद्धस्य प्रात स्मरणीय नाम समस्तेऽपि भूमण्डले सर्वे शिष्टा सादर वदन्ति स्मरन्ति च । महाभारतकालानन्तर नाद्यावधि भारतवसुन्धराया भगवतो बुद्धस्य

जन्म समान-कोटिमाश्रितुमर्ह कोऽपि समुद्भूत । भगवन्तममुमेवार्हत्तम वर्णयितुमद्येह प्रकृतोऽस्माक विषय ।

इत सार्धद्विसहस्रसवत्सरपूर्वं भारतसंग्रामाच्च प्राय साध-सहस्रवत्सरानन्तरं भारतस्योत्तरकोशलेषु प्रबल समृद्ध च गणराज्य मभूत् । अस्य राजधानी कपिलवस्तु नाम्नी रमणीया नगर्यवर्तत । एतेषा गणानामधिपति शाक्यवशीयो महाराज शुद्धशील शुद्धोदनो नाम कपिलवस्तुनि गणराज्यमपीपलत् । अस्य स्वधर्मसहचरी मायादेवी साध्वीकुलललामा गुणोज्ज्वला कमलेव केशवस्य प्रिया बभूव । व्यतीते सुमहति समये नैतयो किमप्यपत्यमभूत् । अपत्यहीनो राजा शुद्धोदनो भृशमतप्यत् । एकदा त कोऽपि मुनि र्वसिष्ठ इव दशरथ दैशिकवरोऽभ्युपाजगाम । स च राज्ञा सत्कृतोऽनुयुक्तश्चैव मुदा जहार 'एकं पुत्ररत्न प्राप्स्यसि साक्षाद्-भगवतो हरे द्वितीय विग्रहमिव । स हि भवाभोगान्विहाय कानने

तपश्चरिष्यति, धर्ममुद्धरिष्यति, ज्ञान च समस्ते मेदिनीपृष्ठे प्रसारयिष्यति।" एवमुद्घोष्य स मुनि र्ययौ। अथ कालक्रमेण मायादेवी साक्षाद्धर्ममिव धृतमूर्तिं हरिमिव धृतावतारं गुणोदार दारकवरमेक सुषुवे। स एष मातापितृभ्या 'सर्वार्थसिद्ध' इति नाम्ना प्रख्यापित॰ कालान्तरं 'बुद्ध' इति च ख्यातिं लेभे।

शैशवम्

सर्वार्थसिद्ध स्वपितृगृहे पितृभ्या लालित' पालितश्च कौमारे वयसि वर्तमानो न जात्वपि विनोदकौतुकमयान् पदार्थान् बहु अमन्यत। त हि दैवज्ञप्रबोधितो राजा 'हित्वा श्रिय काननमेव गन्ता' इति भिया स्वप्रासाद एव संसारस्य सर्वान् रमणीयान् विनोदमोदप्रदान् पेशलान् पदार्थान् परिकरांश्च सम्भृत्यारञ्जयत्तथा यथा स 'किं दु खम्' इति न जातु व्यज्ञासीत्।

यदा सर्वार्थसिद्ध शैशवात्पर वय पस्पर्श, तदा स पितुर्नियोगाद् यशोधरा नाम सुरूपां सद्गुणामेकां राजकुमारीमुपयेमे। सा चाचिरेण 'राहुल' इति कृताभिधान पुत्रमपि प्रासोष्ट।

वैराग्यम्

एकदा दैवप्रेरणया सर्वार्थसिद्ध प्रासादाद्बहि' स्वीया विजिहीर्षा प्राचीकटत्। पिता चानिच्छन्नपि सुतवात्सल्येन त बहि विहर्तुमादिदेश। राजा च सर्वस्मिन्नपि पुरे वामनकुब्जखञ्जपङ्गुव्याधिग्रस्तादीन् नरान् निर्वेदप्रदानन्यानपि सञ्चरितुं निषिषेध। किञ्च दैवमायया स बहिर्विहरन् मार्गे यष्टिमवलम्ब्य प्रचलन्तं त्वगस्थिमात्रावशिष्टकाय कासमानं प्रजवं श्वसन्तं गलिते-

न्द्रिय-शक्तिं वृद्धमद्राक्षीत्। स चादृष्टपूर्वं त तथाविध नर निर्वर्ण्य सारथिमप्राक्षीत्। सोऽपि दैवमायाविमोहित

"रूपस्य हन्त्री व्यसन बलस्य ।
नाश स्मृतीना रिपुरिन्द्रियाणा, सेय जरा नाम ययैष भग्न ॥"

इत्यवाच्यमपि व्याहार्षीत्। सर्वार्थसिद्धोऽसौ निर्विण्णो रथयन्तार प्रत्यावर्तितुमेव समादिशत्।

अथ द्वितीयविहारकालेऽपि स मृत नर स्वबन्धुभि श्मशान नीयमान दृष्ट्वा मृत्युनाम्ना चकित इव दु खित इव च पर निर्वेद-मापन्नो वैराग्याय मति चक्रे। पर पित्रा नान्वमन्यत।

एकदा सोऽर्धरात्रौ शोभनशरीराया यशोधराया स्तन्धयस्य चार्भकस्य प्रासादान्निर्गत्य वनाय गन्तुकाम प्राव्राजीत्।

सर्वार्थसिद्धो वनविहारापदेशेन छन्दकेन स्वसारथिना वाह्यमानेन रथेन कपिलवस्तूपकण्ठमेव स्थित

मुक्तिमार्गणा

भार्गवस्य महर्षेराश्रम प्राप। तत्र छन्दक स्वाभिप्राय निवेद्य प्रत्यावर्तयत्। अथ वनाद्वन भ्रमन् यायावर स 'ममाभिलाषस्त्वपुनर्भवाय' इति कृतमति-र्विन्ध्याटवीमाजगाम। तत्र कतिचित्समास्तपस्तप्त्वा स ससारार्णव-तितीर्षया बोधलिप्सया च गयाया कानने वटमूलमाश्रित्य बहुकाल यावत्तपासि तपमान समाधि भेजे। अत्रैव च स स्वस्मिन्नेव साक्षाच्चकार परम तज्ज्योति दिव्य च लेभे निर्वाणमय बोधम्।

भगवतो बुद्धस्य काले भारतेऽत्र धर्मस्य परा ग्लानिरवर्तत। लोका हि यायजूका यज्ञानेव स्वर्गैकसाधनभूतानगणयन्। यागेषु

पशूनां नराणाञ्च बलय उपाह्रियन्त । ज्ञानाचारमयान् मानसांश्च धर्मान् न केऽप्यन्वपालयन् । धर्मस्येमा विकृतिमयीमवस्था

ज्ञानप्रचार

पर्यालोच्यैव बुद्धो निर्वाणोपाय लब्धु तपांसि तेपे । अथ लब्धज्ञानज्योति स सर्वत्र देशेऽज्ञानतिमिर विनाश्य लोकानां ज्ञाननयनानि विस्फारयितुमैच्छत् । स तु तदानी 'अहिंसा परमोधर्म' इत्येव सनातन तथ्य मोक्षैक-हेतुभूतमुद्घोषयन् धर्म प्रचचार । पूर्वं वाराणसीसविध एव स स्वोपदेशान् प्रारभत । इदञ्च स्थान 'सारनाथ' नाम्ना प्रसिद्धमद्यापि तीर्थभूत बौद्धानाम् ।

बुद्धश्च ग्रामाद् ग्राममाश्रमादाश्रम नगरान्नगर जनपदाज्जनपदञ्च बम्भ्रम्यमाण स्वाहिंसामार्गेण प्रजा प्रवर्तयामास । अस्य शिष्येषु बुद्धस्य जनक शुद्धोदनोऽपि बभूव । अन्येऽपि सामन्ता सार्वभौमाश्च नृपतयो बुद्धस्योपदेशेन परमा शान्ति लेभिरे । तेऽपि बुद्धप्रचारितमहिंसा-धर्म प्रचारयन्त स्वप्रजा हिंसामयेभ्य पशुयागादिभ्यो बलान्निवार्य धर्मेण पथा प्राचालयन् । अनाथपिण्डदो नाम तदानीन्तन कश्चिदाढ्यतम श्रेष्ठी स्वीयां सर्वां सम्पत्तिं भिक्षुभोज्या विधाय कौपीनवाससी परिधाय भिक्षुधर्ममङ्गीचकार । स ह्यासीत् बुद्धस्य शिष्य । शारिपुत्रो नाम भगवतो बुद्धस्यासीत्प्रियो विद्वांश्च शिष्य । अनेन बौद्धग्रन्था केऽपि दार्शनिकाश्च ग्रन्था रचिता ।

अल्पीयसैवानेहसा समस्तेऽपि मध्यभारते बौद्धधर्म प्रचार्य

भगन्दरगदेन क्षीणो भगवान् शाक्यमुनि

निर्वाणम् एकोन चत्वारिंशद्वर्षदेशीय एव कैवल्य भेजे। केचित्तु वदन्ति यदशीतिवर्षावस्थायां स निर्वाण प्राप। परे तु ततोप्यधिकावस्थायामिति भणन्ति।

आर्यग्रन्थेषु भगवान् बुद्धो भगवतो हरेरेव नवमोऽवतार परिगण्यते। एष च सत्यपि वैदिकधर्म-

उपसहार विभेदे निर्विशेषतया दशावतारेषु पूज्यते हिन्दुजनैरपि। अत्र भारते सार्धसहस्रवर्षं यावद्बौद्धधर्मप्रसारोऽवर्तत। अधुना चीनजापानसिहलत्रिविष्टपेषु कोटिसख्याका बौद्धा। धन्येय भारतमही यस्यामेतादृशा पुण्य-श्लोका धर्माचार्या प्रादुर्बभूवु।

"श्री शङ्कराचार्यस्य जीवनचरितम्"

विमर्शसारः—१ लोकोत्तर-चरितानि। २ सन्यासदीक्षा, मातृभक्ति। ३ वादि खण्डनम्, अद्वैतमत प्रचार। ४ दिग्विजय ५ भाष्यकर्ता।

इह दक्षिण-भारते केरल इति नाम प्रदेशस्तत्र कालपी इत्याख्यो बभूवैको ग्राम। अस्मिन् समाहिताग्नयो वेदवेदाग-पारदर्शिनो द्विज-गणा ऊषु। एष्वास्तैक परमतप प्रवणो

वशपरिचय मुनिजन-चरितावदात पक्तिपावनो भूसुरा-धिराजो विद्याधिराजो नाम विप्रवरिष्ठ।

अस्य मध्यमे वयसि वर्तमानस्याजायत शिवगुरुर्नाम समस्त-गुणा-भिराम कच इव वाचस्पतेरेको दारक । स चाधीत-सकल-विद्यो ब्रह्मचर्य-व्रतमनुपालयन् यथाविधि द्वितीयमाश्रमं प्रविश्यामोघाभि-धस्य महीसुरवरेण्यस्य सुरूपां सद्गुण-समुज्ज्वला कामाक्षीं नाम कन्यकामुपयेमे । परमसौ अतिक्रान्ते सुमहत्यनेहसि न च किमप्य पत्यमाप । ततस्तौ दम्पती पुत्रकामनयाऽनेकान् नियमान् व्रतांश्चा-चरन्तौ भगवन्त तरुणेन्दुशेखरम् आराधयामासतु । तत सुशोभने मुहूर्ते रसवसु वेदहायने(४८६)शाके वैशाखशुक्ल तृतीयाया कामाक्षी स्कन्धमिव तुषारगिरिनन्दिनी सुत प्रासोष्ट । तञ्च शिवस्य भगवत प्रसादमिव मत्वा तौ शकर इतिनाम चक्रतु । पर हन्त ! त्रिहायन-देश्यमेव क्षीरोष्ट शकर वियुज्य श्री शिवगुरु' शिवपुर प्रतस्थे । ततो-ऽर्भकस्यास्य माता भर्तु दारुण हृदयादुत्पाट्येव शोकशङ्कु शङ्कर-मेव स्वजीवन-सर्वस्व मेने स्वायत्ति-सुखमीहमाना ।

अथायुष सप्तमेऽब्दे प्रविष्ट दारक शङ्कर विधिवदुपनीयास्य जननी गुरुकुल विद्यामध्येतु प्रेषयामास ।

विद्याभ्यास

आसीदय शैशवादेव कुशाग्रधी । गुरुकुलेऽसौ वेदान् वेदाङ्गानि च सम्यगधीत्य षोडशवर्ष-वयस्क एव स्वगृह प्रत्याजगाम । अस्यासाधारण-पाण्डित्य-स्य यश समस्त एव केरलप्रदेशे तदानीमेव प्रसृतम् ।

तदानीमत्र भारते बौद्ध-मतमेव प्राय. सर्वत्र प्रसृतमासीत् ।

संन्यासदीक्षा

बौद्ध-भिक्षवस्तु विहारेषु वसन्तो भगवतो बुद्धस्योदारमवदातञ्चोपदेश दुरुपयुज्य कर्म-विमुखा भ्रष्टाचारा अभूवन् । क्वचन भिक्षु-

स्योऽपि विहारेषून्त्य पतितचरितशीला अवर्तन्त। न चासीद्धर्मस्य ज्ञानम्। अस्मिन्नति सकटमये समये बौद्धधर्ममुद्धूय वैदिकस्य धर्मस्य प्रचाराय नासीत्कोऽपि क्षम। सन्तोऽपि केचन गुहास्वेव निलीय स्वकल्याण चिकीर्षया तपांस्यतपन्। महीपति-समाश्रितान् बौद्धाचार्यान् वादे पराजित्य कर्म-प्रधानस्य धर्मस्य वेदोदीरितस्य प्रचारायालौकिक-चरितशालिन प्रकाण्डस्य विदुषा वरिष्ठस्यावश्यकताऽऽसीत्। एतदर्थमेव शंकर प्रादुर्बभूव।

गुरुकुलात्समावर्त्य शकरस्य मन सन्यास गृहीत्वा वैदिक धर्म प्रचारमेवाचीकमत। विव्यथे तस्य चेतो धर्मस्य लोकानाञ्च पतित-चरितशीलाना दम्भिनाञ्च धर्माचार्यम्मन्यमानाना दयनीया दश निरीक्ष्य। किञ्चेतोऽस्य माता स्वस्नेहसूत्रेण विविधान्याशामौक्तिकानि गुम्फयन्ती स्नुषामानेतुकामा विवाहाय सम्भार चिचाय। श्री शकरस्तु जननीनियोगमन्तरा प्रव्रजनमनिच्छन्नवसर प्रत्यैक्षिष्ट। एकदा कामाक्षी शंकरेण सह ग्रामान्तर स्वसम्बन्धिदिदृक्षयाऽयासीत्। प्रत्यावर्तनकालेऽध्वपतितामेकामापगा सोदतरत्। पर शकरस्तु स्वयमपरस्मिन्नेव कूले स्थित स्तावत्कालम्। अथ 'तर किं विलम्बसे' इति मात्रा कथित स यावदेव मध्येनदि सम्प्राप्त, तावदेव सहसा कुतोऽपि माययेव समागतेन जलौघेन स प्रवाहित इव बभूव। कण्ठ-दघ्नमभूत्सलिलम्, स च 'मातर्ब्रुडामि पाहिमा, पाहिमाम्' इति तारस्वरेण चक्रन्द। किञ्च सा वराकी किं कुर्यात्? शकरस्तु तस्या शकात्रस्त मनोऽवबुध्यावसरोचित प्राह, 'मात पश्य! कोऽपि मा समादिशति संन्यास धारयिष्यसि चेन्मोक्ष्यसे, तद्देहि मेऽनुज्ञाम्'।

साऽपि 'तथैव कुरु' इति समादिशत्। जलौघोऽपि शशाम। शकरो ऽपि नदीमुत्तीर्य कूल प्राप।

ततस्तु अनतिचिरेणैव मातरमापृच्छ्य प्राव्राजीत्। प्रव्रजन्त च तं सलिलाप्लुताभ्यां नयनाभ्या पश्यन्ती भगवती कामाक्षी वात्सल्य-भरिताऽब्रवीत् 'वत्स! वृद्धाया मे त्वमेवैकाऽसीर्यष्टिर्मदवलम्बनभूत, स त्वं यासि, किञ्च प्रतिजानीहि प्रतिहायन सकृन्मद्दर्शनाय समा-गमिष्यसि, तेनैव मे जीवनम्, अथ च मम निधनकालेऽपि त्व मम सन्निधावेव भविष्यसि'। शकरोऽपि तथेति प्रतिज्ञाय जरंतीं मातर विरहय्य वारिधारां नयनाभ्यां मुञ्चन् स्व गृहान्निर्जगाम।

अथासौ नर्मदारोधसि तपस्तपत समस्तनिगमागमपारीणस्य ब्रह्मज्ञाननिधे' श्री गौडपादशिष्याग्रगण्यस्य श्री गोविन्दपादस्याश्रम समाजगाम, 'मां शिष्यत्वेन स्वीकुरु' इति चाभ्यर्थयामास। श्री-गोविन्दोऽपि तं रत्नाकरमिव सकल-गुणमणीनामाकरं ज्ञात्वा कमपि दिवश्च्युत देवांशमिव मेने। तस्मै दीक्षा ददौ। प्राब्रवीच्च 'मेधा-विन्! सकलविद्याभिज्ञोऽसि, वाराणसीं याहि, सौगतमत निरस्या-द्वैतमत प्रचार्य धर्मं सस्थापय, ब्रह्मसूत्राणां वैयासिकाना भाष्यं विरचय' इति। अथ धृतकाषायदण्ड' शंकराचार्येति समाख्यया सम्बोधितो बालयतिवरोऽसौ वाराणसीं प्रययौ॥

वादिविजय

वाराणस्या समेत्यासौ तत्रत्यान् वादि-दिग्गजान् स्वशास्त्राणा मगाध-पाण्डित्यबलेन केसरीव वदादुर्म-दान् पराजेष्ट। अस्य प्रखरपाण्डित्यकीर्ति सर्वत्र प्रससार। अत्रैवैनं शिष्यसघा

पर्युपासन्त । इदञ्चानुश्रूयते यद्भगवान् व्यासोऽप्यस्य पाण्डित्यबल परीक्षितु शिष्यत्वमुपेयिवान् प्रशशास चैनमभ्यनन्दयच्चाशीर्भि.। ब्रह्मज्ञानोपदेशप्रवणमेनमेकदा निरीक्ष्य कोऽपि पण्डितोऽगादीत्—

'चित्र वटतरोर्मूले वृद्धा शिष्या गुरुर्युवा ।
गुरोस्तु मौन व्याख्यान शिष्या सञ्छिन्न सशया ॥'

इति ।

वाराणस्या भगवत शङ्करस्य शिष्यवर्गेषु पद्मपाद प्रसिद्ध । स चैनमन्वगयासीत् । वाराणसीत श्रीशङ्कर प्रयाग समुपागमत् । तत्र स्वगुरूनेव बौद्धवादिनो विजित्य भट्ट श्रीकुमारिलस्तत्प्रायश्चित्त-चिकीर्षया तुषराशिसमुद्दीपिते जातवेदसि प्रवेष्टु समुद्यत आसीत् । स च शकर सौगतवाद समूलमुत्पाट्याद्वैतवाद च प्रचारयितु पुन प्रैरयद्, आशिषोपि व्यतरन् । अवदच्च माहिष्मत्यां मीमांसकाग्रगण्य मच्छिष्य मण्डनमिश्र वादे जय तत्पत्नी महाविदुषीं भारतीं मध्यस्था विधाय ।

मण्डनमिश्र सदने

अथाचार्यशकरो माहिष्मतीमभिजगाम । तत्र च मण्डनस्य सदन मार्गयन् कामपि तत्प्रतिवेशिनीं पप्रच्छ, 'क्व श्रीमतो मण्डनपण्डितस्य गृहम् ?' सा च मन्द हसन्तीद प्रत्यब्रवीत्—

'स्वत प्रमाण परत. प्रमाण कीराङ्गना यत्र गिरो वदन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तर सन्निरुद्धा अवेहि तन्मण्डनपण्डितौक' ॥'

आचार्यशंकरस्य नाम पण्डित-मण्डली-मण्डनो मण्डन पूर्वमेवाश्रृणोत् । स चैन विधिवत्सभाजयित्वाऽस्य वादविजिगीषां

स्वीचकार। अथ द्वयोर्वादे मण्डनस्याशेषशास्त्रविशारदा श्रीभारती मध्यस्थतामशिश्रियत्। मण्डनस्तु पराजित। भारत्यपि स्वपत्यु पराजयमसहमाना श्रीशकर वात्स्यायनमधिकृत्य विवदितु प्राह, असौ बालब्रह्मचारी तदनभिज्ञो वषस्यावकाश ययाचे। सा च तदनुमेने। ततोऽसौ परकायप्रवेशविद्ययाऽमरूकस्य राज्ञो मृतदेह प्रविश्य समामेकामन्त पुरे कामशास्त्ररहस्यानि ज्ञात्वा स्व शिष्यै रक्षित निजदेहं पुन प्रविश्य मण्डनभवनमुपाजगाम। किञ्च विचक्षणा भारती स्वयमेव विनावादमधुना पराजय स्वीचक्रे। मण्डनमिश्रस्य पराजयेनाचार्यशकरस्य ख्यातिश्चन्द्रिकेव समस्ते भारते प्रससार।

सुधन्वा नृप शङ्करस्य शिष्योऽभूत्

तदानीं धर्मभ्रष्टाना सौगताना प्रधान आश्रयभूत सुधन्वानाम कोऽपि नरपतिरासीत्। आचार्यशकरस्तस्य पुरे समेत्य 'वादिदिग्विजयाय महीं चरामि, वादञ्च याचे भवता सौगतसुधीभि' इत्यवोचत्। अथ सौगताचार्यानामन्त्र्य राजा शंकरेण सह वाद कर्तुं प्राह। अस्य राज्ञ एको मन्त्री रिक्तमेव पिटकमेक समानीय मध्ये सभ सस्थापयमास। ततश्च 'किमस्मिन्नस्ति' इति पण्डितान् पप्रच्छ। तेऽपि 'इदमस्ति, एवमस्ति' इति धीकल्पितमेवाभणन्। तत श्रीशकर 'अत्रैक कृष्णसर्पोस्ति' इति प्राह। तत्र सम सचिवेन सर्वे जहसु। यदा पिटकपिधानमुद्घाटित तत्र सत्यमेव भीषण एको व्यालोऽभवत्।' श्रीशकरस्यामानवीय बलं तेज पाण्डित्यञ्च ज्ञात्वा सुधन्वा स्वीकृत्य वैदिकधर्म तस्य शिष्यो बभूव। ततस्तेन राज्ञा वृथावाद-दर्पिता सौगता दण्डिता

परमाचार्यस्त प्रत्यादिशत्, सौगताश्च तान् प्रचालयामास वैदिकाध्वनि। अनेन भगवत शंकरस्य सौगतवादिविजय-कीर्तिर्दिक्षु प्रासरत्।

उग्रभैरवो नामैक कापालिको नरबलि-प्रदित्सया श्रीशंकर मानवोत्तम मत्वा रहसि समेत्य प्रार्थयत्, "अहं स्वदेवतां प्रसादयितु भवन्तमेव बलिदानाय वरं मन्ये, त्व मे कामना पूरयितुमर्हसि" इति। शंकरो हि भगवान् किञ्चित्स्मित्वा 'तथास्तु' इति प्रत्याह। अथ कापालिस्त चण्डिकायतने यावदेव करवालेन प्रहर्तुमुद्यत आसीत्तावदेव भगवत शिष्य पद्मपादस्तत्रागतस्तस्य खड्ग न्यरोधयत्। कापालिकस्य शिर स्वयमेव भूमौ निपपात।

कापालिक-दुष्टता

भगवत श्रीशंकरस्य जननी कामाक्षी प्राणोत्क्रमणकाले स्वसुतस्य सस्मार। तदानीं योगबलेनैव रेवारोधसि माहिष्मती नगरीमधिष्ठितोऽसौ स्वमातु सविधे कालपीग्राम प्रापत। 'श्रियाश्लिष्टो विष्णु रित्यादि स्तोत्रै भगवन्त प्रार्थयन् मातुरन्तिमा कामना कृष्णदर्शनरूपामपूरयत्। समाप्य चौर्ध्वदैहिकक्रियां तत प्रययौ।

मातुर्महाप्रस्थानम्

वैदिक-धर्मध्वज दोधूयमानोऽद्वैतमूर्ति श्रीशंकर शैलराजादाविन्ध्य विन्ध्याच्चा सागर सौगतान् वादेषु जयन् धर्मञ्च संस्थापयन् बभ्राम। अस्य शिष्यास्तत्र तत्र मठान् स्थापयामासु। भगवता शंकरेण स्वगुरोराज्ञया ब्रह्मसूत्राणा भाष्य विरचितम्।

निर्वाणम्

एतच्च संस्कृतग्रन्थागारस्यामूल्यं रत्नम्। अत्र श्रीशंकरस्यालौकिका प्रतिभा गम्भीरञ्च वैदुष्यं स्पष्टम्।

अथ त्रयस्त्रिंशद्वर्षदेश्य एवाशाश्वतमिदं शरीरं विहाय बदरिकाश्रमे शाश्वतं पदं प्राविवेश। एवं हि विदुषां मतं यदि भगवान् शंकरो न प्रादुरभविष्यत् तदेदानीमत्र भारते ईसाई धर्मो वा म्लेच्छधर्मो वा प्राचरिष्यत्।

महर्षेः श्रीदयानन्दस्वामिनो जीवनोदन्तः

विमर्शसारः—१ ईसाईधर्मप्रचारखण्डनम्। २ हिन्दुजातेः कुरीतयः। ३ धर्मभ्रंशः। अखण्डब्रह्मचर्यम्। ५ वेदानां प्रचारः। ६ आर्यसमाजस्थापना।

इतः सपादशतहायनेभ्यः पूर्वं यदा खल्वाङ्गलशासनं सकलेऽपि भारतखण्डे व्यजृम्भत सहैव च तेन

देशदुरवस्था — पाश्चात्यसभ्यताऽपि तावदांगलभाषाया आंगलाचारादेराश्रयं प्राप्य भारतीयान् तरुणान्, नवोज्ज्वला विहितभूषा रूपाजीवेव[1] वशयामास। भारतीयाश्चांगलशिक्षादीक्षिता पाश्चात्यसभ्यतारागेणारक्ता आंगलम्मन्या अभूवन्। इतश्च ईसाईधर्मप्रचारका अपि सर्वत्र शलभसंघवत् प्रसृता अज्ञान् जनान् वेदान् प्रकटं निन्दन्तः स्वधर्मवागुरासु[2] बाइबलवेणुनिनादैर्णैणानिव[3] वराकानजस्रं न्यपातयन्। हिन्दवोऽपि

---

१ वेश्या २. जालेषु ३ मृगान्।

बालविवाह-बहुविवाहसलग्ना 'न नार्योऽध्यापनीया न शूद्रा पालनीया' इति दुराग्रहग्रहिला. स्वदेशं स्वभाषां स्वसंस्कृतिमप्यविगण्य्यावनतिगर्तेषु पतनोन्मुखा एवाभूवन्। नासीत्तदा कोऽपि तेषा समुद्धर्ता। सन्तोऽपि केचन यत्र कुत्रचन न तावदीसाईधर्माचार्याणा प्रतिपक्षित्वं गत्वा विद्याबलेन वाग्बलेन वा स्वजातिं त्रातुमक्षमा मृणालतन्तव इवोन्मार्गगं गजम्। आसीदेष महान् दुरवस्थाग्रस्त" समयो भारतस्य विशेषतश्च हिन्दुजातेरार्यसंस्कृतेश्च।

स्वामिनो दयानन्दस्य जन्म सौराष्ट्रदेशस्य मौरवी राज्यान्तर्गत टङ्काराख्ये ग्रामे शशिवसु वसुशशिमिते (१८८१) वैक्रमे सम्वत्सरे विप्रकुल एकस्मिन् बभूव। अस्य च जन्म-

जन्म बाल्यञ्च

नाम मूलशङ्कर इत्यासीत्। एकदा पावने शिवरात्रिपर्वणि शिवदेवायतने शम्भोरर्चनावसरेऽयमपि स्वजनकेन सह गृहीतव्रत शिव समर्चयितुमुपातिष्ठत। निशायां तत्र तन्द्राभिभूतेष्वन्येषु पञ्चदशाब्ददेशीयो मूलशंकरो जागराञ्चकार। स तत्रैक मूषिक शिवलिंगस्थ माल्यमर्घ्यादिकं च खादन्तं ददर्श। अनेन बालकस्य मूलशकरस्य पर्यवर्तत हृदय मूर्ति सपर्यासु श्रद्धापि व्यपेता। यथा मृत नरं निरीक्ष्य भगवतो बुद्धस्य मनो विरक्तमभूत्, यथा च पादपात्पतन्त सेव पर्यालोच्य न्यूटन-महोदयस्य हृदि भूमे गुरुत्वाकर्षणशक्तिधारणा पद न्यधत्त, तथैव मूषिकस्योच्छृङ्खलत्वमपि मूलशकरस्य मनसि कमपि नवीनमेवानास्थामयं जीवन-विपरिवर्तक भावं बिभराम्बभूव।

अथ किञ्चित्कालानन्तरमस्य प्रिया स्वसा पितृव्यश्च पञ्चत्व-

मापतु । एतेनास्य मनसि मृत्युभीतिरपि समुद्पद्यत । मृत्युञ्जेतुमसावविगणय्य स्वगृहविभूतिं सर्वं सन्यस्य प्राव्राजीत् । दयानन्द सरस्वतीति परिव्राजकानुरूपां संज्ञा च लेभे । अथ ज्ञानपिपासयासौ आनर्मदारोधसो हिमवतो गह्वर यावद्ग्राम ग्रामं नाल्पान् परिव्राजकान् विदुषश्चोपाजगाम पर न क्वाप्यस्य ज्ञानतृट प्रशशाम । गृहीतब्रह्मचर्यस्तपोनिष्ठो यमनियमानुवर्ती श्रीदयानन्द पर्यन्ते श्रीमथुरानगरी प्राप । अत्रैव श्रीपरिव्राजकाचार्यस्य स्वामिनो विरजानन्दस्याश्रमे निवसन् तस्य शिष्यत्वमुपेयिवान् । त्रीणि हायनानि वेदान् श्रीस्वामिविरजानन्दात् समधीत्य शास्त्राणि च पर्यालोच्य गुरुदक्षिणायै तमभ्यर्थयामास । स चावोचत् 'वत्स ! न मे द्रव्येण प्रयोजनम्, किञ्च निरीक्षस्व भारतस्यैदानीन्तनी दुरवस्थाम्, पाखण्डधर्मान् विनाश्य वेदोक्तधर्मान् त्व प्रचारय, आर्यसंस्कृतिं पुनरुन्नमय, मानवजाते कल्याणाय यतस्व, त्रायस्व च स्वहिन्दुजातिमवनतिकूपप्रपतनात्, इत्येषैव मेऽभीष्टा गुरुदक्षिणा, अस्ति त्वयि किमपि बलं येन त्वामेवाहमत्र प्रेरयामि" इति । दयानन्दोऽपि महात्मा गुरुणा सह तथाकर्तुं प्रत्यज्ञासीत् ।

संन्यास

अथ स्वामी दयानन्दो महात्मा हरिद्वारं समाजगाम । तत्र महति जनसमूहे हिन्दुजाते दुर्दशां वर्णयन् वैदिकधर्मानुसरणमुपदिदेश । अथ वाराणसीमुपेत्य तत्रत्यैरनेकै सुधीधौरेयै सह शास्त्रचर्चा विधाय वैदिकधर्म एव निःश्रेयसकर इति युक्तिभिः

वेदप्रचार

सप्रमाण प्रत्यपादयत् । ततोऽसौ बगदेश गत्वा कलिकात्ताया जनानां विपुलसमूहे पाखण्डपण्डितानां दम्भान् व्यक्त परिगणयन् वेदाना प्रशस्तमवदातञ्च मार्गमनुवर्तयितु व्याचचक्षे । एव नगरान्नगर प्रान्तात्प्रान्तञ्च धर्मध्वजमावहन् महात्माऽसौ यत्र यत्रा-गात्तत्र तत्र तत्काले धर्मध्वसका पाखण्डिनो विशेषतश्च ईसाईमत-प्रचारणचतुरा जल्पाका पादरीपण्डिता अत्रस्यन्त । न च तेषा प्रचारणपटीयस्यपि वाणी श्रीस्वामिन पुरत प्रासरत् । तर्क-युक्तय-स्वामिनो मर्मस्पर्शिन्यो मुखमुद्रणनिपुणा आसन्वादिनामाततायिनाञ्च । इदमासीत्तेषा त्यागस्य ब्रह्मचर्यस्य तपसश्च बलम् । असौ 'क्रिया केवलमुत्तरम्' इति स्वकर्मभिरेव स्ववाचा साफल्यमद्रढयत् । इदं विश्वसनीय यदि स्वामिपादानमाविर्भावो नाभविष्यत् तदा भारतस्य विपुला जनानां सख्या 'ईसाई' मतानुयायिन्यभविष्यदधुना ।

न केवल धर्मप्रचारायैव स्वामिपादै र्यतितमपितु हिन्दुजाते कुरीतिनाशायापि । बालविवाह-वहुविवाहयोर्निरोध , विधवानां विवाह , नारीशिक्षा, अस्पृश्योद्धार , इत्येवविधा अर्वाक्कालोद्भवै-र्देशबन्धुभिर्नेतृभिर्ये प्रचारितास्ते तु दयानन्देन महानुभाववता पूर्व-मेव प्रचार्य दृढीकृता आसन् । यदा काग्रेसस्य जन्मापि नाभूत्, स्वराज्यमिति शब्दोऽपि नास्पार्क्षीत् कर्णकुहर लोकानाम्, तदा स्वामि-पादै स्वरचित 'सत्यार्थप्रकाशे' अखण्डस्य स्वाधीनस्य च शासनस्य महत्त्व प्रतिपादयद्भि स्वराज्य सडिण्डिमघोप व्याख्यातम् । नैता-वदेव ।

गुर्जरप्रदेशीयां स्वजन्मभाषामवहेल्यासौ हिन्दीभाषायामेव

वेदानां भाष्यं स्वोपज्ञं सत्यार्थप्रकाशञ्चारीरचत्। संस्कृतभाषाया अनेकाः पाठशाला उद्घाटयत्। हिन्दीभाषा-

आर्यसमाज-स्थापना

ञ्चानुशीलयितुं प्रैरयल्लोकान्। एतदर्थमेवासौ (१६३१) शशिवह्निनन्दैकमिते विक्रमहायने मुम्बापुर्यां 'आर्यसमाज' इत्यभिधानं संघं प्रत्यस्थापयत्। अधुना चार्यसमाजस्य शाखाः प्रशाखाः भारते विदेशेष्वपि सन्ति। तथा च पञ्चनदे समाजेनानेन या सेवा विहिता हिन्दूनां जातेर्भाषाया विद्याया धर्मस्य च तां के न सोरस्कारं स्वीकुर्वते केषां वा सा तिरोहिता? अयं तावच्छ्री स्वामिपादानामेव दृढपरिश्रमस्य कठोरतपसस्त्यागस्य च परिणामः।

श्रीदयानन्दः स्वामी खवेदांकशशांकमिते (१६४०) विक्रम-

महाप्रयाणम्

वत्सरे दीपावली-पर्वणि अजमेरनगर्यां 'यद् यत् करोषि भगवन् हितमेव तन्मे' इति वदन् नश्वरं देहमुज्झित्वा सायुज्यमापत्। कैश्चिद्दाम्भिकैरसौ विषं पायित इति प्रचलति प्रवादः। भवतु।

'यद् यद् विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम्॥'

इति भगवदुक्तदिशा श्रीस्वामी नूनं कोऽपि महात्मैवेह भारते समवातरत् पाखण्डखण्डनाय संस्कृतिसंरक्षणाय च।

विधानपरीक्षामुत्तर्तुं पारेर्णवं गन्तुमीहाञ्चक्रे। परं नास्य जननी तदनुमेने। अथ स्वपुरोधसा प्रेरिता सा

शिक्षा

साध्वी मोहनमादिदेश गन्तुम् इङ्गलैण्डम्। किञ्चेद प्रत्यजानात् 'मांस मद्य मैथुनम्, त मायत्तर परिहरिष्यामि द्रव्यत्रयम्' इति। श्रीमोहनस्तु सम्यक्या तामेतां प्रतिज्ञामपालयत्। विधानपरीक्षामुत्तीर्यासौ स्वदेशमागत्य प्राड्विवाकवृत्त्या कञ्चित् कालमवर्तत। अथाफ्रीकावासिभि' कैश्चिच्छ्रेष्ठिभिरामन्त्रितोऽयं स्वगेहिन्या 'श्रीकस्तूराबाई' इति नामधेयया सार्धं तत्र गत। तत्र च विंशतिवर्षाणि न्यवसत्। तत्रत्यान् भारताभिजनान् कारावन्धनमप्यवाप्य सत्याग्रहायुधेनैवामोघेन स्वतन्त्रानकारयत्।

अफ्रीकाया कृतेनाद्भुतकर्मणा श्री मोहनदासस्य ख्यातिर्भारते प्रासरत्तथापि शिष्टा एवैन तदाज्ञासिषु।

भारते

अथ प्रथम विश्वयुद्धस्यान्ते राज्याधिकारिभिः 'रोलट ऐक्ट' इति सर्वजन-द्विष्ट विधान प्रावर्ति। तदा तद्विरोधाय श्रीमोहनदास सर्वान् समघटयत् भारतीयान्। सर्वे चाविचार्य जातिधर्मादिभेदम् एनमन्वगच्छन्। तदा प्रभृत्येवास्य जनताया महती ख्यातिरजायत। सर्वे चैन 'महात्मा' नाम्ना समबोधयन्।

अथासहयोगादोलनकाले महात्मा षट् वर्षाण्यवधीकृत्य कारायां निरुद्ध पर गदग्रस्ततया द्विवर्षानन्तरमेव मोचित। तत स बलग्रामे रचितस्य कांग्रेस-महासम्मेलनस्य सभापति-पदमधिश्रयन् ग्रामोद्धारं

खादीप्रचारञ्च काङ्ग्रेस-कर्तव्येषु मुख्यतया निरधारयत्। एतदर्थमेव साबरमत्या स्वाश्रम समस्थापयत्। यन्त्रनिर्मित वस्त्र-परित्यागाय कैश्चिद्विदेशस्थै. स्वदेशस्थैश्च भृश जुगुप्सितोऽयम्, पर नैष स्व निश्चयाद् व्यरसीत्। अथ भारतीयास्तदानीमस्योपदेशधाराभि र्जागरूका सवृत्ता। बहिर्देशजा अपि तदैन सर्वमानवोत्तम निरचैषन्।

अद्भुत प्रभाव'

महात्मनोऽस्यास्पृश्यानामुद्धरणे महानुद्योगो व्यजृम्भत। अयं 'हरिजन' इत्यभिधेयमेक साप्ताहिक पत्रं समपादयत्। यदांऽगल-शासका निर्बलयितु हिन्दुजातिं तदगभूतान् सप्तकोटि-सख्यानन्त्यजान् पृथक् चिकीर्षयन्तो वर्तन्त तदा प्रायोपवेशं समाश्रित्य महात्मनोऽस्य प्रबलेन व्रतेनैवागलाधिकर्तारस्त विचारं पर्यहरन्। महात्मा च वर्षाधिक कालं ग्रामाद् ग्राम नगरान्नगरं पर्यटन् हरिजनेति सम्बुद्ध्यमानान् अन्त्यजान देवमन्दिरेषु निराबाध-प्रवेशान् अकरोत्। अय च महात्मनोऽस्य महानुपकारभारो हिन्दुजातौ।

महात्मनो गान्धिमहोदयस्य हृदयं वराकाणा भारतीयानां ग्रामीणानां दयनीयतमा दशापि व्यद्रावयत्। स च सप्तलक्षेषु ग्रामेषु निवसतां तेषामार्थिकीं दशामुन्नमयितुमेव 'खादी' कार्यं आरभत। स्वयञ्च यावज्जीव खादीकौपीनमेवाधारयत्।

नवनन्दाकेन्दुमिते (सं०१९९९) 'भारतं परित्यजत' इति कांग्रेसेन प्रचारितमुपदिशन् महात्माऽन्तिमावसरे पुनरपि कारायां बद्धो ऽभवत्। पर किञ्चित्कालानन्तरमेव पुनर्विसर्जित। अथ बगदेशे

'नौआखली' प्रदेशे यवनै पशुमार मारिता हिन्दुजना' तदा दयामयोऽथ स्वय तत्र ग्रामाद्ग्राम पादचारेणैव धाराधरसमये पङ्किलान् भूभागान् क्राम्यन् हिन्दु-मुस्लिमैकतामुपदिशन् सर्वानेव तत्रत्यान् भ्रातृभावभरितान् व्यधात्। अथ मगधेऽपि हिन्दुजनैर्मुहम्मदा अहन्यन्त तदापि महात्मा मगधदेश समागत्य तत्रत्यान् पर सहस्रान् मुसलमानानरक्षत् निर्भीकांश्चाकरोत ।

(२००४) चतुरुत्तरद्विसहस्रस्य संवत्सरस्याषाढे मासि भारत स्वातन्त्र्य लेभे । तदानीं पञ्चनदे महान् जनसंहारो लुण्ठालुण्ठि च पर सहस्रान् मानवान् धनगृहहीनानकुरुताम् । अथ कलिकात्ताया महत्यशान्तिर्व्यजृम्भत । महात्मा गान्धी तत्राधावत् । तस्य शान्त्युपदेशै प्रायोपवेशभीत्या च तत्रत्या म्लेच्छोच्छेदाय बद्धकटयोऽपि जना स्वशस्त्रास्त्राणि महात्मने समर्प्य प्रतिज्ञाय च नृशसतानाचरण व्यरंसिषु क्रौर्यात् । ततो दिल्लीनगर्यामपि तथैव वृत्तम् ।

महात्मा गाधी कृशकायस्त्वगस्थ्यावृत एवासीत् । एतस्य शरीरभारोऽपि पञ्चपञ्चाशत्प्रस्थमित[1] एवाभवत् । स बहुकालं केवलमजापयसैवावर्तत किञ्चित्फलसहकृतेन ।

उदार चरितम् असौ चार्धसंवीत एव भारतीयमुनीना मूर्तिमान् विग्रह इव, शान्तिप्रियोऽहिंसानिरतो जिन इव साक्षात् , महात्मा, सत्यवादी, धर्मात्मज इव, स्पृहणीयचरितो, गुणोदारो, निष्कामकर्मयोगी, गीताचिन्तनलीनो, रामरामेति जपने जापने च पटीयान् , किं किं न लोकोत्तर कृतवान् ? 'यत्र

---

१ सेर

सूर्योऽपि न जातुचिदस्तमयते' तदीदृश ब्रिटिशसाम्राज्यं विनाति-रक्तपातेन ऋते शस्त्रास्त्रप्रयोगेभ्यो भारतान्निष्कासितम् । असौ तेपामेकोऽभवत् ये पृथ्वीखण्ड परिवर्त्यान्यया दिशा गत्या च स्थापयन्ति । न ह्येवविधा महात्मान प्रतिशताब्द जनिं लभन्ते । गान्धी महाभागस्याद्भुतानि कर्माणि ध्यायन् महान् वैज्ञानिक 'आइन्स्टीन' महोदय एकदाचकथत् 'इतोऽग्रे लोका एतद्विश्वसितु नोद्यता भविष्यन्ति यदासीदेक कोऽपि गान्धीनाम धृतमूर्ति' इति ।

न केवल भारतमेवापितु समस्त जगतीतलमेवाहिंसाया साफल्य शिक्षयन्नमावुपाकरोत् अदर्शयच्च सत्यस्य शान्ते प्रेम्णश्चोदार पन्थानम् । "परमाणुबमाद् अहिंसैव महत्तमस्त्रममोघम्' इति हि गान्धीमहात्मा स्वोदारैश्चरितैरद्रढयत् ।

राष्ट्रपितेति व्यपदेशङ्गतो महात्मा गान्धी राष्ट्रकार्यमवसाय्य धर्मोन्मादविजृम्भित वैमनस्यमुन्मूलयितु प्रयतमानो दिल्लीनगरे हरिकीर्तनऽपरायण आसीत् । अथैकदा

अन्तकाल

चतुरधिकद्विसहस्रतमे विक्रमवत्सरे माघमासे (जन्वर्या त्रिंशत्तमे दिने, पञ्चवादनवेलाया) यदा स बिरलाभवनं प्रार्थना कतु मगच्छत् तदानीं नात्थूरामगोडसे नामधेयेन स रिवाल्वरास्त्रेण व्यापादित' । तदानीमेव समस्ते क्षितिमण्डलेऽस्य निधनोदन्त श्रुत्वा सर्वे शोकत्रुडिता अभूवन् पाश्चात्येष्वपि प्रदेशेषु राष्ट्रध्वजा अवानम्यन्त पञ्चकला पर्यन्तम् । अन्येद्युर्दिल्ल्या यमुनाकूले राजघट्टेऽस्य दाहक्रिया विहिता । ततो भारतेऽन्येष्वपि प्रदेशेषु महात्मनोऽस्य चिताभस्म

ससमारोहं पवित्रनदीषु प्राक्षिप्यत । भारते त्रिवेण्या श्रीनेहरू महोदयेन स्वयमेतस्य चिताभस्म प्रक्षिप्तम् तदा तत्र लक्षातीता लोका अभूवन् ।

एषा तावल्लोकस्य गति । ससारस्य महापुरुषाणामीदृगेव पर्यवसानम् । ईशुमसीह शूले समारोप्य व्यापादित । यवनदेशस्य महापुरुष 'सुकरात' विष पाययित्वा हत । किञ्च तेऽद्यापि जीवन्त्येव मृता अपि ।

राष्ट्रपते: श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य जीवनोदन्त:

विमर्शसार:—१ सम्पत्ति शालित्वम् । २ अध्ययन-पाटवम्, कार्यक्षमता । ३ त्यागो देशसेवा कारावासश्च । ४ लोकप्रियता, सरल-स्वभाव । ५ विधान-परिषद् प्रधानता, राष्ट्रपतिसमादर ।

अस्माक राष्ट्रपते विश्व-विदितस्य भारतीय-शासन-सूत्रधारस्य डाकटरोपाधिधारिणो मानवमणे श्री राजेन्द्रप्रसादस्य जन्म मगध-प्रान्तस्य छपरा[1] निगमान्तर्वर्तिनि जीरादेई ग्रामे महत्येकस्मिन् कुलीने कायस्थगृहेऽभूत् खवेदनन्दैक सम्वत्सरस्य (१९४०) मार्गशीर्षे मासि । शैशवादेव उर्दू हिन्दी संस्कृत भाषा अभ्यस्यन्त । अष्टादशवर्षदेशीयोऽसौ एन्ट्रेन्सपरीक्षामुत्तीर्य क्रमेण कलिकात्ता विश्वविद्यालयात् एफ ए, बी ए परीक्षे च प्रथमाया श्रेण्यामुदतरत् । अथ ततोऽस्य वैधानपरीक्षामपि प्रशस्तैरङ्कै रुत्ततार ।

जन्म शिक्षा च ।

---

१ जिला ।

स्वररसाकशशाकाब्दे (१९६७) वैक्रमे कलिकात्तानगरस्य बृहत्तन्त्रपतिसदने[1] विधानकार्यमारेभे। क्षिप्रमेव चास्य विधानपाटवयश सर्वत्र प्रससार। ततो नेत्रर्षिनन्दैकवत्सरे (१९७२) यदा पाटलिपुत्रेऽपि बृहत्तन्त्रपति सदन प्रातिष्ठत तदा तत्रैव स्ववृत्तिमार्जत्। महामतिर्गोपालकृष्णगोखले महोदयोऽमु नेत्ररसांकशशिवत्सरे (१९६२) स्वप्रतिष्ठापिताया 'भारतसेवक समिते.' सदस्य स्वीकृत्य तत्र प्रैरयत् कार्यं कर्तुम्। परमसाविच्छन्नपि ज्यायस. बन्धोरादेशमनुवर्तयितु न तथाऽकरोत्। अथासहोद्योगचेष्टाया सर्वत्र भारते व्याप्तायामसौ स्वीया सहस्राधिकायदात्री विधानवृत्ति तृणाय मन्यमान श्री गान्धिमहोदयै सह कार्यञ्चकार। काम्ग्रेसस्य कार्यकारिण्या. समिते सदस्यपदमध्यास्त।

देशसेवा

खनन्दाकशशाकसम्वत्सरे (१९९०) मगधप्रदेशे दारुणतर क्षितिकम्पोऽभूत्। तत्रासख्या जना क्षणेनैन गृहधनहीना अभवन्। एतेषु दिवसेषु राष्ट्रपतिर्गदाक्रान्तोऽभवत्। तथापि स निरन्तर महता श्रमेण दीनाना भूकम्पपीडिताना दयनीयया दशया खिन्नचेतोऽविगणय्य स्वस्वास्थ्य धनेन कर्मणा च साहाय्यमकार्षीत्। अस्यैतया सेवया कृतसाहाय्या जना एन तस्मिन्नेव वर्षे काम्ग्रेसस्य सभापतिपदमध्यारोप्यानृण्यमिव प्राप्तुं स्वप्रेम स्वीयञ्च सम्मान प्राचीकरन्। तस्मिन् वत्सरे परमया योग्यतयाऽसाधारणममु कार्यभारमुद्वहन्नसौ कैर्न सगौरवमश्लाघ्यत ? शराकग्रहैकवत्सरे (१९९५) यदा प्रथित-

---

1 हाईकोर्ट।

यश श्रीनेतृवर सुभाषचन्द्र महाभाग कांग्रेसस्य साभापत्यमजहात्तदा राजेन्द्रप्रसाद एव पुनरपि सानुरोध कांग्रेसस्य सभापतित्वमध्यासित। एषोऽभवदस्य सद्‍गुणानां त्यागस्य दक्षतायाश्च प्रभाव एव य सर्वानावर्जयन्मानवान्।

अथ नन्दग्रहांकशशाकसम्वत्सरे (१६६६) यदा 'भारत त्यजताङ्गला' इति समस्त विषयव्यापी जनविद्रोहो बभूव, ब्रिटिशाधिकर्तृभिरसख्या स्वाधीनता-संग्रामस्य निरायुधा भारतीया भटा कारासु क्षिप्तास्तदा द्विपदेन्द्रो राजेन्द्रोऽपि कारालयङ्गतस्तत्र चासौ यद्यपि न कायेन स्वजातिं स्वदेशञ्च सेवितुमपारयत्तथापि स्वकीयामात्मकथां परिविस्तृतां 'अविभाज्यं भारत' इति गम्भीरार्थं ग्रन्थञ्चारचयत्। यदा द्व्युत्तरद्विसहस्रवत्सरे लार्डवेवलाख्येन वायसरायमहोदयेनान्तरगशासनपरिषद् प्रतिष्ठापिता तदा श्रीराजेन्द्रप्रसादस्तत्र केन्द्रीय शासने खाद्यकृषिसचिवपदमलञ्चकार। खाद्यकृषिसचिवपदस्योद्वहनं न केवल कर्णमयेष्वेव केदारेषु कलमहलेन कर्षण नाम किञ्च किमपि विशिष्टमेवान्यदिति हि स्वकर्मकौशलेन व्यक्तं प्रदर्शितमेनेन। अमुष्मिन्नेव हायनेऽसौ 'भारतीय विधानपरिषदोऽपि प्रधानपीठममण्डयत्। त्रीणि वर्षाणि पदमदो भूषयताऽनेन स्वीयमनन्यं प्रज्ञाबलं कर्मकौशलञ्च प्रादर्शि।

अथ यदा भारतीय गणराज्यस्य ससमारोह स्थापना घोषणा चाभवत्तदा श्रीराजेन्द्रो देवेन्द्र इवामरसिंहासनं समलञ्चकार राष्ट्रपतिपदम्। अद्याप्यसौ स्वसुकीर्त्या धवलितवसुन्धरावलयो निलय

राष्ट्रपति

सकलगुणानां दयासिन्धुर्बन्धु प्रजाना पदमदोऽलंकुर्वाण शास्ति भारतम् ।

राष्ट्रपते राजेन्द्रप्रसादस्यातुलनीयान् गुणगणान् प्रह्वेन शिरसा गद्गदेन च हृदयेन मुखरया च गिरा केन स्वदेशरागरञ्जिता गुणग्राहिणो गायन्ति ? असौ वदान्यो मान्यो

प्रकृति प्रकृत्या चारुः सरलश्च । अस्याकृति शान्ति-स्रोत इव कमपि मधुरमधुर चारुविचारा-प्लुत रस स्रवति । सरलसरलाप्यस्य वाक् गम्भीरार्था दूरदर्शिता-सम्भृता च । न चास्मिन्नभिमानगन्धोऽपि प्रतीयते । सार्धैकत्रिशत्कोटि जनाना भोजनवसनादिचिन्तायामसौ नक्तन्दिन लीयते । पलिक्न-प्रायामवस्था स्पृशन्नपि नवयुवेव कर्मसु समासक्तस्तिष्ठति । यदा समितिषु विद्यालयेषु लोकसघेषु वा केषुचिदसौ सानुरोध साभ्य र्थनञ्चामन्त्र्यते तदाऽय न कदापि नेति वदति समुपागच्छति च तत्र स्थाने समये ।

अथापि भारतीयसस्कृतेरय महानुपासक । शास्त्राणामपि वेत्ता । नीतिनिष्णातेषु प्रधान । अस्य लेखनपाटवमपि विलक्ष-णम् । किं किं वच्मोऽस्य गुणोदारमाचारमधिकृत्य । 'नारिकेल-फलाकारा दृश्यन्ते सज्जना बहि' इति यदुक्त तद् भारतवसुन्धरा विभूतिरूपेऽस्मिन् संगच्छतेतमाम् ।

अस्माकं राष्ट्रपतिश्चिरजीव्यादिति वयं प्रार्थयाम ।

श्री सरदार वल्लभभाई पटेलस्य जीवनवृत्तम्

विमर्शसारः—१ संघर्षमय जीवनम्। २ लौह' पुरुष, गम्भीरविचारशीलता। ३ भारतोपराज्यघटनम्। ४ उपप्रधान-मन्त्रिपदे प्रतिष्ठा।

बाल्यम्

अशेषे भारतभूखण्डे पारेर्णवञ्च प्रथितकीर्ते र्महामहिमशालिनो भारतीयगणराज्यहृदयस्यार्यजनताहीरकवरस्य लौहपुरुषेति-कृतयथार्थनामधेयस्य श्रीवल्लभभाई पटेलस्य सरदारोपाधिभाजो जन्म गुर्जरप्रदेशस्य करमसदनाम्नि ग्रामे अभूत्। अयञ्चैकस्मिन् कूर्मीतिप्रथिते 'लवा' इति गुर्जरदेशप्रसिद्धे कृषीवलकुलेऽजायत। अस्य पितुर्नाम श्रीजवेरभाई पटेल इत्यासीत्। भारतीये सैनिकविद्रोहकाले वैक्रमे वेदशशिनन्दैकहायने (१९१४) हल विहायासौ देशसेवासंग्रामे चुकूर्द। तत प्रशान्ते चोपद्रवे त्रिसमा अलक्षित एवावर्तत न च भूयोऽप्यदृश्यत। तदानीमसौ द्विनवतिवर्षवयस्को बभूव। अस्यैव द्वितीय सूनु। ज्येष्ठस्तु श्रीविट्ठलभाई पटेलमहोदयोऽवर्तत य इत प्रागेव स्वतन्त्रायुद्धे बहुधा सेवामकरोत् भारतस्य, दिवञ्चागात्। द्वावेवेमौ प्रथितनामानौ सहोदरौ शैशवे केदारक्षणादिकार्येषु गच्छन् पिता सहकुर्वन् स्वदेशसंस्कृतिभरिता पुराणमहाभारतादिप्रसिद्धा कथा अश्रावयत्। एतेन बाल्ये वयस्येव द्वयोरेव भ्रात्रो र्मनसि भारतीयसंस्कृते स्वधर्मस्य चानुरागाङ्कुर पद न्यधत्त।

श्रीपटेलमहोदय स्वकीये कैशोरे वयसि स्वस्मिन् ग्राम एवैकस्यां

शिक्षाकाल

पाठशालायामपठत्। ततो बडौदा प्रान्तान्तर्गते नडियादग्रामे पठितुमगमत्। अत्र पाठशालाया एको मुख्याध्यापक पाठ्यपुस्तकानि विक्रेष्टु स्वयमेव, स्वान्तेवासिनोऽतिमूल्येन पुस्तकानि क्रेतुं निर्बबन्ध च। यस्तमवहेल्य लघुमूल्येनान्यत्र स्वपुस्तक चक्राय तस्मै द्विष्यन्नध्यापकमहोदयोऽपीडयच्च। वल्लभकुमारस्त्वमु पूर्वं सानुनय समबोधयत् पर यदाऽसौ नास्योक्ति मेने तदाऽय विद्यार्थिन समुत्साह्य पञ्चषो दिवसाननध्यायसत्याग्रह विधाय त स्वप्रकृतिस्थञ्चकार।

अ॒थ सभ्रातृकोऽय बडौदाविद्यालय प्राविशत्। तत्रापि पटेलकुमारोऽय व्यवदद्ध्यापकेन। तथाहि तस्मिन् विद्यालये प्रविष्टोऽय सस्कृतस्थाने गुजरातीभाषा विषयान्तर स्वीचक्रे। एतेन सस्कृताऽध्यापकोऽस्मै चुकोप। स चैनमुद्वेजयामाससौ च ससहोदरस्तमपि। पर्यन्ते तत्रत्यो मुख्याध्यापक सभ्रातृकमेनं प्रवेशिकापरीक्षाया प्रवेशयितु नैच्छत्। अयञ्च सम भ्रात्रा स्वग्राम एव समागत्य 'एन्ट्रैन्स परीक्षा' प्राविशदुदतरच्च। अथार्थाभावेन बलवत्सोत्कण्ठोऽप्यसौ महाविद्यालय प्रविश्योच्चशिक्षामवाप्तु नापारयत्।

अथ श्रीवल्लभ कृषककुलसुलभेनार्थकार्श्येन प्रसभ वृत्त्यर्जनायैव प्रेरित महोपल-निचयरुद्ध पयसां प्रवाह इव। अय गोधराख्ये

वृत्त्युपायानामेषणा

निगमेऽभियुक्तप्रतिनिधिवृत्तिमुररीकृत्य[1] तथैव कतिचित्समा अवर्तत। अस्य वाक् पाटवस्य निपुणमतिचातुर्यस्याजस्रमेव प्रससार यश

१ मुखत्यार

सौरभमिव पटपटलपिद्धस्य मृगमदस्य सर्वस्मिन्नेव प्रान्तेऽगण्यत चासौ तदा प्रथमस्तत्रत्याना विधानवृत्त्युपजीविनाम्। एकदा ह्यत्रैक आगलस्तन्त्रपतिरस्य[1] प्रगल्भया धिषणयान्तरेव दग्धोऽमुमशिष्टै र्वाक्यैरभाषत किञ्च भस्मच्छन्नो वह्निरिवाल्पेनापि मरुतो वेगेन समुद्दीपितोऽसौ जाज्वलमानो मन्युना त सतर्जन सस्वाभिमानञ्च अभर्त्सयत्।

गोधरपत्तने विधानवृत्तिमुपजीव्य वर्तमानस्य श्रीवल्लभमहोदयस्य शरीर तत्र मरकरूपेण व्याजृम्भितेनाग्नि

पत्नी वियोग

रोहिणी[2]गदेनाक्रान्त पर भारतीयाना दीनानां सौभाग्येन स्वशुभकर्मणा परिपाकेन वा दिष्ट्योल्लाघतां लेभे। किञ्च हन्त! ततोऽस्य साध्वी गृहिणी तेनैव व्याधिनाऽग्रस्यत। अयञ्च ता चिकित्सयितुं मुम्बा पुर्यां प्रैषत्। यथोपचारैश्चोपचरितुं प्रबबन्ध निखिलम्। एकदा गोधरपत्तन एवासौ तन्त्रपतिभवने[3]कस्याप्यपराधिनो व्यतिकरमाश्रित्य सम-भाषत। एतस्मिन्नेवान्तरे तारपत्रवाहक समेत्यास्मै तारपत्रं प्रादात्। अयञ्च निर्वाच्य तत्तथैवाविकृत एव, युक्ती ददद् व्यतिकरपक्ष दृढीचकार। अथ तन्त्रपतिभवने समुपस्थितै सुहृदैरवसाने 'तारपत्रे किं लिखितम्?' इति पृष्टोऽसौ किञ्चित् स्मयमानस्तत्पत्र प्रादर्शयत्। तत्र 'तव पत्नी स्वर्गङ्गता' इति दारुण संवाद आसीत्। ते त्वत्यन्तं चकिता अस्य धृतिबलं, स्थितप्रज्ञत्वञ्च प्रशशसु। सत्यम् 'विकार हेतौ सति विक्रियन्ते येषा न चेतासि त एव धीरा' इति यदुक्तन्त-

---

१ जज। २ प्लेग ३. अदालत

दस्मिन् पुरुषपुगवे धीरधौरेये सगच्छतेतराम् । 'पत्नी प्रियतमोपरता, जीवनञ्च शून्यमिव जातम् तथापि न विकृति मनागपि' इत्यहो धैर्यम् ।

विदेशे 'सुसन्तुष्ट कापुरुष स्वल्पकेनापि तुष्यति' इति ।

'अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्' इति सदुक्ती श्रीवल्लभस्य चरितमिहानुहरत । अन्त शल्यमिव जायावियोगमुद्वहन् स्वकुटुम्बभरणक्षमं धनमर्जयन्नपि पारेर्णव विधानशास्त्राण्यधिजिगीषु र्लण्डन नगर ययौ । तत्रापि स्वकुशाग्रधिया सर्वानेव शिक्षकान् तत्रत्यान् विस्मापयन् सर्वेषां तत्राधीतवतां निपुणतमोऽगण्यत प्रमाणपत्रै विधानविरुदावलीभि सममन्यत । इदञ्चोच्यते यत् तत्रत्यै प्रशस्तै बृहत्तन्त्रपति[1] पदस्थैरस्योत्तरपत्राणि कौतुकाकुलितचेतसा निर्वाच्यास्य विधानार्हन्ती सोरस्कार स्वीचक्रे ।

अथ स्वदेश प्रत्यावर्त्यासौ वैरिस्टरोपाधिसमलकृतो मुम्बापुर्यां बृहत्तन्त्रपतिभवने विधानव्यवसाय प्रारेभे । इत पूर्वमस्य ज्यायान् सोदरो विट्ठलमहाभागो देशसेवाध्वरे दीक्षां जग्राह । असावपि श्री गान्धी महोदयस्य सम्पर्कमेत्य तस्मिन्नेवाध्वरे प्रविवेश ।

कांग्रेसे प्रवेश

अस्य मतिगाम्भीर्यं देशजाति स्नेहञ्च विलोक्याय गुजरात-प्रान्तीय कांग्रेस समिते र्मन्त्रित्व आहितो महात्मना । तदानीमसौ गुर्जरदेशे 'खेडाग्रामे' शासकैः कदर्थ्यमानाना भर्त्सितानाञ्चाकिञ्चनाना कृषीवलानां नेतृत्वं भेजे । तत्र तान् समुत्साहयन्

---

१ चीफ जस्टिस ।

महात्मना गान्धिमहोदयेनानुभूतममोघं सत्याग्रहास्त्र प्रयुज्य शासकानवनमय्य कृषिकारिणा दुःखानि पर्यहरत् । अयञ्च स्वतन्त्रता सग्रामेऽस्य प्रथम प्रशस्तश्च विजयो बभूव ।

असहोद्योग-सघर्षकालेप्ययं गुर्जरदेशस्य प्रतिनगर प्रति निगम, प्रतिग्राम प्रतिपल्लिञ्च भ्राम भ्राम सर्वान् भारत-स्वातन्त्र्य-
' रणे योद्धु समुपादिशत् । कारीकृतेऽपि
सघर्षं महात्मनि स्वदेश-कार्पास सूत्रयन् वयनच-
क्रेण 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति भगवतो वचसि श्रद्दधानो जनाना मनास्यावर्जयत् । भ्रह्म देशङ्गत्वा ततोऽसौ 'गुर्जर विद्यापीठ' समुन्नत्यै दशलक्षरूप्यकाणि सञ्जग्राह ।

अथ वह्निवसुनन्दैक सम्वत्सरे (१९८३) बारडोली कृषकाणा करप्रदानासमर्थानामग्रणीभूय महत्या गम्भीरया धिया धृत्या च सत्याग्रहञ्चकार । राज्यशासकै प्रतारणा-प्रलोभनादिरूपा पीडाप्रदाश्चानेके समाश्रिता उपाया परमन्ते ते विफलायासा सवृत्तास्तांश्च कृषीवलान् कर-मुक्तान् विधाय सन्धाय च मरकमिव-प्रसृत सत्याग्रह प्रशमयितुम् अभ्यर्थयन् श्रीपटेलम् । एष आसीदस्यासम्भावित साहसस्य बुद्धेश्च विजय । महात्मनो डाण्डी यात्रायामपि श्रीपटेलस्तस्य दक्षिणबाहुरिव सहायकारी बभूव । अयमपि कतिपयवार कारायां न्यरुध्यत । स्वरवसु नन्दशशाङ्क-सम्वत्सरे (१९८७) कराची नगरे सम्मिलिताया कांग्रेस-परिषद् सभापतिपदम् अभूषयत्, प्रशस्तञ्च कर्मनैपुण्यं प्राचीकटत् ।

अथ चतुरुत्तर द्विसहस्र सम्वत्सरे चिराय दासता-कदर्थित भारत स्वातन्त्र्य लेभे। आंगलशासकास्तु प्रयाता । देशस्य विभाजनमभवत् ।

स्वतन्त्र भारतस्योप प्रधानमन्त्री

गृहधनहीनानामसख्याना पीडिताना दशा प्यगोचरा वचसामवर्तत । इत राष्ट्रे शान्ति-प्रतिष्ठापना, इतश्च पट्शताधिकानामपि राजन्यगणाधिष्ठितानामुपराज्याना संघटनम्, इत आततायिना कुचक्रदमनम् इतश्च विदेशीयाना हृदि भारतीयनीत्या समवदातता प्रख्यापनम्, इति कष्ट किं किं नासीत्तदा दु साध्यम् नवस्वतन्त्रभारतशास्तृणा पुर । पर धन्य बुद्धिचातुर्यम्, धन्य च कर्मकौशल तत्रभवत श्री पटेलस्य । असौ हि महाभागो भारतस्योपप्रधान-पदमलङकुर्वन् सान्धिविग्रहिक पदमपि सुशोभयन् कया नु नीत्या केन च बलेन सर्वाणि विपर्यस्ता न्युच्छृङ्खलानीमान्युपराज्यानि भारत-सघराज्ये विलीनीकृत्य खण्डितमपि भारतमखण्डितमिव व्यधादिति को वक्तुमीश । एव योगे क्षेमे च कौशल दर्शयन् महाभागोऽसौ वैदेशिकैरप्यभ्यनन्द्यत सर्वत्र । भारते चाय तत एव 'लौह पुरुष' इत्यन्वर्थां सज्ञां भेजे । न च भारतीया अस्येदम् ऋण प्रतिदातु समर्था इति दृढ विश्वसिम ।

अन्त

बलीयसी कालगति । असौ लौहपुरुषेति प्रथित श्री पटेल महाभाग सप्तोत्तर द्विसहस्रसम्वत्सरस्य मार्गशीर्षे मुम्बापुर्यां नश्वरमिद शरीरं विसृज्य पौरन्दरीं पुरीं प्रयात । अस्य निधनोदन्तो विद्युद्वेग इव क्षणेनैव सर्वत्र प्रसृत । भारतेऽन्यद्देशेष्वपि लोका शोकमग्ना अभूवन् ।

दिवगत श्रीपटेल । परमस्य लोहपुरुषस्य गुणगणान् महोपकारान् को विस्मरेत् ? कोऽनेन साम्य भजेत् ? एतस्य वा स्थान पूरयेदत्रेति काल एव विजानाति ॥

श्रीभारतप्रधानमन्त्रिणः पण्डितजवाहरलालस्य नेहरूपाह्वस्य जीवनोदन्तः

विमर्शसारः—१ विश्वविश्रुता कीर्ति, राजनीति मर्मज्ञता २ विदेशयात्रा, अद्भुता प्रतिभा। ३ कारावास, कांग्रेस-सेवा, वैदुष्यम् । ४ विश्वनायक, लोकप्रियता । ५ महान् त्याग, विश्व-शान्ति-प्रिय । ६ भारतस्य गौरवम् ।

विश्वविस्तृतयशास सकलकलानिकेतनस्य भारतभूललाटिकाय-मानस्यास्माक प्रधानमन्त्रिमहोदयस्य श्रीपण्डित जवाहरलालमहा-भागस्य नेहरूपाह्वस्य पूर्वपुरुषा मौसलो-

वश

पद्रवकाले काश्मीरान् विहाय दिल्लीनगर्यां न्यवसन् । तत प्रथमस्वातन्त्र्यादोलने ते दिल्लीं परित्यज्य प्रयाग ऊषु । अत्रैवेद सारस्वतं काश्मीरब्राह्मणकुलं ख्या तिंजगाम । अस्मिन्नेव वंशे रसवेद ग्रहशशिसम्वत्सरे (१९४६) श्रीजवाहरलालेति कृताभिधानोऽजायत । अस्य जनकः श्रीमान् ख्यातनामा श्रीमोतीलालो नेहरूपाह्वो वैधानवृत्त्या प्रचुरतरमर्थमार्जत् । स च राजेव समृद्धिमान् महीयान् सम्पत्तिमानगण्यत । करशाखा-ग्रगणनीयास्ते स्तोका एवासस्तदानीं विधानवृत्त्युपजीविनो ये श्रीमोती-

त्वालेन सह स्पर्धामप्यर्हेयु । अस्य स्तनन्धयात्कौमारं स्पर्शतो वय सुमहान्तो भारतीया वैदेशिकाश्चाध्यापका न्ययुज्यन्ताध्यापनाय । अस्य जन्मन एकादशवर्षाणि यावन्नाजायत किमप्यपत्यमस्य जनन्या ।

शैशवे चाथ मन्दाक्षशील [1] पटुतरश्चासीत् । अस्य जनकोऽमु-मिंगलैण्डे पठनाय प्रेषयामास । तत्र च हैरोपब्लिकस्कूलेति ख्याते पाठालये प्रवेशित । अत्र केवलमाढ्यतरा-

शिक्षा

णामेव नराणा बाला अपठन् । अत्राय बुद्धि-मत्तमेषु छात्रेष्वगण्यत । अथ कतिपयहा-यनानन्तर कैम्ब्रिज विश्वविद्यालयस्य ट्रिनिटीकालेजे प्रविश्य विज्ञानो-पाधिं लब्धवान् ततश्च लण्डननगर्यां समागत्य विधानशास्त्रमभ्यस्य वैधानोपाधिमपि समाससाद । ततोय भारत प्रत्यावृत्यात्र कति-चित्समा भोगानुपभुञ्जन् निष्कर्मैव तस्थौ । एवमुच्यते तदाऽस्य मलिनानि वासास्यपि पेरिसस्य धावकैरेव प्राक्षाल्यन्त । इयानासी-दस्य वैभवविस्तर ।

अथ कियति काले गान्धिमहोदयैरुपक्रान्तेऽसहोद्योग-कर्मणि श्री जवाहरलाल सार्धं स्वपित्रा तस्मिन्नेव प्रविश्य देशस्य सेवां कर्तु-मुपचक्रमे । आसीदयमेव कालो यदासौ

कांग्रेससेवारम्भ

विलासोल्लसित सम्पत्तिसमाप्लुत मार्गं परि-हाय कदर्थनाकुलं देशोद्धारप्रवणं च पन्थान-मनुसृत्य दीनावस्थां पराभिभूयमानामिमां मातृभूमिं स्वतन्त्रीं कर्तुं

---

१. लज्जालु ।

प्रायतत। अस्मिन्नवसरेऽसौ कारायां निरुद्ध। कोमलकायस्य दासै-र्दासीभिरुपलालितस्य महीपतिकुमारस्येवास्य प्रथमोऽय कारावास कीदृक् दु खोद्वेगकरोऽभवदिति को नु सचेतन कलयेत्।

अथ कारावासादुन्मुक्तोऽय पुनरपि यूरोप यात्रायै गतस्तत्र च रूसदेशस्यान्येषाञ्च देशाना समाज-राजनीति-दशा समध्यैष्ट। तत्रास्य मन साम्यवाद-सम्पृक्तञ्जातम्। भारत प्रत्यागत्येहाप्यमु प्रचारयितुमैच्छत्। तदानीमस्य बीजमुप्तमेतेन यदधुनाऽत्रांकुरित दृढमूलञ्चावलोक्यते। अथ काग्रेसस्य प्रधानमन्त्रिपदमध्यासित। सुचिरञ्चामु कार्यभारमुद्वहन् न केवल गान्धिमहोदयस्यैवापितु समेषामेव भारतीयाना हृदयेषु पद न्यधत्त। तदानीमेष 'मुकुट-रहितो भारतसम्राट्' इति तरुणसम्राडितिच सर्वैर्भारतीयैरुदीर्यतेस्म।

अथ लवपुरेऽय रसवसुग्रहशशांक सम्वत्सरे (१९८६) काग्रेस सम्मेलनस्य सभापतिपदमलञ्चकार। तदा प्रभृत्यय पुनरपि त्रिवार काग्रेसस्य सभापतिपदमध्यास्त। ईरावत्या-

स्वातन्त्र्य घोषणा

स्तीरे स्वातन्त्र्यमुद्घोषयन् भारतस्य,सुमहति जनसम्मर्दे जन्वर्या षटविंशतितमेऽह्नि १९३० ख्रीस्तीये वर्षे 'देहं वा पातयेम, स्वातन्त्र्य वासादयेम' इति प्रति-जानन् प्रतिजानयश्च स्वाधीनतायास्त्रिरङ्गं ध्वज निचखान। पर धन्यमस्य बलम्। धन्यधन्याऽस्य वाणी, तदानीं कतपयेऽस्येमां घोषणा विकत्थनामयीमेवामन्यन्त किञ्चेदानीमस्ति अष्टमोऽय वत्सरो भारतस्य स्वतन्त्रताया। ततोऽसौ पुन' कारायां निरुद्ध। यदा शशिनन्दाकशशाकसम्वत्सरे (१९९१) अस्य वल्लभा जाया

कमला कालकला कलयन्तीव यूरोपस्य वीयना नगर्यां गदग्रस्ताऽवर्तत तदाऽसौ शासकैर्मोचित कारायाः । अस्य प्रिया साध्वी भार्या कालधर्ममुपाययौ । आसीदस्यैकैव कन्येन्दिरा कुमारी । किञ्च नासौ पुनर्दारग्रहणञ्चकार । श्रीमान् नेहरूमहोदय स्वायुष पञ्चदशसमा कारायामेवाऽयापयत् । नात्र भारते समस्तेष्वपि जननायकेषु स य एतावन्तमायुष काल कारायामेव व्यत्यैत् ।

प्रशस्तो वक्ता

श्री नेहरू महाभाग समस्तस्य जगत प्रशस्ततमेषु वक्तृतागुणोज्ज्वलेष्वद्वितीय । अस्य वाणी मधुरा सरलार्थापि गम्भीरा, हृदयगमोदारा च । ध्वनिवाहकयन्त्रेण सवाह्यमानामस्य वाणीं श्रोतु नात्र भारत एवापितु समस्तेषु प्रदेशेषु सख्यातीता जना सघटन्ते । महात्मना गान्धिमहोदयाना निधनदिनेष्वसौ त्रिवेण्या महति जनसमुदाये स्वोद्गारतरा भारतीं व्याजहारात्र तदानीं दशलक्ष सख्या जनाना सम्मिलितानामभूद्ये ह्यस्य भाषण साक्षादेव पुरतोऽश्रौषन् । अमेरिका-समाचारपत्रैस्तदानीमिदमुद्घोषित यद्द्यावधि न जात्वपि कस्यापि वाणी श्रोतुमियती जनाना सख्याऽभूत् । एष ह्यस्य लोकप्रियताया अलौकिक-वाक्शक्त्या महीयान् प्रभाव ।

पर्यटनम्

किञ्च यथा श्रीनेहरूमहोदयस्येय वसुधा सकलाऽपि प्रागणायते न तथा कस्याप्यन्यस्य । अय हि यायावरो मुनिरिव देवर्षि नारद इव च यात्रासु सलग्न । गणयितुमप्यशक्या नूनमस्य भारते यूरोपप्रदेशे च विहिता यात्रा । यदा ह्यसौ भारतप्रतिवेशि-

द्वीपेषु स्थित सुमात्राद्वीप जलनिधिवर्त्मनाऽगमन्, तदा 'जकार्टा' नाम पोतमारुह्य गतो ब्रह्मदेशाध्वनाथ भारत प्रत्याजगाम। अथ पाश्चात्यनगरेषु गमन त्वस्य सदनस्य कोष्ठात्कोष्ठान्तरप्रवेश इवावगन्तव्यम। किञ्च यत्र यत्रासौ याति तत्र तत्रैव सस्पृहमेनमालोकयितु संघटन्ते जनसमुदाया।

अथ महामहिमशाली भारतोर्वीहीरक इव श्रीजवाहरलाल-महाभाग साम्प्रतं सर्वस्य जगतो नायक समस्तस्य जगतो नेता इति वक्तुमुचितम्। 'उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्युक्तेरादर्शो एवासौ। अथ तरद्विसहस्राब्देऽय समस्तजम्बूद्वीपाधिनायकानामन्द्रप्रस्थे समसेलयत् व्यचारयच्च जम्बूद्वीपस्य सस्कृतिरक्षोपायान्। ततो द्विहायनानन्तर पुनरपि 'इण्डोनेशियाप्रदेशेषु प्रचलिता क्रान्ति शमयितु तत्रत्येभ्यश्च स्वायत्तशासन प्रदापयितुमय पुनर्जम्बूद्वीपस्याधिनायकानामेक बृहत्सम्मेलनं दिल्ल्यामकारयत्। यत्राखिलस्य जगत पञ्चाशत्प्रतिशतसंख्यावता जनानां नेतार उपातिष्ठन्त। सर्वेषां प्रधानपदमसावेवालञ्चकार, एतेन समस्तस्य जम्बूद्वीपस्यासौ नेतेति सर्व सोरस्कारमभ्युपगतम्।

यदा खलु कोरियाऽऽहव प्रारभत तदाऽमेरिकास्थैरिङ्ग्लैण्डस्थैरपि पत्रसम्पादकैरयं त महाहव निरोद्धु प्रार्थित। कृतवाश्चायं तदानीं विश्वशान्त्यै प्रयत्न येन तत्र किञ्चित्कालं यावत्सग्रामो मन्थरता भेजे। अथ च महामात्यसम्मेलन यद् 'लण्डन' नगरेऽभवत् तत्रासौ विश्वशान्ति रक्षितु युक्तिभिरद्रढयत्। न हि

कोऽपि साम्प्रत दरीदृश्यते यो विश्वशान्ति रक्षितु महाहवाश्च वारयितु प्रयतते ऋते महाभागादस्मात् ।

श्रीनेहरूमहोदयस्योदार चरित कया नु रसनया गायाम । अय सरलश्चारुश्च प्रकृत्या । सत्यान्न जातु विचलति । अय समस्तस्यैव जगत कल्याण कामयते । अस्योदारतर चरित दुरुपयुञ्जाना परेऽस्य कार्येषु काम बाधा जनयन्त परिपन्थिन इवाचरेयु पर 'हिंस्र स्वापायेन विहिंसित खल , साधु समत्वेन भयाद्विमुच्यते' इत्युक्तिरेव परिणामे सफलतामेति । अस्य महात्मनो यद् हृदि तदेव बहि र्न चासौ वञ्चना वेत्ति । राजनीतावपि सत्य सदानुगच्छति । यदसावबोचत् काश्मीरविषये 'तत्रत्या जना स्वय स्वभविष्य निश्चेष्यन्ति' इति तदधुनाऽपि वदत्येव । भारतीया एवेमे ये स्वपरिपन्थिनोऽपि सुहृद इत्याकलयन्ति ।

उदारचरितम्

इदानीं भारतीयगणराज्यस्य प्रधानमन्त्रिपदमलकुर्वन् भारतीयाना हृदयसम्राट् श्रीनेहरूमहोदयो विराजते । न चात्र भारते जगति वा कोऽपि य श्रीनेहरूमहोदयस्य सादृश्यमनुभजेत्, नीतौ पाण्डित्ये उदाराचारे वा । धन्या वय नून धन्येय भारतभूर्यत्र त्यागी सत्यवादी गुणगणोज्ज्वलो मानवकुलतिलकोऽयं नेहरूमहाभागो जनि लेभे वसति च । अयमस्माक प्राणा इव मूल्यवान् हीरको जीवेत् समा शरद इत्येव भगवन्त तरुणेन्दुशेखर प्रार्थयाम ।

प्रधानमन्त्री

नेहरूमहोदयस्य नीतौ शासने यथाऽगाध पाण्डित्य निरुपम

कौशलञ्च तथा विलसति वैदुष्यमपि ।

साहित्य-सेवा

अनेन साहित्य-सेवाऽपि बह्वीकृता । हिन्दी-भाषायामाङ्गलभाषायाञ्चानेन बहवो ग्रन्था लिखिता । तेषु 'मदीया आत्मकथा' 'पुत्रीं प्रति पितु पत्राणि' इत्यादयो मुख्या । एते नात्रैवाऽपि तु विदेशेष्वपि बह्वाद्रियन्ते । एभिरस्य प्रचुर आयोऽप्यभूत् । नेहरूमहोदयस्यैषा साहित्यसेवाऽस्माक गौरव भारतीयभाषादीक्षितानामन्येषाञ्च । नीति-साहित्य-वैदुष्यमेकस्मिन्नेव जातुचिदेव प्राप्यते नरपुङ्गवे ।

भारतभूषणस्य महामनसः श्रीमदनमोहन-मालवीयस्य जीवनचरितम्

विमर्शसारः—१ साधारणे विप्रवंशे जन्म, विलक्षणा प्रतिभा, २ विधानवृत्ति, सम्पादक, भाषणनैपुण्यम्, कांग्रेससेवा, कांग्रेस-सभापति । ३ हिन्दुविश्वविद्यालयस्थापना, सनातनधर्मसेवा । ४ आचार श्रेष्ठ, आदर्शो ब्राह्मण, विदेशयात्रा, कर्मवीर, हिन्दु-संस्कृतेरादर्श, अन्तिमा उद्‌गारा, संस्कृतपाण्डित्यम् ।

प्रात स्मरणीयस्य पुण्यश्लोकस्यार्यसंस्कृते रादर्शरूपस्य भारत-भूषणस्य श्रीमदनमोहनमालवीयस्य यशांसि पावनानि केषा न विदितानि । असौ महात्माऽनुकरणीयचरितो

उपक्रम

वन्दनीय स्वगुणै रुदारैर्न केवल भारतेऽपितु पारेर्णवमपि विश्रुत आसीत् । भारतीय संस्कृतेरादर्शभूतस्य काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्यासौ प्रतिष्ठापयित ।

देशस्य धर्मस्य संस्कृतेश्च या सेवाश्चकार ता केषां न स्वदेश-गौरव-प्रियाणां न विदिता। इहास्य जीवनगाथां समस्य वर्णयामो भारतभूषणस्य भूसुरकुलललामस्य।

श्रीमालवीयस्य पिता पण्डितव्रजनाथो मालवीयो ज्यौतिष कर्म-काण्डयो विशिष्ट पण्डितो बभूव। अस्यैव गृहे स्वरैकनन्दशशाके (सं० १६१७) मार्गशीर्षे श्रीमालवीय प्रयागे जनि लेभे। अस्य मातापि साध्वाचारा सरला धर्मैकप्राणा बभूव।

जन्म

अथ शिशुदेश्य एव लघुकौमुदी गीता स्मृति-शास्त्राण्यध्यैष्ट यावत्सप्तहायन स्वायुष। तत स्वसदन-समीप एवऽवस्थिताया धर्मोपदेशपाठशालाया प्राविशत्। अत्राङ्गलशिक्षामपि लेभे। त्रयोविंशतिवर्षदेश्योऽस्य बी० ए० परीक्षामुदतरत्। ततो धनाभावेनाग्रे पठितु न्याशकत्। आयुष षोडशतमे हायनेऽस्य विवाहोऽप्यभूत्।

शिक्षा

पूर्वमसौ कस्मिश्चिद् विद्यालयेऽध्यापकपदवृत्त्याऽऽर्जदायम्। ततस्तत्पद विहाय कालाकाकराधीशप्रेरणया 'हिन्दोस्तान' इति नाम्ना प्रचारितस्य हिन्दीदैनिकसमाचार-पत्रस्य सम्पादकोऽभूत्। अस्य सम्पादक-पदावसरे तदानीमनेकै प्रसिद्धै जननायकै-रन्यैश्च प्रशस्तैर्जनै सहाऽस्य प्रगाढ सस्तवोऽभूत्। अस्य विलक्षणा प्रतिभाऽद्वितीयञ्च वाग्बलम् असाधारणञ्च लेखकौशल तदानीमेव मसृणघुसृण[1] विसरवत्समन्तात्सौरभ प्रसारयन्त इव पप्रथिरे।

वृत्त्यर्जनम्

1 कुङ्कुमम्।

वह्निशरनन्दैकवत्सरे (स० १९५३) विधानपरीक्षामुत्तीर्य तयैव वृत्त्या जीविकामर्जितु प्रारभत। तदानीमस्य विधान-नैपुण्यं सर्वत्र ख्याति लेभे। किञ्च स्वदेशस्य दीना परतन्त्रा दशामालोक्यायं कांग्रेससदस्यताम् अङ्गीचकार। विधानवृत्तिञ्च तत्याज।

विधानवृत्तिस्तत्परित्यागश्च

अथाय कलिकात्तानगर्यां सम्पन्ने कांग्रेसद्वितीय सम्मेलनेऽस्य सशपथ सदस्यताम अगीचकार। तदानीं तत्रास्य युक्तिसगतं तर्कपूर्णं विस्तृतं भाषण-मभूत्। येनास्य वाक्पाटवस्य विश्रुति सविशेषाऽभवत् सर्वत्र। तत॰ प्रभृति च कांग्रेसेऽस्य महानादरो-ऽभवत्।

कांग्रेसे प्रवेश

देवनागरीं लिपिं राज्यकार्यालयेषु युक्तप्रान्ते प्रतिष्ठापयितुमय प्रायतत त्रिवर्षं येन तत्रास्य परिश्रमेण फलितम्। अखिलभारतीया सनातनधर्मसभा प्रत्यस्थापयत्। तदा सनातनस्य धर्मस्य प्रचारणाय सर्वामेव भरतवसुमतीं चचार। सर्वत्र चाय समभ्यनन्द्यत सस्नेह सोत्साहञ्च।

शर रसग्रहैकसम्वत्सरेऽय भारतीयकांग्रेसस्य सभापति-पदे प्रतिष्ठा-पितोऽभूत। एतेनास्य यशो दीप्रमपि पुनर-दीप्यत। देशस्य जना अमु कथमादर-दृष्ट्याऽपश्यन्निति त्वेतेनैवोन्नेयं यदय त्रिवार ततः पुनरपि कांग्रेसस्य सभापति-पदे प्रतिष्ठापितोऽभूत।

कांग्रेसस्य सभापति

हिन्दूसभाया वाराणसीयेऽधिवेशनेऽपि मालवीयमहाभागोऽस्य

सभापति-पदम् अभूषयत्। खवसुग्रहचन्द्रेऽयमेव 'हिन्दोस्तानटाइम्स'-समाचारपत्रं प्रकाशतां प्रापद्यद्यापि प्रचलत्युत्तरोत्तर वृद्धिं प्राप्य।

स्वरवसुग्रहचन्द्रे (स० १९८७) गोलफलक-सम्मेलनमुपस्थातु श्रीमालवीयो महात्मना सह लण्डननगरीं गतवान्। तत्रत्या ह्यस्यागल-भाषा-पाटवम् अवेक्ष्य पर विस्मयमापुरूचुश्च "अहो! कोऽयं भारतीय-पण्डितवेषधारीहागल समागत" इति। यावत्काल हरिवर्षेऽतिष्ठत् तावत्काल भारतीययैव मृत्स्ना हस्तशौचाय गागमेव चोदकं पानायाभवत्। एष एव लोकसंग्रह-शीलाना महापुरुषाणा विशेष आचारस्य।

विदेशयात्रा

नयनस्वरग्रहशशाकस्य (स० १९७२) वसन्तपञ्चम्या श्रीमालवीय काश्या भागीरथे पुलिने हिन्दुविश्वविद्यालय प्रत्यस्थापयत्। एष चाधुना समस्ते वसुधा-वलये ख्यात।

हिन्दुविश्वविद्यालय स्थापना

'श्रीभारतीमन्दिररूपधारिणी विचित्रवर्णाकृतिचित्तहारिणी।
श्रीमालवीयस्य गुणानुरागिनी कीर्तिध्रुवेय परमार्थदायिनी॥'

इति विश्वविद्यालयस्यास्य वर्णनयाऽद्यापि बहवो जातिसंस्कृति-विद्यानुरागिण स्वात्मन धन्यान् मन्यन्ते। अयञ्च विश्वविद्यालयो देशाद्देश पर्यटता मालवीयमहोदयेन सामन्तेभ्यो नृपतिभ्यो दान-शीलेभ्यश्च भिक्षां याच याच स्वय प्ररोपित पादप इव पोषितो वर्धित विकासञ्चनीतो यावच्चरमक्षणम्।

यदा दिल्ल्यां काग्रेसाधिवेशन प्रतिबबन्ध ब्रिटिशशासन, तदाऽसौ

कारावास — स्वय दुर्बलदेहो वली-पलितोऽपि दिल्लीमागत्य निरायुधाना प्रबलमायुध सत्याग्रहञ्चकार। ततोऽसौ कारीकृतोऽभवत्।

निधनम् — त्र्युत्तर-द्विसहस्रस्य वैक्रमस्य मार्गशीर्षेऽथ वाराणस्या नश्वर शरीर विहाय शिवपुरी-पौरोऽभवत्। तदानीमस्य बगदेशे नौआखली प्रान्ते हिन्दुजनाना हत्यया महान् खेदोऽभवत्। तमेव चासहमानोऽय सद्यएव प्राणैर्व्ययुज्यतेति वदन्ति स्म कुशलास्तदानीम्।

सस्कृतेपाण्डित्यम् — श्रीमदनमोहनमालवीयो यथागलभाषाया निपुण आसीत्तथा सस्कृतभापायमपि। काग्रेसनायकेषु श्रीतिलकस्यानन्तरम् असावेव तादृश आसीद्य पाश्चात्यभाषाकोविदोऽपि सस्कृतभाषाया अपि पण्डितो बभूव। संस्कृतभाषणेऽपि पाटवमासीदस्य। सस्कृतलेखेऽपि माधुर्यं बभूव।

श्रीपूज्यपादस्य मालवीयस्य कार्याणि सर्वतोभद्राण्यासन्।

'प्रिय इति गोपवधूभि शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवै।
नारायण इति भक्तै ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देव॥'

सर्वतोभद्रता — मथुराया कसस्यास्थानमण्डप प्रविशन्त भगवन्त वासुदेवमालोक्य पारिषदानामिमा भिन्ना विचारधारा यथाऽभवन्। तथैव श्रीमालवीयस्यापि चरितमनुपश्याम — तथाहि—

काग्रसजनाना मते स कर्मठो नायक, कुशलो राजनीतिज्ञ,

प्रगल्भश्च वक्ताऽऽसीत्। हिन्दूना मते स दृढतरो धार्मिक, सदाचारी, दयालुरादर्शश्च भूमिदेवोऽभूत्। सनातनधर्मिणा मते च स सनातनधर्मप्रचारक प्रबलो वावदूकोऽभवत्।

अस्पृश्योद्धारकर्मणि गान्धिमहात्मनोऽय दक्षिणबाहुरिवावर्तत। स्वयमसौ वाराणस्या दशाश्वमेधघट्टे रामनाम्नो मन्त्रं ददावेकस्मा अन्त्यजायेत्यहो अस्योद्धाराशयता।

नौआखलीहत्याकाण्डेनान्त शल्येनैव व्यथितो महामना श्रीमालवीयो रोगिशय्यामधिशयानो मृत्यो कतिपयवासरेभ्य पूर्वं यदुज्जगार यच्च सन्दिदेश तत्स्मरणीयमस्य महात्मनो व्यथितहृदयस्य वचन सदा दन्ध्वनीष्यति स्वदेशवत्सलाना जनाना हृदि। तथाह्यस्य स सन्देश —

अन्तिम सन्देश

'हिन्दव । बलवन्तो दृढा सगच्छध्वम्, स्व रक्षताततायिहतकेभ्य.। ये हि दुराचारा भवदीयां सहिष्णुता भवतो दौर्बल्य मन्यन्ते, दर्शयत तान् यूय बलवन्त सुदृढाश्च स्थ, रक्षितुञ्च सर्वथा समर्था स्वात्मानम्।'

ये गतास्ते नागता। श्रीमालवीयस्यापि स्थान रिक्तमिह भारते। कोऽमु पूरयेदिति दैवमेव प्रमाणम्।

श्री पुरुषोत्तमदास टण्डन महोदयस्य जीवनवृत्तम्

विमर्शसारः—१ ऋषिजीवनम्। २ वचनपालनम्। ३ विधान-वृत्त्याश्रय।४ हिन्दीभाषास्नेह। ५ कांग्रेसदेशसेवा। ६ कांग्रेससभापतित्वम्।

उपक्रम

टण्डनोपाह्व पुण्यश्लोक श्रीपुरुषोत्तमदासमहाभाग सर्वस्यामेवास्या भारतवसुन्धराया विदितचरण। लम्बकूर्चो मुक्तकेश ओजशाली स्थूलाकोमलवसनसवीतो गम्भीरस्वर प्रकाण्डपण्डितो दीर्घदर्शी वैश्वानर इव स्वतेजसा देदीप्यमानोऽचल इव स्ववचनादविचाली सागर इव गम्भीर श्रीटण्डनमहोदयोऽनुकरोति भारतीयाना तप प्रवणानां मुनिसत्तमाना चरितम्।

जन्मशिक्षे

एष महाभागो वैक्रमे वसुवह्निनन्दैकमिते (१६३८) वत्सरे कालिन्दीजाह्नवीसलिलसगमपूते प्रयागे जन्म लेभे। नेत्ररसनन्दैकमिते वर्षे चासौ वैधानिकीं परीक्षा 'एम ए' परीक्षां च युगपदेवोदतीतरत्। तत प्रभृत्येव वैधानकार्येण वृत्तिमार्जत्। अथ खस्वरनन्दशशिमिते (१६७०) वत्सरे तत्रभवतां महामनसां मालवीयमहोदयानां प्रेरणयाऽसौ पाञ्चनदे नाभाराज्ये विधानमन्त्रिपदमुररीकृत्य षट् समा प्रशस्ततया धिषणया त कार्यभारमुवाह। हिन्दीभाषामुन्निनीषुरयं 'हिन्दीसाहित्यसम्मेलनेति नाम्ना प्रसिद्धा समितिमस्थापयत्। नाभाराज्यात्सम्मेलनसमितेरस्या कार्यक्रमानुपस्थातुमसौ नावापावसर सम्यक्। ततस्तत्रत्य पद स्वयमेवाहासी।

अथ शरस्वराङ्कशशाकवत्सरे (१६७५) प्रयागे नगरपालिकाया परिषदो मञ्चाधीश[1]पदम् अलञ्चकार श्रीटण्डन-महाभाग । स्ववृत्तिञ्चार्जद्वैधानव्यवसायेन । किञ्चैत

देशसेवा

स्मिन्नेव काले भारतेऽसहोद्योगचेष्टा प्राचलद्, अतोऽयमपि प्रचुरायशोभिनीं वैधानी वृत्ति न्यक्कृत्योद्भटो भट इव स्वाधीनतासंग्रामाङ्गने जभम्प । शशिवसुनन्दैकसवत्सरे (१६८१) पञ्चनदकेसरिण श्रीलाजपतरायमहोश्रयस्यानुरोधेन पञ्जाबनेशनलबैंकस्य प्रधानपदमध्यश्रयत् । एतत् पदमपि महत्या योग्यतयाऽपालयत् । श्रीपञ्जाबकेसरिणा प्रचालितस्य 'लोकसेवामण्डलस्य' च सदस्यतामगीकृत्य बैंकवृत्ति हात्वाऽस्यैव श्रीलालामहोदयस्य मृत्योरनन्तर सभापतिपदमशोभयत् ।

रसवसुनन्दैकसम्वत्सरे (१६८६) टण्डनमहोदय 'केन्द्रीय-किसानसघ' इति नाम्नीं कृषीवलदशोद्धारिणीं समितिमरचयत् । भूस्वामिप्रथा प्रलोपयितु देशे च हालिकानामार्थिकीं स्थितिमुन्नमयितुं नक्तन्दिनमसावचेष्टत । असहोद्योगचेष्टाया आरभ्यैव देशोद्धाराध्वरे धृतदीक्षोऽय कति नु वार कारायामवात्सीत् विपुलान्याभीलानि[2] च साह साह न जात्वपि स्वकर्तव्याद्व्यरसीत् ।

सप्तत्रिंशदधिकैकोनविंशतिशतवत्सरे (सन् १६३७) यदा काग्रेसस्य मन्त्रिमण्डलानि भारते प्रातिष्ठन् यदाऽमु युक्तप्रान्तीयधारासभाया अग्रणीपदमध्यस्थापयन् लोका । अस्मिन् हि पदे प्रतिष्ठित-श्रीटण्डनमहोदय स्वीयमवदात चरित गम्भीर परोल्लासकर

---

१ चेयरमैन । २ कष्टानि ।

वाक्पाटवञ्च व्यक्त स्वकार्यैरदर्शयत्। प्रतिवादिन प्रतिपक्षिणो ऽप्यस्यावक्राभि दृढयुक्तिभि प्रासीदन् । यदा द्व्यधिकद्विसहस्र-सम्वसरे पुनरपि धारासभाया पदाधिकारिणो निर्वाचितास्तदा लोका निर्विरोध स्वयमेवामु प्रधानपदमग्राहयन् सानुरोधम् ।

अथ सप्तोत्तरद्विसहस्रसम्वत्सरस्याश्विने मासे यद्भारतस्य बल-वत्तमाया ख्याततमायाश्च कांग्रेसपरिषद षट्पञ्चाशत्तमवार्षिक सम्मेलन गोदावरीरोधसि नासिकनगरे-नासिककांग्रेसस्य सभापति ऽभवत् तस्य सभापतिपदे महात्माश्रीटण्डन-महोदय एव देशवासिभि प्रतिष्ठापित । एष च श्रीटण्डनमहोदयस्य त्यागस्य तपस कर्मठतायाश्च प्रभाव । अस्मिन् हि पदे प्रतिष्ठितोऽसौ नासिकनगरे सहस्रातीतेषु पारिषदेषु मनीषिवरिष्ठेषु तत्र सगतेषु यत्सारगर्भित दूरदर्शिताभरित नीति-समाजानुकूल त्रिहोराव्यापि समचकथत् तदस्य महामतिगाम्भीर्य प्रकाण्डपाण्डित्यञ्च व्यञ्जयति ।

श्रीटण्डनमहोदयस्तु प्रकृत्या साहसी निर्भय स्पष्टभाषी च । अय कौमारे स्वाध्यापकेभ्यो न जात्वपि बिभयाञ्चकार पर सम मानयञ्च तान्। बाल्यादेवासौ स्पष्टभाषी स्वभाव दृढवचनश्च । सर्वस्व विहायाऽपि स्व-विचारितमनुसरति । प्रयागस्य नगरपालिकाया मञ्चाधीशपदमधिश्रयाणोऽयमेकदा युक्तप्रान्तस्य राज्यपाल-[1] मप्यवमेने—तथाहि तत्र प्रयागे नगरपालिकाया प्रत्यवेक्षिते जल-

१ गवर्नर ।

सञ्चये नागरिकाणामपि कृते प्रचुरं पानीय नाशिष्यत। किञ्च तथापि राज्यपालस्य क्रीडातडागाय तस्य महान्भाग प्रणालीभि प्रावहत्, तस्य मीनाखेटकेल्या मा स्म भूत्कोऽप्यन्तराय इति। टण्डनमहोदयस्तु पानीयप्रवाह तत्सकलमेव रोधयित्वा 'भवतो मीन-क्रीडाया लोकाना जलावश्यकताऽधिकमपेक्षणीया' इति स सन्दिष्ट। एतादृशोऽसौ स्पष्टभाषी निर्भयश्च। असौ श्रीगान्धिमहोदयस्य शिक्षा कर्मणानुसरति न केवल वचसैव। हिन्दुजातेरार्यसस्कृतेश्च महान् प्रेमी। हिन्दीभाषोन्नत्यै त्वस्य महीयान् प्रयास प्रचलति। "हिन्दीभाषा पञ्चदशवर्षात् पूर्वमेव राज्यस्य राष्ट्रस्य च भाषा भवेत्" इति ह्यसौ नासिककाग्रेससम्मेलने तारस्वरेणाऽवादीत्। अस्य सौम्यो वेष साधारणञ्चाशनपानजातम्, ऋजु स्वभाव, उच्चतरा च विचारचतुरा मति, अजस्रगत्या नि स्वार्थभावेन च देशसेवाव्रतानुपालनम्, इत्येतै प्रशस्तै र्लोक-सग्रहोचितैर्गुणैरसौ राजर्षिरित्यभिधीयते।

चिरञ्जीव्यादसौ देशजातिसस्कृतिसेवी नेतृणा प्रशस्त काग्रेसकार्यनौकाकर्णधारो महामहिमशाली श्रीपुरुषोत्तमदास टण्डन महोदय।

धेनोरात्मकथा

विमर्शसारः—१ उपत्यकाविचरणम्, २ गोपगृहे परिचर्या, नगरे, स्वार्थभावोजनानाम्, ३ गोशालायाम्।

अहं धेनुः। गौः गाय गौडीत्यपि मामेव वदन्ति। इदानीमस्मि जीर्णा। शिथिलानि मेऽङ्गानि। न पयो ददामि। चलितुमपि नास्मि क्षमा। मन्थरा मे गतिः। कच्चा शष्प

उपक्रमः

वा गोष्ठे गोचरे वा चरामि[1]। कदाचन रोमन्थमेव चर्वयामि। किन्तु न मामीदृशीमेवावेहि। पश्य ममैता सजातीया धेनवः। अहं स्वं कौमारं तारुण्यं चानुध्यायन्ती 'ते हि मे दिवसा गताः' इति मनस्येव दूये। सहृदयोऽसि चेद्वहसि कमपि सहानुभूतिलवं जिज्ञाससि च मदीयां जीवनकथां, श्रावयामि शृणु—

पञ्चनदे हिमगिर्युपत्यकोपकण्ठे समृद्धस्यगोपालस्यैकस्य पशुधनस्य सद्मने पालितायाः पयस्विन्या मे प्रसूतिः। तस्या अहं बाष्कयन्या द्वितीयमपत्यमासम्। तदानीं किं वच्मि?

शैशवम्

स्पृहणीयास्ते दिवसाः। कोमलं कोमलैरङ्गैर्मातरमन्वव्रजम्। मे जननी होरामपि मामपश्यन्ती सोत्कण्ठा ननर्द। गोपालोऽपि मां शष्पाणां कवलैः सस्नेहं पुपोष। भृङ्गारेण[2] पयोऽपि पायाञ्चकार। कोमला मधुरा चासीन्मे कपिला कान्तिः। आसीत्तत्रास्माकं महान् यूथः। अहं हि सजाती-

---

१ भक्षयामि, भ्रमामि चेत्युभयत्र सम्बन्धः।

२ सनालिकम् पात्रम्।

यैर्वत्सैरचरम्। 'कदाचन वाटिकासु कदाचन केदारेषु नेदिष्ठेषु कदापि कुल्याकूलेषु कूर्दन्ती शष्पाणि च चरन्ती सवयसै खेलन्ती दिनान्यनैषम्।

कैशोर व्यतीत्य तारुण्य स्पृशन्तीं मा गोपालस्य दारक सम यूथेन दिन बहि क्षेत्रेषु क्वचन कण्टकवतीषु क्वाप्यनुद्घातासु गिरि-

तारुण्यम्

भूमिषु लकुटीकरश्चारयामास। तदा मे देहभारोऽपि बभूव महान्। नवोद्गताभ्यां शृगाभ्या गुरुगात्रेण वर्णप्रभया च मे पालको मयि सानुक्रोशोऽवर्तत, 'अचिरेणैवासौ प्रसूता दुग्ध प्रचुरं दास्यती'ति चिन्तयन्। स हि ममोधसो भार पश्यन् मत्प्रसवावधि प्रतीक्षमाणो मां मृदूनि मृदूनि तृणानि भक्षयन् सलिलञ्च पाययन् मध्ये मध्ये कण्डूयते स्म। अहमपि तस्य सौजन्यानुरागेण घास-मदन्ती तस्य कर लिहन्ती च भृशमनन्दम्।

अथासन्नप्रसवा मा गोप स्वसद्मन्येव घासभारान् ढौकयन् पर्यचरत्। अहमपि मन्दगमना तद् बह्वगणयम्। प्रसूताऽह काले

प्रसव

स्वगोष्ठ एव। सूतिकायै मह्य पशुप्रेमी गोपो गोधूमचणकानुत्क्वाथ्यादात् भक्षणाय शर्करामिश्रान्। किं नु वच्मि तस्य परिचर्या-मधिकृत्य। अथ सनह्य दाम्ना गोष्ठे स मां दुदोह यदा तदा तस्य कर्कशाभ्यां कराभ्यां प्रसूति-काल-सुलभेन शरीरमार्दवेन कृतास्य दानि मे स्तनानि प्रपीड्यमानानि भृश खिद्यन्ते स्म। परमह नव-जात स्ववत्स पश्यन्ती तां पीडां विस्मरन्तीव न कामपि दुश्चेष्टाम्

इतरपशुसाधरणामकरवम्। एतच्चाहमपश्य स मे पालकस्तेषु दिवसेषु मा विशिष्यैव पर्यचरत्। यूथेन सहास्तमनवेलाया प्रत्यागतां मां कार्पासबीजगोधूमतुषचणकशर्करामिश्रेणाहारेण प्रभूतेन मामपोषयत्। मध्ये गोपालवल्लभापि मा सोत्सुकाभ्या नयनाभ्यां निर्वर्णयन्ती दोहवेलाया मामुपातिष्ठत पात्रहस्ता। दोहविरतौ मदीय वत्स माञ्च सस्नेहमस्पर्शत्।

एकदा तु दोहावसरे स गोपालो मा दोग्धुमुपातिष्ठत। तस्मिन्नहनि त्वजीर्णपीडिताह न यथेच्छ व्यहर न वाखादम्। स च प्रचुर क्षीरमप्राप्नुन् बलान्मे स्तनानि पौन'पुन्येन निपीडयामास। अहञ्च कदर्थ्यमाना उदरव्याधिना खिन्ना कदाचन पूर्वकायेन

रुग्णावस्था

कदाचन पृष्ठजङ्घाभ्या चेष्टमाना भृशमक्लिशम्। एतेन तस्य दुग्धभाजन भूमौ पतित दुग्धञ्च बहि प्रस्नुतम्। स च क्रुद्धो लगुडेन मामताडयत् येनास्वस्थो देहो मे महतीं पीडाम् अन्वभवत्। अयं चासीत्प्रथमोऽवसरो यदाह पशुपालस्य प्रहार-भाजनताम् अगमम्। माञ्चानुतप्यमानां विचेष्टमानाञ्चावलोक्य मत्पार्श्वस्थैका गृष्टिरवोचत् 'वत्से! मास्म भूरुद्विग्ना। इमा हि पशुजनसुलभा पीडा सह्या नामास्माभि। सर्वो हि लोकः स्वार्थमेव कामयते' इति। अहमपि तदुक्तेर्यथार्थतां ज्ञात्वाऽपरेद्युरुल्लाघाऽभव प्रात पुरीषमुत्सृज्य स्वयमेव।

अथाहमत्रापश्य यद्गोपो मयि मन्दादर इवाभूत्। न तथा मामधुना पर्यचरत्। एकदा कोऽपि सौम्यवेशो मां दाम्ना प्रगृह्य ग्राम-

आर्यसदने

ग्रामटिकाभि प्रचालयन् नगरे स्थित स्वसद्नं निनाय। स मामेकस्मिन् भवन-प्रकोष्ठे समनह्यत। स्वैरं वनस्थलीषु सञ्चरणशीलाह तत्र स्वजन्मभूमि-वियोगेन नितान्तमुन्मनाऽभवम्। सम्पूर्णमह एकाकिन्येव गोष्ठेऽतिष्ठम्। आर्यगृहिणी मा प्रातरागत्य परया भक्त्या नमस्कुर्वाणा पर्यपोषयत् घास-भारान् प्रयच्छन्ती। अथ व्यतीतेषु कतिचिन्मासेष्वह वत्समेकमजनयम्। मम स्वामी स्वामिनी च परमतुष्यताम्। गोपवदेवैतेष्वह सु पर्यचरताम्। स्वामिनी तु समये मा दुदोह सदैव। अत्र समामेकामह सपरिवारस्य स्वामिन पर स्नेह-भाजनमभवम्। समतीते काले स गृहस्वामी मम प्रचुराहारदाने शिथिलादर एवाभवत्। इतस्तु वत्सस्य धयनम्, इतो द्विवार प्रत्यह स्वामिन्यपि मम दोहनपरा ऽभवत्। इतश्च न तावत् सौहित्यकरम् आहारमलभं, कृशाया मे जाठराग्निरपि तदोद्दीप्त आसीत्। पशुपालगृहे वह वनस्थलीषु केदारेषु चरन्ती स्वोदर काममपूरयम् परमिह कारीकृतेव स्वामिमुखप्रेक्षिण्येवाभवम्। स्तोकाहारेण मम शरीरं कृशतामगमत्, कुतस्तदा क्षीरस्य सम्भव.। असौ ममैक सहचरं वत्समपि ततो निस्सार्य न ज्ञायते क कुत्र नीतवान्। नाधुना मा सस्नेहं परिचचार सः। स्वामिनी तु मा सादर नमस्कुर्वाणा-मयि श्रद्धधानेवाऽस्त। सा च तेनैव मां तृप्तामिव व्यचारयत्।

एकदा मत्स्वामिना सह कोऽपि लम्बकूर्चो प्रावारोष्णीषधारी मम गोष्ठ प्राविशत्। स च नयने नरीनर्तयन्निव मा सूक्ष्म निरीक्ष-

म्लेच्छगृहे

मारा किमपि विचिन्तयन् दाम्ना गृहीत्वा मा प्रतोलीभी रथ्यामि संवाहयन् नगरस्य तस्यैव प्रान्ते स्थित स्वगेहमनैषीत्। अत्राह-मन्या अपि पञ्चष स्वजातीया शिथिलगात्रा वत्सरहिता धेनू-रपश्यम् काश्चिदनुडुहोऽपि। असौ द्वित्रिवासरान् पानीयप्रधान-मेव घासाद्याहार अदददस्मान् पुपोष। किञ्चैतेषु दिवसेषु तत्रत्या सर्वा अपि गाव एकैकश क्वापि तेन नीता। अहमेव केवलमव-शिष्टा तत्र द्वित्राश्च बलीवर्दा।

अथ पञ्चमेऽह्नि मध्यान्हे कश्चन सौम्य प्रसादितकेशो भद्र-वेशो वर्णेन गौर श्रेष्ठी भृत्येनैकेनानुगतो मां ततो नीत्वा सद नान्तरं प्रापयामास। तत्रासीन्महान् गोव्रज।

गोशालायाम्

प्राय सर्वास्तत्र मत्समानवयस्का कृश-शरीरा मयालोकिता। अह नन्दनीवात्र विस्तृत क्षेत्र सुवितता शाला स्वजन्मभूम्या समानमिव देशं च दृष्ट्वाऽतुष्यम्। अत्र स्थिताया मम कतिचित्समा व्यतीता। अस्मिन् हि क्षेत्रे दिन चरामि। असौ नेदीयानेव मे गोष्ठ।

जराजीर्णानि मेऽगानि। यदृच्छयैवोपनतं घास खादामि। न चाह सञ्चरितुमपि समर्था तथा। सौम्य! स्मार स्मार स्ववृत्तस्य ध्याय ध्यायञ्च स्वस्वामिना तास्तान् व्यवहारान् इदमेव तावद् वक्तुमुचितम् 'सर्व स्वार्थं समीहते' इति किं बहुना।

पुस्तकस्यात्मकथा

विमर्शसारः—१ गात्ररचनाया वैविध्यम् । २ ज्ञान मन्दिरम् । ३ कहत्र सञ्चार । ४ सार्वजनीना भावा ।

अहो ! किं भणामि ! जगद्विलक्षणा मम सृष्टि । सृष्टेरस्या उपादान-सामग्री युगेषु सर्वेषु भवत्येकैव । तथाहि मासास्थिमयानि मानवादीना पिण्डानि सनातनादेव कालादेकोपादानान्येकाकाराणि च । किञ्च मम तावच्छरीररचनायामुपादानानि नैकरूपान्यभूवन् । अथ च मम पूर्वजा कुत प्रादुर्बभूवु ? कुत्रोषुरिति त्वहमपि न वेद्मि ? केचन तु शिष्टा समामनन्ति यत्ते चीनेषु न्यवसन् पूर्वम् । केऽपि यवनदेशे । परे च भारते मे पुरुषा पूर्वजा अवसन्, इति द्रढयन्ति । अथाप्ता वृद्धा एवमपि भणन्ति यन्माह सनातन । ममादिपुरुषस्तु नेत सार्धसहस्रवत्सरात्पूर्वमजायतास्या मेदिन्याम् । परञ्चाह गम्भीरानुसन्धानपराणा विपश्चिदपश्चिमानां मुखादेकदाश्रौष मदीया आदिपुरुषा इत पञ्चसहस्राब्देभ्योऽपि पूर्वं भारते समजायन्त । तत्रैव सुचिरमूषुरिति च । किञ्च तदानीं तरुत्वग्भिर्मम गात्रमरच्यत तरुदलैर्वा । अतिक्रामति काले तालदलानि भूर्जत्वचश्च प्राचुर्येण मद्गात्ररचनायां प्रायुज्यन्त । सन्ति मम जीर्णतमा पूर्वपुरुषा क्वापि क्वाप्येवस्वरूपा एव । अहञ्च तेषां तत्स्वरूप स्वस्य च मनोहारि प्रथित नवोपादान-निर्मित च गात्र दर्शं दर्शं विस्मये हृष्यामि च ।

उत्पत्तिवैचित्र्यम्

इत शतद्वयवत्सरपूर्वं मम गात्रयष्टिममसृणेषु खरस्पर्शेषु च

पत्रेषु कज्जलमस्या पतत्त्रिपत्र-काण्डादिनिर्मितैः कलमैश्चित्रयन्तो वर्णविन्यासान् नक्तन्दिनं कर्मप्रवणा आरचयन्। किञ्च ततो विज्ञानमयो युग आरब्ध। सर्वमेवात्र साश्चर्यमयीम् असम्भावित-दशा प्राप। ममाप्यत्राभूतपूर्वं कायकल्पः संवृत्तः। मुद्रणपत्राणामाविष्कारेण मम काय उपबृंहितः। विचक्षणानां सुधियां मस्तिष्कान्मम भावसम्भार उद्गच्छति। तेषामेव करकमलतल्लजैर्मदीया निर्मितिः। तत्र कलममस्यौ मे निर्मितिसाहाय्यभूते। इयञ्च मे भ्रूणशरीरस्यैव निर्मितिरित्यवधेया। अथ मे जन्मदाता साहं साहमनेकानि कष्टानि विविधोपायैर्मां मुद्रणालयं प्रापयति। अस्मिंस्तावन्मे सुमसृणपत्रोपचितं सुपरिष्कृतं सुप्रथितं च शरीरं विनिर्मीयते सहस्रशीर्षं सहस्राक्षं सहस्रभुजं सहस्रपदञ्च। अत एवावेदये कायकल्पो मे जात इति। यस्य मे सत्त्वमपि शक्यते पूर्वतने युगे स एवाहमधुनाऽनेककायोऽनेकरूपो विराडिव विश्वस्मिन्नपि जगति व्याप्तः। किं नैतच्चित्रम्?

कायाकल्प

मुद्रणालयान्निर्गत्याहं रथेनैकदा महत्येकस्मिन् नगरे स्थितस्यापणिकस्य हट्टे प्रापम्। स मां तत्रान्यैर्भ्रातृभिः सार्धं कायमञ्जूषायामस्थापयत्। अथ तत्रैवाहं कतिचन मासान् व्यश्रमम्। एकदा कश्चिद् भद्रपुरुषस्ततो मां नीतवान् सकौतुकं सस्नेहञ्च मम देह-पुष्टिं निभालयन्।

हट्टे

असौ भद्रपुरुष उपनेत्रमायोज्य मां निपुणमपश्यत् अस्पृशच्च

मा न जातु स्वगृहमञ्जूषिकाया बहिर्मलिनेऽरक्षिते वा स्थानेऽस्थापयत्। सुबहुवार निशाया मामेव पश्यन् सोऽस्वपत्। शिशिरे हि स मामुन्मुद्र्य स्वानन्तेवासिनोऽप्यशिक्षयत् कांश्चित्। अयमासीन्मे तदा सु धन्य समय। एकदा कार्यहेतो ससम्भ्रमं क्वापि मा फलके संस्थाप्य गतेऽस्मिन्नुपाध्याये तस्यैको दारको मम चाकचक्येनाहृत्य मामन्तर्बहिश्च पश्यन् ममैक चरमपत्रं तुत्रोट। ततो भीत इव स मा मञ्जूषायामेवास्थापयत्।

उपाध्यायगृहे

उपाध्यायसदने निवसतो मे बह्वय समा व्यतीयु। उपाध्यायस्य स सुतोऽपि वयस्क शिक्षितश्चाभवन्। स तु मनोविनोदनायैव मध्ये मध्ये मा हस्ते समादायासन्द्यामुपविश्यापठत्।

एकदा कोऽप्यस्य सवय सखा मामस्माद् समादाय स्वगृह नीतवान् कतिपय-सप्ताह यावदहोरात्र मयैव सहावसत् न च क्षणमप्यमुचत्। आसीदय कोऽपि परीक्षार्थी बटु। अय स्वभावसरलोऽपि तरलतया न मां यथाविधि रक्षणे दत्तचित्तोऽभवत्। कदाचिदुपवन कदाचिदापण कदाचिच्च विद्यालय नयन् मा न साधु पर्यवस्थापयत्। एतेन गत मे तच्चाकचक्यम्। सा मसृणताऽपि नावर्तत। त्वगपि बहिरावरणस्वरूपा घृष्टा। मासत्रयमासीन्ममेयमेव दशा। ततोऽहं तस्यैव बटो मञ्जूषाया सुचिरं विश्राममुखमन्वभवम्।

बटुसदने

एकदा मम पुराण सखोपाध्याय सूनुर्मां बटुगृहान्निनाय स्वगृहम्।

स तु ममावस्थां निर्वर्ण्य नितरामतप्यत।

पुस्तकालये

तत्रास्य दारिका मा स्वपाणिपल्लवलालित-मकरोत् बहुमासान्। सा च मे व्रणान् रोपयन्ती मम शिथिलतर गात्रमपि नवीनमिवाकरोत्। नाहमस्या आनृण्यं लप्स्ये।

अथैकदाऽस्या पिता स्वकीयबृहत्सङ्ग्रहेण सार्धं मामत्रत्याया पाठशालाया पुस्तकालयाय प्रादात्। तत प्रभृति इहैवास्मि। दारका दारिकाश्चोपाध्याया महोपाध्यायाश्च मा नयन्ति प्रत्यानयन्ति च, परमत्रैव मेऽधुना स्थिरो निवास इत्यनुमिनोमि।

अयञ्च तावन्मया जन्मनो यात्रायाश्चोदन्तो वर्णित। पर

गुणा

विदितप्रायानपि गुणानत्र दिङ्मात्रं व्याह-रामि-अह विश्वम्भर इव जगता भर्ता, अह सुप्तानामुद्बोधयिता, त्रस्ताना भीतिहर्ता, दुर्विनीतानां विनेता, मुद्रितनयनानां भास्वानिव पकजकुलानामुन्मुद्रयिता। अचिन्त्या मे शक्ति। अतर्क्यो मे प्रभाव। अह कुलिशादपि कठोर कुसुमादपि सुकुमार। मम तु बलमाश्रित्य रका अपि नृपायन्ते, जडा अपि प्राज्ञायन्ते, असभ्या अपि सभ्यन्ति। विश्वजनीना सार्वजनीनाश्च मे गुणा इति।

पञ्चमः प्रदीपः

संकेतार्थकाः प्रबन्धाः

अवतरणिका—

पूर्वपीठिकायां सर्वेषु प्रदीपेषु विस्तृत्य प्रबन्धा प्रणीता'। न हि नाम सर्वत्र सर्वानेव विषयानधिकृत्य प्रबन्ध-प्रणयन सुशकम्। विस्तृतेषु प्रबन्धेषु लब्धपाटवा बटव संकेतार्थकानपि तावत्प्रबन्धान् रचयितु सुखेनैव समर्था । दिग्दर्शनञ्चात्रापेक्ष्यते केवलम्। तच्चेह विधीयते । अत्र सकेतसरणिमनुसृत्य प्रबन्ध-विस्तरो विधेयः। अतिविस्तरोऽपि न ज्यायान्। स चास्वारस्यमेव जनयेत्। कालमेव क्षिपेत्। असगतो वाक्यकदम्बको विषयापकर्षक इति समवधेयम्। यावता प्रकृतोपयोगि समीहितं युष्मद् हृद्गतं प्रकाश्येत तावानेव विषय-प्रतिपादनैर्युक्तिभि निदर्शनैश्च प्रणेय प्रबन्धश्चोपबृंहणीय'।

इह प्रबन्धस्य सर्वविधस्यावश्यकतया प्रतीयमानान् कांश्चिद् विषयानाश्रित्य प्रबन्धान् संकेतात्मकै सङ्क्षिप्तैश्च वाक्यै प्रस्तुम'। एतेऽपि तावदन्धतमसावृतेनाध्वना प्रचलता प्रदीपा इव परीक्षार्थिनो भृशमुपकुर्वन्तु।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन

संसृतौ चरा अचरा सर्वे भूतसंघा भावाश्च सक्रिया । अस्माभिर्जडतया प्रतीयमानास्तरुगुल्मादयोऽपि रसशोषणादिभि क्रियाभि पुष्पफलादि समृद्धिं धारयन्ति। सचेतनानां सम्राट् मानवस्तु कर्मप्रधान एव चकास्ति। कर्मणामेव प्रभावोऽयं यदसौ समस्तस्यास्य विश्वस्य मूर्धाभिषिक्त इव राजते ।

प्रयोजनापेक्षयाऽयं नर कर्मस्वनुष्वजते । नर कर्माण्यनुतिष्ठन्नसौ कदाचिदभीप्सितेन फलेन संयुज्यते कदाचित्तु न तथा। सफलतां कर्मसु लब्ध्वाऽयं नन्दति हृष्यति। असाफल्येन कर्मणां स्व मोघायास मन्वान सीदति निर्वेदं वा प्राप्नोति ।

न कोऽपि कर्मणा परित्यागाय प्रभु । 'कर्मणा परिपाको नात्यन्तिकसुखाय' इति मत्वा निर्वेदं भजन् स बाह्यानां कर्मणा काम परित्याग कुर्यात्। स्वशरीरवर्तनक्षमाणि कर्माणि कथ नु त्यजेत्। तथा चोक्तम्—'कार्यते ह्यवश कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणैः' इति। इयञ्च प्रकृतिरेव या व्यापारयति सर्वान् कर्मसु ।

एव सति कर्मणा फलाभिसन्धितयाऽनुष्ठानं दु खाय। फलप्रेप्सया कर्माण्यनुष्ठेयानि 'अयं मे धर्म इति' कर्मणामाचरणे फललोभं परित्यज्य कर्तव्य-भावनया प्रवृत्तो नर सिद्धिं समश्नुते। न चावसीदति। कदापि सोऽभीष्टसिद्धिमनाप्नुवन्नपि तत्रापि भाग्यवतीमिच्छामेव बलीयसीं ज्ञात्वा निर्विण्णो न भवति ।

कर्मफलाना विचार तिरस्कृत्य कर्मसु प्रवर्तमानो नैहिकमेव सुख लभतेऽपि त्वनासक्तियोगशाली स आमुष्मिकं परमानन्दसन्दोहप्रदं सुखं सायुज्य च प्राप्नोति। अत्र जनकादीनां विदेह-कैवल्यशालिनां निदर्शनानि ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते

अशेषस्यास्य भूतजातस्य साम्राज्यपदमध्यासीना समस्तानां भोगानामुपभोक्ता सर्वेषाञ्च शास्ताऽय मनुज । सत्यपि भोजन-निद्रादिगुणसामान्येऽन्यै प्राणिभि सह बुद्धिरेवास्यामु विशेष जनयति । साऽपि ज्ञानाश्रया विशेषयति नर नातथाविधा । ज्ञानं चेह तद्यदैहिकं सुख साधयेत्पारलौकिक कल्याणमपि । तच्च निगमागमादीनामभ्युदयनि श्रेयसरूपा सिद्धि करोति । अतो नैतेन तुल्य किमपि पवित्रमन्यत् ।

इह पारलौकिकाय सुखाय प्रयतमानानां चतुर्धा भवन्ति तावदु-पाया । केचन कर्माण्येव भागादीनि द्वारीकृत्याऽन्ये योगमेवोपास्य परे च भक्तिमार्गमनुसृत्य केऽपि ज्ञानमेवाश्रित्य तदर्थे प्रयतन्ते । तत्र सर्व एवैत उपाया यथाविध्यनुष्ठिता हिताय कल्पन्ते नराणाम् । परं सर्वेषामेतेषामाचरणे ज्ञानमेव प्रथमा भूमि । विना ज्ञानन्तु तावत् केनापि 'किं हित किञ्चाहितम्' इत्यपि न ज्ञायते । इष्ट-साधनताया बोधे विकल किं कुर्यात् ? कथ वा वर्तेत ? तथात्वे तु पशुभ्यः तस्य न स्यात्कोऽपि विभेद ।

इदञ्च ज्ञानमेव येन नर समाद्रियते लोके । ज्ञानबलेनैव विद्वांस सर्वत्र पूज्यन्ते । योगयागादिकर्मस्वासक्ता स्वस्यैव कल्याणं कर्तुं समर्था । ज्ञानिनस्तु स्वस्य लोकस्य च मगल तन्वन्ति । ज्ञानबलेन तेषां कालुष्य दहति नैर्मल्य जायते । यथोक्त भगवता—

'ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इति ।

व्यासवाल्मीकिकणादगौतमादयो महर्षयो यथा स्वकल्याणम-साधयन् तथा स्वोप्रज्ञाभिस्ताभिस्ताभिरागमरचनाभिरशेषस्य तदानीन्तनस्य तदुत्तरस्य भूतग्रामस्य च।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि बाधते

दुर्निग्राह्यानीन्द्रियाणि। प्राकृता हि नरा भोगैकप्रवणा नक्तन्दिन विषयचिन्तनलीना स्वकीयानामिन्द्रियाणा वशगा। ते हि तावदि-न्द्रियाणा विषयग्रहणप्रवृत्तौ स्वात्मन स्वयमेव व्यापारयन्त इव लक्ष्यन्ते। विषयाभिपूर्ति च ज्ञात्वा मोदन्ते। एषैव तावत्तेषामाहो-पुरुषिका।

निगमागमबोधभाजो महामहिमशालिनो हि भवन्ति विद्वास। ते च ज्ञानाभ्यासविगतकल्मषा स्वात्यन्तिकश्रेयो मोक्षमेव जानन्ति सर्वदु खप्रशमनसमर्थम्। प्रवर्तन्ते च ते मोक्षसाधनाय। परमत्र तेषा स्वकीयानीन्द्रियाण्येव बाधन्ते। इन्द्रियवासनाभि प्रपीडिता-स्ते कदाचन निरुद्धचेतोवृत्तयो योगेष्वास्थिता अपि योगभ्रष्टा जायन्ते।

न हि नामेमानीन्द्रियाणि वशयितु शक्नोति कोप्यनायासेन। इन्द्रियनिग्रहणाय प्रवृत्तोऽपि वात्या नौरिव दूरमपह्रियते नर प्रसभमेभि' प्रमाथिभि करणै। अत एव भगवतोक्तम्—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मन.॥

ज्ञानकर्मविभक्तानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हस्तपादादीनि च। मनोऽप्यान्तर करणम्। एतेषु ज्ञानेन्द्रियाणां प्रशमो दुष्कर । मनसस्तु निग्रहस्ततोऽपि दु शक । चञ्चलं मन । मनोनिग्रह विना तु विजयोऽसम्भव इन्द्रियेषु। अभ्यासवैराग्ये समाश्रित्य कथमपि मनो निग्रहीतु समर्थो भवेत्। किञ्च तत्रापि मनसस्तारल्य तस्येन्द्रियाणां प्रवृत्तिं जनयेत्। प्रवृत्तेषु चेन्द्रियविषयेषु न स्यादभीष्टसिद्धि यतीनामपि तेषाम्।

एकैकस्यापीन्द्रियस्य निग्रहो दुष्कर किमुत सर्वेषाम्। मनोऽपि कामानामुपभोगस्पृहां न जहाति। ससारेऽपि विविधा अशनपानविहारवनितादय पदार्था सतत तरलयन्ति समाहितानामपि मनांसि। तीव्रतरै ज्ञानसमाधि-वैराग्यादिसाधनैरेव कामक्रोधादीनां प्रशमस्ततश्च ब्रह्मनिर्वाणं प्राप्तु शक्नुयान्मनुजो नान्यथा।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः

मानवास्तावत्प्रकृत्यैव स्वस्तुतिप्रिया । प्रमाद स्खलनमुन्मार्गगमन वा नानैसर्गिकम्। सुखदु खे सदा परिवर्तेते। सर्वे ह्यारम्भा सुखार्था एव भवन्ति सर्वेषाम्। सुखसिसाधयिषया प्रवृत्ताना दु खानि भवन्त्येव कदाचन। न नर सर्वज्ञ सम्भवति सर्वगुणोपेतो वा। एतदेव तावदस्यापूर्णत्वम्। यद्वय न विद्मस्तदन्य कोऽपि सम्यगवैति। यस्य परिणाम वयं न तर्कयितु समर्था इयत्तयेदन्तया वा तस्यैव सर्व परिणामरहस्य कोऽपि सविशेष जानाति। अत परैः सह सम्मन्त्रण परानुयोग परेषा सुहृदादीनाञ्च सगतिर्विमर्शो वेति

सर्वं युज्यते कर्तुम्। विवेच्यञ्च तेषा प्रियमप्रिय वा वाक्यम् ।

कर्मणां केषाञ्चिदारम्भात्प्रागेव यदि विशेषज्ञानां सुहृदादीना सम्मतिं समादरेम दुष्परिणामस्तु न सम्भवेत् । पर कर्मारम्भावसरे यदि कोऽपि तस्य दुष्परिणति वदति न तमभिनन्दन्ति जना । 'अय मत्सरी' ति त धिक् कुर्वन्ति । चाटुप्रिया, हि सर्वे । यदा तु तथाविधेन दुष्परिणामेन ते सयुज्यन्ते तदा 'सत्यमवोचत्स' इत्यनुतपन्ति केचन। कोऽपि तत्रापि विविधानन्यानसगतान् दोषानुट्टङ्क्यंतस्तैरेव कार्यबाधा मत्वा पिष्टमेव पिनष्टि । दुर्लभा हि सत्यमग्रेऽहिततया भासमानस्य परिणामे च हितकरस्योपदेशस्य श्रोतार ।

पराराधनपटीयसा नराणा चाटुकारिता नाविदिता । हितचिन्तका न सुलभा । सुहृदोऽपि विरला ते ये स्वसख्युर्हिताय च चेष्टन्ते । यावत्काल नर समृद्ध परेषा स्वार्थसाधनाय साहाय्यमाचरति न तेषा कुत्सितान् स्वार्थान् बाधते तावत्कालं स समभिनन्द्यते परै । यो हितेच्छु स न मधुरमेव भाषते सदैव । यानि कार्याणि सुखप्रतिकूलानि निषेधते स स्वीयैस्तथ्यै र्वचनै परिणाम दूषयन् तानि चेद्वयं स्वस्वार्थनिषेवणायावश्यमनुष्ठातुमिच्छेम, तर्हि तस्य वचनं नाभिनन्दाम । तञ्चाप्रियवादिनमनिष्टचिन्तकं मत्वा निन्दाम ।

हितवचनं प्रायो न मधुर प्रिय वा भवति । गदातुर कटुभेषज निन्दति भिषजमपि । परं परिणाम च न जानाति तयो ।

अहिंसा परमो धर्मः

शस्त्रादिभिरन्येषां सजीवाना प्राणै र्वियोजन हिसा। तत्प्रतिकूलो यापारोऽहिंसा। सैषा परमो धर्मोऽभ्युदयनि श्रेयसकारिणी। परमिय-तावद् स्थूलैव व्याख्या भवेद्धिसाया। निगूढं हि तत्त्वम् हिंसाया। स्त्रादिभि विशसन मा भूत्। ये तु वचसा मनसा वाऽन्येषां वधाय तन्ते किं ते न हिसका ? वैतसिकोऽजादीन् कृपाण्या विशसति[1] न चास्य घातक। यो हि तन्मास जिघत्सुस्त सौनिकं[2] तद्वधाय रयति स एव परो हिंसक। अतो मनसा वचसा कर्मणा परेषा नरपराधानामहितायाऽचेष्टनमनारम्भ एवाहिंसेति वाच्यम्।

मन्वादिभि शास्त्रकारैरहिसा परमधर्मतया परिगणिता। यथा बकल्याणमस्माभि साधनीयं तथा परेषामपि। सर्वत्र भूतेषु नाम्यदृष्टि सर्वान् धर्मानतिशेते। यथोक्त भगवता—

आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन।
सुख वा यदि वा दु ख स योगी परमो मत॥ इति।

अथाहिंसापि दुरुपयुज्यते। आततायिना धर्मद्रोहिणां जिघा-नूना वधस्तु न गर्हित। तत्राहिंसाया धर्मत्व प्रवदतां कातर्यं वा न्यात्स्वदु ख वा। अत एवाततायिवधो धर्म इति भगवान्मनुर-यस्मार्षीत्।

अहिंसाव्रतदीक्षितास्तपस्विनस्त्वाततायिष्वपि सानुक्रोशा भवन्ति। नेषा चाहिंसा-प्रभावेण हिंस्रा अपि पशवो हिंसनवृत्तिं त्यजन्ति नराणां तु कथैव का ? अत्र भगवान् बोधिसत्त्वो निदर्शनम्।

१ हन्ति २. पशुघाती।

वर्तमानयुगेऽहिंसामूर्ति र्बभूवश्रीगान्धी महात्मा। स हि भारत सर्वमहिंसाया अमोघमस्त्र प्रयुज्य स्वतन्त्रञ्चकारेति नागोचर कस्याऽपि सचेतनस्याहिंसाया उदात्त चरितमदमनीयञ्च बलम्। अत एव भारतेऽद्यतनीयो युगोऽहिंसायुगो गान्धी-युग इति नाम्ना च प्रथते।

नृपति-जनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता

राजनीतिर्नाम दुर्गम्या। शासनस्य भारोपि न सुवहः। ये हि कोषबलादिवृद्ध्या नरनाथाना हितं साधयन्ति भवन्ति ते प्रजाना द्वेष्या.। प्रजाना हितान् ये सिसाधयिषन्ति ते न बहुधा नरपति भिरभिनन्द्यन्ते। कदाचन च तेषा रोषभाजनतामेत्य वृत्तिभगमपि लभन्ते। विषमैषा स्थिति।

जनपदा नाम पालनीया पुत्रा इव, शासनीया शिष्या इव, ताडनीया उन्मार्गगा पशव इव भवन्ति महीपति-समाश्रितैरमात्यै शासनधुरन्धरैर्नीतिनिष्णातै। पालने शासने च तेषा धनमप्य-पेक्ष्यते। धनं तावत्पृथिवीपतीना कोषादेव लब्धुं शक्यते। कोषाणामवृद्ध्या नरपतय खिद्यन्ते। न चामात्य बर कलयन्ति। अतो जनपदहितमेव कामयन्तो मन्त्रिणो द्वेष्या भवन्ति राज्ञाम्। अथ कोषवृद्धिरपि करादिवृद्ध्या प्रजाधनेनैव भवेत्। तर्हि प्रजाशोषण-मेतत्स्यात्। तेन प्रजास्वसन्तोषो राज्ञा च तोष.।

दुर्लभा हि नाम ते भवन्ति ये प्रजानां पालनै सन्तोषं जनयन्ति जानपदीयाना मन तु, राज्ञामपि भवन्ति प्रियकरा। बाहुगुणवती-

तिमाश्रित्य साम्ना भेदेन दण्डेन च प्रजापालन समुचितम्। कोष एव तावद्राज्ञां बलं यत् प्रजापालनाय साधकतमम्। रिक्तहस्ता हि किं साधयितुं प्रभवेयु। दुर्भिक्षेषु शत्रुसकटेषु च कोषबलं प्रधानम्। अतोऽपव्ययानां परिहारो न्याय्येन च वर्त्मना राज्यस्य पालन निपुणमतयो राजनीतिनिष्णाता कुर्वन्ति। तेन त उभयमपि साधयितुं कल्पन्ते जनपदाना नृपतीनाञ्च कार्यम्।

बृटिशशासनकाले गौरागाणा चाटुकारा भारतीयैर्निन्द्यन्तेस्म। भारतीयाश्च प्रजाहितरतास्तै पदच्युता कृताः। अधुना केचन कुशला भारतीया शासका जनपदाना हितमपि कुर्वन्ति स्व राष्ट्रपालानाञ्च कार्याणि साधयन्ति। परमुभयविधा एतादृशा सुदुर्लभाः कार्यकर्तारो न सदा सर्वत्र दृष्टिपथमवतरन्ति।

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति

आदिकालात्स्वर्णमेवामूल्य व्यवहारेऽर्थकर गण्यते। अतः काञ्चन धनमित्यनर्थान्तरमेव मन्यते। सर्वे हि काञ्चनार्थमेव यतन्ते। तच्च तेषा सुखायानुकूलम्। अतो युज्यते तदर्थ प्रयास.। विद्याशीलादयो गुणा. भवें स्पृहणीया नाम। धनन्तु तेभ्योऽपि स्पृहणीयतरम्। विद्यादयस्तु सद्गुणा धनोपार्जनाय प्राय समभ्यस्यन्ते लोके। सति धने ते स्फीता भवन्ति। धनाभावे तु सन्तोऽपि ते न शोभन्ते। अत एव स्थाने कोऽपि जगौ—

'यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवा.।
यस्यार्थ स पुमाल्लोके यस्यार्थ स च पण्डित.॥'

विद्यादिगुणानामर्जनमपि तावद्धनापेक्षमेव । निर्धनो हि स्वोदरपूर्त्यै स्वकुटुम्बभरणायैव कथमपि कल्पते, स्वसुतान् कथ शिक्षयितुं शक्नुयेत । अद्यत्वे चैतत्प्रत्यक्षमेव । धनवतां तनया एव प्रायः पारेऽर्णव विद्यानां कलानाञ्चानुशीलनाय यान्ति ।

धनवन्त सर्वे सर्वत्रैव मानयन्ति । यदि धनवान् दुर्गुणोऽपि निर्गुणो वा स्यात् धनप्रभावेण तस्य दुर्गुणा गुणराहित्यं वा केवल तिरोधीयन्ते, अपितु स समस्तगुणानामाकर इति तदाश्रितैरन्यैरपि स्तूय स सघूर्णनमपि कमपीक्षेत तदपि ते तस्य कृपाकटाक्ष-पातं मन्यन्ते ।

दृश्यते बहुशोऽधीतविद्या कुलीना सदाचार-निरता. सकलैरपरै सद्गुणैरुपेता अपि धनाभावेन दीनदीना कृपणा इव न बहु मान्यन्ते लोके । तेषां हि महत्त्वाकांक्षापूरिता मनोवृत्तयोऽपि मनस्येव निलीयन्ते । यथाह कोऽपि कवि —

'उत्थायोत्थाय सतत निर्धनानां मनोरथा ।
हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥'

किं तद्यद्धनेन विना सिध्येत् । अद्यत्वे तु धनस्यैव विशेषेण पूजा, न गुणानाम् । निर्गुणा अपि धनस्य प्रभावेण संसत्सु जन-पदेषु पत्तनेषु नगरेषु ग्रामेषु सर्वत्र समाद्रियन्ते यशांसि च तेषामेव जेगीयन्ते रत्नानां जलधय इव गुणानां भोगानाञ्च त एवाकरा मन्यन्ते नेतरे गुणग्रामगर्भिता अपि पुमांस. ।

मनोरथा नाम तटप्रपाताः

निर्निरोधा हि जनानामभिलाषाः। क्रियासु तावद्बाह्यासु भवति कोऽप्यवधि । मनस कामानां नास्त्यवधि । इयत्तया सर्वथा परिच्छन्ना नराणा कामा । ते इमे तटप्रपाता इवानियम्या स्वैरमेकैकश पतन्ति ।

नैसर्गिक एष भावो यन्मानव स्वार्थसाधनाय स्वसुखलाभाय च नक्तन्दिन चिन्तानिलीन एव तिष्ठति । एकं कार्यं ससाध्य द्वितीयं साधयितुं प्रवर्तते, ततस्तृतीयमित्येवमुत्तरोत्तरं तस्य क्रियाक्रमश्चलति । बाह्यक्रियाभि सहैवास्यान्तर्जगतोऽपि विविधकामनानां साधनाय स्वकल्पिता प्रवृत्तय ससरन्ति । यथा सागरे तरङ्गाणा ततय समुद्भवन्ति तथा नरस्य मानसमपि मनोरथलहरीभि समाकुलं क्षुब्धपारावारोपम न शान्त तिष्ठति ।

अकर्मण्योऽपि नरो मनोरथाना कल्पने कुशल कर्मठ । "अनेन वाणिज्येन प्रचुरमाय लब्ध्वा द्वितीय बृहदायकरं पण्यकार्यमारप्स्ये, ततो मे लक्षरूप्यकाणामायो भविष्यति । अथ हर्म्याणि रचयिष्यामि, वाष्पशकटैरेव यास्यामि, धर्मावसथान् उद्घाटयिष्यामि, यशो लप्स्ये" इत्येवविधा हि सहस्रशो मनोरथा । न चैतेषामुत्थाने नियमनम् । सागरे तरङ्गा इव लीयमाना अपि तत्रैव जनयन्त्युत्तरोत्तरमन्यान् । एव रंकानामाढ्यानां वा, जडाना प्राज्ञाना वा, प्राकृतानामप्राकृतानां वा, सर्वेषा मन सु मनोरथानां गतय त्वरितधाराणा धुनीना प्रवाहा इवाप्रतिहत बोभवन्ति ।

विरलविरला एव ते कर्मकुशला नरपुंगवा ये स्वमनोरथान्

सफलान् विधातु प्रयतन्ते। तेष्वपि स्तोका एव ते भद्रजना ये तत्र साफल्यं लभन्ते स्वशेमुषी-बलेनानवरत कार्यसिद्ध्यै प्रयतन्तोऽविगणय्य स्व सुखं दु खं वा।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः

कश्चिदनुभवशाली विद्वद्वरिष्ठ एव स बभूव य एवमुदाजहार, 'गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिक.'। जगति मनुष्याणा निरकुशा उच्छृ खलाश्च प्रवृत्तय । ससारे जडा बहव । विचक्षणाश्चाल्पा भवन्ति। एष प्रकृति-सिद्ध एव नियम । विद्वांसोऽपि मूर्खाणां निरकुशाना मध्ये पतिता मूर्खवदाचरन्ति। तत्र हि तत्तेषां समीचीनमेव तथानुवर्तनम्। यदाह भगवान्—

'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्त समाचरन्॥' इति।

तथा च स्मरन्त्यन्ये शास्त्रकारा अपि—

'जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति।
तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डित॥' इति

गड्डलिकाप्रवाह इवास्ति लोकस्याचार.। तथ्यस्यान्वेष्टारस्तु स्तोका एव भवन्ति। कर्णाकर्णिकया प्राप्तानुदन्तान् प्रायोऽलीकानपि तथ्यतया स्वीकुर्वन्ति ख्यापयन्ति च प्राकृता। अत एव तेषां गतानुगतिकत्वम्।

लोकानामेषा गतानुगतिकता चिरकालादेवावर्तत। रामस्य

भगवतः पावकशुद्धाया अपि स्वप्रेयस्या लोकापवाद-भीत्यैव निर्वासनमप्यस्यैव बलं पुष्णाति। महापुरुषा अपि मनसाऽनभीप्सितान् कार्यकदम्बान् जनानां पारमार्थिकधिया विहीनानां निदर्शनायैवाकुर्वन्। अत एव गाण्डीविनं प्रत्यवोचद्भगवान्—

'लोकसंग्रहमेवात्र संपश्यन् कर्तुमर्हसि।' इति

अद्यत्वे तु गतानुगतिकता प्राधान्यं पदमध्यास्ते सर्वत्र। तथ्यान्वेषणं तु क्वापि गुहासु निलीनमिवादर्शनतां यातम्। किञ्चात्रालीकाधारभूतेऽपि गतानुगतिकत्वे फलस्य परिणतिरपि कदाचन शुभैव भवति। दृश्यताम्—इतः कतिचित् वर्षेभ्यः पूर्वं जिन्नामहोदयः 'पाकिस्तानं कांक्षामहे' इत्युदघोषयत्। हिन्दुजनास्तु सावमर्षं समाचारपत्रेषु व्याख्यानेषु च स्वविरोधपक्षं प्रकटयामासुः। तदानीं गतानुगतिकतया सर्वत्र विरोधलहरी विजृम्भिता। यवना अपि ये पूर्वमेतस्यासम्भवतां ज्ञात्वा नाभिनन्दुरेनत्तेऽपि पर्यपोषयन् जिन्नापक्षम्। अथ पाकिस्तानं इत्यसम्भावितोऽपि सम्भूतः।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्

इह संसाराध्वनि प्रचलतां जनानां शास्त्राणि 'केन पथा कथं गन्तव्यम्, केन सुखं स्यात्? केन वा दुःखम्' इति मार्गोपदशं कुर्वन्ति। अतएव शासनाद्धेतोस्तेषु शास्त्रेति संज्ञा प्रथते। मार्गप्रदर्शकस्तमेव मार्गं दर्शयेद्यो लोचनोपेतः स्यात्। अन्धस्तु यष्ट्यादिना किञ्चिद्दूरं नीतोऽपि पुनः स्खलेद् भ्रंश्येद् वा स्वमार्गात्। शास्त्राणां दर्शनं प्रज्ञया भवति। प्रज्ञाबलेनैव शास्त्राणां ज्ञाने कौशलं जायते।

शास्त्रोपदेशलाभं लब्धुमपि कुशला एव क्षमन्ते । बुद्धिहीनानां शास्त्राणि दर्पणा नेत्रहीनानामिवाकिञ्चित्कराणि । अत एवोत्तर-पद्येनात्र पूरयति कविः—

'लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ।' इति ।

शास्त्राणीह दर्शनस्मृतिज्यौतिषायुर्वेदनीति-गन्धर्ववेदादीनि बहु-मुखानि । तेषां चाध्ययनं बुद्धिविशेषं जनयतीति तु स्वीकुर्मः । किन्तु व्यवहारे शास्त्राणामाचारे तु बुद्धिबलमेवोपकर्तृ । दृश्यते तावदन-भ्यस्तशास्त्रा अपि बहवो मनीषा-शक्त्याऽधीतशास्त्रेभ्योऽपि पटुतरा दक्षा कार्यकुशलाः सद्वृत्ताश्च भवन्ति । तेन हि बुद्धिरेव सर्वत्र सदाऽपेक्ष्यत इति निर्णीतं गम्यते वचनम् ।

एवमनुश्रूयते—कोऽपि समधीतज्योतिःशास्त्रः पण्डितो राज-परिषदं जगाम । तत्र राजा तं बहुमेने । अथ तस्य विद्यां परीक्षितुं स नृपः स्वाङ्गुलीयकं मुष्ट्यां गृहीत्वा दैवज्ञमपृच्छत् 'किं मे मुष्टौ ?' इति । स ज्यौतिषबलेन गणयन् वेलालग्नादीन् प्रत्यब्रवीत्—'धातुमयं वर्तुलं मध्येसुषिरञ्च ते मुष्टौ किमपि' । राजा च तस्य विद्यां प्रशंसन् प्रत्यभाषत, 'ब्रूहि किं नाम' इति । दैवज्ञस्तु ससम्भ्रमं 'पेषणी तव हस्ते' इत्यवोचत् । सर्वे तत्र जहसुः । राजाऽपि तं न्यगकार्षीत् ।

इयं प्रज्ञैव यया शास्त्राणि विवेच्यन्ते समभ्यस्यन्ते च । प्रज्ञा-विहीनानान्तु शास्त्राणि कथं विशेषं जनयेयुः ।

परोपकाराय सतां विभूतयः

सत्यव्रता विद्यावदातचरिता लोभमोहमदमात्सर्यरहिता नीरजस्का. क्षपितकल्मषा दयार्द्रहृदया सहृदया नरमणय सन्त इति लोके प्रथन्ते । ते हि यदर्जयन्ति यत्सञ्चिन्वन्ति द्रविणं ज्ञानं विज्ञान वा मानवविभूतिप्रद तन्नैकान्तेन स्वयमेवोपभुञ्जते सविभजन्ति तावदन्यानपि तेन ।

'ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चित् शृणोति माम् ।
परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥'

इति भगवत कृष्णद्वैपायनस्योदारं वच स्मरन्तस्ते वसुधामेव स्वकुटुम्ब कलयन्त स्वात्मौपम्येनैव परेषां सुखानि दु खानि वा विदन्तो यत्किमपि द्रविण लभन्ते तदनपेक्ष्य स्वसुखसाधनानि दीनाना पीडितानां दयनीयाना जनाना हिताय प्रयच्छन्ति । तथा कुर्वतां तेषां चित्ते नाणीयानपि भवति खेदलेश । हृष्यन्ति नाम ते परोपकृतये स्व सम्पत्ती' घटयन्त. सन्त. । ते हि

"सहते, च किल मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्ण ।
शमयति परितापं छायया सश्रितानाम् ॥"

इति प्रकृतिमेवाचार्यत्वेनोपासमाना न स्वसाध्याद्विरमन्ते । हसन्तु नाम केऽपि स्तुवन्तु केचित् निन्दन्तु वाऽपरे । न तेषामेतै प्रयोजनम् । ते हि यत्र यत्रार्तान् निर्धनान् नि सहायान् वा पश्यन्ति तत्र तत्रैव विद्युद्वेगवदापतन्ति त्राणाय साहाय्याय । प्रच्छिन्नञ्च भवति तेषां प्रदानम् । उपकार-भावना हि तान् प्रेरयति न च लोकश्लाघा । विकत्थनं न तेभ्यो रोचते । गुणास्तेषामुपकृतयो गुणानि च

तेषां प्रदानानि । समभिनन्दनीयास्ते । पावनानि तेषाञ्चरितानि ।

अद्यत्वेऽपि केचन परोपकाराय प्रवणा दृश्यन्ते । ते हि धर्मावसथान् रचयन्ति, चिकित्सालयानुद्घाटयन्ति, यशो नोऽस्तु धनेश्वरता च न प्रख्याता स्यादिति बुद्ध्या । त एते यद्यपि स्वार्थैकसाधनपटीयसां विभूतिभाजा चरितेभ्य उदात्ततरा श्लाघनीयतराश्च, तथापि न सतां कोटिमध्यासितुमर्हन्ति ।

किञ्च ये जिह्मवृत्तीरनुसृत्य स्वार्थसन्धानाय परोपकारता प्रदर्शयन्ति ते परोपकारकाभासा एव मन्तव्या ।

मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति

नराणां प्रकृतयोऽत्र भिन्ना । सन्ति केचिद् ये सर्वात्मना स्वार्थसाधनमेव वरं गणयन्ति । दैन्येनौदार्येण, पैशुन्येन सज्जनतया, जिह्मेनाऽजिह्मेन, गौरवेण लाघवेन, बलेन प्रणत्या वा, येन केनापि गर्हितेनाऽगर्हितेन साधुनाऽसाधुना व्यापारेण ते स्वकार्याणि साधयन्ति । तत्रैव ते स्व नैपुण्य कार्मणत्वं पाण्डित्यं वा मन्यन्ते । किञ्च मानैकधना सद्वृत्तास्तु जना 'मानो हि महतां धनम्' इति सद्भणितिमनुध्यान्त प्रकृत्यैवाकृपणा भवन्ति । ते हि न जातु कार्पण्यं भजन्ते । अयमेव तेषां समुदाचार श्रेष्ठ शिष्टश्च व्यवहार । इदमेव ते स्वस्य परमं धन महतीञ्च विभूतिं गणयन्ति । कियन्तोऽपि स्यु र्नाम विपद्ग्रस्ता, महान्त्यापतेयुस्तेषु कष्टानि, असवोऽपि तेषां सन्देहे पतेयुः, बुभुक्षा तान् कामं बाधेत, परं न जातु ते कस्यापि पुर

सगद्गद सानुनय किमपि प्रार्थयन्ते प्राकृता कृपणा इव। यथोक्तं कविना—

"त्यजन्त्यसून् शर्म च मानिनो वरं
न तु त्यजन्त्येकमयाचितव्रतम्।"

अयं हि स्वभाव सत्त्ववतां मनस्विनाम्। ते काम कदर्थिता अपि प्राणोत्सर्गं वरं मन्येरन् दैन्य न यान्ति। क्षुत्क्षामोऽपि मृगपति मृगयया स्वयमुपाहृत क्रव्यमेव खादति न तृणम्।

प्रकृत्यैव मनस्विता भवति। किञ्चाभिजन्य, विद्यादिजनितं महानुभाववत्त्वं, शिष्टसगतिघटितमुच्चाशयत्वं, इतीमे गुणा मनस्वितां जनयन्ति द्रढयन्ति च। एतैर्गुणै. स्वलङ्कृता मनस्विन एव मरणं स्वीकृत्याऽपि कृपणता दीनता वा न जातु व्रजन्ति।

वीरवर प्रतापसिंहोऽनेकानि दु सहान्याभीलानि सेहे किञ्च स्वातन्त्र्यदीक्षाधारी स मनस्वी कार्पण्य न भेजे।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्

प्रायोऽत्र मानवा अविचारकारिण। अल्पीयांस एव विविच्य कर्मस्वनुष्वजन्ते। यद्यपि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति शिष्टा स्मरन्ति, तथापि मानवाना मानसीय वृत्तिर्यया ते कदापि झटिति कार्याणि समुपक्रमन्ते। तथाविधान् एवाभिलक्ष्य भारवे रुक्तिरिय समुल्लसति।

सहसैव कर्मणामारम्भो भवेन्नाम कदाचन क्वापि सुखपरिणाम। किञ्च न तत्सर्वदा सर्वत्र तथा दृश्यते। उत घोरा हि

दुष्परिणामा अविवेककारिताया दृष्टचरा श्रुतचराश्च भवन्ति प्रेक्षावद्भिः परिगणिता ।

अमर्षस्य रज समुत्थितस्य तमोमूलस्य वाऽय भवति प्रभावो यन्मर्त्यं कस्यापि प्रवर्तिष्यमाणस्यारम्भस्य ऋते परिपाकविवेककल्पनायाः साधनाय सावेगं घटते[1] । सैषा राजसी तामसी वा वृत्ति नरान् महतीभिरनर्थपरम्पराभि सयुनक्ति । यथाऽविचार्य चालित नालीकं[2] कदाचन चालकमेव घातयेत्तद्वदविवेकेन सरभसं कृतानि कर्माण्यपि कर्तु रेवानिष्ट जनयेयु । प्रथत इहैको लोकप्रवादः "शनै शनै पाचितं सुजरं भवेत्" इति । विवेकतुलायामारोप्य गुणागुणाभ्यां सन्तोल्य कृतानि कार्याणि सुखपरिणामामानि भवन्ति । जातुचित्तानि तथाविधानि मा भूवन् तथापि नानिष्ट कुर्यु रनुतापं वा जनयेयु । अत्र तावद् भारविकालीनामेव किंवदन्तीमुदाहराम—भारवि निर्धन पशुपालै सह कानने निवसन् स्वकाव्यं रचयामास । स तालपत्रेषु कविता लिलेख । पशुपाला गोपा नगरे राजगृहं दुग्ध दधि चानैषु । एकदा राजा शालिवाहन स्वमहिष्याश्चारित्र्य शङ्कमानस्ता खड्गेन हन्तुमकामयत । स यावत् स्वप्रासादकोणस्थ खड्गमुदतोलयत् तावत्तत्रैव तालपत्र लिखिते 'सहसा विदधीत' इति पद्ये तस्य दृष्टिरपतत् । स च सम्यक् निर्णीयैनां हनिष्यामीति विरराम । ततोऽपरेद्युरन्वेषणेनावगतवान् 'देवी निरपराधिनी' इति । ततोऽस्य पद्यस्य सार्थकतया हृष्टो नरपति कवयितार भारविं स्वसभाकविपदेऽस्थापयत् ॥

---

१. चेष्टते ('घट्' चेष्टायां धातो रूपम्) २. बन्दूकः ।

विमानम्

विमानपदोपलब्धिरतिप्राचीना । इतो द्विसहस्रवर्षपूर्वममरसिंहः 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति विमानशब्दं स्वकोषे प्रायुङ्क्त । रामायणे वाल्मीकीये वेदेष्वपि विमानस्य वर्णना लभ्यते । अन्येषु पुराणग्रन्थेषु काव्येषु चास्याभासो दृश्यते । प्रचलन्ति तास्ता उड्डयनगाथा अपि नराणाम् ।

इतः सार्धशतवत्सरपूर्वं पाश्चात्येषु वियति उड्डयन-समीहाऽभून्मनसि तत्रत्यानाम् । ख्रीस्तीये स्वरनन्दवसुशशाके (१८९७) वत्सरे प्रथमं व्योमयानमाविर्बभूव । परं नासीत्तत्सर्वजनोपयोगि । ततो 'राइट' भ्रातृभिर्वह्निखनन्दैकवत्सरे (१९०३) वायुयानमाविष्कृतम् । तदा प्रभृत्युत्तरोत्तरमस्य संस्कारा अवर्तन्त । अधुना तु बृहत्परिणाहा द्रुतगतयो विमाना निर्मीयन्ते ।

विमानानामाविष्कारेण देशानां दुर्गमता दूरतासम्बन्धश्च निराकृतः । इतो लण्डनं वायुयानेन चतुर्विंशतिहोराभिरेव प्राप्नुवन्ति यात्रिणः । समस्तस्यैव वसुधावलयस्य परिक्रमणं पञ्चभिरेवाहोभिः कर्तुं शक्यते विमानेन ।

विमानानामाविष्कारोऽसौ वर्तमानयुगस्य विस्मयावहः एक आविष्कारः । वाणिज्यस्य वृद्धिरेतेन सञ्जाता । यच्चोक्तं शिष्टैः 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति तदनेन साध्यते । अधुना त्वस्य प्रभावेण विश्वबन्धुत्वं रचयितुं प्रयत्यते ।

मानवस्य दानवीया वृत्तिर्जघन्या । विमानानामुपयोगो युद्धेष्वपि क्रियते । एतैरेवाग्निवर्षकाण्यस्त्राण्यस्यन्ते यैः क्षणेनैव निरपराधा

जनसघा प्राणविधुज्यन्ते। नगराणि सुन्दराणि ध्वंस्यन्ते। वायुयानानामसौ प्रयोगस्तेषामुन्नति बाधेतेत्याभाति। न हि जनानां प्राणेभ्योऽपि गरीयांसो भवितु शक्या विमाना।

यदि युद्धेष्वेषा प्रयोगो भीषणतमो न स्यात्तदाऽल्पेनैवानेहसा लघुभाटथैव[1] सर्वे विमानै. स्थानात्स्थान यास्यन्ति वाष्पयानानि च तदा गन्त्रीरूपाणीव[2] गणयिष्यन्ति।

ध्वनिवाहक यन्त्रस्योपयोगिता

शाब्दिकाना शब्दनित्यत्ववादोऽधुना ध्वनिवाहकयन्त्रेण स्पष्टं निर्विवादतां नीत। इटली प्रदेशस्य वैज्ञानिक श्रीगुल्लीलिमो मारकोनी महोदय इत षष्टि-वर्षपूर्वं यदा ध्वनियन्त्रमाविश्चकार तदा समस्तस्यैव जगतो जना परम विस्मयं प्रपेदिरे।

विमानेन सुगमताऽऽपादिता किञ्च ध्वनिवाहकयन्त्रेण सर्वं जगत् स्वचत्वरमिव सम्पादितम्। तारयन्त्राणां ध्वनिक्षेपकाणाञ्च कृते सहस्रश क्रोशान् स्तम्भा निखन्यन्ते, धातुरज्जवश्च तन्यन्ते तदा कथञ्चनोदन्ता.प्राप्यन्ते। पर किं वर्णयामस्तावद्ध्वनिवाहकस्य गुणग्रामान्? येनैकेनैव सर्वमेतन्निराकृत्य तथ्येनैव विश्वबन्धुत्व साध्यते।

अल्पेनैव मूल्येन ससुखं वय ध्वनिवाहकस्य कृपया सर्वस्य जगतो जनैः संलपाम. स्वगृहजनैः सहेव। ससारस्य नवान् नवान्

---

१ भाटी—शुल्क. (किराया) २ गन्त्री—शकटम् वृषभादिवाहितम्।

प्रातिदिवसानुदन्तान् शृणुम । किन्नरकण्ठीनां नर्तकीनां संगीतैर्मनो विनोदयाम । जगतो वित्ततराणां नेतॄणां विदुषां शासकानाञ्च भाषणैः स्वज्ञानकोषं वर्धयाम । पण्यद्रव्याणां समर्घतामहर्घताभ्यां प्रत्यहमपचयोपचयप्रवणानां श्रवणेन व्यवहारेषु दाढ्यं भजाम । अनल्पा हि तावदुपकृतयोऽस्मासु ध्वनिवाहकयन्त्रस्य । एष हि राजनीतिवाणिज्यकृषिकर्मादिक्रियासु महानेवोपयोगी । पाश्चात्येष्वधुनाऽनेन कृषीवलाः कृषिकर्मसु निपुणा विधीयन्ते । बालाः समुचितरीत्या शिक्ष्यन्ते । सर्वतोभद्रं ह्यस्योपयोगित्वम् ।

अधुना ध्वनिवाहकयन्त्रेण सहामेरिकायामेकमन्यल्लघुयन्त्रमपि संयोजितम् । एतेन ध्वनिप्रक्षेपणयन्त्रे गायकादीनामाकृतिबिम्बं पतति । एतच्च ध्वनिवदेव विद्युत्तरङ्गैः स्थानान्तरं वाह्यते । येन ध्वनिग्रहणयन्त्रे[1] तत्तथैव प्रतिफलति । एतेन गायकादीनां साक्षात्कारोऽपि भवति श्रोतॄणाम् । 'एतत् 'टेलीवीयन' इत्याख्यया प्रथते ।

ग्रामनगरवासयोस्तारतम्यम्

न ह्येकान्तेन क्वापि दोषा न वा गुणा भवन्ति । दोषगुणमय एवायं चराचरात्मकः संसारः । ग्रामवासे सन्तीह गुणाः केऽपि दोषाश्च । नगरवासेऽप्येवम् ।

अद्यत्वे तु नगरेषु सुरम्या मार्गाः प्रस्तरास्तृता वीथयः कुसुमस्तृणानि स्थण्डिलानि सुचारवो राजमार्गाः परितो लसन्ति । अत्र सुधाधवलिताः पक्वेष्टिकारचिता अभ्रंलिहाः प्रासादाः । एते विद्यु-

---

१ रिसीवर (अस्मत्कोष्टेस्थित रेडियोयन्त्रम्)

दीपप्रकाशोद्भासिता विविधासन्दीमञ्चादिपरिष्कृता सर्वां सौख्योप-भोग-सामग्रीमुपाहरन्ति नवागन्तुकान्। नगरेषु सर्वाणि द्रव्याणि विपणिषु लभ्यन्ते। अत्र विलसन्ति शिक्षालया सर्वविधाः। अत एव ग्रामीणाश्छात्रा नगराण्यधिवसन्ति शिक्षामवाप्तुम्। न चैतदेव। अत्राजीविका साधनानि भवन्ति नानाविधानि। राजकीया कार्यालयास्तन्त्रगृहाश्चात्रैव विराजन्ते। नात्रत्यै राजकीयकार्य-साधनाय ग्राम्यजनवदटाट्याभि विद्यते।

नगरस्येमान् गुणाननुचिन्त्य किं तावद्ग्रामवासे निहितमित्येव भासते पर नैव चिन्त्यम्। पश्यत—ग्रामे प्रकृतिकामिनी निसर्ग-विलासलासिता मूर्तिमतीव प्रतीयते। अत्र विस्तृतानि क्षेत्राणि शाद्वल-शोभीनि विहरणाय क्रीडनाय, निर्झरिणीनां तडागाना प्रस्रवणाना कूपानां वाऽयत्नशीतल मधुरमधुर वारि पानाय, सुपुष्टिकारक घरट्टपेषणीपिष्ट जीवनीय[1]गणोपबृंहितमन्न भोजनाय, कार्पा-समौरम्न[2] वा सुदृढ वसनं परिधानायेति किं किं न लभ्यते। शुद्ध गव्यं माहिष वा घृतमत्र सदा सन्निहितम्। नगरे त्वस्य गन्धोऽपि न लभ्यते। यथेच्छं क्षीर तक्र च प्राप्यते। दृढकाया सर्वसहा मितव्यया भवन्ति ग्राम्या। आतिथ्य श्रद्धा सत्यममात्सर्यमृजुत्वभाव इतीमे गुणा दिव्या ग्रामीणेष्वद्यापि प्राप्यन्ते न च नगरेषु। नागरा हि तावदन्त श्यामा बहिरुज्ज्वला। यथा ते वर्णकै[3] विशेषकैश्च[4] विविधं शरीरकार्श्यं पीतत्वं वा सवृण्वन्ति तथा कृत्रिमालापै मधुरैरान्तर मालिन्यमपि। यदि ग्रामे शिक्षा भवेत्तर्हि नगराद्ग्रामवासो नून-मतिरिच्यते।

---

१ विटामिन २ ऊर्णामयम् ३ ओष्ठादिरञ्जका रगा ४. पैंटस।

स्व विद्यालयस्योपाधि वितरणोत्सवः

अमुष्मिन् हायनेऽस्माक सरस्वती महाविद्यालयस्योपाधिवितरणोत्सव आग्रहायण्यां पूर्णिमायामभवत्। महाविद्यालयस्य विस्तृते क्षेत्रे विद्यालयसोपानश्रेणीना पुरो मण्डप काष्ठफलकैररच्यत। तस्मिन् पञ्चाशत्सख्याकल्पा आसन्द्यो लघुमञ्चिका अस्थाप्यन्त। वितानञ्चोपर्यास्तीर्यत। विद्यालय परित उद्यानञ्चाभित पल्लवलालिता मञ्जर्य, क्वचन पीतवसनखण्डरचिता ध्वजा क्वापि भारतीयनेतृणामन्येषाञ्च महापुरुषाणा चित्राण्यादोल्यन्ते स्म।

दिनस्य तृतीयप्रहरे सभापतिमहोदयेन सभापतिपदमलकृतम्। आसन् अत्रान्ये प्रतिष्ठिता नागरिका केऽपि विद्वांसश्च। अस्माक विद्यालयस्य छात्रा सर्व उपातिष्ठन्त। शास्त्र्याचार्य परीक्षासु समुत्तीर्णाः प्रमाणपत्राण्यादित्सवोऽग्रमण्डलमध्यासुस्ततोऽपरे। सर्वे च स्नातका पीतोष्णीषधारिण प्रलम्बकञ्चुका उत्तरीयसवीता प्राचीनान् तक्षशिलादिविद्यलयाना समावर्तितान् बटूनस्मारयन्।

अत्र पूर्वमेका नाटिकाऽभिनीता। एषा चास्मत्सतीर्थ्यैं प्रस्तुतासीत्। अस्या अभिनयभगीं सामाजिकशिक्षाप्रवणताञ्च सर्वे पारिषदः प्रशशंसुः। मगलगीतिकानन्तर राष्ट्रध्वजवन्दनाऽभूत्। ततोऽस्मन्मुख्योपाध्यायचरणा विद्यालयस्यातीतोन्नतिविवरण सविस्तरमश्रावयन्, समभ्यनन्दयन् मान्यान् वदान्यांश्चागन्तुकान्। तदा सभापति महोदयः स्वकरकमलतल्लजाभ्या बटुभ्य प्रमाणपत्राणि व्यतरत्। ये ह्यस्मिन् वर्षे सर्वप्रथम पदमलभन्त परीक्षासु तेभ्य पुरस्कारा अपि प्रादीयन्त।

अथ सभापतिमहोदय 'संस्कृत विद्यार्थिभि सस्कृतभाषाया समुन्नत्यै किं विधेयम्' इति विषयमवलम्ब्य सारगर्भित सयुक्तिकञ्चाभाषत ।

भारते ग्रामोन्नतिः

कृषिकर्म प्रधानमत्र भारते। तच्च ग्रामाधीनम्। सार्धपञ्चलक्षमिता सख्या भारतीयगणराज्ये ग्रामाणाम्। जनसंख्या जनसख्याया प्रतिशतं नवतिसख्या जना ग्रामेषु दशसंख्याका एव नगरेषु निवसन्ति। नगराणामिह सख्या सार्धद्विसहस्रमितैव केवलम्। एतेन बृहत्तमस्यास्य भारतगणराज्यस्य त्रयस्त्रिंशत् कोटिजनगणात्मकस्य ग्रामा एवाधारभूता इति स्पष्ट पर्यवस्यति।

हन्त! ग्रामाणामत्र कियती दुरवस्था? वराका ग्रामीणा नगरनिवासिन पोषयन्ति स्वय पर्याप्तमशनवसनादिकमपि न लभन्ते। भूस्वामिनामग्रहारभाजाम् अन्येषाञ्च भूपरिवृतानामधीने तयोः सुखदुःखे। उत्तमर्णानाममीषामेव भूस्वामिनामृणभारेण सदैवाभिभूयन्ते। कङ्कालकलेवरास्तेऽर्धसंवीता एव दिगम्बरव्रतमिव चरन्ति। व्याधिभि र्ग्रस्तानां तेषा चिकित्सासौकर्यमपि नास्ति। ते हि दैवाभिशापमेव मत्वात्र साहं साहमनेका व्याधिपीडा प्राणैरपि वियुज्यन्ते। विषमज्वरविषूचिकादयस्तु ग्रामाणां चिर सहचरा इव साहचर्यं न मुञ्चन्ति। नारीणां प्रसूतिकाले मूढगर्भादिचिकित्सनाय शस्त्रोपचारादिना न नेदिष्ठाश्चिकित्सालया। वराका अमी ग्रामीणाः स्वशिशून् शिक्षयितुमपि न समर्थाः समीहमाना अपि। न सन्ति

तत्र पाठशाला प्रवरा अवरा वा। इयमेतादृशी दुर्दशा गण-राज्यस्यास्माक परमनिधीना ग्रामाणाम् ?

सुदिष्टमिदमस्माक यदधुनाशासनाधिकारिणो ग्रामाणामुन्नतौ दत्तचिता वर्तन्ते। किञ्चास्ति बहुयोगक्षेमात्मकमत्र विधेयम्। भूस्वामिता सर्वथा विनाश्या। विज्ञानपद्धत्या कर्षणनिपुणा विधेया. कृषका। प्रतिपञ्चक्रोश वैद्यै निपुणै कृतानुशीलनाभिश्च वैद्याभि सुशोभिता अगदशास्त्रपूरिताश्चिकित्सालया प्रतिग्रामञ्चावरा पाठ-शाला उद्घाटनीया। सुदृढा कूपा वाप्यो वा निर्मापनीया। ऋण-दानाय राज्यप्रबन्धाधीना स्यु ससद। रक्षापुरुषाणा पञ्चायतना-नाञ्च सुस्थिति स्यात्। स्वास्थ्यधर्मोपदेशका राजनीतिप्रचारकाश्च तत्र प्रतिपक्षमेकवार प्रेषणीया। वाचालै मूकैश्च चलचित्रै र्ध्वनि-वाहकैश्च कृषिशिल्पादिशिक्षा देया।

संस्कृत साहित्ये नारी कवयित्र्यः

'सस्कृत साहित्ये ऽनेकसख्या कविकुलमणयो वियति तारक-ततय इव देदीप्यन्ते ऽनेकेषा श्रव्यदृश्यात्मकानां काव्याना कर्तार। एतेषा तावदेकस्या अपि कवयित्र्या. काव्यं न लभामहे।' इति विमृशतोऽस्मान् विस्मयो भूयानाविशति। किञ्च यत्र वेद वेदाग-ब्रह्मवादनिष्णाता विदुष्योऽभूवन् तत्रावश्य बह्व्यो वनिता काव्यकर्त्र्यो बभूवुरिति हि कल्पयाम। तथा च सुभाषितावल्यादौ विलसन्ति कानिचन पद्यान्यन्योक्तिरूपाणि प्रक्षिप्तानि च सनामनि-र्देशम्। अन्येषामप्येतादृशानाम् अलंकारशास्त्राणाञ्च निरीक्षणेन

कतिचनाना विदुषीणां नामानि विद्मस्तदिह तानि समस्योपन्यस्याम.—

विज्जिका—एषा काचन कार्णाटी श्यामवर्णा पण्डिता कवयित्री च। अस्या नाम सस्कृतकाव्येषु प्रसिद्धम। इयञ्च वक्ति—

'नोलोत्पलदल श्यामा विज्जिका मामजानता।
वृथैव दण्डिना प्रोक्त सर्वशुक्ला सरस्वती॥' इति।

अस्या सन्ति बहूनि पद्यानि क्वचनालकारिकैरुदाहृतानि। तेष्वेक प्रसिद्ध यथा—

'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि,
प्रायेणास्य शिशो पिता न विरस कौपीरप पास्यति।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमित स्रोतस्तमालाकुल,
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नदग्रन्थय॥'

शीलाभट्टारिका—इयमपि काचन दाक्षिणात्या। अस्या अपि काव्यमाधुरी प्रसिद्धा। अस्या पद्यानि कानिचनोदाहृतान्यालकारिकैस्तेषु तेषु ग्रन्थेषु।

विकटनितम्बा—इय काचन महाराष्ट्रदेशोद्भवाऽभूत्।

सुभद्रा-अनंगलेखा—इमे काश्मीरदेशोद्भवे।

ज्ञानसुन्दरी—इय दाक्षिणात्या विंशस्य शतकस्य पूर्वार्धेऽभवत्। अस्या पद्यम्—

'स्फुरन्तीं तामारादकलुषनवांगारकमणिं—
ज्वलन्तीं साशंकं सपुलक-करालालनहिताम्।
हरन्तीमाश्लेषादतनु तनु भूकम्पमचिरात्,
हसन्तीं हैमन्तीं श्रियमिव हसन्तीं भज सखे॥

विद्या—इय चौरकवे बिल्हणस्य प्रिया शिष्या राजकुमारी विक्रमांकदेवस्य कल्याणनरेशस्य दुहिता। अस्या पद्यम्—

'निरर्थक जन्म गत नलिन्या,
यया न दृष्ट तुहिनाशबिम्बम्।' इत्यादि

एतासा पद्यानि काव्यबद्धान्येव प्रतीयन्ते। नान्योक्तिमुक्तक-रूपाणि।

गजस्यात्मकथा

हन्त! क्व गत' स मे कलभावस्था-समय? यदा कामरूपस्य देवदारुसरलसाल-समाच्छिन्नासु शाद्वलशोभिनीषु गिरिमाला-समाक्रान्तासु मुकुर-निर्मलसलिल-पूर-पूरितकासारासु गिरिनिर्झरिणी-कलरवमुखरितासु वनस्थलीषु तमालनीलकायकमनीयां स्वजननीं करेणुकामन्वगच्छम्। यदा शष्पाण्यदन् सुख दिनकरकर-विसार-सुखदासु वनमेदिनीषु लुठन् हैमन्ताननैष वासरान्। यदाऽनुनद विहरन् मधुर शिशिरञ्च ह्रदवारि पिबन् तरुच्छायासु सानन्द विश्राम्यन् तानयापय नैदाघान् दिवसान्। तदानीं मृणालिकादण्डान् स्वशुण्डादण्डेन कासारादाकर्षयतो मे शैशवसुलभ चापल निर्वर्ण्यन्ती जननी कथ सतृषाभ्यामिव नयनाभ्या मामैक्षिष्ट? अहो नायास्यन्ति ते दिवसा पुन।

आ! कीदृश तद्दिनमासीत् भीषणम्? शुष्कस्य महागर्तस्य मध्येऽनश्नतोऽपिबतो मे साऽवस्था! ओ! अञ्चन्त्यद्यापि रोमाणि स्मार स्मारं तेषां दिनानाम्।

स्वविहारस्थलीं काननावली त्यक्त्वा जनसम्मर्द-समाकुलस्य नवीनस्यैव विश्वस्य तत्प्रथमदर्शनम्। आधोरणस्य ते प्रथममनुभूयमाना अकुशाघाता । मच्छिक्षणाय तस्य तानि तानि पीडनानि। तदानीं प्रासादे निवसतो मे स मिष्टास्वाद शर्करागुडोपचित । फलानि गोस्तनी नारिकेल खर्जूरीणाममन्दम् आस्वादनमपि भृशमरोचत मह्यम् ? तत्रैव मे महीयान् देहोपचयोऽभूत् । मम सघण्टानाद मन्दं मन्द घण्टापथेन गमन दृष्ट्वा कथन्ते तत्रत्या आपणिका मामपश्यन् सकौतुक सानन्दञ्च। अधुनेह जन्तु-कौतुकागारे निवसामि । प्रत्यहमाधोरणो मामुपचरति भक्ष्याण्याहरति। 'त्व तु कल्याणि ! मय्यतिशयेन सस्नेहेव दृश्यसे। एष ते फलभरपूर्ण मिष्टसनाथो भक्ष्योपहार समभिनन्दनीय । त्वा हि दृष्ट्वा प्रासादस्थायास्तस्या स्मेरमुख्या पद्मावत्या स्मरामि'। यैवमेव मा तत्र मध्ये मध्ये मधुराणि भक्ष्याण्युपाहरत् ।

प्रजातन्त्र राजतन्त्र शासनयोः का विशेषता

अधुना जगति परिविस्तृतानां शासनपद्धतयो विविधा प्रचलन्ति। तासु प्रजातन्त्र-राजतन्त्र-वादयो पद्धति प्रधाना। अत्र तावद्राजतन्त्रं मीमांसयाम —

राजतन्त्रवादः—अयं पुरातन' । भारतेऽन्येषु च देशेष्वस्यैव प्रभावोऽवर्तत । राजतन्त्रवादे राजैव सर्वस्य राज्यस्याधिकारी गण्यते । सान्धिविग्रहिकादय सेना-शासनादय सर्वे ह्यधिकारास्तस्यैव भवन्ति । नात्र मतप्रदानेन मतग्रहणेण वा पदाधिकार । राजैव सर्वेषा भाग्यस्य हर्ता कर्ता धारयिता च ।

पुरा भारते राजा प्रकृतीनामुपास्य देव इवावर्तत । राजापि स्वप्रजा सुतनिर्विशेषमपालयत् । भगवतो रामस्य सीतानिर्वासनं प्रकृत्यनुरञ्जनार्थमेवासीत्—तस्य

'आराधनाय लोकस्य त्यजेय जानकीमपि' इत्युदारं वच । गच्छता कालेन 'प्रजा प्रजानाथ पितेव पासि' इत्यादर्शो लुप्तो नरपतीनाम् । तत प्रजासु शोक क्षोभ कलह इत्यभूवन् । ईतयोऽप्यत्रैव भवन्ति तदा । राज्यविप्लवानामयमनुदाचारो राज्ञा बीजम् ।

जनतन्त्रवादः—यदा राज्ञा पोषणनीतिं शोषणनीतिरध्यास्त देश एव , तदा जनविप्लवो राजद्रोहो वा नासीदनैसर्गिक ।

जनतन्त्रे जनानामेव शासन भवति स्वायत्तम् । अत्र जनाना मतग्रहणेनैव प्रधानस्य भवति स्थापना । सावधि च तत्पदं पञ्चवर्षात्मकं प्राय । प्रधानो राष्ट्रपतिरुच्यते । अस्याधीने यन्मन्त्रिमण्डल तस्यापि जनमतग्रहणेनैव स्थापना । जनतन्त्रे कृषकाणा दशा सुस्था भवति । लोकाना भाषणे व्यवहारे च पूर्णं स्वातन्त्र्यं गण्यते । आयव्ययकलनाऽपि मकला प्रजा-परिषदि प्रत्यब्दमुपस्थाप्यते । अत्र न राजतन्त्रवद्राज्यमेकस्य स्वीया पैतामहिकी सम्पत्ति पैत्रिकी वाऽपि तु सर्वेषां नागरिकाणाम् । एतादृशी जनतन्त्रशासनपद्धतिरधुनाऽस्माक देशे परिलसति । अमेरिकायामप्येषैव पद्धतिरस्ति ।

एतदत्रावधेयं यत् शुद्ध-रूपेण जनतन्त्रवाद प्रचलितु न सम्भवति अनुशासनञ्चापेक्ष्यत एव । न चाधुना राजतन्त्रवादोऽपि केवलस्तिष्ठति । बृटिशदेशस्य जनतन्त्र-राजतन्त्रोभयमिश्रा वर्तते शासनपद्धति ।

शरणार्थिनां पुनर्वास:

विक्रमस्य चतुरुत्तरद्विसहस्रसम्वत्सरे निदाघे भारत स्वतन्त्रतापदमध्यास्त, खण्डितञ्चाभूत्। पाकिस्तानेति भारतभागस्यैव प्रख्यापितात् प्रदेशात् तत्राततायिभि कदर्थिता पशुमार जङ्घन्यमाना हिन्दुजना पाञ्चनदा स्वतन्त्रभारत गृहाणि सम्पत्तीश्च तत्रैव विहायाजग्मु। एतेषां पञ्चषष्टिलक्षमिता सख्याऽभवत्। इम एव शरणार्थिन. शरणैषिण। अथामीषां निवासादि प्रबन्ध कथं 'कृतो राज्यशासकैस्तदानीमिति दिङ्मात्रमत्रोदाहराम'—

(१) शरणार्थिशिविरा सस्थापिता—अत्र वर्षद्वय भोज्यपेयादिपदार्था वस्त्राणि च व्यतीर्यन्त शरणार्थिभ्य',चिकित्साप्रबन्धोपि रचित:।

(२) मध्यमवर्गजनाना निवासाय केषुचिन्नगरेषु नगरोपकण्ठमेवादर्शोपनगराणि निर्मितानि।

(३) छात्रेभ्यश्छात्रवृत्तय पुस्तकानि शुल्कादि चादीयन्त।

(४) वणिग्भ्यो वाणिज्यार्थमृणमपि दत्तम्।

(५) कृषिकर्मादिभ्यश्च स्वानुकूला. सम्भारादयो व्यतीर्यन्त।

(६) पुनर्वासविभाग एक स्वतन्त्र एव विभाग. प्रतिष्ठापित पुनर्वास प्रबन्धाय।

यद्राज्यशासकैर्यावधि कृतं तदेतेषां गम्भीरं नीतिज्ञान प्रजावात्सल्यं कर्मकौशलञ्च परिचाययति। किञ्चात्रापेक्ष्यते बह्वन्यदपि कर्तुम्।

पाकिस्तानभागादत्रायातानां प्रचुरा निश्चला सम्पत् तत्रास्ति। इत-

तत्रगता मुसलमाना स्तत्रत्यानि हिन्दुजनत्यक्तानि गृहाणि भूसम्पत्तिश्चाधिचक्रु । ते तत्र सुख वसन्ति । अत्र तु पुरुषार्थिनोऽसंख्या गृहहीना अद्यापि । आजीविकासौकर्यमपि नास्त्येतेषाम् । महर्घता च महती । नगरनिवासशीला अत्र ग्रामेषु नेहन्ते वस्तुम् । राज्येन पुरुषार्थिना कृते गृहाणि निर्मेयाणि । वृत्त्यर्जनस्य प्रबन्धो विधेय । पाकिस्तानेन सह सम्मन्त्र्य हिन्दूनामचलसम्पत्तेर्मूल्य ततो ग्राह्यम् । एतच्च शरणार्थिभ्य. प्रतिदेयम् । एतैरेवोपायै सुविहितै पुनर्वास-कार्य सेत्स्यति नोचेदत्र महत्यनिष्टशङ्का समापतेदिति ।

विश्वशान्तिः

'लोभ पापस्य कारणम्' इति यदुच्यते तदिह तथ्यतम प्रतीयते । 'विश्वशान्ति ' कीदृशी कथ वा स्यादिति हि सर्वत्राधुना विचार्यते । किञ्च कथनेन विचारणेनैव वा कथ विश्वशान्ति स्यात् ? अद्यत्वे तु पशुबलमेव प्रथते, सात्त्विकबलन्तु तिरोहितम् । प्रबला राष्ट्रपाला यदि लोभ न्यक्कृत्य सत्येन हृदा विश्वशान्ति चिकीर्षन्ति तदा तु सा सम्भवेत् । न हि नाम जडा भूमयोऽशान्तिकारिण्य. । इमे हि तदाश्रिता जनसघा येष्वशान्तिर्विद्यते । कारणपरिहारेण कार्यस्य कथमारम्भ ? निदान-त्यागेन रोगस्य स्वयमेवानुद्गम । ये हि साम्प्रत विश्वशान्ति रक्षितु बाधका हेतवस्तेषां परिहारेण तु विश्वशान्तिर्भवेदनायासेनैव ।

राष्ट्रसंघस्तु विश्वशान्तिप्रचारायैव प्रतिष्ठापितोऽभूत् । परं सोऽपि पक्षपातदूषित । दक्षिणकोरियाबलैस्तत्रावधिभागोऽष्टत्रिंशन्मितो-

ऽशांश उत्क्रान्त । उत्तरकोरियाप्रदेश आक्रान्त । किञ्च राष्ट्रसघ-स्तत्रैकेनैवाह्नोत्तरकोरियाप्रदेशमेव आक्रान्तारमुद्घोषयन् । काश्मीरे पाकिस्तानाक्रमणं तु स जानन्नपि गजनिमीलिकायते । स चाद्यापि किमपि न निर्णीते शतधा प्रार्थितोऽपि । अथ च साम्यवादचीन स्वसदसि न प्रवेशयति । उताधुनैव तमेवाक्रान्तार निजगाद । इदन्तु स्वय युद्धाह्वानम् '

विज्ञानाविष्कारा परमाणु बमादयोऽपि विश्वशान्तेर्विघातका । एतेषा को दोष ? यदि मन्त्राणां नियोक्तैव मिथ्यारूपेण नियुंक्ते मन्त्रान् तत्र मन्त्राणां कोऽपराध ? न ह्यसि स्वय कृन्तति । एष हि पुरुषो यत्तथा त व्यापारयति । यावत्काल गार्ध्याभिवृद्धिर्लसति राष्ट्र-पालानाम्, यावद् बुभुक्षा, दारिद्र्य, करुणाक्रन्दनम्, जिघासा चेति तामसाना राजसानाञ्च गुणाना भूयस्त्वमस्ति न तावद्विश्वशान्ति-र्भवितुं शक्या ।

अत्र वय स्पष्ट ब्रूम —अहिंसाव्रतस्यानुपालन, सत्यस्य प्रचार, विश्वबन्धुत्वभावना, आस्तिकबुद्धि, सदाचार, अलोभ, अमा-त्सर्यम्, इत्येत एव बलवत्तमा उपाया विश्वशान्ति-स्थापनाय ।

सात्त्विकभावनामुदय सदा भारत एवाऽभूत् । चेद् विश्व-शान्तिर्भङ्क्ष्यत्यपि, तदा भारतमेव पुन चिरस्थायिनीं विश्व-शान्तिं साधयिष्यति । तत सर्वत्र कल्याणमुल्लसिष्यति ।

———

सैनिकस्यावश्यकता शिक्षकस्य वा ?

गम्भीरा गतिमत्यश्च देशकाल-दशा भवन्ति। देशानां यादृशी स्थिति र्भवति तादृशान्येव तत्रोपकरणान्यपेक्ष्यन्ते। किञ्चोपादान-कारणभूता द्रव्याणामिव भवन्ति केऽपि पदार्था येषां देशेन कालेन वा सहाविनाभावो जागर्ति। सैनिक-शिक्षकयोरेतादृश्येव सम्बन्ध-सरणि स्वस्वदेशै सह।

राष्ट्रं तावच्छरीरमेव ज्ञेयम्। शरीरे करचरणादीनि चक्षुरादीनि च कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च। एतैरेव शरीर वर्तते। इमानि शरीरं यथा बाह्याघातेभ्यस्त्रायन्ते तथोपयुक्तपोष्यसामग्रीभिरपि पोषयन्ति। राष्ट्रस्य सैनिका एतान्येव करपादचक्षुराद्यंगानि मन्तव्यानि। कोनामाऽऽपालयितु शक्नोति सैनिकगणस्यानावश्यकत्वम्। शान्तिमये कालेऽपि सुप्तं नरमिव बाह्याघातेभ्यो रक्षणाय सदा जागरूका भवन्ति सुसैनिका करचरणाद्यवयवा इव।

अथ शिक्षकस्य सैनिकादविशेषेऽप्यावश्यकताकृतो महान् विशेषो विद्यते। एतच्चानुचिन्त्यं—कर्मज्ञानेन्द्रियाणि मस्तिष्कशासितानि शरीरं वर्तयन्ति। अत एव पक्षाघातादौ मस्तिष्कस्य सञ्ज्ञाशक्तिर्यदा नश्यति तदामीषा वैयर्थ्यमेव शरीरे स्पष्ट भासते। देशस्य मस्तिष्कं शिक्षक। शिक्षका एव यन्त्रवत्स्वदेशीयान् सैनिकान् यथोपयोगं चालयितु कीलयितुञ्च शक्नुवन्ति। निर्जने कोणे स्थितः शिक्षक स्वबुद्ध्या विचार्य्य यत्कर्तु शक्नोति देशकार्यं तन्न संगरांगणे करवालचालनचतुरा उद्भटा अपि भटा।

पोष्यपोषकभाव इव वर्तते सैनिकशिक्षकयो। अन्न हि तावज्जी-

विनां जीवनाधार । तेनैव वर्तन्ते मनुष्या । किञ्चान्नस्यापि गुणा-स्तदैव प्रथन्ते यदा मनुष्या सन्ति। त एवैनदुत्पादयन्ति रक्षन्ति। तेषामेव चेदं भवति प्राणाधार । शिक्षका एव रणागणादीक्षितान् परिपन्थिनिवहमन्थनपटून् भटान् जनयन्ति ताश्च ते रक्षन्ति। अत्रोभययोरपि समैवावश्यकता स्वीकार्या। किञ्च शिक्षकस्य पदस्तथा-प्युच्चैस्तरां राजते। गाण्डीवी समरभूमौ यदप्रतिहतोऽप्रधृष्योऽभव-द्रिपूणा स सर्व.स्व शिक्षकधनुर्वेदाचार्यस्य द्रोणस्य शिक्षाया प्रभावो बभूव।

परिशिष्टानि

१—सूक्तयो लोकोक्तयश्च

' गाधजलसचारी विकारी न च रोहित ।

' क्षार शतधौतेन मलिनत्व न मुञ्चति ।

ङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्ति । (The virtuous abide by their undertaking)

जीर्णे भोजन विष। (अनपाचे मे भोजन जहर का असर करता है।)

तिदर्पे हता लका (Pride goeth before a fall)

तिदानाद् बलिर्बद्ध (अति दान से बलि बांधा गया—अति अच्छी नहीं।)

तिपरिचयादवज्ञा,

सन्ततगमनादनादरो भवति

मलये भिल्ल-पुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धन कुरुते । (Familiarity breeds contempt)

त्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंश-निष्ठा (All rises must end in a fall) हरकमाले राजवाले [(Persian)

ध्रुवाद् ध्रुव वर (A bird in hand is worth two in the bush नौ नक़द न तेरह उधार)

नुक्तमप्यूहति पण्डितो जन। (The wise make out even what is implicit)

धनश्च धनं प्राप्य तृणवन्मन्यते जगत्।

धिकार्थलाभेऽल्पार्थे प्रवृत्तिर्न दोषाय।

त्यादरोऽनर्थीभूतः। (Undue regard breeds suspicion)

ज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।

धिकन्तु न दोषाय।

ति लोभो न कर्तव्य. लब्धं नैव परित्यजेत्।

अनायका विनश्यन्ति, नश्यन्ति शिशुनायका ।
स्त्री नायका विनश्यन्ति, नश्यन्ति बहुनायका ।

अनुत्सेक खलु विक्रमालकारः ।

अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति । (जोड जोड मर जायेंगे माल जमाई खायेंगे)

अर्थस्य पुरुषो दास, दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

अपि धन्वन्तरिर्वैद्य किं करोतु गतायुषि (There is no remedy against death)

अपुत्रस्य गृहं शून्यं (नपूते का घर मसान)

अन्यद् भुक्तमन्यद् वान्तम् । (दुरंगी छोड दे यकरंग हो जा)

अन्धस्य दीपो बधिरस्य गीत, मूर्खस्य शास्त्रं किमु सानुरागम् ।

अविवेक परमापदां पद (Indiscretion is the greatest cause of misery)

अन्नचिन्ता चमत्कारी ।

अमृत बालभाषितम् ।

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वत व्रजेत् । (घर मे आया साँप पूजिए बान्बी पूजन क्यों जायें)

अर्धो घटो घोषमुपैति नूनम् । (An empty vessel sounds much थोथा चना बाजे घना)

अपर वा किं भविष्यति ।

अवश्यमेव भोक्तव्य कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

अश्वमेध-सहस्रेभ्यः सत्यमेवातिरिच्यते ।

असह्य भाति दुर्वाक्य मेघान्तरितरौद्रवत् ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहिं देहि पुनः पुन ।

अहो ! दुरन्ता बलवद्विरोधिता ।

अल्पविद्या भयंकरी (A little knowledge is a dangerous thing) नीम हकीम खतराए जान, नीम मुल्लां खतराए ईमान

॰ रसिके हि रहस्यनिवेदन,
शिरसि मा लिख मा लिख।
॰ लमति विस्तरेण।
॰ जाकृपाणीयन्याय। (यत्र किमप्यनर्थं सहसाऽऽपतेत्, कापि आश्चर्यमयी घटना ऽकस्मादेव घटेद्वा। तत् प्रसंगे)
॰ णुरपि विशेषोऽध्यवसायकर।
॰ निषिद्ध ह्यनुमत भवति।(Silence is half consent)
न्धकवर्तकीन्याय। (अन्धे के हाथ बटेरे)
॰ न्धचटकन्याय। („ „)
न्धगजन्याय। (यत्र किमपि वस्तु-विशेषम् अज्ञान-वशाद् बहुश कल्प्यते तत्राय न्याय)
न्धपरम्परान्याय।
न्ध दर्पणन्याय।
यमपरो गण्डस्योपरि स्फोट।
रण्य रोदन न्याय।
शक्तास्तत्पद गन्तु ततो निन्दां प्रकुर्वते। (अगूर खट्टे हैं)
शक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहभञ्जने।
स्त्रमस्त्रेण शाम्यति।
न्योन्यदर्शन कृत समानरूपानुरागकुलवयसाम्।
ायास. खलु राज्य मुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद् गुण।
ाजगाम यदा लक्ष्मीर्नारिकेल फलाम्बुवत्।
निर्जगाम यदा लक्ष्मीर्गजभुक्त कपित्थवत्॥
ातुरे नियमो नास्ति (Necessity knows no law)
ात्मीय पर इत्यय खलु कुत सत्य कृपाया क्रम।
ात्मच्छिद्रं न जानाति परच्छिद्रं पदे पदे।
ात्मवन्मन्यते जगत्।
ात्मन प्रतिकूलानि परेषा न समाचरेत्।

आत्मार्थे पृथ्वी त्यजेत्।
आवृत्ति सर्वशास्त्राणा बोधादपि गरीयसी।
आयुर्मर्माणि रक्षति।
आयुर्याति दिने दिने।
आशावधि को गत.।
आम्रान् पृष्ट कोविदारानाचष्टे।(Is questioned one thing and replies another सवाल दीगर जवाब दीगर)
आशा वैतरणी नदी।
आशा दु खस्य कारण।
आकाशमुष्टिहननन्याय। (यथाऽऽकाशोमुष्टिभिर्हन्यते, परं न तु किमपि फल भवेत्, एवं निष्फलेऽसम्भवे वा कर्मणि अस्य प्रयोग)
आम्रसेकपितृतर्पणन्याय। (एक पन्थ दो काज)
आमुखापाति कल्याण, कार्यसिद्धिं हि शसति (Coming events cast their shadows before होनहार बिरवान के होत चीकने पात)
इतोऽन्धकूपस्ततो दन्दशूक।(On the horns of dilemma इधर कुंआ उधर खाई)
इतो भ्रष्टस्ततो नष्ट। (Out of frying pan into the fire)
इदमरण्ये रुदितमिव (A cry in the wilderness)
इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वय प्रख्यापितैर्गुणै।
इतो व्याघ्र इतस्तटी।
उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथा।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः।
उपकार: प्रत्युपकारेण निर्यातयितव्य.। (One good turn deserves another)

ख क्तारो जगत्तातो विश्वस्य जननी दया ।
ख देशो हि मूर्खाणा प्रकोपाय न शान्तये ।
ख ातितोऽपि हि चणक शक्त किं भ्राष्ट्रक भङ्क्तुम् ।(A weakling, who-so-ever he may be, cannot injure the strong)
द ोगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
र यते यद्वि यद्बीज तत्तदेव प्ररोहति (As you sow so shall you reap)
ट्राणा विवाहेषु गीत गायन्ति गर्दभा (ख्वाजे के गवाह मेढक) ।
नयत' स्पाशा रज्जु. ।
स।सगिनि बालके तदन्वेषण ।(गोद मे बालक, नगर मे ढढोरा)
इवाहुरिव वामन ।
द्धिश्चित्तविकारिणी ।
क्रा क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा (To kill two birds with one stone एक पंथ दो काज)
कमेवाद्वितीयम् ।
क. श्लाघ्यो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रयास ।
ौषधार्थे सुरापानम् ।
न्याप्येव पालनीया रक्षणीयातियत्नत ।
रुते दीप इवार्थदर्शनम् ।
काक्षिगोलकन्यायेन ।
काव्येषु नाटक रम्य ।
कोऽतिभार समर्थाना ।
कें दूर व्यवसायिनाम् ।
करतलगतामलकवत् ।
क काली न कवलयति (Who can escape death) ।

कर्मणा बध्यते बुद्धिर्न बुद्ध्या कर्म बध्यते ।
कल्पान्तस्थायिनो गुणा ।
कालो हि दुरतिक्रम ।
काच काच मणिर्मणि ।
कोऽन्यो हुतवहाद् दग्धु प्रभवति ।
काले दत्त वर ह्यल्पम्, अकाले बहुनापि किम् ।
क उष्णोदकेन नवमलिका सिञ्चति । (राजा की बेटी कैसे करेगी खेती ?)
किं मधुमथनो वक्षस्थलेन लक्ष्मीमनुद्वहन् निर्वृत्तो भवति ?
कालेन फलते तीर्थम् ।
क उडुपेन तरति सागरम् । (ओस चाटने से प्यास नहीं बुझती)
कण्टकेनैव कण्टकम् (One nail drives out another)
किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया ।
कीर्तिर्यस्य स जीवति ।
कुपुत्रेण कुल यथा ।
कृशे कस्यास्ति सौहार्दम् ?
क्षीणे कस्यास्ति गौरवम् ?
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूप रमणीयतायाः ।
कस्यात्यन्त सुखमुपनतम् । (Christmas comes but once a year)
कालस्य कुटिला गति । (समय की चाल टेढी है)
किमिष्टमन्नं खरसूकराणाम्, रत्नोपहारै किमु मर्कटानाम् । (Why cast pearls before swine गधों और सूअरों को मिठाई से क्या ? भैंस के आगे बीन बजाना ।)
केषाञ्चिदेव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ।
कीदृशो नवमालिकया विना शेखटक ।
क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

॰ त्रीव जननी पश्चात् तदा शोकस्य क क्रम ।
1 । गते सलिले सेतुबन्धनेन (साप गया रस्सी पीटो)
1 । कुर्वन्ति ग्रहा सर्वे यस्य केन्द्री बृहस्पति ।
ऽ कृते विवाहे नक्षत्रपरीक्षया (विवाह के पीछे बड़िहा)
ऽमाश्चर्यमत परम् ।
मा हि देवधर्म ।(To forgive is divine)
ते क्षार-प्रक्षेप (To add insult to injury छाती पर मू ग दलना, जख्म पर नमक छिडकना)
कं सुजन प्रिय वर्जयित्वाऽन्यद्गुणितु जानाति ।
ाकतालीय न्याय ।
ाशाकुशावलम्बन न्याय. । (नद्यां पतितस्य काशाकुशस्यावलम्बन वृथैव, एवम् अनर्थकस्य कार्यस्यानुष्ठानेऽस्य प्रयोग)
कुड्य विना न चित्रम् ।
॰ कूपमण्डूक न्याय ।
कूपयन्त्रघटिका न्याय ।
क्वास्त क्व निपतित ।
खल सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति, आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति (The mote thou seest in the eyes of others, but not the beam in thine own)
खल करोति दुर्वृत्तं नून फलति साधुषु (The mischief of wicked reacts on the good)
खल्वाटबिल्वीयन्याय (-काकतालीय न्याय)
गण्डस्योपरि पिण्डक (पिटक) सजात । (एक कडवा करेला दूसरा नीमरस चढ़ा)
गवेषते केलिवन प्रविष्ट. क्रमेलक कण्टकजालमेव (The evil-minded has an eye for faults only)

ग्राम गच्छन् तृण स्पृशति (To kill two birds with one stone)

गतस्य शोचन नास्ति। गत न शोचनीयम् (Let bygone be bygone)

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुण ।

गृहिणी गृहमुच्यते।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्।

ज्ञानेन हीना पशुभि समाना ।

गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते।

गुणाः पूजास्थान गुणिषु न च लिङ्ग न वय.।

गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिक ।

घ्राणेनार्धं भोजनम्।

घुणाक्षरन्याय (कदाचित् कदाचित् घुणस्योत्किरणाद् अक्षरं निष्पन्न भवति। तद्वद् यत्राकुशलेन दैवाद् निष्पद्यते काऽपि क्रिया, तत्रास्य प्रयोगः)

चक्रवत् परिवर्तन्ते दु खानि च सुखानि च। (To every spring there is an autumn)

चटकस्य मास भागशतकम्।

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां।

चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणिग्रहणन्याय ।

छात्राणामध्ययन तप.।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु। (Man is mortal)

जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया।

जल जलेन सम्पृक्त महाजलाय भवति। (थोड़ा-थोड़ा करके बहुत हो जाता है)

जलबिन्दु निपातेन क्रमश पूर्यते घट. (बूँद-बूँदकर घट भरे।)

जननी जन्मभूमिश्च, स्वर्गादपि गरीयसी।

ाविन्नरो भद्रशतानि पश्येत् ।
ष्णावधि को गत ?
षां वाराणसी गति, येषामन्या गतिर्नास्ति ।
णैर्गुणत्वमापन्नै र्बध्यन्ते मत्तदन्तिन (एकता में बल है)
हि नो दिवसा गता । (Those palmy days are gone)
थापि काको न च राजहरा ।
देतद् घुणोत्कीर्णाक्षरमिव (This is only accidental)
स्मिन् तुष्टे जगत् तुष्टम् ।
त्त्वावबोधैकरसो न तर्क (Reason does not essentially
ead to the knowledge of reality)
रिद्रान् भर कौन्तेय, मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
ीयताम् भुज्यताम् ।
वा न जानन्ति कुतो मनुष्या ।
• दुर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौन हि शोभनम् ।
ारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी (A light purse is a heavy
curse)
दूरत पर्वता. रम्या. (दूर के ढोल सुहावने) ।
दूरस्था द्राक्षा लब्धुमपारयताऽल्पेत्युक्त्वा त्यज्यते (अगूर खट्टे हैं) ।
दण्ड शास्ति प्रजा सर्वाः (डडा सब को ठीक करता है) ।
दैष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एवाहुति पतिता ।(होगा
वही जो राम रचि राखा) ।
धर्मो रक्षति धार्मिकम् । (Cf. धर्मो रक्षति रक्षित)
धनं दानाय, भुक्तये ।
धर्मस्य सूक्ष्मा गति ।
धर्मस्य तत्त्व निहितम् गुहायाम् ।
न कषायैर्भवेत्क्षति ।
न च दैवात् परं बलं । (निर्बल के बल राम)

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
न तुल्यनाम्नि सह ।
न देवा सृष्टि नाशक ।
न निम्बो मधुरायते ।
न भूतो न भविष्यति ।
न महागतिच्छति भूतिमन्यत ।
न राणा मातुलक्रम ।
न सन्दिग्ध जगदित्यवधारय ।
न स्वातन्त्र्यात् परं सुख ।
न हि-सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा ।
नान्य पन्था विद्यते अयनाय ।
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य ।
निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।
नवा वाणी मुखे मुखे (जितने मुँह उतनी बातें) ।
न संरोहति वाकक्षतम् (वाणी का घाव नही भरता) ।
नहि सुख दुःखैर्विना लभ्यते (No pains no gains) ।
न भूमि पुनरायातो न चासौ वर्धते गिरि (If the sky falls, we shall catch larks) ।
न विडाली भवेद्यत्र तत्र क्रीडन्ति मूषिका (When the cats is away the mice will play) ।
नवाङ्गना नव एवं पथाः (New lords new laws)
न क्षमस्वनं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे (While the grass grows, the horse starves)
नहि भवति परवत्ता कर्तुमात्मप्रियाणि (A dependant cannot have his own way)
नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् । (An idler has no idea of other's labours) ।

न रत्नमाहार्यमपेक्षते गुण (Beauty requires no painting)
नहि कस्तूरिकामोद शपथेन विभाव्यते (Profession is no proof)
नष्टे मूले नैव फल न पुष्प (जड़ गई सब गया)।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया
न विषादेन सम समृद्धय ।
निर्वाणदीपे किमु तैलदानम् ।
नीरुजस्य किमौषधै ।
ननु वक्तृविशेष नि स्पृहा ।
गुणगृह्या वचने विपश्चित ।
नैराश्य परम सुख ।
न खलु बधिराणां कुतूहलमातनोति कोकिलालाप । (बदर क्या जाने अदरक का स्वाद)
नहि जगति मशको मातङ्गस्य प्रतिस्पर्धी भवति ।
न हि बलिभुज प्रक्षाल्यमाना बलक्षतां लभन्ते । (गधा नहाने से गाय नहीं होता)
नहि कठोर कण्ठीरवस्य कुरगशावक प्रतिभटीभवति । (चना फटेगा, क्या भाड को फोड देगा)
नहि क्षुधार्तोऽपि शार्दूल कदाचिदपि शाद्वलमत्ति । (भूख कुत्ते को नहीं खाता कभी, जान निकले मुखसे गो शेर की)
नहि श्यामाकबीज पराक्रमसहस्रेणापि कल्माषाकुराय कल्पते ।(बोए पेड बबूल के आम कहां से खाय)
न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्ष स तस्य निन्दा सतत करोति ।(Grapes are sour)
नास्ति खलु दुष्कर दैवस्य ।
नियति केन बाध्यते । (Fate is inexorable)
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।

निन्दति कञ्चुकमेव शुष्कस्तनी नारी। (A bad workman quarrels with his tools नाच न जाने आंगन टेढा)

निजसदननिविष्ट श्वा न सिंहायते किम्। (अपनी गली मे कुत्ता भी शेर)

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण। (पहिए के धुरे की तरह सुख दुख नीचे ऊपर होते रहते हैं)

नि सारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान्। ऊँची दुकान फीका पकवान)

न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति।

निर्दोषदर्शना कन्यका भवन्ति।

न शक्यते चित्तमन्यत प्रवृत्तमन्यत प्रवर्तयितुम्।

नष्टाश्वदग्धरथन्याय.।

नहि भवति तरक्षु प्रतिमल्लो हरिणशावकस्य।

नहि वरविघाताय कन्योद्वाह।

नहि भिक्षुका सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते

न च मृगा सन्तीति यवा नोप्यन्ते।

नहि सर्व सर्वं जानाति।

नहि करकङ्कणदर्शनायादर्शापेक्षा। (हाथ कगन को आरसी क्या)

नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति।

न ह्येष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति।

निरीक्षते केलिवन प्रविश्य क्रमेलक कण्टकजालमेव।

पयसा सिक्तोऽपि नित्य न निम्बो मधुरायते।

परहस्तगत धनम्।

पिता स्वर्ग पिता धर्म, पिता हि परमं तप।

पितरि प्रीतिमापन्ने, प्रीयन्ते सर्व देवता।

प्रतिकर्तुमशक्तस्य, जीवितान्मरण वरं।

प्रकृति खलु सा महीयस

सहते नान्यसमुन्नतिं यथा ।
पर्वतस्य मूषिकप्रसव. । (This is an instance of the mountain in labour)
प्रहारेण धनञ्जय ।
प्राशु लभ्ये फले लोभ ।
प्राणास्तु परित्यज्य मानमेवाभिरक्षतु ।
प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ।
प्राप्तकालो न जीवति ।
नास्ति खलु दुष्कर दैवस्य ।
भाग्य फलति सर्वत्र । (भाग करे काज)
पण्डितोऽपि वर शत्रुर्न मूर्खो हितकारक ।
पयोऽपि शौण्डिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते । (Evil breeds suspicion)
पंकोऽपि नभसि क्षिप्त क्षेप्तु पतति मूर्धनि । (Slander hurts the slanderer आसमान पर थूका अपने मुह पर)
पिठर क्वथदतिमात्र निजपार्श्वानेव दहतितराम् । (Anger burns)
पावको लोहसङ्गेन मुद्गरैरभिहन्यते । (गेहूँ के साथ घुन पिस जाता है)
पिशाचानाम् पिशाचभाषयैवोत्तर देयम् (In Rome do as the Romans do)
पय पान भुजङ्गाना केवल विषवर्धनम ।
गणौ पयसा दग्धे तक्र फूत्कृत्य पामर पिबति । (A burnt child dreads the fire)
रत्तने सति ग्रामे रत्नपरीक्षा युज्यते किम् ? (घोडे मरे तो गधों को राज मिले)
रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसा प्रायो मति क्षीयते । (जब बुरे दिन आते हैं, अकल जाती रहती है)

प्राय. समापन्न विपत्तिकाले, धियोऽपि पु सां मलिनां भवन्ति ।

प्रायो गच्छति यत्र दैवहतकस्तत्रैव यान्त्यापद' । (जहा जायेगा ऊखा वहीं पड़ेगा सूखा)

प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते । (जहा नहीं लाभ, वहा क्या काम)

पुत्रः शत्रुरपण्डितः । (मूर्ख पुत्र शत्रु होता है)

पंकप्रक्षालनन्याय । (प्रक्षालनाद्धि पकस्य दूरादस्पर्शन वरम्)

पङ्ग्वन्धन्याय । (नष्टाश्वदग्धरथन्याय)

पर्जन्यो यावदून पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ।

पश्यस्यद्रौ ज्वलदग्नि न पुन पादयोरध ।

पिष्टपेषणन्याय ।

परार्थे बद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्भव कुत ?

फलेन परिचीयते ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।

बृहत्सहाय कार्यान्त क्षोदीयानपि गच्छति ॥

ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् । (Good men prove their usefulness by deeds and not by words)

बह्वारम्भे लघुक्रिया (Much ado about nothing)

बालानां रोदन बलम् ।

बुभुक्षित न प्रतिभाति किञ्चित् (भूखे को कुछ नहीं सुहाता)

बली बलीयान् न तु नीतिमार्ग । (Might is right)

बुद्धिर्यस्य बल तस्य, निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

बुद्धिर्बलं बुद्धिमताम् ।

बन्धनभ्रष्ट कपोतश्चिल्लामुखे पतति (Out of frying pan into the fire)

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणो गति ।

भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधि । (फोड़ा ढोल पाया पोल ।
(Even the commission of sin has not brought me nearer the fulfilment of my object)
भिन्नरुचिर्हि लोकः (Tastes differ)
भावग्राही जनार्दन । (भगवान् भाव के भूखे है)
भूमेर्गरीयसी माता स्वर्गादुच्चतर पिता, जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।
भवति विज्ञतम क्रमशो जन ।
भवानीभ्रूकुटी भगी,
भवोवेत्ति न भूधर ।
भवितव्वं भवत्येव ।
भस्माच्छादितवह्निवत् ।
भाग्यं फलति सर्वत्र, न विद्या न च पौरष ।
भुजगस्य विष दन्ते सर्वांगं दुर्जने विषम् ।
भूयोऽपि सिक्त पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति । (गधा मांजने से गाय नहीं होता)
भस्मन्याज्याहुतिः । (-अरण्य रोदन न्याय)
भूयात् परार्थं खलु देहलाभ ।
मधुरेण समापयेत् ।
मध्वभावे गुडं दद्यात् ।
मन पूतं समाचरेत् ।
मन एव मनुष्याणां, कारण बन्धमोक्षयो ।
महाराजाः पलायन्ते, मशकाना तु का गति ।
मिष्टान्नमितरे जना ।
मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।
महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् । (जोर जोरावर पर जचता है)
मंत्रं वा साधयेच्छरीरं वा पातयेत् । (Do or die)

मनोराज्यविजृम्भनम् ।

महाजनो येन गत स पन्था । (बड़ों की राह भली)

मर्कटस्य सुरापान ततो वृश्चिकदशनम् । (एक करेला, दूसरा नीम चढ़ा)

मन्दोऽप्यविरतोद्योग सदा विजयभाग्भवेत् ।

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।

मृगा मृगै सङ्गमनुव्रजन्ति (Birds of the same feather flock together)

मुनीनाञ्च मतिभ्रम. ।

मौनं सम्मति लक्षण ।

मौनं स्वीकार लक्षण । (Silence is half consent)

मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोति ।

मेदोऽस्थिमासमज्जासृक्सघातेऽस्मिंस्त्वचाऽऽवृते शरीरनाम्नि का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।

य. पलायते स जीवति ।

यथा दृष्ट तथा लिखितम्, लेखके नास्ति दूषणम् ।

यथा पूर्व तथा परम् ।

यस्य देवस्य यद्रूप तथा तद् भूषणवाहनम् ।

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ।

यथारण्य तथा गृहम् ।

यदुपते' क्व गता मथुरापुरी ।

युक्तियुक्तमुपादेयं वचन बालकादपि ।

या यस्य प्रकृति स्वभावनियता केनापि न त्यज्यते । (It is hard to break an old hog of her habit)

युक्तिहीनविचारे तु धर्महानि' प्रजायते ।

येन केन प्रकारेण कार्यसिद्धिर्गरीयसी ।

यं ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥
यं ाय योग्येन युज्यते ।
य ा देशस्तथा वेष । (जैसा देश वैसा भेष)
य ा वृक्षस्तथा फल (Think a man according to his rank जैसा मुँह वैसी चपेट)
य ो धर्मस्ततो जय ।
य ोपार्जन व्यय कुरु । (Cut your coat according to the cloth)
य च्छील स्वामी तच्छीलास्तस्य प्रकृतय ।
य ा राजा तथा प्रजा ।
य दृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।
य दृशी शीतला देवी तादृशो वाहन खर । (जैसे को तैसा)
य च्वा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।
य चको याचक दृष्ट्वा श्वानवद् घुर्घुरायते । (Two of a trade seldom agree)
य न विना रत्न न लभ्यते । (No pains no gains सेवा बिन मेवा नहीं)
य था कर्म तथा फलम् ।
य एव करोति स एव भुङ्क्ते ।
गाद्बुद्धिर्बलीयसी ।
। यद् वपति बीज हि लभते सोऽपि तत्फलम् । (As you sow so shall you reap)
। यच्छ्रद्ध स एव स ।
नित्य परदु खदु खितधियस्ते साधवोऽस्तंगता ।
जद्वारे श्मशाने यस्तिष्ठति स बान्धव ।
पयौवन सम्पन्ना विशालकुल सम्भवा ।

रत्नाकराद्दते कुतश्चन्द्रलेखाया प्रसूति ।
लोक प्रयागवासी कूपे स्नानं समाचरति ।(Familiarity breeds contempt)
लोचनाभ्या विहीनस्य दर्पणो किं करिष्यति ।
लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धि ।
लोके गुरुत्व विपरीतता वा स्वचेष्टितान्येव नर नयन्ति । (Man is the architect of his own fate)
वन्ध्या खलु देवता ।
विषाद्दते किमन्यद् विषधरस्य मुखान्निष्क्रामति ।
वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति मनीषिण । (In Rome do, as the Romans do)
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुका ।
वकध्यानम् ।
वक परमदारुण ।
वक परमधार्मिक ।
वचने को दरिद्र ।
वर भिक्षाशित्व न च परधनस्वादनसुखम् ।
वरमेको गुणी पुत्रो, न च मूर्खशतान्यपि ।
वाणिज्ये वसति लक्ष्मी ।
विद्या कामदुघा धेनु , सन्तोषो नन्दन वरम् ।
विद्यारत्नं महाधनम् ।
विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।
विनाश्रयं न तिष्ठन्ति, कवयो वनिता लता ।
विशिष्टाश्च विशिष्टताम् ।
वृद्धस्य तरुणी विषम् ।
व्याधितस्यौषधम् पथ्यम् ।

वि । पुरुषकारेण दैवं न सिध्यति । (God helps those who help themselves)

वि वृक्षोऽपि सवर्ध्य स्वयछेत्तुमसाम्प्रतम् (स्वय पाले को क्या मारना)

वि ।कुम्भ पयोमुख । (A wolf in lamb's garb)

वि ।ाशकाले विपरीतबुद्धि । (जब बुरे दिन आते हैं अकल जाती रहती है)

व ःभोग्या वसुन्धरा । (Might is right जिसकी लाठी उसकी ३ न)

‹ त्तु सुकर, कर्तु दुष्करम् । (Easier said than done—कहना आसान करना कठिन) ।

' द्वा नारी पतिव्रता (सौ चूहे खाकर बिल्ली चली हज को) ।

' त यत्नेन सरत्तेद् वित्तमेति च याति च ।

• श्चिकविषभीत सर्पेण दृष्ट । (Out of frying pan into the fire) ।

श्चिकभिया पलायमान आशीविषमुखे निपतितः ।

रमद्य कपोत' श्वो मयूरात् (A bird in hand is worth two in the bush नौ नकद न तेरह उधार) ।

ार साशयिकान्निष्कादसाशयिक कार्षापण. ।

ृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टम् ।

विषस्य विषमौषधम् ।

विधिरहो बलवान्निति मे मति ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतासि त एव धीरा ।

शठे शाठ्य समाचरेत् (Tit for tat) ।

शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम् ।

शत जीव ।

शत वद (एकं) मा लिख ।

शम्भोर्जटाजूटतटाधिरूढा पिपीलिका चुम्बति चन्द्रबिम्बम्। (बड़ों की छाया छोटों की माया)।
शतमारी भवेद्वैद्य । सहस्रमारी चिकित्सक ।
शनै पर्वत लघनम्।
शिरो नास्ति शिरोव्यथा।
शीलं सर्वत्र भूषणं।
शुभस्य शीघ्रमशुभस्य कालहरणम्।
शनै पन्था शनै पर्वतलंघनम् (Slow and steady wins the race)।
शून्यपात्रं शब्दायते समधिकम् (An empty vessel makes much noise थोथा चना बाजे घना)।
शिरसि मसीपटल दधाति दीप (चिराग तले अन्धेरा)।
शीर्षे सर्पो देशान्तरे वैद्य. ।
श्व कार्यमद्य कुर्वीत।
श्रेयांसि बहुविघ्नानि।
श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि ।
षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र ।
सञ्चयी नावसीदति ।
सत्पुत्र कुलदीपक ।
सर्व परवशं दु खम्। सर्वमात्मवशं सुखम्।
सर्व स्वार्थं समीहते।
सहायो बलवत्तर ।
साधूना दर्शन पुण्यं तीर्थभूता हि साधव ।
सारल्य सरले कुर्यात्।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महातामेकरूपता।
सहति कार्यसाधिका (Union is strength)।
सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तय । (The

tendencies of the minds of the good are a decisive factor in matters of doubt) ।

तशार्करोपशमनीयत्वे रोगे को न कटुकौषध पाययेत् । (हाथी खुले तो दात क्यों लगाये) ।

तां माने म्लाने मरणमथवा दूरसरणम् ।

 सुहृद् व्यसने य स्यात् । (A friend in need is a friend indeed) ।

शयात्मा विनश्यति (There is no future for a sceptic) ।

र्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डित (Something is better than nothing) ।

ा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषाम् ।

ुख हि दुखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

ुदृढस्यापि बन्धस्य पूर्वबन्ध श्लथायते ।

ेवितव्यो महावृक्ष फलच्छायासमन्वित. ।

स्त्रीबुद्धि प्रलयङ्कारी ।

स्थानस्थित कापुरुषोऽपि सिंह ।

स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

स्वधर्मे निधनं श्रेय., परधर्मो भयावह ।

स्वनामा पुरुषो धन्य ।

स्वभावो यादृशो यस्य न जहाति कदाचन ।

स्वयमसिद्ध कथ परान् साधयेत् ।

सिंहावलोकितमिव ।

स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।

सहसा विदधीत न क्रियाम् (One should not act rashly)

साधुकारी साधुर्भवति (Noble is he who nobly does) ।

सानुषङ्गाणि कल्याणानि (Good fortunes come in a train) ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयो कुत (How can darkness and sunshine co-exist) ।

सत्यमेव जयते नानृतम् (Truth triumphs and not falsehood) ।

सत्य ब्रूयात् प्रिय ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

सुदुर्लभा सर्वमनोरमा गिर ।

सूचिप्रवेशे मुसलप्रवेश । (The thin end of the wedge)

सूची कटाहन्याय. ।

स्वगुणाविष्क्रियादोषो नास्ति भूतार्थशासिन (A person stating facts does not offend by recounting his own merits)

स्वभावो दुरतिक्रम. । (You cannot go against your nature)

स्वहस्तेनागारकर्षणम् । (Digging for one's own grave)

स्वदेशगत· शशा परदेशाकुञ्जरातिशयी (अपनी गली मे कुत्ता भी शेर)

स्वप्नलब्धैर्मोदकैर्ग्रामसुपनिमन्त्रयसि ।

सर्व. कान्तमात्मीय पश्यति (Every potter praises his own pot सभी को अपनी वस्तु अच्छी लगती है।)

सर्वे गुणा काञ्चनमाश्रयन्ति ।

सिध्यन्ति कुत्र सुकृतानि विना श्रमेण ।

सत्सर्गजा दोषगुणा भवन्ति । (A black sheep infects tue whole flock A man is known by the company he keeps)

सर्वमत्यन्तं गर्हितम् (Too much of everything is bad)

सुखमुपदिश्यते परस्य (दूसरे को उपदेश करना आसान है)

स्खलनधर्माणो मनुष्या । (To err is human)

स वाश्रितोऽनर्थो (Misery never comes alone)
स ः साधु-समागम ।
स कर्मफलभुक् पुमान् (As you sow so shall you reap)
स हसे श्री प्रतिवसति । (No venture, no gain)
स वि दाभि पुत्रैर्भार वहति गर्दभी ।
स ालीपुलाकन्याय ।
स र्स्याभ्यागतो गुरु ।
स ंगैरेव विभूषिताऽसि रहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ।
स शुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिन ।
रीरकस्यापि कृते मूढा पापानि कुर्वते ।
गृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पाप विशङ्क्यते स्नेहात् ।
ध्ये बको यथा ।
ुत वीक्ष्य निकाममाचरेत् (Look before you leap
Cut your coat according to your cloth)
मनोहारि च दुर्लभ वच ।
ुति सर्वविपद्विनाशिनी ।
लसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रय ।
स्तकङ्कणा किं दर्पणो प्रेक्ष्यते ।

२—सुभाषितेषु पद्यखण्डानि

कालिदासस्य कुमारसम्भवात्

ुद्रेऽपि नूनं शरण प्रपन्ने, ममत्वमुच्चै शिरसा सतीव ॥१ । १२॥
कारहेतौ सति विक्रियन्ते येषा न चेतांसि त एव धीरा ॥१ । ५६॥
ायेण सामग्र्यविधौ गुणाना पराङ्मुखी विश्वसृज प्रवृत्ति ॥३।२८॥
प्रियेषु सौभाग्य फला हि चारुता ॥ ५ । १ ॥

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चय मन, पयश्च निम्नाभिमुख प्रतीपयेत्
॥ ५ । ५ ॥

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ५ । ३३ ॥

न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ५ ।४५ ॥

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं, द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम्
॥ ५ । ७५ ॥

प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर ॥ ६ । २० ॥

कालिदासस्य रघुवंशात्

हेम्न संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि श्यामिकापि वा ॥ १ । १० ॥

क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ ३ । २६ ॥

यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनै ॥ ३ । ४८ ॥

पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ३ । ६२ ॥

आदान हि विसर्गाय सता वारिमुचामिव ॥ ४ । ८६ ॥

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशो कलाक्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥५ १६॥

भिन्नरुचिर्हि लोक ॥ ६ । ३० ॥

रत्न समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ६ । ७९ ॥

प्रतिकारविधानमायुष सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ८ । ४० ॥

अभितप्तमयोऽपि मार्दव भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ८ । ४३ ॥

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृत वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ८ । ४६ ॥

धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ८ । ५१ ॥

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिता ॥ ६ । ७४ ॥

तेजसां हि न वय. समीक्ष्यते ॥ ११ । १ ॥

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीय. ॥१४।३५॥

आज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया ॥ १४ । ९३ ॥

कालिदासस्य मेघदूतात्

याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ १ । ६ ॥

रिक्त सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय ॥ १ । २० ॥
आपन्नार्त्तिप्रशमनफला सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥ १ । ५३ ॥
कस्यात्यन्त सुखमुपनतं दु.खमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ २ । ४६ ॥

भारवेः किरातार्जुनीयात्

नहि प्रिय प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिण ॥ १ । २ ॥
हित मनोहारि च दुर्लभ वच ॥ १ । ४ ॥
व्रजन्ति ते मूढधिय पराभव, भवन्ति मायाविषु ये न मायिन ॥१।३०॥
विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय ॥ १ । ३७ ॥
ननु वक्तृविशेषनि स्पृहा, गुणगृह्या वचने विपश्चित ॥ २ । ५ ॥
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन सम समृद्धय ॥ २ । १५ ॥
सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ॥ २ । ३० ॥
स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां य ॥ ३ । ४८ ॥
न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥ ४ । २० ॥
किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ ६ । १६ ॥
सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ ७ । २८ ॥
आत्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६ । ४६ ॥
प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ६ । ७० ॥
उपनतमवधीरयन्त्यभव्या. ॥ १० । ५१ ॥
विमल कलुषीभवच्च चेत कथयत्येव हितैषिण रिपु वा ॥१३ । ६॥
प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधव ॥ १४ । २१ ॥
सहापकृष्टैर्महतां न सगत भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिन ॥१४।२२॥

माघस्य शिशुपालवधात्

श्रेयसि केन तृप्यते ॥ १ । २६ ॥
सदाभिमानैकधना हि मानिन ॥ १ । ६७ ॥
ज्ञातसारोऽपि खल्वेक. सदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ २ । १२ ॥

महीयांस प्रकृत्या मितभाषिण ॥ २ । १३ ॥
इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणाम् ॥ २ । २३ ॥
अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ॥ २ । २७ ॥
बद्धमूलस्य मूल हि महद्वैरतरो· स्त्रिय ॥ २ । ३८ ॥
कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यत ॥ २ । ४० ॥
मा जीवन्य परावज्ञादु खदग्धोऽपि जीवति ॥ २ । ४५ ॥
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयो· कुत ॥ २ । ६२ ॥
सर्व स्वार्थं समीहते ॥ २ । ६५ ॥
उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्था प्रमाद्यत ॥ २ । ८० ॥
अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पद· ॥ २ । ४६ ॥
बृहत्सहाय कार्यान्त क्षोदीयानपि गच्छति ॥ २ । १०० ॥
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयताया ॥ ४ । १७ ॥
समय एव करोति बलाबलम् ॥ ६ । ४४ ॥
स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ७ । ३८ ॥
जितरोषरया महाधिय सपदि क्रोधजितो लघुर्जन ॥ १६ । २६ ॥
अथवाभिनिविष्टबुद्धिषु व्रजति व्यर्थकता सुभाषितम् ॥ १६ । ४३ ॥

श्रीहर्षस्य नैषधात्

अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादु सुगन्धि स्वदते तुषारा ॥३।९३॥
पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते ॥३।९४॥
तदुदित स हि यो यदनन्तर ॥४ । ३ ॥
कर्म क· स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ५ । ६ ॥
आर्जवं हि कुटिलेषु न नीति· ॥ ५ । १०३ ॥
मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥९ । ८ ॥
चकास्ति योग्येन हि योग्यसगम ॥ ९ । ५६ ॥
प्रेत्यास्मि कीदृग्भवितेति चिन्ता
सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तो· ॥१४ । ७४ ॥
अदोषतामेव सता विवृण्वते द्विषा मृषादोषकणाधिरोपणा ॥१५ ।४॥

पञ्चतन्त्रात्

रक्षित तिष्ठति दैवरक्षित, सुरक्षित दैवहत विनश्यति।
प्रकटीकृतशशिक्क शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते।
निर्वेद श्रियो मूलम्।
त्यादर शकनीय ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुव ।
अकृतोपद्रव कश्चिन्महानपि न पूज्यते।
अनागतं य कुरुते न शोभते।
अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणान् धनानि च।
अभिमत-सिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण।
अ प कापुरुषो मार्गे द्वितीय क्षेमकारक ।
आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्ना स्युर्गभस्तय ।
आत्मन तिकूलानि परेषां न समाचरेत्।
इह लोके हि धनिना परोऽपि स्वजनायते ।
उपायेन हि यत्कुर्यात् तन्न शक्य पराक्रमै ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।
ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम्।
कण्टकनैव कण्टकम्।
काल सर्वजनान् प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि।
किं दूर व्यवसायिनाम्?
किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा।
कृषि क्लिष्टा, विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा।
कृपणानुसारि च धनम्।
कुशे कयास्ति सौहृदम्।
कोऽतिभार समर्थानाम्?
को विदेश सुविद्याम्?

क श्रीर्न दर्पयति ?
क न निहन्ति मृत्यु ?
क' पर प्रियवादिनाम् ?
गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिक ।
घातयितुमेव निच परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।
छिद्रेष्वमर्था बहुलीभवन्ति ।
जठर को न बिभर्ति केवलम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा क्षार जल कापुरुषा पिबन्ति ।
तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचै प्रणतानि सर्वत ।
तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुला ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू ।
दुष्टे दुष्ट समाचरेत् ।
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्म , (नश्यति)
नक्र स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नर ।
नष्ट मृतमतिक्रान्त नानुशोचन्ति पण्डिता॰ ।
नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।
निर्वाते ज्वलितो वह्नि स्वयमेव प्रशाम्यति ।
पय॰ पानं भुजंगाना केवलं विषवर्धनम् ।
पण्डितोऽपि वर शत्रुर्न मूर्खो हितकारक ।
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ।
पैशुन्याद्भिद्यते स्नेह ।
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शन वरम् ।
बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।
बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ।

ान् महत्स्वेव करोति विक्रमम्।
न सर्वार्थसाधनम्।
ाो गिरिदुर्गवर्षी च।
ुना सलिलेन खन्यमानान्यवघृष्यन्ति गिरेरपि स्थलानि।
ृविष्यो विनश्यति।
ास्मदीय न हि तत्परेषाम्।
ाय बुद्धिर्बल तस्य, निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
ादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी।
ब्धस्य नश्यति यश, पिशुनस्य मैत्री,
र बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा।
ाञ्छाविच्छेदन प्राहु स्वास्थ्य शान्ता महर्षय।
वेषवृक्षोऽपि सवर्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतम्।
ेद्याफल व्यसनिन, कृपणस्य सौख्यम् (नश्यति)।
नम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।
सता साप्तपद मैत्रम्।
सकृदपि दृष्ट्वा पुरुष विबुधा जानन्ति सारता तस्य।
स शोच्यते यो न करोत्यनागतम्।
सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्ध त्यजति पण्डित।
सन्तापयन्ति कमपथ्यभुज न रोगा ?
सुतप्तमपि पानीय शमयत्येव पावकम्।
सेवाधर्म परमगहनो योगिनामप्यगम्य।
हस्ततुलयापि निपुणा पलप्रमाण विजानन्ति।
हेतुरत्र भविष्यति।
क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्।

सोमदेवस्य कथासरित्सागरात्

अकालमेघवद्वित्तमकस्मादेति याति च ।
अचिन्त्यो बत दैवेनाप्यापात सुखदु खयो ।
अन्तरापाति हि श्रेय कार्यसम्पत्तिसूचकम् ।
अप्राप्य नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिन ।
अश्नुते स हि कल्याण व्यसने यो न मुह्यति ।
असारेऽस्मिन्भवे तावद्भावा पर्यन्तनीरसा ।
अहो अतीव भोगाशा क नाम न विडम्बयेत् ।
आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीर स एव हि ।
एकचित्ते द्वयोरेव किमसाध्य भवेदिति ।
कदर्याणां परे प्राणा प्रायेण ह्यर्थसञ्चया ।
करुणार्द्रा हि सर्वस्य सन्तोऽकारणबान्धवा ।
कस्य नोच्छृङ्खल बाल्य गुरुशासनवर्जितम् ।
काम व्यसनवृक्षस्य मूल दुर्जनसङ्गति ।
को हि वित्तं रहस्य वा स्त्रीषु शक्नोति गूहितम् ।
जितक्रोधेन सर्वं हि जगदेतद्विजीयते ।
त्यजन्त्युत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि न सत्पथम् ।
ददाति तीव्रसत्त्वानामिष्टमीश्वर एव हि ।
दु खान्धा हि पतन्त्येव विपच्छ्वभ्रेषु कातरा ।
दैवमेव हि साहाय्य कुरुते सत्त्वशालिनाम् ।
न काचस्य कृते जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः ।
न स्वेच्छ व्यवहर्तव्यमात्मनो भूतिमिच्छता ।
पंको हि नभसि क्षिप्त क्षेप्तु. पतति मूर्धनि ।
प्राणिनां हि निकृष्टापि जन्मभूमि परा प्रिया ।
प्राणेभ्योऽप्यर्थमात्रा हि कृपणस्य गरीयसी ।
यो यद्वपति बीजं हि लभते सोऽपि तत्फलम् ।

रत्नव्ययेन पाषाण को हि रक्षितुमर्हति ।
वक्ति जन्मान्तरप्रीतिं मन स्निह्यदकारणम् ।
सत्त्वानुरूप सर्वस्य धाता सर्वं प्रयच्छति ।
सर्वश्चित्तप्रमाणेन सदसद्वाभिवाञ्छति ।
हितोपदेशो मूर्खस्य कोपायैव न शान्तये ।
ज्ञानमार्गे ह्यहकार परिघो दुरतिक्रम ।

हितोपदेशात्

अल्पानामपि वस्तूनां सहति कार्यसाधिका ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीप ?
अनुहु कुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी ।
अशेषदोषदुष्टोऽपि काय कस्य न वल्लभ ।
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथै ।
काच काञ्चन ससर्गाद्धत्ते मारकतीद्युती ।
काय सन्निहितापाय ।
काच. काचो मणिर्मणि ।
जलबिन्दुनिपातेन क्रमश पूर्यते घट ।
धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृता सदा ।
न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते बक ।
न गणस्याग्रतो गच्छेत् ।
नलिकागतमपि कुटिल न भवति सरल शुन पुच्छम् ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।
मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैं श्वपुच्छ. प्रकृति गत ।
यन्नवे भाजने लग्न सस्कारो नान्यथा भवेत् ।
सामानाधिकरण्य हि तेजस्तिमिरयो कुत ?
क्षिप्रमक्रियमाणस्य काल. पिबति तद्रसम् ।
ज्ञानं भार क्रिया विना ।

विविध कवीनाम्

अनाक्रम्य जगत्सर्वं नो सध्यां भजते रवि ।

अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्र शनिष्ठा ।

कातरा एव जल्पन्ति यद्भाग्य तद्भविष्यति ।

कीर्तिर्यस्य स जीवति ।

गुणा पूजास्थान गुणिषु न च लिंग न च वय ।

महतामाश्रय कार्य. फल भाग्यानुसारत ।

गद्य कवीना निकष वदन्ति ।

यस्यागम केवलजीविकायै त ज्ञानपण्य वणिज वदन्ति ।

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुष. स एव ।

स्वार्थात्सता गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ।

नाधर्मश्चिरमृद्धये ।

निसर्गतोऽन्तर्मलिना ह्यसाधव ।

नित्यं सन्निहितो मृत्यु कर्तव्यो धर्मसग्रह ।

३—सुभाषितेषु गद्यखण्डानि

कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलात्

अतिस्नेह पापाशंकी ।

अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् ।

क उष्णोदकेन नवमल्लिका सिञ्चति ।

गुर्वपि विरहदु खमाशाबन्ध साहयति ।

सर्व. कान्तमात्मीय पश्यति ।

स्निग्धजनसविभक्तं खलु दु:ख सह्यवेदनं भवति ।

न कदापि सत्पुरुषा शोकपात्रात्मानो भवन्ति ।
न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।
ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरय ।

कालिदासस्य विक्रमोर्वशीयात्

अनुत्सेक खलु विक्रमालकार ।
छिन्नबन्धे मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यति ।
नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् ।
सर्वमप्यौदरिकाणामभ्यवहार एव पर्य्यवस्यति ।
सवत्र खल्वात्मानुमानेन वर्तितुं युक्तम् ।

शूद्रकस्य मृच्छकटिकात्

अहो धिग्वैषम्यं लोकव्यवहारस्य ।
ईदृशो दासभावो यत्सत्य कमपि न प्रत्याययति ।
गुण खल्वनुरागस्य कारण न बलात्कार ।
न चन्द्रादातपो भवति ।
पुरुषभाग्यानामचिन्त्या खलु व्यापारा ।
साहसे श्री प्रतिवसति ।

निरुक्तात्

नैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराध स भवति ।
बहुप्रजा कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका ।
नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया ।

आचार्य आचारं ग्राहयति।
सैषा पुरुषगर्हा, न शास्त्रगर्हा।
अर्थं वाच पुष्पफलमाह।
पुत्र पुरु त्रायते। पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा।
ऋषिर्दर्शनात्।
पुरोहित पुर एनं दधति।
पुराण कस्मात्। पुरा नव भवति।

दण्डिनो दशकुमारचरितात्

अवज्ञासोदर्यं दारिद्र्यम्।
आत्मानमात्मनानवसाद्यैवोद्धरन्ति सन्त.।
न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखिता लेखामतिक्रमितुम्।
सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम्।
इह जगति हि न निरीहदेहिन श्रिय संश्रयन्ते।
जलबुद्बुदसमाना विराजमाना सपत् तडिल्लतेव सहसैवोदेति, नश्यति च।
श्रेयासि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसांनिध्यानि।
दैव्या' शक्ते पुरो न बलवती मानवी शक्ति'।

बाणस्य हर्षचरितात्

अतिरोषणश्चक्षुष्मानप्यन्ध एव जन।
अविद्रुतवाहिनी चानिल्यवानदी।
उपयोग तु न प्रीतिर्विचारयति।
कुपितस्य प्रथममन्धकारीभवति विद्या, ततो भ्रुकुटि.।
निसर्गविरोधिनी चेय पय'पावकयोरिव धर्मक्रोधयोरेकत्र वृत्ति।

सता हि प्रियवद्ता कुलविद्या ।
न किंचिन्न कारयत्यसाधारणी स्वामिभक्ति· ।
न सन्त्येव ते येषां सतामपि सता न विद्यन्ते मित्रोदासीन-
त्र ।
स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावा प्रवादाश्च ।
वनोष्मणा म्लायत्यल लतेव मनस्विता ।
भुजे वीर्यं निवसति न वाचि ।
सपत्कणिकामपि प्राप्य तुलेव लघुप्रकृतिरुन्नतिमायाति ।
सोऽय कुरंगकै कचग्रह केसरिण ।
हरिणार्थमतिक्षेपण सिंहसंभार ।
स्थायिनि यशसि शरीरधीर्वीराणाम् ।
सज्जनमाधुर्याणामभूतदास्यो दश दिश ।

बाणस्य कादम्बर्याः

अपुत्राणा किल न सन्ति लोका शुभा ।
अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम् ।
अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् ।
अनतिक्रमणीया हि नियति ।
आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि
रमित्तानि ।
आत्मकृताना हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव ।
आजन्मक्रमाहितो बलवान् जननीस्नेह ।
जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि ।
नहि शक्य दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि ।
धर्मपरायणानां सदा समीपसंचारिण्य कल्याणसंपदो भवन्ति ।
सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा ।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा खलु भवन्ति सता चेतासि ।

सत्योऽयं लोकवादो यत्सपत्सपदं विपद्विपदमनुबध्नातीति ।

सर्वथा न कञ्चन न स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापा ।

सर्वथा दुर्लभ यौवनमस्खलितम् ।

सुखमुपदिश्यते परस्य ।

नास्ति खल्वसाध्य नाम भगवतो मनोभुव ।

बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तय ।

प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभगुराणि सुखानि, आयत-स्वभावानि च दु खानि ।

स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति ।

बहुभाषिणो न श्रद्धाति लोक ।

केन कदावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमा ।

एतत्खलु प्रदीपेनाग्ने. प्रकाशनम् ।

मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन ।

यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्ति , सैव वेला सर्वकार्येषु ।

भृत्या अपि त एव ये सपत्तेर्विपत्तौ सविशेष सेवन्ते ।

लोकेऽपि च प्राय कारणगुणभाञ्ज्येव कार्याणि दृश्यन्ते ।

४—सुभाषितानां प्रयोग:

अतिशयविशेषा मनुष्याणाम्

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके
ख्यातिं प्रयाति न हि सर्वविदस्तु सर्वे ।
किं केतकी फलति किं पनस सुपुष्प
किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलैरुपेता ॥

गोजिनीवननिवासविलासमेव
हसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
नस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

अभ्यासस्य महिमा

ाम भ्यासयोगेन शैलाना कुरुते क्षयम्
ऽशाना मृदुस्पर्शैः किमभ्यासान्न साध्यते ॥

आपत्तिः

यतिर्विधाय पुंसा प्रथम सुखमुपरि दारुणं दु खम् ।
चालोकं तरला तडिदिव वज्र निपातयति ॥
हणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छता मन ।
ाधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि सम समुन्नते ॥
ाषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।
ानाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद् बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥

सुखं हि दु.खान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता
धृत. शरीरेण मृत' स जीवति ॥

अधोऽध पश्यत कस्य महिमा नोपचीयते ।
उपर्युपरि पश्यन्त सर्व एव दरिद्रति ॥

आशा

आशाया ये दासास्ते दासा सर्वलोकस्य ।
आशा येषा दासी तेषां दासायते लोक ॥
आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
यया बद्धा प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पगुवत् ॥

कृशे कस्यास्ति सौहृदम्

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥

खलः सुजनश्च

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लघयति खलः सुजनम् ।
दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥

गुणदोषौ

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥

गुणाः

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥
गुणेषु क्रियतां यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावो दुग्धविवर्जिताः ॥
आत्मायत्ते गुणग्रामे नैर्गुण्यं वचनीयता ।
दैवायत्तेषु वित्तेषु पुंसां का नाम वाच्यता ॥
किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥
गुणानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलं क्वचित् ।
स्फाटिकं भाजनं भग्नं काकिण्यापि न गृह्यते ॥

तृष्णा

बलिभिर्मुखमाक्रान्त पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥
धनेषु जीवितव्येषु स्त्रीषु भोजनवृत्तिषु ।
अतृप्ता मानवा सर्वे याता यास्यन्ति यान्ति च ॥

दारिद्र्यम्

भो दारिद्र्य ! नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादत ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥
दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥
माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सभाषते
भृत्य कुप्यति नानुगच्छति सुत कान्ता च नालिंगते ।
अर्थप्रार्थनशंकया न कुरुते संभाषणं वै सुहृत्
तस्मात् द्रव्यमुपार्जय शृणु सखे द्रव्येण सर्वे वशा ॥

दुर्जनाः

दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयन प्रोत्सारितार्धासनो
गाढालिंगनतत्पर. प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादर ।
अन्तर्गूढविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटु
को नामायमपूर्वनाटकविधिर्य शिक्षितो दुर्जनै. ॥

धर्माचरणम्

न धर्मकाल पुरुषस्य निश्चित
न चापि मृत्यु पुरुषं प्रतीक्षते ।
सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना
सदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥

धैर्यम्

पतति व्यसने दैवाद्दारुणाद्दारुणात्मनि ।
सवर्मयति वज्रेण धैर्येण महता मन ॥
विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलता गते ।
विषादयन्ति नात्मान सत्त्वापाश्रयिणो नरा ॥
चलन्तु गिरय काम युगान्तपवनाहता ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणा निश्चित मन ॥

नीचः

रविरपि न दहति तादृग्यादृक्संदहति बालुकानिकर ।
अन्यस्माल्लब्धपदो नाच प्रायेण दु सहो भवति ॥

न्यायप्रवृत्तो मनुष्यः

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थान तु गच्छन्त सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥

पण्डितः

न कश्चिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।
बालस्याप्यर्थ-वद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥

परोपकारिणः

भवन्ति नम्रास्तरव फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घना ।
अनुद्धता सत्पुरुषा समृद्धिभि
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥
इयमुन्नतसत्त्वशालिना महता कापि कठोरचित्तता ।
उपकृत्य भवन्ति दूरत परत प्रत्युपकारशङ्कया ॥

पुराणमित्येव न साधु सर्वम्

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्य नवमित्यवद्यम् ।
सन्त परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते
मूढ परप्रत्ययनेयबुद्धि ॥

भाग्यानि

नैवाकृति फलति नैव कुल न शील
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षा ॥

भीरुर्मनुष्यः

अप्रगल्भस्य या विद्या कृपणस्य च यद्धनम् ।
यच्च बाहुबल भीरोर्व्यर्थमेतत्त्रयं भुवि ॥

मरणम् (मृत्युर्वा)

मरण प्रकृति शरीरिणा विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधै ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ
पण्डिते चैव मूर्खे च बलवत्यपि दुर्बले ।
ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्यो सर्वत्र तुल्यता ॥
उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिल. ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मय : कुत ॥

महान्तो मनुष्याः

नाल्पीयसि निबध्नन्ति पदमुन्नतचेतस ।
येषां भुवनलाभेऽपि नि सीमानो मनोरथा ॥
सम्पदो महतामेव [illegible] वापद ।
वर्धते क्षीयते चन्द्रो न तु तारागणः क्वचित् ॥

आपत्स्वेव हि महता शक्तिरभिव्यज्यते न सम्पत्सु ।
अगुरोस्तथा न गन्ध. प्रागास्ति यथाग्निपतितस्य ॥
कुसुमस्तबकस्येव द्वे गती स्तो मनस्विनाम् ।
मूर्द्धनि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥
महाजनस्य सपर्क कस्य नोन्नतिकारक ।
पद्मपत्रस्थित तोय धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥

मानरक्षा

सम्पदा सुस्थिरमन्यो भवति स्वल्पयापि य ।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥
उत्क्षिप्य टिट्टिभ पादावास्ते भगभयाद्दिव ।
स्वचित्तकल्पितो गर्व कस्य नात्रापि विद्यते ॥

मित्रता प्रेम च

अवज्ञास्फुटित प्रेम समीकर्तुं क ईश्वर ।
सधि न याति स्फुटित लाक्षालेपेन मौक्तिकम् ॥
तदेवास्य पर मित्र यत्र सक्रामति द्वयम् ।
दृष्टे सुख च दु ख च प्रतिच्छायेव दर्पणे ॥
इक्षोरग्रात् क्रमश पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेष ।
तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानाञ्च विपरीता ॥
व्यतिषजति पदार्थानान्तर कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतय सश्रयन्ते ।
विकसति हि पतगस्योदये पुण्डरीक
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्त ॥
वस्तुनि चिराभिलषिते कथमपि दैवात्प्रसक्तसंघटने ।
प्राक्प्राप्तान्यपि बहुशो दु खानि परं सुखानि जायन्ते ॥
न किञ्चिदपि कुर्वाण सौख्यैर्दु'खान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्य यो हि यस्य प्रियो जन' ॥

यशः

मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयो शुक्लकृष्णयो ।
तत्रैक शुक्लता यातो यश पुण्यैरवाप्यते ॥

योग्यताया अयोग्यतायाश्च मूलम्

अश्व शस्त्र शास्त्र वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेष प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥
पात्रविशेषन्यस्त गुणान्तर व्रजति शिल्पमाधातु ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलता पयोदस्य ॥

यौवनं विषयाश्च

शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषया पर्यन्तपरितापिन ॥

लक्ष्मीवतां मदान्धता

लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् ।
शेषे धराभराक्रान्ते शेते नारायण स्वयम् ॥

लोभः

लोभ प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभ पापस्य कारणम् ॥

विधिः

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥
अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधस स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ।
सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रद प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणो विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥

विमृश्यकारिता तदभावश्च

सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ॥

छायार्थं ग्रीष्मसतप्तो यामेवाहं समाश्रित ।
अजानता मया सैव पत्रै शाखा वियोजिता ॥

किन्नु मे स्यादिद कृत्वा कि नु मे स्यादकुर्वत ।
इति सचिन्त्य मनसा प्राज्ञ कुर्वीत वा न वा ॥

उचितमनुचित वा कुर्वता कार्यजात
परिणतिरवधार्या यत्नत पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाक ॥

विरहः (बाह्यैर्विषयैः)

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसयोगविपर्ययौ यदा ।
विरह किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चतम् ॥

वीरः

अगणवेदी वसुधा कुल्या जलधि स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरु कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यत प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तो
किमिति मुधा मलिन यश क्रियेत ॥

हस्ती स्थूलतनु स चांकुशवश' कि हस्तिमात्रोऽङ्कुशो
वज्रेणाभिहता पतन्ति गिरय किं शैलमात्र पवि ।
दीपे प्रज्वलिते विनश्यतितम किं दीपमात्र तमस्
तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु क. प्रत्यय ॥

एकोऽहमसहायोऽह कृशोऽहमपरिच्छद ।
स्वप्नेऽप्येवविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥

वैराग्यम्

यदि नामास्य देहस्य यदन्तस्तद् बहिर्भवेत् ।
दण्डमादाय लोकोऽय शुन काकाश्च वारयेत् ॥
दु खमेवास्ति न सुख यस्मात्तदुपलभ्यते ।
दु खार्तस्य प्रतीकारे सुखसज्ञा विधीयते ॥

सन्तोषः

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम् ।
अनुत्सृज्य सता वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद् बहु ॥
आत्माधीनशरीराणा स्वपता निद्रया स्वया ।
कदन्नमपि मर्त्यानाममृतत्वाय कल्पते ॥
सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्ट यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भू ॥
अचिन्तितानि दु खानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥

सन्तोऽसन्तश्च

अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति कौमारम् ।
सद्भ्यो न रोचते साऽसन्तस्तस्यै न रोचन्ते ॥
वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥
अपि मुदमुपयान्तो वाग्विलासै स्वकीयै:
परभणितिषु तोष यान्ति सन्त: सुशान्ता' ।
निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णालवाल
कलशसलिलसेकं नेहते किं रसाल: ॥

ारदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु नि स्वनो मेघ ।
ोचो वदति न कुरुते, वदति न साधु करोत्येव ॥
न्त्रे निवेश्य सुतरामपि पीड्यमान-
स्तृष्णागृहीतहृदयै सहसे त्वमिक्षो ।
प्रच्छन् रस मधुरमेव नितान्तमेषि
मृत्यु ततस्त्वदपर क इवात्र धन्य ॥
अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।
विष महाहेरिव यस्य दुर्वच सुदु सह सनिहितं सदा मुखे ॥
वदनं प्रसादसदन सदय हृदय सुधामुचो वाच ।
करण परोपकरण येषा केषा न ते वन्द्या ॥
उपचरितव्या सन्तो यद्यपि कथयन्ति नैकमुपदेशम् ।
यास्तेषा स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥
परोपकारैकधिय स्वसुखाय गतस्पृहा ।
जगद्धिताय जायन्ते तत्समा. साधवो भुवि ॥

समवाय : (=संहतिः)

बहूनामल्पसाराणा समवायो दुरत्यय ।
तृणैर्विधीयते रज्जुर्बध्यन्ते तेन दन्तिन ॥
सर्वे यत्र विनेतार सर्वे पण्डितमानिन ।
सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति तद् वृन्दमवसीदति ॥

समुन्नतेः पन्थाः

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशय पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥
प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मन. ।
किं नु मे पशुभिस्तुल्य किं नु सत्पुरुषैरिति ॥
यो यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटतेऽपि च ।
अवश्य तदवाप्नोति न चेच्छान्तो निवर्तते ॥

अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षण ॥
दुष्प्राप्याणि च वस्तूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि च ।
पुरुषै सशयारूढैरलसैर्न कदाचन ॥

सम्पदः कथं दूरतो यान्ति

अतिदाक्षिण्ययुक्तानां शंकितानां पदे पदे ।
परापवादभीरूणां दूरतो यान्ति सपद ॥

सरलताया हानिः

नात्यन्त सरलैर्भाव्य गत्वा पश्य वनस्थलीम् ।
छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

सुखं दुःखं च

प्राथमिकी घनवृष्टि प्राप्ता शिखिनो निदाघतप्तस्य ।
आकस्मिकेन सा पुनरपनीता क्वापि पवनेन ॥

सुजनः

भवति सुभगत्वमधिक विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योत ॥

सेवा

धनमस्तीति वाणिज्य किञ्चिदस्तीति कर्षणम् ।
सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा नैव च नैव च ॥

हंसस्य नीरक्षीरविवेकः

नीरक्षीरविवेके हसालस्य त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्य कुलव्रतं पालयिष्यति क ॥